

Tilburg University

Bomen voor het leven

Tonnaer, J.N.C.

Publication date:
2010

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Tonnaer, J. N. C. (2010). *Bomen voor het leven: Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatiënten*. Ridderprint.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

BOMEN VOOR HET LEVEN

**Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel
voor overleden kankerpatiënten**

NETHERLANDS STUDIES IN RITUAL AND LITURGY 11

Een uitgave van

Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen & Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg

Redactiesecretariaat:
Instituut voor Liturgische
en Rituele Studies
Warandelaan 2
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
Tel. 013 466 2056
ilrs@uvt.nl

Bestellingen:
Instituut voor Christelijk
Cultureel Erfgoed
Oude Boteringestraat 38
9712 GK Groningen
tel. 050 363 4587
j.e.a.kroesen@rug.nl

Redactie

Prof. dr Marcel Barnard (Utrecht/VU Amsterdam), dr Justin Kroesen (Groningen), prof. dr Paul Post (Tilburg, eindredacteur), dr Thomas Quartier (Nijmegen), prof. dr Gerard Rouwhorst (Utrecht), dr Louis van Tongeren (Tilburg).

Redactieraad

Prof. dr Sible de Blaauw (Nijmegen), prof. dr Lambert Leijssen (Leuven), prof. em. dr Gerard Lukken (Tilburg), dr Jan Luth (Groningen), dr Susan Roll (Ottawa)

ISBN: 978-90-367-4522-2
ISSN: 1571-8808

Druk: Ridderprint BV, Ridderkerk

De uitgave van deze dissertatie werd financieel ondersteund door:
J.E. Jurriaanse Stichting, Rotterdam
Stichting Nationale Boomfeestdag, Tilburg

© Judith Tonnaer, 2010

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without prior written permission from the author and publishers

De auteur heeft waar nodig en voor zover mogelijk de vereiste rechten op het beeldmateriaal verkregen. Instellingen en/of personen die toch menen dat hun rechten zijn geschonden, kunnen contact opnemen met de auteur.

BOMEN VOOR HET LEVEN

**Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel
voor overleden kankerpatiënten**

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit van
Tilburg, op gezag van de rector magnificus, prof. dr. P. Eijlander, in
het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door het college
voor promoties aangewezen commissie in de aula van de
Universiteit op vrijdag 8 oktober 2010 om 14:15 uur
door Judith Nieke Clement Tonnaer
geboren op 6 juli 1977 te Nijmegen

Promotoren

Prof. dr. P.G.J. Post
Prof. dr. A.L. Molendijk

Promotiecommissie

Prof. dr. H.L. Beck
Prof. dr. W.E.A. van Beek
Prof. dr. M.H.F. van Uden
Prof. dr. H.J.M. Venbrux
Dr. J.E.A. Kroesen

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	III

DEEL I: INLEIDING, ORIËNTATIE EN POSITIONERING

1. Het Koningin Wilhelminabos	1
2. Inleiding	31
Het project: inzet en opzet	31
Onderzoeksvragen en doelstelling	31
Onderzoeksdesign, methode en bronnen	32
Onderzoeksfasen, werkwijze	34
3. Theoretisch kader: de triade van plaats, ritueel en sacraliteit	39
Triade: plaats, religie/sacraliteit, ritueel	39
Plaats of ritueel?	42
Sacraliteit tussen essentie en situatie	46
Velden van sacraliteit en ritualiteit	49
4. Historiografisch panorama van actuele rituele dynamiek, in het bijzonder herdenkingsritueel	53
Herdenken	56
Afsluitend: lotgenoten	66

DEEL II: EMPIRISCHE EXPLORATIE VAN RUIMTE EN RITUEEL
REPERTOIRE: BESCHRIJVING EN ANALYSE

5. Partijen en Personen	68
Organisatoren en koor	68
De deelnemers	78
De Bomen voor het leven-dag: de voorbereiding	81
De dag zelf	85
Evaluatie en reacties	87
Centrale thema's	88
6. Praktijken	101
6.1 Zang en muziek	101
Zang/muziek	101
Contextuele analyse	107
Thema's	113
Enkele observaties	119
6.2 Woorden van hoop	121
6.3 Verbonden in stilte	131
6.4 'Een postkaart naar de hemel'	147

II

6.5 Herinneren door namen	157
Opzet	157
Een naam en een gezicht...	161
Naam en herdenken: doden- en grafriten	164
Naam en herdenken: oorlogsherdenkingen	167
Naam en herdenken: collectieve herdenkingscultuur vanaf de jaren '90	172
Koningin Wilhelminabos	177
6.6 Het planten van bomen	187
Opzet	187
Algemene symbolische situering – omgang met bomen en bossen	187
Actueel: bomen en 'spiritualiteit'	189
Bos	191
Situering Koningin Wilhelminabos in tijd en plaats	193
Herdenken en markeren	193
Boomplant en –feestdagen	197
Creëren van bijzondere bossen	199
Boom, bos en grafcultuur	203
Tussentijdse balans	206
Het Koningin Wilhelminabos nader bezien	208
Tot slot	217
6.7 Voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos	218
Voorwerpen: een overzicht	221
Analytische notities	233
7. Tijd	242
Jaargetijde, dag en tijdsordening	242
8. Plaats: tussen natuur en monument	247
DEEL III: VERGELIJKING, SYNTHESE, INTERPRETATIE	
9. Synthese: balans en perspectieven	252
De Bomen voor het leven-dag als lotgenotenritueel (1): context	252
De Bomen voor het leven-dag als lotgenotenritueel (2): elementen en trends	266
De Bomen voor het leven-dag en de 'ritueel-sacrale velden'	277
Succes en perspectief	284
Summary	293
Bibliografie	311
Belangrijkste websites	321
Geraadpleegde archieven	322
Belangrijkste interviews	322

Voorwoord

Mijn wetenschappelijke ‘rituelencarrière’ begon bij mijn afstudeeronderzoek: in het kader van de studie cultuur- en godsdienstpsychologie deed ik onderzoek naar het badritueel in de bedevaartplaats Lourdes, om er te ontdekken hoe fascinerend ik het vond om me (in dit geval letterlijk!) onder te dompelen in deze beroemde rite en om de complexiteiten van het doen van veldwerk te leren kennen. Na mijn afstuderen heb ik me beziggehouden met een kortdurend onderzoek naar de ervaringen van Nederlandse scholieren in Taizé. Opnieuw genoot ik van het veldwerk: niet alleen aan het observeren, maar ook aan de gesprekken die ik voerde en de gelegenheid die ik kreeg actief mee te doen met de scholieren, bewaar ik goede herinneringen. Toen er aan het daaropvolgende onderzoek naar religieuze ervaringen bij Nederlanders een vroegtijdig einde kwam, diende zich een nieuwe uitdaging aan: een onderzoeksproject aan de Universiteit van Tilburg naar herdenkingsrituelen, meer in het bijzonder naar nieuwe rituelen in het Koningin Wilhelminabos, een herdenkingsbos voor overleden kankerpatiënten. Het thema dood en (nieuwe) herdenkingsrituelen intrigeerde me en op 1 januari 2006 mocht ik van start met mijn promotieonderzoek. Nu, vier jaar later – wat vliegt de tijd – ben ik alweer bezig met de afronding, de spreekwoordelijke puntjes op de i. Mijn onderzoek naar het ritueel van de Bomen voor het leven-dag is allereerst een verkenning van het veld geworden: het is in aanzet descriptief van aard en pas in tweede instantie interpreterend en evaluerend.

Zonder mijn informanten en hun open houding zou het ondoenlijk geweest zijn dit onderzoek te doen. Hen bedank ik daarom allereerst: de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag die bereid waren hun persoonlijke verhaal met mij te delen. Maar ook de mensen die het Koningin Wilhelminabos mogelijk maken en die zo vriendelijk waren hun kostbare tijd met mij te delen en antwoorden te geven op al mijn vragen: Peter Derksen, Dominique Smolders, Werner Heeren en Judy Ho Sing Loy van Stichting Nationale Boomfeestdag, Cora Honing, Brigitte Dubbelaar en oud-medewerkers Karel van Koppen en Rob Knipping van KWF Kankerbestrijding, Theo Wezenberg en Karel Matthijs van Staatsbosbeheer en Thea Willemsen van Thea Willemsen Secretariaatsbureau. Bovendien bedank ik Patricia Deiters-Rahusen en Mariejan van Oort van het koor *Zingen voor je leven*.

Ik dank mijn collega-promovendi van het Departement Religiewetenschappen. Het is als promovenda soms erg prettig om met mensen te spreken die in hetzelfde schuitje zitten, vooral in tijden van ‘dipjes’ (echte crises heb ik gelukkig niet gekend). Deze gesprekken steunden me.

Veel dank gaat uit naar mijn beide promotores: Paul Post en Arie Molendijk. Vooral met Paul heb ik regelmatig gesprekken gevoerd. Zijn interesse en betrokkenheid heb ik zeer gewaardeerd. Vanuit Groningen keek Arie logischerwijs wat meer vanaf de zijlijn mee, maar ook aan zijn inbreng tijdens de bijeenkomsten van de projectgroep heb ik veel gehad. Mijn dank gaat ook uit naar mijn andere Groningse collega’s van de projectgroep *Holy Ground*: Jorien Holsappel-Brons en Justin Kroesen.

Voor hun doortastende commentaren op mijn stukken tijdens onze samenkomsten in Tilburg of Groningen, maar meestal halverwege, in de Amersfoortse Bergkerk.

Ten slotte dank ik het ‘thuisfront’. Mijn moeder Margriet, mijn vader Lee, Joke, broers en zussen en dan in het bijzonder Anke en Geertje die ik af en toe kon raadplegen; Geertje in verband met cijfertjes en statistiek (al zal de lezer daarvan niet al te veel terugvinden in deze tekst) en Anke die soms zware boeken voor mij uit de Nijmeegse bibliotheek meesleepte en bij wie ik herkenning vond omdat ze zelf een promotietraject heeft doorlopen. Maar ook mijn broer Clemon die me niet alleen van nuttige informatie en contacten kon voorzien omtrent een nog op te richten monument, maar die ook bereid was naar Groesbeek te fietsen om daar foto’s voor mij te maken van een oorlogsbegraafplaats. Ook bedank ik Geert, die het hele manuscript doorgelezen heeft voor een laatste controle. Bij het thuisfront denk ik ook aan dieren. Zij brachten mij vaak de broodnodige ontspanning en rust. Wekelijks bracht ik een werkdag door in het huis van mijn vader en Joke, en zocht dan in mijn pauzes de dieren op. Ze zijn er niet meer allemaal – onder andere onze pony’s Rinus en Rex en hond Belle hebben inmiddels zelf de dood gevonden. Ik noem ze hier, omdat ze een belangrijke bijdrage aan mijn ‘welzijn’ geleverd hebben tijdens deze vier jaar. Zonder ontspanning had ik het niet gered.

En *last but not least* bedank ik mijn vriend Rutger (ten tijde van het drukken van dit boek zijn we inmiddels getrouwd en is hij mijn man). Hoe meer het einde van mijn onderzoek naderde, hoe meer gesprekken wij erover voerden. Over hoe het liep, wat me nog te wachten stond, maar ook over inhoudelijke onderwerpen. Ik merkte dat het onderzoek me gaandeweg steeds meer in beslag nam. Rutger hoorde mijn verhalen geduldig aan. Dankzij hem had ik een fijne, rustige, liefdevolle en ontspannen thuishaven.

De voltooiing van deze dissertatie is het eindpunt en een bekroning van een boeiende vier jaar onderzoek. Hoewel het tijd is om deze periode af te sluiten en ‘het mooi geweest is’, ervaar ik ook een gevoel van weemoed. Ik besef dat het een luxe is vier jaar lang exclusief bezig te mogen zijn met een onderwerp en dat deze kans waarschijnlijk niet nog een keer voorbij komt. Ik heb ervan genoten.

Judith Tonnaer
December 2009/januari 2010

DEEL I: INLEIDING, ORIËNTATIE EN POSITIONERING

1. Het Koningin Wilhelminabos

Ontstaan

In 1999 bestaat KWF Kankerbestrijding vijftig jaar. Ter ere hiervan zendt de Tros een avondvullend programma uit op Nederland 2, onder de titel: 'Scoren tegen kanker'. Als een hoogtepunt van de avond biedt Staatsbosbeheer, op initiatief van Stichting Nationale Boomfeestdag, de verjarende organisatie een bos aan. Het bos, gelegen in de noordpunt van het natuurgebied Roggebotzand bij Dronten tegenover Kampen, is een geoormerkte gift: het achterliggende idee is om in het Roggebotzand een herdenkingsbos te laten verrijzen en er een nationale plek te creëren voor het herdenken van kankerslachtoffers. Het toekomstige gedenkbos wordt, naar de stichter van het fonds, Koningin Wilhelminabos gedoopt.

In strikte zin houdt Staatsbosbeheer het bos in eigendom, maar schenkt het aan KWF Kankerbestrijding in een pachtvormconstructie zonder betaling. Stichting Nationale Boomfeestdag neemt de financiële verantwoordelijkheid voor het onderhoud voor haar rekening.¹

Op het moment van de overhandiging bestaat het toekomstige herdenkingsbos voor een groot gedeelte uit fijnspar. Wegens ziekte van deze bomen, moeten hele percelen gekapt worden en kunnen de vrijkomende stukken opnieuw worden ingeplant. Dit kan goed gecombineerd worden met het realiseren van het nieuwe Koningin Wilhelminabos. Voor dit herdenkingsbos is 20 hectare van het bijna 800 hectare grote Roggebotzand gereserveerd.²

In maart 2000 organiseert de Stichting Nationale Boomfeestdag samen met KWF Kankerbestrijding en tuincentrum Europatuin de landelijke actie 'Bomen voor het Leven'. Voor f 7,50 (€ 3,40) kunnen mensen een buxus bestellen bij de Stichting Nationale Boomfeestdag, of er een kopen bij een vestiging van Europatuin. Ze krijgen dan meer dan een buxusboompje alleen: voor elk verkocht exemplaar mag men een boom komen planten in het Koningin Wilhelminabos. Bovendien kunnen de deelnemers de naam opgeven van een dierbare die is overleden aan kanker. Die namen zullen op glasplaten worden gegraveerd, die op een speciale gedenkplek in het bos geplaatst gaan worden. De actie is een succes; er worden 11.048 buxusboompjes verkocht. Daarnaast krijgen de organiserende instanties talrijke reacties. Nabestaanden bellen geëmotioneerd op om te vertellen hoe mooi ze het initiatief vinden. De relatie die gelegd is met natuur blijkt velen diep te raken: 'Mijn man was bomengek', 'We liepen vaak in de natuur, wilden er altijd al graag iets mee doen en nu kan het'.³

Hoezeer de organisatie een snaar heeft weten te raken, blijkt pas een paar maanden later. Op 9 december 2000 weet de eerste Bomen voor het leven-dag een gezelschap van ruim 5.000 nabestaanden naar de plechtigheid in het Koningin

¹ Interview Peter Derksen, directeur Stichting Nationale Boomfeestdag, 05-07-2006.

² C. VAN DE BLES & L. HOLLANDER: *In het bos voor 't leven* (= Scriptie in het kader van opleiding Tuin- en Landschapsinrichting, Internationale agrarische Hogeschool Larenstein te Velp) (2000)

³ Interview Peter Derksen, 05-07-2006.

Wilhelminabos te trekken. Over de invulling van de dag is uitgebreid gesproken door de organisatie. Alleen het kijken naar de naam op de glasplaat en het planten van een boom vindt de organisatie niet genoeg: er moet iets gezegd worden. Iedereen die bij de dag betrokken is krijgt een plek in het programma. Bovendien is er plaats ingeruimd voor muziek.⁴ De Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten plant met behulp van een speciale hijskraan als eerste een boom, een vijftigjarige eik. Delegaties nabestaanden uit elke provincie onthullen vervolgens twaalf glaspanelen met in totaal 5.000 namen van mensen voor wie in het bos een herdenkingsboom geplant wordt. Hierna wordt een minuut stilte in acht genomen. Twee glaspanelen hebben geen inscripties gekregen: zij herinneren aan overleden kankerpatiënten die niet bij naam in het bos worden genoemd. De delegaties gaan vervolgens over tot het planten van twaalf Millenniumbomen (Tilia 'Millennium Boomfeestdag'®). Als symbool van eenheid worden de panelen en bomen geplaatst in cirkels rondom een beeld van Koningin Wilhelmina van beeldhouwer Willem Verbon, dat tevens wordt onthuld tijdens de plechtigheid.⁵ De deelnemers planten ongeveer 1.500 bomen; voor de aanplant van de andere 3.500 herdenkingsbomen zorgt Staatsbosbeheer. Daarnaast plant Staatsbosbeheer een aantal andere percelen rondom de gedenkplek aan, zo'n 10.000 bomen in totaal.⁶

De organisatie is overdonderd door het succes van deze dag. Hoewel de kosten maximaal gedrukt zijn en er gewerkt is met sponsoring⁷, blijkt de prijs voor de bomen te laag ten opzichte van de werkelijke kosten. Bovendien is de opkomst veel hoger dan verwacht, wat leidt tot een verkeerschaos: de locatie heeft geen eigen parkeergelegenheid, waardoor de berm van de weg in het bos en de provinciale weg daarachter helemaal vol staan met auto's. Mensen moeten kilometers lopen om bij het Koningin Wilhelminabos te komen, ook mensen die slecht ter been zijn.⁸ Er is een tekort aan bomen en de bijeenkomst loopt uren uit. Daarbij blijkt een aanzienlijk aantal van de bezoekers dat is komen opdagen om een boom te planten, niet te zijn aangemeld.⁹ Eén ding is de organisatie duidelijk: er zal een nieuwe opzet bedacht moeten worden.

⁴ Interview Karel van Koppen, voormalig medewerker KWF Kankerbestrijding, 28-06-2006.

⁵ De onthulling onderstreept nogmaals de samenwerking tussen de verschillende organisaties: het wordt gedaan door de heer mr. dr. M. Oosting, voorzitter van KWF Kankerbestrijding, de heer ir. A. de Gelder, regiohoofd Staatsbosbeheer Flevoland/Overijssel en de heer P.J. Derksen, directeur van de Stichting Nationale Boomfeestdag, tevens initiatiefnemer van het Koningin Wilhelminabos en ontwerper van de herdenkingsplek. Jaarverslag KWF Kankerbestrijding 2000.

⁶ Theo Wezenberg, Staatsbosbeheer, 09-02-2007.

⁷ Zo zijn de glaspanelen geschonken door Saint Gobain Glass Nederland, en zijn de Millenniumbomen en de vijftigjarige eik een gift van respectievelijk Bomenland Schiphorst en BSI Bomenservice. www.bomenland.nl en www.bsi-bomenservice.nl, beide geraadpleegd 24-09-2009.

⁸ Interview Karel van Koppen, 28-06-2006.

⁹ Interview Peter Derksen, 05-06-2006.

Glazen paneel geplaatst bij de eerste Bomen voor het leven-dag in 2000. November 2009

Het idee

Peter Derksen is directeur van Stichting Nationale Boomfeestdag. In 1999 overlijden zijn schoonvader en zwager aan kanker. Hij maakt het stervensproces van beiden van dichtbij mee en beleeft hun dood intens. Op een nacht krijgt hij een inval om voor deze twee mensen een boom te planten en hij bedenkt dat misschien wel meer mensen zo iets zouden willen. Als dat zo is, zou het goed zijn daarvoor een speciale plek te creëren. Peter Derksen legt het idee voor aan Karel van Koppen van KWF Kankerbestrijding. KWF Kankerbestrijding ziet potentie in het plan, maar heeft zelf niet de mogelijkheden om het te realiseren. Daarop stuurt Derksen verschillende boswachterijen een e-mail waarin hij het plan voorlegt. De boswachterij van beheerder Theo Wezenberg in Dronten heeft een geschikte locatie ter beschikking. Hierop volgen nadere gesprekken met Peter Derksen, Staatsbosbeheer en KWF Kankerbestrijding. Besloten wordt het bos te schenken ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van KWF Kankerbestrijding in 1999. Staatbosbeheer en de Stichting Nationale Boomfeestdag treden beide naar voren als schenker.¹⁰

Het blijft niet bij die ene Bomen voor het leven-dag, hoewel dat in eerste instantie wel de bedoeling was van Derksen. Het succes van de dag in 2000 zorgt ervoor dat de organisatie er al snel een jaarlijks terugkerende herdenkingsbijeenkomst van wil maken.¹¹ Hieronder volgt een beschrijving van de ontwikkeling en het verloop van de Bomen voor het leven-dag in de daarop volgende jaren, met uiteindelijk een uitgebreid verslag van de Bomen voor het leven-dag 2006.

¹⁰ Interview Peter Derksen, 05-07-2006.

¹¹ Ibid.

2001

Op 6 november 2001, een aantal weken voor de tweede Bomen voor het leven-dag, wordt een ANWB-bord naar het Koningin Wilhelminabos onthuld. Een goede bewegwijzering blijkt noodzakelijk, gezien het grote aantal bezoekers het jaar daarvoor. Vandaar dat de onthulling officieel gevierd wordt en er van alle betrokken partijen prominente vertegenwoordigers aanwezig zijn: mr. A.M.G. Gresel, burgemeester van Dronten, ing. L. Kragt, districtshoofd Staatsbosbeheer, dr. K.W. van de Poll, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding en P.J. Derksen, directeur Stichting Nationale Boomfeestdag.

Een tweede vorm van stroomlijning betreft een aantal veranderingen in de organisatorische verantwoordelijkheden. Na de eerste Bomen voor het leven-dag in 2000 wordt besloten dat KWF Kankerbestrijding de organisatie van de dag gaat bekostigen.¹² Om de komst van alle bezoekers in goede banen te leiden is een verkeerscirculatieplan opgezet in samenwerking met een groot aantal partijen.¹³ De komst van de bezoekers wordt gespreid over drie bijeenkomsten op verschillende tijdstippen: om 11:00 uur, 13:00 uur en 15:00 uur. 42 bussen pendelen op en neer vanaf de centrale parkeerplaats bij attractiepark Six Flags en vanaf Station Kampen. Bij de uitstapplaats in het bos staan dankzij de medewerking van de Rolstoel Centrale en een chauffeur van transportbedrijf Jan de Rijk uit Roosendaal honderd rolstoelen klaar voor mensen die slecht ter been zijn. Cateringbedrijf Sodexo verzorgt koffie en thee bij aankomst. Ook stoelen voor mensen die niet lang kunnen staan, een EHBO-dienst en toiletten zijn geregeld. Via de Provincie Flevoland is er een vergunning voor het houden van een bijeenkomst in een stiltegebied. Staatsbosbeheer en Stichting Nationale Boomfeestdag hebben gezorgd voor alle bomen – eiken, berken, kers en zwarte lindes –, voor 400 spades voor het planten, voldoende boswachters om dit te begeleiden, de bewegwijzering in het bos, vlaggenmasten en een podiumwagen voor de onthullingsbijeenkomst.¹⁴

Ook de opzet is vernieuwd: geïnteresseerden kopen niet langer een buxus, maar bestellen rechtstreeks een boom voor het bos bij Stichting Nationale Boomfeestdag. De stichting rekent voor het planten van een boom in 2001 f75,- (€ 34,-). Van dit bedrag gaat een derde naar KWF Kankerbestrijding voor kankeronderzoek. Op de prijsverhoging ten opzichte van het jaar ervoor (f 7,50) komen veel negatieve reacties.¹⁵

Op zaterdag 24 november komen een kleine 6.000 nabestaanden naar het Koningin Wilhelminabos. Er zijn 1.920 bomen verkocht. Vijf nieuwe glaspanelen worden onthuld met daarop 1.600 namen. Voor 1.200 van deze overleden dierbaren

¹² In 2000 was Karel van Koppen van KWF Kankerbestrijding verantwoordelijk voor de publiciteit en PR. Het hoofd fondsenwerving van KWF Kankerbestrijding was verantwoordelijk voor het logistieke gedeelte. Het hoofd fondsenwerving werd erbij betrokken omdat een gedeelte van de opbrengst van de boompjes naar KWF Kankerbestrijding gaat. Vanaf 2001 is Karel van Koppen ook verantwoordelijk voor het logistieke gedeelte (interview Karel van Koppen, 28-06-2006).

¹³ Dit betreft de gemeente Dronten, de politie, de brandweer, de GGD, Staatsbosbeheer, de aanwonenden van de Roggebotweg, attractiepark Six Flags (nu Walibi World), OAD touringcars, de Nederlandse Spoorwegen, de Security Company en medewerkers van KWF Kankerbestrijding.

¹⁴ Info dossier KWF Kankerbestrijding.

¹⁵ Interview Peter Derksen, 05-07-2006.

planten de deelnemers zelf een boompje. De overige plant Staatsbosbeheer. Met hun persoonlijke 'Boom voor het leven' dragen nabestaanden bij aan de realisatie van het Koningin Wilhelminabos, aangezien iedere boom onderdeel wordt van de natuurlijke ontwikkeling die het Koningin Wilhelminabos doormaakt. Niet de afzonderlijke boom, maar het bos als geheel staat aldus symbool voor het leven dat doorgaat en waarin de overleden dierbaren hun plaats behouden. Om uit te groeien tot een bos hebben de bomen ten minste tien jaar nodig. Ook in een ander opzicht gaat het om 'Bomen voor het leven', zoals blijkt uit de verdeelsleutel van het geldbedrag dat de deelnemers betaald hebben: met het planten van een boom wordt bijgedragen aan de financiering van onderzoek naar nieuwe behandelmogelijkheden van kanker.

Programma Bomen voor het leven-dag 24 november 2001

De bijeenkomst wordt geleid door Cora Honing, hoofd afdeling Voorlichting en Begeleiding van KWF Kankerbestrijding.

- Welkom
- Dr. K.W. van de Poll, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding
- P. Derksen, directeur Stichting Nationale Boomfeestdag. Toespraak en lied.
- A. Polak, voorzitter Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten
- G. Iliohan namens alle aanwezigen.
- Rinke en Wietske Schoor zingen 'Liefste lief heart and soul'
- Onthulling namen. De hierboven genoemde personen en medewerkers van Staatsbosbeheer onthullen de glaspanelen
- Een minuut stilte
- Bomen planten

Een deel van de toespraak van KWF Kankerbestrijding directeur Klaas van de Poll¹⁶:

Deze dag gaat het om de mensen die wij missen. Ons verdriet zullen we daardoor dan ook sterker voelen dan anders. Misschien zal het ons een moment overmannen. In dit bos en op deze dag kan en mag dat. Ieder van ons, jong of oud, met elkaar gekomen of alleen, is hier immers omdat hij of zij iemand mist door kanker. We zijn, om zo te zeggen, onder elkaar.

Het is vaak moeilijk of helemaal niet te accepteren dat iemand, alle moed en inzet ten spijt, toch de strijd tegen kanker verloren heeft. Ook ik ondervind dat gevoel van verzet en machteloosheid. Maar zo'n ervaring maakt me elke keer ook meer bewust van de noodzaak van de strijd waar het KWF voor staat.

Van de Poll zegt eenzelfde houding terug te vinden in de actie 'Bomen voor het leven' van de Stichting Nationale Boomfeestdag. Hij expliciteert nogmaals het bedrag

¹⁶ Info dossier KWF Kankerbestrijding.

dat van iedere boom naar KWF Kankerbestrijding gaat. Naam en boom herinneren aan de overledene; de bijdrage aan het onderzoek ondersteunt de strijd tegen kanker.¹⁷

Anneke Polak, voorzitter van de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten, leest een verhaal voor van Evert Landwaard over drie bomen die elk op een andere manier omgaan met het verlies van een tak. Alleen de boom die zich met wond en al richt op alles wat het leven aan zon te bieden heeft, overleeft uiteindelijk. Ook Gérard Iliohan, een van de nabestaanden die een naam gaat onthullen, spreekt tijdens de bijeenkomst. Hij leest een gedicht voor dat zijn zoon Patrick heeft geschreven kort voor diens overlijden in 1998. Patrick, twintig jaar oud als hij sterft, beschrijft zichzelf als een stralende lentebloem, die de zomer niet zal halen, maar wel van het leven geniet. Het lied dat Rinke en Wietske Schroor vervolgens zingen raakt veel aanwezigen diep. Het lied is voor f 7,95 (€ 3,60) op cd verkrijgbaar. Van elke verkochte single ontvangt KWF Kankerbestrijding f 1,14 (€ 0,52).¹⁸

Wat de organisatie opvalt, is dat, anders dan in het eerste jaar, een aanzienlijk aantal deelnemers gedenkplekjes begint in te richten bij de bomen. Nabestaanden hebben voorwerpen bij zich, die ze plaatsen bij de door hen geplante boom. Bomen worden ‘gemarkeerd’ met naamplaatjes, beeldjes, lantaarntjes, briefjes, foto’s en dergelijke, ondanks dat de organisatie expliciet gemaakt heeft dat men meehelpt een *bos* te realiseren en dat het niet om die ene individuele boom draait.¹⁹ In een folder over het Koningin Wilhelminabos staat hierover:

Bij de verdere uitgroei van het bos zal een aantal van deze bomen verloren gaan. Over enkele tientallen jaren vormen de resterende bomen samen met struiken en kruiden een bos met een gesloten kringloop van het leven. Het is dan de naam op de Gedenkplek die de herinnering levend houdt, niet de door u geplante boom.²⁰

2002

In maart 2002 wordt er een concept voor een driepartijenovereenkomst opgesteld waarin afspraken tussen KWF Kankerbestrijding, Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer worden vastgelegd. Het gaat hier om afspraken wat betreft de gedenkplek, de verantwoordelijkheden van de drie partijen, de actie Bomen voor het leven, de publiciteit, het adressenbestand en het evenement. Het blijft vooralsnog bij een concept.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Interview Peter Derksen, 05-06-2006.

²⁰ Folder Koningin Wilhelminabos 2001.

Een zitplekje ingericht bij een geplante boom.

Mei 2006

Op zaterdag 30 november wordt de derde Bomen voor het leven-dag gehouden. 1.399 bomen zijn verkocht. Er zijn drie bijeenkomsten met in totaal zesduizend deelnemers. Ter nagedachtenis aan overleden dierbaren worden vier glaspanelen onthuld met 1.360 nieuwe namen. De bijeenkomst heeft hetzelfde karakter als het jaar ervoor: gedichten worden voorgedragen, liederen ten gehore gebracht en er zijn korte toespraken van nabestaanden en vertegenwoordigers van KWF Kankerbestrijding, Stichting Nationale Boomfeestdag en de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten. De bijdragen zijn dit jaar geselecteerd tegen de achtergrond van het jaarthema van KWF Kankerbestrijding, 'Jongeren en kanker'. Centraal in de

bijeenkomst staat de onthulling van de namen, gevolgd door één minuut stilte. Aansluitend planten de deelnemers hun bomen.²¹

Programma Bomen voor het leven-dag 2002

- Accordeonmuziek door Henny Langeveld
- Welkom
- Dr. A.G.J.M. Hanselaar, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding
- P. Derksen, directeur Stichting Nationale Boomfeestdag
- A. Polak, voorzitter Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten
- Detty Galstaun namens alle aanwezigen. Lied: 'Heaven is a place nearby' (Lene Marlin)
- Lammy Vriesinga 'Een boom' (een gedicht voor haar zwager)
- Onthulling glaspanelen
- Een minuut stilte
- Liesbeth de Kat 'De liefste naam' (een gedicht voor haar dochter, voorafgegaan door 'De Nieuwe Wereld' van de CD 'Paradise Road', door Vrouwenkoor Malle Babbe)
- Bomen planten

Het Barbershopkoor uit De Meern zingt – alleen bij de bijeenkomst van 15:00 uur – het lied 'Friends' voor een overleden koorlid voor wie zij een boom gaan planten.

In zijn toespraak verwijst dr. A. Hanselaar, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding, niet alleen naar de combinatie van gedenken en het steunen van de strijd tegen kanker, wat de deelnemers ook dit jaar door de aankoop van hun boom doen, maar hij geeft ook uitdrukking aan de symbolische waarde van bomen en de gegraveerde namen:

Dames en heren,

Ik spreek hier als Directeur van de Nederlandse Kankerbestrijding/Koningin Wilhelmina Fonds (KWF). Maar ook ik weet hoeveel verdriet kanker kan veroorzaken.

Voor ik in september van dit jaar directeur werd bij het KWF, werkte ik als patholoog anatoom in het Radboud Ziekenhuis in Nijmegen. Het was voor mij altijd weer een schok, als ik - door mijn microscoop kijkend - moest constateren dat die patiënt kanker had. Je voelt je verbonden met zo iemand en met de mensen daar omheen. En dokter en wel, dat lot van die patiënt en diens naasten heb ik nooit kunnen accepteren.

Maar met medeleven alleen, hoe belangrijk ook, kom je niet verder. Daarom heb ik in mijn werk als patholoog anatoom ook veel wetenschappelijk kankeronderzoek gedaan. En als directeur van het KWF is het voor mij nog beter mogelijk om te

²¹ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag2002.html, geraadpleegd 2006.

werken aan minder kanker, meer kans op genezing en een betere kwaliteit van leven voor mensen met kanker en hun naasten.

Ook de actie 'Bomen voor het Leven' van de Stichting Nationale Boomfeestdag in samenwerking met Staatsbosbeheer heeft dit tweeledige. Enerzijds gaat het om de realisatie van het Koningin Wilhelminabos ter nagedachtenis aan onze dierbaren die aan kanker zijn overleden, anderzijds om geld voor kankeronderzoek om eraan bij te dragen dat mensen met kanker betere perspectieven krijgen.

Ik ben vandaag voor het eerst in dit Koningin Wilhelminabos. Het herinnert mij aan wat ik ooit las over een jongen, een puber nog. Zijn vader was kort tevoren overleden. Hem werd gevraagd te tekenen wat hij voelde.

De periode vóór zijn vader doodging, tekende hij als een zonovergoten bos. De periode na de dood van zijn vader tekende hij als een boom in de regen, die zijn bladeren verloren had. Aan de voet stond een zielig tulpje.

Waarschijnlijk zal deze jongen, in elk geval hoop ik dat voor hem, op den duur het leven weer kunnen ervaren als op zijn eerste tekening. Maar wél zal ergens in dat zonovergoten bos het verlies van zijn vader een plaats hebben gekregen.

In dit Koningin Wilhelminabos gebeurt dat letterlijk. Hier hebben onze dierbaren een plaats gekregen. Hun namen gegrift in glas, zoals zichzelf gegrift staan in ons geheugen.

Ik wens u toe dat deze dag u zal helpen het gemis van uw dierbaren een plaats te geven in úw levensbos.²²

Twee van de gedichten voorgedragen op de Bomen voor het leven-dag²³:

Een boom Lammy Vriesinga

Een boom om te schuilen
voor storm, verdriet...
het bladerdak dicht,
regen raakt je niet,
niemand ziet je huilen.

Een boom, temperend het licht
van de felle zon.
Elk jaargetij in kleur,
een warm gezicht:
Een boom die overwon.

Hij is niet meer, de boom
verslagen, geveld
zijn wortels ankeren in de grond,
doen denken
aan de held
die hier eens stond

²² Ibid.

²³ www.wilhelminabos.nl, geraadpleegd 2006.

en laten ons weten
wie hij was...
zodat wij niet vergeten!

De liefste naam Liesbeth de Kat (voor haar dochter)

de liefst naam,
ik wil haar zeggen
schrijven, horen
schreeuwen en
zachtjes fluisteren
in de nacht

hoor mijn roepen
zie mijn zwijgen
droog mijn tranen die
onophoudelijk stromen
ik spreek je aan
met de liefste naam

Lied gezongen op de Bomen voor het leven-dag:

A Place Nearby
Lene Marlin

Refrain:
Heaven is a place nearby
So I won't be so far away
And if you try and look for me
Maybe you'll find me someday
Heaven is a place nearby
So there's no need to say goodbye
I wanna ask you not to cry
I'll always be by your side²⁴

De deelnemers krijgen kaarten mee naar huis met daarop de voorgedragen gedichten.

Bij de organisatoren komen enthousiaste reacties binnen van deelnemers. Uit verschillende reacties blijkt dat de plek erg belangrijk gevonden wordt:

Huilen, en toch blij naar huis. Voor mijn gevoel toch weer een stukje verwerking,
want die boom voor mijn lieve man en onze zorgzame lieve vader staat daar nu, zijn

²⁴ Ibid.

naam op een prachtig monument geeft mij heel veel troost, want hij is nu ergens. We zullen de plaats zeker vaak gaan bezoeken.

Wij willen jullie allemaal intens bedanken voor de prachtige dag op 29 november. Op deze bijzonder mooie plek in het bos groeit nu een boom voor onze overleden echtgenoot, papa en opa. Wij hebben zo'n plek jaren gemist, maar nu is die er. Wij zullen het bos vaak gaan bezoeken en denken dan aan alle mensen voor wie we dit doen. Hun naam leeft verder.

We hebben een eik mogen planten, een boom zoals mijn vader was: groot en sterk. Dit is onze herdenkingsplek die we regelmatig zullen bezoeken.

In een persbericht laat KWF Kankerbestrijding weten dat ze het Koningin Wilhelminabos ziet als een belangrijke plek voor rouwverwerking voor iedereen die een dierbare heeft verloren aan kanker. Hiermee zegt KWF Kankerbestrijding concreet bij te kunnen dragen aan de kwaliteit van leven van nabestaanden van mensen die aan kanker zijn overleden. Dit wordt bevestigd door de grote opkomst bij de Bomen voor het leven-dagen. Daarnaast bezoeken door het jaar heen tientallen mensen per dag de gedenkplek om er bloemen neer te leggen.²⁵

2003

Dit jaar zijn er glasplaten met gedichten van Harry Wanders, Peter Vos en Liesbeth de Kat aan het bos toegevoegd. Ze zijn langs de paden geplaatst om de symboliek van het bos te verwoorden.

Het eindresultaat van de driepartijenovereenkomst wordt opgesteld na verwerking van de wijzigingen die in de conceptversie zijn aangebracht. Deze overeenkomst wordt echter nog niet door de drie partijen ondertekend.

In september wordt er op tv een zogenaamde *free publicity*-spot vertoond, een reclamespotje voor de Bomen voor het leven-dag, met als resultaat dat de Stichting Nationale Boomfeestdag overspoeld wordt met aanvragen. In twee weken tijd worden 1.000 bomen besteld. Door de vele emotionele oproepen om mee te mogen doen besluit de Stichting Nationale Boomfeestdag om de inschrijftijd met twee weken te verlengen.²⁶

Op zaterdag 29 november 2003 vindt de vierde Bomen voor het leven-dag plaats. De deelnemers betalen nu € 35,- voor de naam op een glaspaneel en een boom om te planten. Men kan kiezen uit een eik, els, beuk, berk en lijsterbes. In totaal zijn er 1.500 bomen verkocht. Zevenduizend nabestaanden, vrienden en collega's wonen de dag bij. Ook nu zijn de deelnemers over drie bijeenkomsten verdeeld. De eerste ronde zijn er 2.041 deelnemers, de tweede 2.218 en de derde 2.181. De organisatie is vertegenwoordigd met ongeveer zestig medewerkers. Er worden vijf glaspanelen onthuld met totaal 1.460 nieuwe namen. Aan de onthulling gaat wederom een korte bijeenkomst vooraf. Op het moment dat de mensen zich verzamelen bij de

²⁵ Persbericht KWF Kankerbestrijding, 26-11-2002.

²⁶ Persbericht Stichting Nationale Boomfeestdag, 26-09-2003.

gedenkplek wordt er muziek gedraaid van de cd *Paradise road*.²⁷ De bijeenkomst wordt opgebouwd rond de vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. De dichter Harry Wanders – ook vertegenwoordigd op de nieuwe glasplaten langs de paden – draagt rond dit thema een van zijn gedichten, ‘flarden van gevoel en gedachten’ in zijn eigen terminologie, voor. Er zijn bijdragen van vertegenwoordigers van Staatsbosbeheer, de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten, Stichting Nationale Boomfeestdag en KWF Kankerbestrijding. De bijeenkomst wordt besloten met een gedicht van Sinja Kuipers, één van de aanwezige nabestaanden.²⁸

Programma Bomen voor het leven-dag 2003

- Welkom en huishoudelijke mededelingen door Cora Honing, hoofd Voorlichting en Begeleiding KWF Kankerbestrijding
- Introductiegedicht door Harry Wanders: ‘Zoals de zon’
- Inleiding op de vier thema’s door Cora Honing
- Aarde: Symbool: schep met aarde: Mandy van den Bergh
Introductie gedicht: Harry Wanders
Tekst: Karel Matthijs, boswachter Roggebotzand
- Water: Symbool: kom met water: Mandy van den Bergh
Introductie gedicht: Harry Wanders
Tekst: Anneke Polak, Contactgroep Nabestaanden
- Lucht: Symbool: transparante ballon: Mandy van den Bergh
Introductie gedicht: Harry Wanders
Lied ‘La mamma’: Peter Derksen, Nationale Boomfeestdag
- Vuur: Symbool: ‘vuurlamp’: Mandy van den Bergh
Introductie gedicht: Harry Wanders
Tekst: Ton Hanselaar, directeur KWF Kankerbestrijding of Cora Honing
- Cora Honing legt (opnieuw) uit hoe het met de onthulling verloopt en waar de namen te vinden zijn
- Onthulling, een minuut stilte
- Vandaag plant ik een boom: Gedicht door Sinja Kuipers
- Bekijken namen
- Planten van de bomen

²⁷ *Paradise road: song of survival soundtrack CD* door het Malle Babbe Women’s Choir.

²⁸ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag2003.html, geraadpleegd 2006.

Een gedicht voorgedragen op de Bomen voor het leven-dag 2003:

Vandaag plant ik een boom Sinja Kuipers

Vandaag plant ik een boom
die hopelijk generaties aan zich voorbij ziet komen
Een boom waarvan de wortels het aardse bestaan vasthouden
Zoals jij je ook hebt vastgehouden
een boom met takken die reiken naar de hemel
waar jij je rust hebt mogen vinden.²⁹

De gedichten die de deelnemers horen krijgen ze op ansichtkaarten mee naar huis. Ze worden uitgedeeld bij de stand van KWF Kankerbestrijding aan het eind van de aanplantplaats op de terugweg naar de bus.

Ook nu ontvangen de organisatoren veel reacties van de deelnemers – grotendeels positieve reacties, soms met een kritische noot of suggesties voor verbetering:

Wij willen u hartelijk bedanken voor de geweldig goed verzorgde middag die we gisteren hebben gehad. Met grote bewondering hebben we gezien dat alles rustig en goed georganiseerd verliep. Best een beetje gespannen gingen wij naar Dronten toe, maar al wat wij verwachten, dit niet. Daarom onze complimenten voor u allemaal. We zullen zeker zeer spoedig het boompje wat we geplant hebben gaan bekijken. De gedichten op de kaart vinden we prachtig en echt van toepassing. De panelen met namen zijn prachtig maar erg emotioneel als je je o zo bekende naam ziet. Lieve onbekende mensen, dank. En we denken namens velen, maar in ieder geval van ons.

(...) De muziek die gedraaid werd is te zwaar en te dramatisch, onze suggestie is om het meer in de licht klassieke muziek te zoeken. Misschien dat het op deze manier wat minder zwaar beladen wordt. Uiteraard is het een emotionele dag voor velen, maar ik denk dat die muziek er net een schepje teveel bovenop doet! De panelen zijn slecht te fotograferen. Misschien dat er gekeken kan worden naar een oplossing zodat ze gefotografeerd kunnen worden (nu werd er een zwarte achtergrond achter gehouden, maar daardoor vielen de namen weg). (...)

Volgens de organisatoren wordt het bos door het jaar heen goed bezocht: er zouden zo'n vijftig tot honderd mensen per dag in het Koningin Wilhelminabos komen.³⁰

2004

Op 26 februari 2004 vindt er bij KWF Kankerbestrijding een overdrachtsgesprek plaats tussen Karel van Koppen, Rob Knipping en Cora Honing. Rob Knipping neemt de taken over van Karel van Koppen wat betreft het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag. Cora Honing is hoofd van de afdeling waar Rob

²⁹ www.wilhelminabos.nl, geraadpleegd 2006.

³⁰ www.jongerencnk.nl/boomplantdag.htm, geraadpleegd 2006.

Knippen werkt en al vanaf het begin betrokken bij het bos. In september stopt Karel van Koppen bij KWF Kankerbestrijding.

Op zaterdag 27 november tijdens de vijfde Bomen voor het Leven-dag zijn er ongeveer zevenduizend nabestaanden aanwezig. Deze groep bestaat uit 5.910 volwassenen en 1.023 kinderen. Dit jaar heeft de organisatie als regel gesteld dat er maximaal twintig personen per boom naar de bijeenkomst mogen komen. Er zijn 1.532 bomen verkocht voor € 50,- per stuk. 110 mensen hebben wel een boom besteld, maar komen deze niet zelf planten. De aanwezige nabestaanden bezoeken een van de drie herdenkingsbijeenkomsten in het bos (ronde 1: 1.997, ronde 2: 2.469, ronde 3: 2.467 deelnemers).

Deelnemers bekijken de namen op de glaspanelen.

November 2007

De bijeenkomst begint met een toespraak van Ton Hanselaar, directeur van KWF Kankerbestrijding. Hierna zingt zangeres Hanny het lied 'Laat me alleen' dat zij heeft opgenomen ter nagedachtenis aan haar dochter Deborah, die eerder dat jaar aan kanker overleden is. Peter Derksen vertelt hoe het Koningin Wilhelminabos tot stand is gekomen. Hij sluit zijn toespraak af met het lied *La mamma*, begeleid door een deel van het orkest van Benny's Big Showorchestra. Leden van dit orkest zullen deze dag een boom planten voor hun overleden orkestleden. Het lied wordt gevolgd door de persoonlijke verhalen van Nadine Boskamp en Marja Knol namens de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten. Beiden verloren drie jaar geleden een ouder aan kanker. Zij vertellen nu hoe zij, een aantal jaar na het overlijden, het gemis van hun ouders proberen te verwerken.

Na de toespraken worden glaspanelen onthuld met daarop ruim 1.500 namen. Na een minuut stilte volgt een nieuw programmaonderdeel: verspreid over de drie herdenkingsbijeenkomsten, laten duizend kinderen rode en witte ballonnen op. Na de herdenkingsplechtigheid worden de bomen geplant. Dit jaar hebben de deelnemers een bon gekregen waarmee ze een boom kunnen ophalen. Aangezien het voorgaande jaren wel voorkwam dat men meer bomen plantte dan men besteld en betaald had, is de organisatie hiertoe overgegaan. Voorheen was dit niet te controleren, omdat er ook mensen zijn die meerdere bomen bestellen. Dit jaar wordt de 10.000ste boom in het herdenkingsbos geplant.³¹ Ook wordt er een boom geplant voor een speciale groep kankerslachtoffers: een afvaardiging van het DES-centrum plant een rode beuk ter nagedachtenis aan ruim dertig DES-slachtoffers.³² Na het planten van de bomen worden ook dit jaar kaarten uitgedeeld met daarop gedichten.

Het oplaten van de ballonnen als groet aan de overledenen.

November 2006

Er komen wederom vele reacties binnen bij de organisatoren: veel verzoeken om extra certificaten, positieve reacties, maar ook klachten. Eén van de klachten die binnenkomt is van een deelnemer die erg teleurgesteld is over de opzet en uitvoering

³¹ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag2004.htm, geraadpleegd 2006.

³² Dochters van vrouwen die zwanger waren tussen 1947 en 1976 en het hormoon diethylstilboestrol hebben geslikt om een miskraam te voorkomen kregen aandoeningen waaronder vagina- of baarmoederhalskanker.

van de dag. Deze persoon klaagt over de file bij het parkeerterrein en het feit dat de ceremonie al begonnen was toen haar gezelschap aankwam; over de directeur van de Stichting Nationale Boomfeestdag die een lied gezongen heeft en over de keuze van dit nummer; over de nabestaanden die hun verhaal vertellen; over het bekijken van de panelen en het absolute dieptepunt: het planten van de boom. Met name het gebrek aan plek voor de boom om zich te ontwikkelen en de vraag van de boswachter of deze persoon misschien een vuilboom wilde. Deze persoon vindt dat de organisatie op een onverantwoorde wijze is omgegaan met de gevoelens van kwetsbare mensen. Een klacht van deze aard en omvang is uitzonderlijk: de meeste reacties zijn zeer positief met eventueel een enkele tip voor verbetering van het programma. Als er een klacht binnenkomt gaat het meestal over het gebrek aan bewegwijzering en de wildgroei in het bos, zodat mensen moeilijk bij de door hen geplante boom kunnen komen of deze niet meer terugvinden.

2005

In 2005 wordt in het bos bewegwijzering aangebracht zodat men de plantplekken terug kan vinden en worden er borden neergezet met een plattegrond en informatie over het bos. Op 19 juli vindt een actiepuntenoverleg plaats met de verschillende organisatoren. Behalve dat de taken verdeeld worden, wordt ook afgesproken dat er een limiet van zevenduizend deelnemers is en dat men met maximaal tien mensen per boom mag komen. Deelnemers die in grotere groepen komen, betalen vanaf de elfde persoon € 5,- per persoon. Ook wordt ter sprake gebracht dat er een aanmelding is binnengekomen voor het planten van een boom voor een bekende Nederlander. De organisatie ziet hierin een mooie mogelijkheid voor publiciteit en wil hier ruchtbaarheid aan geven. Door de aanvragers wordt dit echter niet gewaardeerd. Het wordt stilgehouden.

Net als de andere jaren vindt de Bomen voor het leven-dag plaats op de laatste zaterdag van november, dit jaar op 26 november. Er zijn 6.402 deelnemers, 5.531 volwassenen en 871 kinderen. Zeshonderd deelnemers zijn niet op komen dagen vanwege het slechte weer: hevige sneeuwval maakt dat zij besloten hebben de tocht naar Dronten niet te aanvaarden. Er zijn 1.586 bomen verkocht voor € 50,- per stuk. Ook dit jaar worden er drie bijeenkomsten gehouden: om 11:00, 13:00 en 15:00 uur (iedere ronde ongeveer 2.100 deelnemers). De bezoekers worden verwelkomd door de directeur van KWF Kankerbestrijding, Ton Hanselaar³³:

Geachte dames en heren, beste kinderen,

Elk jaar vind ik het weer bijzonder en ontroerend om te zien hoeveel mensen, klein en groot, met duizenden anderen willen stilstaan bij het verlies van een dierbare naaste: een echtgenoot, moeder, vader, broer of zus, een kind, een goede vriend of vriendin.

Dit herdenkingsbos symboliseert voor mensen een plek van verbondenheid. Een plek waar we ons verbonden voelen met al die mensen die hebben meegemaakt hoe hun overleden dierbare de ongelijke strijd heeft gestreden en verloren. De hoop om kanker te overwinnen bleek uiteindelijk niet meer reëel. Velen van u zullen een

³³ www.wilhelminabos.nl/2005_toespraakTonHanselaar.pdf, geraadpleegd 2006.

intensieve laatste ziekte periode hebben meegemaakt. Die ervaring tekent veel mensen voor het leven, volwassenen en kinderen. Ik hoop uiteindelijk in positieve zin, maar soms zijn er ook diepe wonden.

Vandaag is het de zesde 'Bomen voor het Leven'-dag. Straks onthullen wij op deze Gedenkplek ruim 1.600 namen. Toen de Stichting Nationale Boomfeestdag in 1999 bij ons kwam met het idee voor een herdenkingsbos, konden we niet vermoeden dat dit initiatief zoveel weerklank zou vinden. Mensen keren terug naar deze plek. Om hun dierbare te gedenken. Om verdriet een plaats te geven. Om te genieten van mooie herinneringen. Tienduizenden zijn de afgelopen jaren hier naar toe gekomen op de laatste zaterdag van november – en daarna.

Vandaag helpt u om dit bos verder te realiseren. Vandaag zal iemand van u de 12.000ste boom planten. Daarmee wordt het Koningin Wilhelminabos steeds completer en kan het steeds meer voldoen aan de intentie van de bedenkers: om een plaats van troost en hoop te zijn.

Dit is een plek waar verdriet mag worden getoond, of we nu iemand kort of lang geleden aan kanker hebben verloren. De pijn aan de herinnering van het afscheid, de pijn van het gemis. Soms zo intens dat het lijf er pijn van doet.

Zonder woorden kunnen we ons voorstellen wat al die mensen om ons heen hebben meegemaakt. Niemand kijkt er gek van op als er tranen komen. Tranen bij het zien van de naam van die overleden dierbare op het gedenkpaneel.

Maar ik hoop dat de verbondenheid van deze dag ook troost en hoop geeft.

Voor KWF Kankerbestrijding is deze herdenkingsdag elk jaar weer een extra aanmoediging om de strijd tegen kanker met alle kracht voort te zetten. We blijven ons inzetten om meer genezing te bereiken, maar ook zoveel mogelijk kwaliteit van leven als mensen niet meer beter kunnen worden. En... daarbij houdt het voor ons niet op. Want stilstaan bij het verlies van dierbaren aan kanker, hoort erbij zolang we kanker niet hebben overwonnen. Dat verdienen al die mensen die met zoveel inzet, moed, vertrouwen, kracht en hoop voor hun leven hebben gevochten.

Wij hopen dat deze dag u allen tot steun zal zijn.

Dank u.

Hierna zingt Peter Derksen een lied, net als het koor 'Zingen voor je leven', dat bestaat uit (ex)kankerpatiënten. Marja Knol en Marije ter Schiphorst, twee nabestaanden, houden hun toespraak namens de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten. Zij verloren respectievelijk een moeder en een vriend aan kanker. Hun toespraken zijn hieronder weergegeven³⁴:

Hallo Allemaal. Mijn naam is Marja Knol en naast me staat Marije ter Schiphorst. Wij staan hier vandaag namens de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten. Een paar maanden geleden hoorde ik een hele mooie vergelijking over het verwerken van je verdriet. Deze vergelijking wil ik graag met u delen.

In 2001, nu al weer vier jaar geleden is mijn moeder na een ziektebed van drie jaar aan kanker overleden. Voor mij is dit een hele zware en moeilijke periode geweest. In de vergelijking was dit verdriet een hele ruwe steen, met allemaal harde kantjes eraan. Ik vond het in die tijd ook moeilijk om mijn verhaal met anderen te delen, mijn pijn was te scherp. Na een tijdje werd de pijn iets minder scherp en begon ik te praten over het verdriet en was ik dus eigenlijk aan het verwerken. Mijn steen werd al wat

³⁴ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag2005.html, geraadpleegd 2006.

ronder, maar af en toe prikte ik me nog aan de scherpe plekjes. Door er over te blijven praten en mijn verhaal te delen, net zoals je een steen in de rivier rolt, gaan de scherpe kantjes van mijn pijn weg, maar ook de scherpe kantjes van de steen eraf. Na een jaar ging ik samenwonen, hierdoor kreeg ik ruimte voor mezelf en moest leren zelfstandig te zijn. Met de liefde ging het erg goed en hierdoor werd de steen steeds gladder en begon ik weer in mezelf en in het leven te geloven.

Het einde van de vergelijking is dat de steen een edelsteen wordt en gewaardeerd wordt door zijn mooie kleuren. Af en toe ben ik al die edelsteen en kan ik mijn kleuren laten schijnen. Maar andere dagen zit er aan mijn steen nog een ruw plekje. Door de contactgroep en door het delen van mijn verhaal wordt de steen steeds mooier en sta ik stabiel in mijn leven. Vorig jaar heb ik hier mijn boom voor mijn moeder geplant. Dit betekende heel veel voor mij. Ik hoop dat het planten van jullie boom er ook toe bij zal dragen dat jouw steen zachter en mooier wordt.

Marije ter Schiphorst: Vrienden

Vrienden zijn een van de dierbaarste dingen die je hebt in je leven. Ze zijn erg belangrijk. Dat was Frans ook. Ik leerde hem kennen en het leek goed te gaan. Hij had een zware periode achter de rug. Hij had leukemie. Het was toen gelukkig weg. Toch is het weer terug gekomen. Daar schrok iedereen heel erg van. We hebben nog heel veel leuke dingen gedaan. We zijn met een grote groep naar een attractiepark geweest en ik heb bij mij thuis een barbecue gegeven. Dat was ook erg leuk. Frans bleef als een van de laatsten zitten. Die avond was erg gezellig. Die herinneringen zijn mij erg dierbaar. Na veel behandelingen bleek dat ze het niet konden genezen. Op dat moment zijn we met zijn allen gaan denken wat we nog konden doen. De laatste keer dat ik hem heb gezien was in het ziekenhuis. We wisten allemaal dat het erg hard ging. Hij was geopereerd, hij had een baardje gekregen en die was erg zacht. Ik mocht er even aan voelen van hem. Hoe ziek Frans ook was zijn humor en optimisme is hij nooit kwijt geraakt. En deed zich tegenover iedereen ook voor als Frans zoals we hem ook kennen. Hij maakte grapjes over de zusters. We hadden wat dingen bedacht die we nog konden doen als laatste. Ik heb zelfs nog aan hem gevraagd of hij zaterdag mee ging naar het schuurfeest. Hij zei: 'Ik kijk hoe ik me voel en ik laat het weten'. We hoorde via een vriend die meeging dat Frans zich niet goed voelde. Tja, helaas heeft hij dat niet gehaald want die maandag is hij toch heel plotseling overleden.

Ik was erg geschrokken. Dinsdag hebben we alles snel in werking gezet. Zijn moeder liet ons heel veel doen voor de begrafenis. Dat was het allermooiste wat ze ons ooit kon geven. We mochten heel veel bedenken en beslissen. Zijn beste vrienden mochten ook de kist dragen, maar wij mochten ook muziek uitkiezen en we mochten een stukje zeggen als we wilden. Het was allemaal zo goed. Na het avondwaken is de kist gesloten. Daar mochten we allemaal bij zijn. Dat was voor mij zo'n goed gevoel. Nog steeds zijn we allemaal heel veel bij zijn moeder thuis. Ze betekent voor ons allemaal heel veel en de vriendengroep betekent nu misschien nog wel meer voor elkaar. Laatst was het een jaar geleden en zijn we met z'n allen naar het graf gegaan. Dat is zo speciaal als we daar dan met z'n allen staan. Ik kreeg er kippenvel van, maar het voelt heel erg beschermd. Daarna zijn we 's avonds naar zijn moeder toe gegaan. We missen hem nog steeds heel erg.

Hij komt ook bijna nog altijd ter sprake als we met zijn allen bij elkaar zijn. Zijn naam zal altijd genoemd blijven worden. Vergeten wordt hij nooit daar was hij veel te speciaal voor.

Aan het einde van de ceremonie worden ballonnen opgelaten en de panelen met de 1.600 namen van overledenen onthuld. Voor veel deelnemers is het een bijzonder moment om de naam van hun dierbare in glas gegraveerd te zien. Na de ceremonie zijn mensen opgelucht en gaat men de bomen planten die door de boswachters van Staatsbosbeheer gedistribueerd worden. Voor veel mensen is het planten van een eigen boom een persoonlijke ceremonie – ‘een klein monumentje van leven’, zoals iemand het stelt.³⁵ De 12.000ste boom wordt geplant. Ook worden er weer kaarten met gedichten uitgedeeld.

Speciaal ter gelegenheid van de zesde Bomen voor het leven-dag brengt Stichting Nationale Boomfeestdag een cd-single uit met twee liedjes: een herinnering aan dit unieke bos én aan deze dag, maar zeker ook een extra bijdrage aan de rouwverwerking.³⁶ De titel van de cd-single is ‘Bos van Liefde/Bij Jou’ en de liedjes worden gezongen door Peter Derksen. Hij heeft ze speciaal laten schrijven voor al diegenen die iemand verloren hebben aan kanker. Op deze Bomen voor het leven-dag zingt hij een lied. De single is te koop bij *Music-Store* winkels en te bestellen via internet. Later zal de cd ook te bestellen zijn via Stichting Nationale Boomfeestdag. De opbrengst gaat naar het Koningin Wilhelminabos.

Twee van de gedichten op de kaarten die de deelnemers mee naar huis krijgen³⁷:

Getijden Anita Cats

In het voorjaar
van het leven
draait de wind
haar zeilen bij

in de warme zomerzon
dansen
wervelende winden

in het landschap
van de herfst
sterft de storm
verstilt het blad

wind en water
ijle luchten
komen samen
in de nacht

³⁵ Ibid.

³⁶ Foldertje cd-single ‘Bos van liefde & Bij jou’ van Peter Derksen, 2006.

³⁷ www.wilhelminabos.nl/gedichten_2005.html, geraadpleegd 2006.

in de winter
van het leven
wordt een nieuwe dag
verwacht

Ik stuur je een brief aan een rode ballon Yvonne van Emmerik

Ik stuur je een brief aan een rode ballon
Je bent nu zo ver
Ik kijk naar de sterren
En wou dat ik je bereiken kon

Misschien ben je nu wel heel dicht bij de zon
Zal de wind voor je waaien
Mag je zwieren en zwaaien
En drijven en zweven net als mijn ballon
Zonder geluid komt hij nu naar je toe
Al zit ik van binnen
Je naam uit te schreeuwen

Ik wil met je praten al weet ik niet hoe
Mocht je hem vinden
Laat het dan even, heel even maar sneeuwen

Rob Knipping maakt een evaluatie van de dag. Hij meldt onder andere dat de medewerkers en de deelnemers tevreden waren over de inhoud van het programma, met als aanmerking dat het te lang duurde. Hij stelt dat twintig minuten het maximum is. De samenwerking tussen de verschillende medewerkende instanties is prima verlopen.³⁸ Er zijn volgens Knipping 73 reacties binnengekomen die alle positief waren. Hoewel KWF Kankerbestrijding er een negatief financieel saldo aan overhoudt – de organisatie geeft vele malen meer uit aan de Bomen voor het leven-dag dan er inkomsten zijn – benadrukt Knipping dat het evenement ook een positief, niet te kwalificeren, saldo oplevert: veel *goodwill*, mogelijke donaties, veel mensen die de naam KWF Kankerbestrijding gehoord hebben.

Ook heeft Rob Knipping onder de deelnemers een enquête laten houden met het doel te achterhalen wie de mensen zijn die naar deze dag komen, waarom ze komen en wat hun waardering voor de dag is. 450 mensen hebben een enquête ontvangen. Hiervan hebben 231 mensen (51,3%) de enquête binnen de gestelde termijn geretourneerd. Enkele resultaten van de enquête³⁹:

³⁸ Dit betreft: busbedrijf OAD, attractiepark Walibi World, gemeente Dronten, Provincie Flevoland, politie Dronten, EHBO, Thea Willemsen Secretariaatsbureau, Sodexo catering, Ballonnerie, Verkeerstoren Lelystad (voor het oplaten van de ballonnen), het geluid, de Rolstoelcentrale, Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten en medewerkers intern. Uit: memo Rob Knipping aan MT leden 08-03-2006.

³⁹ Memo Rob Knipping aan MT leden 08-03-2006.

- 70% van de respondenten bestaat uit vrouwen en 30% uit mannen
- de relatie die men had tot de overledene:
 - 35% partner
 - 33% zoon of dochter
 - 13% broer of zus
 - 9% vader of moeder
 - 10% anders
- de reden om aan de dag deel te nemen:
 - bijna 37% vindt het belangrijk dat de naam nu een plek heeft gekregen waar mensen ook naartoe kunnen gaan
 - voor 34% was de dag een vorm van rouw/verliesverwerking en ge/herdenken
 - voor 14% van de mensen staat de boom symbool voor verder gaan/nieuw leven
 - voor 5% was het van belang om tussen lotgenoten te verkeren
 - de restgroep van 10% had diverse redenen, waaronder 3% van de respondenten als reden opgaf: 'steun aan het werk voor KWF Kankerbestrijding'.
- de waardering voor het krijgen van de ansichtkaarten is hoog
 - 58% van de mensen gaat ze niet versturen
 - 32% gaat ze daadwerkelijk gebruiken
 - 10% weet het nog niet
- 98% geeft aan dat ze zeer voldaan tot voldaan zijn met de dag: de dag heeft aan de verwachtingen voldaan
- als er geen plaats meer is in dit bos vinden bijna alle mensen (96%) dat KWF Kankerbestrijding moet zorgen voor een alternatief. Bijna 35% heeft geen idee wat dit alternatief zou moeten zijn, 59% wil iets met een boom, een bos elders of toch op deze plaats. Een boom staat symbool voor nieuw leven. 6% wil iets met glaspanelen, waardoor de naam van hun dierbare voortleeft.

De enquête laat zien dat de overgrote meerderheid van de deelnemers die de vragenlijst heeft ingevuld de dag als erg waardevol bestempelt. Dit is een bevestiging van het beeld dat is ontstaan na de vele positieve reacties die ieder jaar weer ontvangen worden.

2006

Op 27 januari 2006 vindt een evaluatiebijeenkomst plaats van de Bomen voor het leven-dag van 2005. Hierbij zijn vertegenwoordigers van Stichting Nationale Boomfeestdag, Staatsbosbeheer en KWF Kankerbestrijding aanwezig en Thea Willemsen van het secretariaatsbureau. Uit de notulen blijkt dat de driepartijenovereenkomst nog altijd niet rond is, deze ligt inmiddels bij afdeling Vastgoed van Staatsbosbeheer Flevoland en is nog steeds in de fase van 'concept eindresultaat'.

Op zaterdag 25 november vindt de zevende Bomen voor het leven-dag plaats. Net zoals voorgaande jaren zijn er ook nu drie rondes en start de eerste ronde om 11:00 uur. Er worden in totaal 6.500 mensen verwacht om 1.700 bomen te planten.

Vanaf half tien vertrekken tientallen bussen vanaf het parkeerterrein van Walibi World. Het parkeerterrein is duidelijk herkenbaar door de vlaggen van KWF Kankerbestrijding. Er is gelegenheid om koffie of thee te drinken en om naar het toilet te gaan. In de bus op weg naar het bos hangt een kalme sfeer. Op de stoelen hebben de deelnemers hun programmaboekjes gevonden. Er wordt wat gelachen en gekletst, maar over het algemeen is het vrij stil. Sommige mensen hebben bloemen bij zich, voornamelijk rozen. De meeste gezichten staan strak. Bij aankomst in het bos staan er leden van de scouting klaar met rolstoelen voor de mensen die dat nodig hebben. De deelnemers worden geacht nog een stukje te lopen. De wandeling gaat langs chemische toiletten en even verderop staan leden van de scouting witte en rode ballonnen uit te delen. De cateraar Sodexo staat klaar met een aantal tenten.⁴⁰ Er worden dranken geserveerd met stroopwafels en speculaas. Vanaf daar wordt men naar de gedenkplek geleid.

Bij de gedenkplek aangekomen kunnen de deelnemers plaatsnemen op de beschikbare stoelen; anderen blijven staan. Op het podium staat het koor, bestaande uit (ex)kankerpatiënten, dat zeven nummers ten gehore brengt.

1. Canon (Halleluja)
2. Somewhere (West Side Story)
3. Oh Lord, hear my prayer
4. This little light of mine
5. My funny Valentine
6. Cent mille chansons
7. Come, o come

Het koor zingt tot het begin van het eigenlijke programma dat geleid wordt door Cora Honing van KWF Kankerbestrijding.

Programma Bomen voor het leven-dag 2006

- Muzikale ontvangst
- Welkom door Cora Honing, hoofd programma preventie en patiëntondersteuning, KWF Kankerbestrijding
- Peter Derksen, directeur Stichting Nationale Boomfeestdag spreekt en zingt een lied
- Koor 'Zingen voor je leven'
- Bijdragen nabestaanden
- Minuut stilte
- Oplaten ballonnen
- Onthulling glaspanelen
- Bekijken van de panelen

⁴⁰ nl.sodexo.com/nldu/default.asp, geraadpleegd 24-09-2009.

Cora Honing heet de deelnemers welkom namens KWF Kankerbestrijding, Stichting Nationale Boomfeestdag, Staatsbosbeheer en Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten. In haar toespraak legt ze de nadruk op het belang van namen, de plek en verbondenheid:

Geachte dames en heren, beste kinderen,
 ‘Voor wie ik liefheb, wil ik heten. O, noem mij bij mijn diepste naam.’ Schitterende woorden van Neeltje Maria Min. De diepste namen van degene die u liefhebt staan gegrift in uw hart. En vandaag onthullen we ze, hier in het Wilhelminabos, gegrift in glas. Namen die zo voor altijd zullen heten, die voor altijd zullen voortleven. Dat maakt dit bos tot een groen eremonument voor mensen die aan kanker zijn overleden. Welkom op deze bijzondere plek.
 U heeft een lange lange reis gemaakt om hier stil te staan bij het verlies van een dierbare. Iedereen komt met haar of zijn eigen verhaal. Hier kunnen we dat met elkaar delen. Steun vinden bij elkaar in verbondenheid rond de namen in glas.
 Samen planten we straks ook bomen. Teken van hoop en leven. Van een lente die weer aan zal breken. Alle duizenden unieke bomen hier, weten zich omringd en beschermd door andere bomen. Zo vormen ze samen een bos. Een bos waarin uw dierbare voortleeft. Ik hoop dat ook u zich omringd en gesteund weet. Gesteund door iedereen hier, die met u herdenkt. Ik wens u een waardige en waardevolle dag toe. Noem degene die u liefhebt, bij haar of zijn diepste naam.⁴¹

Vervolgens vertelt Peter Derksen een persoonlijk verhaal over het ontstaan van het bos. Ook refereert hij aan de symboliek van met name de gedenkplek; over de boom die symbool staat voor het contact tussen hemel en aarde en over het getal twaalf dat symbolische waarde heeft in verschillende mythologieën en in het christelijke geloof. Hij besluit zijn bijdrage met het zingen van het lied ‘Bij jou’.

Cora Honing kondigt het koor aan dat een Afrikaans lied gaat zingen ‘met weinig woorden en veel melodie’. Ze geeft aan dat de titel van dit lied zich het best laat vertalen als ‘bemoediging’. Hierna is het woord aan Hans van Lierop die zijn vrouw verloren heeft aan kanker en die, samen met de volgende spreker, de Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten vertegenwoordigt.

Onze liefde kent geen dood
 We hadden elke dag voor onszelf, om samen in te vullen, die dingen te doen die we leuk vonden. We genoten van elkaar, de vrijheid, samen wandelen, fietsen, koffie drinken, lezen, vrienden ontvangen en bezoeken, met de caravan op vakantie, van de tuin en onze twee dochters bezoeken en van het bij elkaar zijn. Tot de dag dat een onderzoek in het ziekenhuis uitwees dat mijn vrouw eierstokkanker had.
 Na de eerste schok, boos over ‘waarom ik?’, we hebben toch altijd zo gezond gegeten en geleefd, hebben we huilend van onmacht, omdat je zelf niets kunt doen om het kwaad te bezweren, de moed opgebouwd om er tegen te gaan vechten, ook omdat er geen keuze was. Niet vechten betekent immers doodgaan accepteren. We lieten onze lijfspreuk ‘Carpe diem’, (pluk de dag) in roestvrij staal, dus onvergankelijk, op de gevel van ons huis aanbrengen.

⁴¹ www.wilhelminabos.nl/2006toespraakCora.pdf, geraadpleegd 2006.

Ons leven draaide maandenlang helemaal rond de kanker, leven tussen hoop en vrees en alles doen wat maar mogelijk is om het leven toch enigszins leefbaar te houden. We gingen terug in onze herinnering, we herbeleefden de mooie en moeilijke momenten, we versmolten vaak huilend in elkaar en beloofden elkaar eerlijk te blijven in het uiten van onze gevoelens, twijfels en verlangens.

Zonder de moed te verliezen in het gevecht tegen de kanker, spraken we met de kinderen, familie en vrienden over de mogelijk naderende dood. Telkens weer wilde mijn vrouw mensen uitnodigen of telefonisch spreken en om afscheid te nemen, 'omdat het wel eens de laatste keer zou kunnen zijn, zo niet, dan doen we het volgende keer maar weer'.

De laatste uren van haar leven, waarin de berusting dat de dood onvermijdelijk was in onszelf kwam, de laatste momenten, met haar afscheid nemen van elk van onze dochters en van mij afzonderlijk en daarna van ons samen en het moment van sterven, verliepen precies zoals door haar gewenst waren.

Ondanks dat ons rouwproces in feite al maanden voor haar dood begonnen was, was het gemis van haar en het alleen zijn daarna veel intenser dan ik mij eerder voorgesteld had. Het gevoel de voorafgaande periode alles voor haar gedaan te hebben wat menselijkerwijs mogelijk was en de grote tevredenheid over het hebben kunnen voldoen aan haar laatste wensen, zijn een enorme steun bij het verwerken van ons verdriet.

Wij hebben haar van meet af aan een plaats in ons hart gegeven en hebben daar regelmatig contact met haar. Wij krijgen van haar duidelijke aanwijzingen bij twijfels en antwoorden op onze vragen, want onze liefde kent geen dood. Ik dank u voor uw aandacht.⁴²

Als tweede representant van de contactgroep vertelt Ali Daleman over haar man, zijn ziekte en sterven, en de periode daarna.

Dag allemaal,

Mij is gevraagd om mijn verhaal hier te vertellen en dat wil ik graag doen.

Elf jaar geleden kregen we te horen dat mijn man Albert kanker op de galwegen had. Hij was toen al meer dan een half jaar ziek zonder dat de artsen wisten wat hij mankeerde.

Mijn man werd een week later geopereerd. Een grote operatie. Op de scan waren geen uitzaaiingen te zien. We zagen dus alles goed tegemoet. Ik had ook kanker gehad en had het toch ook gered? Maar tijdens het openmaken zagen de artsen direct dat de hele lever was aangetast met uitzaaiingen en dus was het gewoon weer sluiten. Onbeschrijfelijk wat er door je heen gaat als je dit bericht krijgt. Ook onbeschrijfelijk wat er door je man heen gaat op dat moment. Mijn man kon het helemaal niet bevatten en sloot zich in het begin in zichzelf op. Mijn eerste gedachte was: ik wil ook dood.

En zo word je naar huis gestuurd. Wetende dat je man en de vader van je kinderen dood gaat, en je weet niet hoelang het gaat duren. Het werden uiteindelijk acht maanden, acht hele zware maanden waarin mijn man had gekozen voor een alternatieve therapie, die de kwaliteit van leven niet bevorderde.

Op 12 juni 1995 overleed mijn man. En daar sta je dan op je veertigste. Alleen achterblijvend met drie jonge kinderen van 13, 11 en 7 jaar. Ik dacht dat ik me

⁴² www.wilhelminabos.nl/2006toespraakHans.pdf, geraadpleegd 2006.

voorbereid had op mijn man zijn dood. Mijn ouders waren toch ook al overleden en ik had in het ziekenhuis als verpleegkundige al zoveel mensen zien doodgegaan, maar ik vergistte me. Ik was niet voorbereid op de pijn, die ontzettend rauwe pijn. Niet voorbereid op het verdriet en het heimwee dat ontstond. Niet voorbereid op de pijn van mijn kinderen. Niet voorbereid om in je eentje rouwende kinderen de pubertijd door te leiden. Niet voorbereid op alle heftige emoties en niet voorbereid op alles waar ik tegenaan liep.

Er zijn meerder momenten geweest dat ik het niet meer zag zitten, maar iedere keer vond ik, ook met behulp van anderen, toch ergens weer de kracht om door te gaan.

Als ik nu terug kijk zie ik jaren, die heel veel kracht en energie hebben gekost. Het waren voor mij tropenjaren, maar ik kan ook de ommekeer zien, die met vallen en opstaan ontstond.

De ommekeer dat er weer licht aan de horizon kwam. Dat ik weer langzaam aan kon genieten van de dingen om me heen. Ik weer kon genieten van mijn kinderen die hun weg hadden gevonden. En de wetenschap dat we ondanks alle moeilijkheden toch weer een hecht gezin waren geworden. Ik ben trots op mijn kinderen, en ook op mijzelf. Alle strijd die ik heb gevoerd en alle energie die ik erin heb gestoken zijn de moeite waard geweest. Mijn man heeft voor de rest van mijn leven een warm plekje in mijn hart en ik kijk met liefde en warmte terug. Soms ook even weer met een traan, maar dat zijn warme tranen.

Ik wens u allen heel veel sterkte toe voor de komende tijd en hoop voor u dat er ook een tijd komt dat er alleen warme tranen zijn. Het gaat u allen goed.⁴³

Hierna is er een minuut stilte, waarvoor de mensen die op de stoelen zitten gaan staan. Cora Honing roept de deelnemers op in gedachten te zijn bij diegene voor wie men hier vandaag is. Na de stilte worden de rode en witte ballonnen opgelaten en de glaspanelen met daarop de namen onthuld, die Cora Honing 'duizenden monumentjes' noemt. Bij de glaspanelen staat men te dringen om de naam te vinden van degene voor wie men gekomen is. Veel deelnemers fotograferen de namen. Voor velen is het zien van de gegraveerde naam van hun dierbare emotioneel – her en der vloeien tranen. Terwijl de glasplaten worden bekeken, zingt Peter Derksen nog twee liedjes, 'Bij jou' en 'Bos van Liefde'.

Wie klaar is met het bekijken en fotograferen mag doorlopen naar de plek waar de boompjes geplant gaan worden. Vanaf de gedenkplek vergt dat een korte wandeling door het bos, waarbij deelnemers de gelegenheid aangrijpen wat te praten, voornamelijk over het weer en andere onderwerpen die met de dag te maken hebben. Iemand zegt het handig te vinden dat het gat voor de boom al gegraven is, zodat de deelnemers niet zo veel meer hoeven te doen. Ook wordt er gesproken over de keuze van de boom, vooral door kinderen: welke boomsoorten zijn er eigenlijk?

Bij de plantplek van dit jaar aangekomen staat een aanhangwagen gevuld met jonge bomen, waaromheen nog veel meer boompjes klaargezet zijn. Verschillende boswachters delen de boompjes uit nadat de deelnemers een bon hebben ingeleverd. Desgewenst geeft de boswachter advies over de beschikbare boomsoorten. Deelnemers kunnen kiezen uit berk, eik, zwarte els, wilde lijsterbes, sporkehout en grove den. Verreweg de meeste mensen willen een eik, maar de boswachters zorgen er

⁴³ www.wilhelminabos.nl/2006toespraakAlida.pdf, geraadpleegd 2006.

door het aanbod voor dat er ook andere soorten geplant worden.⁴⁴ Jongeren van de scouting delen spades uit. Dan staan er medewerkers die aanwijzingen geven waar geplant mag worden.

Het bekijken van de namen, Bomen voor het leven-dag 2006.

November 2006

Het daadwerkelijke planten gebeurt grotendeels in een ontspannen sfeer. De meeste mensen zijn in een klein gezelschap gekomen. Ieder groepje zoekt een plek voor zijn boom. Opvallend is daarbij dat velen precies bijhouden in welke rij hun boom komt te staan, om vervolgens ook nog te tellen de hoeveelste boom in de rij hun exemplaar is, zodat deze bij een later bezoek nog terug te vinden is. Hier blijkt men veel belang aan te hechten. Ook worden er herkenningstekens aangebracht op en om de boompjes: lintjes, sleutelhangers, briefjes, foto's en dergelijke zijn er niet alleen ter verfraaiing, maar ook ter herkenning. De vele kinderen doen hun best om hun boompje te versieren; sommigen verzamelen stokjes, mos en steentjes om een perkje om de boom te maken. Maar ook volwassenen creëren een heus boommonumentje: wierook, kaarsjes, 'sterretjes' (vuurwerk), vlinders en strikjes maken de boompjes herkenbaar voor degenen die ze geplant hebben. Een groepje eet roze koeken nadat het plantwerk gedaan is. De half opgegeten koeken worden bij het boompje gelegd. Een enkeling heeft niets bij zich om bij het boompje te leggen of eraan te hangen, en betuigt zijn spijt dit vergeten te zijn: 'we nemen wel wat mee als we de volgende keer komen'.

⁴⁴ Theo Wezenberg, 17-01-2007.

Ten minste twee gezelschappen strooien as uit van degene voor wie ze een boom planten. Vanuit een urn strooit een van deze groepjes eerst zorgvuldig de as in het gat, alvorens de boom er bovenop te planten. Bij het andere groepje haalt een man een doorzichtig plastic zakje met as tevoorschijn. Geëmotioneerd strooit hij dit rondom het net geplante boompje terwijl de jongeren in zijn gezelschap toekijken. Eén van hen maakt foto's. De handelingen trekken de aandacht van andere deelnemers. Tijdens en na het planten worden er in vrijwel alle groepen veel foto's gemaakt. Mensen poseren rondom het boompje. Bij enkele mensen zijn tranen te zien.

Een boommonumentje, Bomen voor het leven-dag 2006. November 2006

Daarna vertrekken de deelnemers naar de uitgang van het bos. Wanneer ze weg zijn, controleren leden van de scouting of de boompjes recht staan. Voordat de mensen de

bus weer in gaan om naar de parkeerplaats vervoerd te worden, krijgen ze ansichtkaarten met gedichten en komen ze langs standjes waar informatie over het koor 'Zingen voor je leven' te krijgen is en waar de cd-singles van Peter Derksen te koop zijn. Er worden 1.100 exemplaren verkocht voor € 5,- per stuk.

Wederom komen er vele reacties bij de organisatoren binnen. De samenstelling en toonzetting komen overeen met eerdere jaren: er zijn opnieuw veel complimenten en dankzeggingen, maar ook een aantal kanttekeningen. Een vrouw laat weten dat de verhalen van lotgenoten wat haar betreft achterwege gelaten kunnen worden. Ook klaagt ze over het gedrang bij de onthulling van de glaspanelen. Daarin staat ze niet alleen: meerdere mensen beklagen zich over de drukte bij de panelen met de namen. Ook is niet iedereen even blij met de verhalen van nabestaanden. Sommige mensen verkondigen een duidelijke mening over het programma en eventueel gewenste aanpassingen – niet alleen in reacties aan de organisatie, maar ook op verschillende internetfora en weblogs zijn verslagen van en reacties op de dag te lezen.

Een opvallende discrepantie is waarneembaar tussen de tijdens de voordrachten nadrukkelijk uitgedragen thema's als saamhorigheid, het contact met lotgenoten en de steun die men hierdoor kan ervaren enerzijds, en het feit anderzijds dat vrijwel alle deelnemers zich tijdens het programma en het planten zich uitsluitend richten op hun eigen groepje en zeer weinig tot geen contact hebben met andere deelnemers. Het lijkt erop dat aanwezig zijn op dezelfde tijd en plaats met een gemeenschappelijke deler – een dierbare verloren hebben aan kanker – genoeg is om het gevoel van saamhorigheid, contact en steun op te wekken. Dit blijkt ook uit enkele reacties op het forum op de site van KWF Kankerbestrijding:

(...) Deze dag zal ik nooit meer vergeten. Het was echt onvergetelijk, wat een ontvangst, wat een mensen die allemaal hetzelfde hebben meegemaakt. Ik denk dat ik door deze dag het ook een beetje meer kan verwerken. Ik voelde me opeens niet meer zo alleen. Het was echt geweldig. (27-11-2006)

(...) Je hoort de verhalen van andere nabestaanden en denkt dat is mijn verhaal, er zijn zoveel mensen die hetzelfde als jij meemaken, en dat geeft steun. Ook al kreeg ik het wel even te kwaad toen de eerste spreker, een man die zijn vrouw 10 dagen voor mijn vader overleed verloren heeft, zijn verhaal deed (...). (28-11-2006)

Vandalisme

Op vrijdagavond 24 november 2006, de avond voorafgaand aan de Bomen voor het leven-dag, wordt de organisatie opgeschrikt door het bericht dat er vernielingen zijn aangericht in het Koningin Wilhelminabos. Twee glaspanelen zijn stukgeslagen en meerdere chemische toiletten zijn omgeduwd. Eén glaspaneel bevatte een gedicht ('over troebel water gaan'), de ander een uitleg over het bos. De panelen met de namen zijn gespaard. Over de dader(s) en het motief is niets bekend.

De organisatie en de deelnemers reageren geschokt. Toch blijken de vernielingen geen grote invloed op de herdenkingsactiviteiten te hebben. De stukgeslagen panelen vallen niet erg op en een grote plas blauwe vloeistof bij de wc's is het enige dat daar aan de vernielingen doet herinneren. Cora Honing meldt alleen bij de eerste ronde dat de organisatie verbijsterd is over het incident. Tijdens de andere

twee rondes zwijgt ze erover. De deelnemers praten er met elkaar over, maar de gebeurtenissen overheersen de gesprekken niet. Naderhand komen er enkele reacties binnen op de manier waarop de organisatie die dag met de vernielingen is omgegaan:

Gisteren een zeer emotionele dag beleefd, die ondanks de schrik over de vernielingen 's morgens op het nieuws, toch door uw organisatie tot een geweldig geslaagde dag is gemaakt. Mijn complimenten over dit staaltje van organisatorisch vakmanschap! (...) Veel succes met het herstellen van de kapotte glaspanelen (ik heb hier geen woorden voor!!!!!!).

(...) Het feit dat de avond ervoor vernielingen waren aangebracht aan de Gedenkplek, was nauwelijks meer zichtbaar en het feit dat er niet over gesproken werd heb ik als zeer positief ervaren. (...)

(...) het was een grote tegenslag, veroorzaakt door laffe vernielingen, maar wij hebben dankzij uw inzet hier geen hinder van ondervonden. De dag was zeer waardevol voor ons.(...)

De gebeurtenis trekt veel aandacht van de pers. Er zijn meer journalisten aanwezig dan voorgaande jaren, en het vandalisme in het herdenkingsbos wordt landelijk nieuws. 'Dit is een barbaarse daad' staat er boven een artikel over de vernielingen in het Rotterdams Dagblad van 27 november. 'Gedenkdag verstoord door vernielingen' kopt de Volkskrant op haar site.⁴⁵ Bij Stichting Nationale Boomfeestdag komen reacties binnen van oud-deelnemers en sympathisanten die hun onbegrip en woede uiten en steun willen betuigen.

Zeer geschokt ben ik, naar aanleiding van de vernielingen die gisteravond hebben plaatsgevonden bij de herdenkingsplek voor dierbaren die overleden zijn aan kanker. Ik ben behoorlijk kwaad op diegenen die dit gedaan hebben. Wanneer deze daders ooit gevonden worden, moet zeer streng gestraft worden of als alternatieve straf kankerpatiënten verzorgen. Dan weten ze wat leed betekent. (...) Als er geld nodig is voor de glazen platen met gedichten, dan wil ik een bijdrage in geld geven. Ik wil u heel veel succes voor vandaag wensen en hoop dat alles weer goed komt.

Op nu.nl zag ik net het bericht dat vandalisten het op de glasplaten van het KWF bos gemunt hadden. Aangezien ook een naam van ons op een van de platen staat, gaat dit mij aan het hart.

Omdat ik het fonds niet de dupe wil laten worden van het herstel van de platen heb ik besloten om 12 euro extra over te maken t.b.v. de reparatie van de platen. Hopelijk zijn er meer mensen met hetzelfde idee en kan de herdenkingsplaats zo snel mogelijk hersteld worden.

(...) Ik hoop dat degenen die de nutteloze vernielingen hebben aangericht snel worden opgespoord en met de neus op de feiten worden gedrukt.

⁴⁵ www.volkskrant.nl/binnenland/article373604.ece/Gedenkdag_verstoord_door_vernielingen, bericht van 27-11-2006, geraadpleegd 27-01-2010.

In de veronderstelling dat de glasplaten met namen vernield zijn, laat een vrouw uit Enschede weten dat ze 1.000 euro beschikbaar stelt voor de tip die leidt tot aanhouding van de dader(s). Wanneer Stichting Nationale Boomfeestdag dit geen goed idee zou vinden en wellicht andere ideeën met de politie heeft, dan stelt ze het bedrag beschikbaar voor nieuwe glasplaten. Het vandalisme leeft onder de mensen: op verschillende plekken op internet verschijnen emotionele reacties.

Verdrietig, en vooral: waarom?⁴⁶

Dit vind ik nou schandalig! Deze gasten die dit hebben gedaan, hebben waarschijnlijk nog nooit een dierbare verloren... Ik gun ze echt een hele strenge straf, mochten ze gevonden worden, en ik gun ze het ergste!!! Dat mag ik eigenlijk niet zeggen, omdat ik weet hoe het is iemand dierbaars aan kanker te verliezen, maar iemand dit DIT in zijn hoofd haalt te doen, is helemaal niks waard in dit leven! Ik heb hier verder geen woorden voor... Ik wens de nabestaanden die hier een boom hebben staan heel veel sterkte!⁴⁷

Behalve bij deze gelegenheid in november 2006 is in het Koningin Wilhelminabos zelden of nooit vandalisme geconstateerd. Tijdens de verschillende edities van de Bomen voor het leven-dag doen zich geen grote problemen voor en de deelnemers zijn over het algemeen zeer tevreden.

⁴⁶ www.destentor.nl/flevoland/article864100.ecc, geraadpleegd 27-11-2006.

⁴⁷ Ibid.

2. Inleiding

Het project: inzet en opzet

Mijn onderzoek naar een casus van hedendaags plaatsgebonden collectief herdenkingsritueel is een onderdeel van het project *Holy Ground. Reinventing ritual space in modern Western culture*⁴⁸ (januari 2006 – december 2009) dat plaatsvindt in het kader van het NWO programma *The future of the religious past*⁴⁹ (2002 tot en met 2009). In het *Holy Ground* project staat de veranderende verhouding tussen ruimte en ritueel in de hedendaagse westerse samenleving centraal. Naast de traditionele cultusruimtes (kerken, moskeeën, tempels) komen nieuwe vormen van rituele ruimtes op, zowel in de privésfeer als in het publieke domein. Mijn onderzoek richt zich op (semi)publieke vormen van rituele ruimte, meer specifiek op herdenkingsmonumenten voor slachtoffergroepen. Hier ontwikkelen zich nieuwe plaatsgebonden rituele repertoires die nauw aansluiten bij de persoonlijke levenssfeer, maar tegelijkertijd een collectieve dimensie bezitten.

Onderzoeksvragen en doelstelling

Focus, thema

Rituele ruimtes in de hedendaagse westerse cultuur zijn onderhevig aan een dynamiek waarin traditionele rituele vormen in toenemende mate marginaliseren. Deze ontwikkeling uit zich in herbestemming of afbraak van kerken, de opkomst van stedelijke multireligieuze ruimtes, de opmerkelijke vitaliteit van oorlogsbegraafplaatsen en de groeiende populariteit van *lieux de mémoire* in het algemeen, met hun bijbehorende vormen van ‘topolatrie’ en ‘geopiety’ (‘plaatsgebonden vroomheid’). Deze ontwikkelingen beslaan een groot gebied, van de privésfeer met huisaltaartjes tot het (semi)publieke domein met een veelheid aan vaak nieuwe vormen van plaatsgebonden ritualiteit. Wereldwijd is er een sterke opkomst van ‘*landscapes of tragedy and memory*’ waar rampen en ongelukken herdacht worden, individueel of collectief, tijdelijk of permanent, op een kleine of grote schaal.⁵⁰ Recentelijk is er een sterke opkomst van plekken en monumenten waar uiteenlopende slachtoffergroepen herdenkingsrituelen ontwikkelen. Dit onderzoek richt zich heel specifiek op een herdenkingsplek voor overleden kankerpatiënten: het Koningin Wilhelminabos met de jaarlijkse Bomen voor het leven-dag in Dronten.

⁴⁸ Onze projectgroep bestaat uit Paul Post (UvT), Arie Molendijk (RUG), Justin Kroesen (RUG), Jorien Holsappel-Brons (RUG) en ik. Zie ook: www.nwo.nl/projecten.nsf/vk2008/ned/2200127769, geraadpleegd 19-08-2009.

⁴⁹ www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_68YGPN, geraadpleegd 13-08-2009. NWO = Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

⁵⁰ Zie hiervoor K. FOOTE: *Shadowed ground. America's Landscapes of Violence and Tragedy* (revised second edition) (Austin 2003); P. POST, A. NUGTEREN & H. ZONDAG: *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire* (= Meander 3) (Kampen 2002); P. POST, R. GRIMES, A. NUGTEREN, P. PETERSSON & H. ZONDAG: *Disaster Ritual. Explorations of an emerging ritual repertoire* (= Liturgia Condenda 15) (Leuven [etc.] 2003).

Doel

Het onderzoek kijkt naar hedendaagse ontwikkelingen van herdenkingsplaatsen als rituele ruimtes. Het doel van dit project is het beschrijven en analyseren van de opkomst, de aard en de ontwikkeling van dit type van ritueel landschap vanaf de jaren 1980-1990. Deze nieuwe herdenkingsplaatsen verschijnen vaak als reactie op een plotselinge onverwachte dood. Er zijn twee vormen te onderscheiden die een onderlinge samenhang vertonen: (1) Kleine, vaak tijdelijke monumentjes; een bekend en internationaal voorbeeld zijn de bermmonumentjes, opgericht na een verkeersongeluk of na 'zinloos geweld'. (2) Een nieuwe recente trend is het creëren van (publieke) rituele platformen als ruimte voor herdenking van en door slachtoffergroepen. Het is opvallend hoe populair deze nieuwe vormen van rituele ruimte in korte tijd zijn geworden, in het bijzonder sinds de jaren negentig.⁵¹ Herdenkingsmonumenten worden ontwikkeld op initiatief van een betrokken persoon of groep, waarbij er een nauwe relatie bestaat tussen ruimte en ritueel.

De inzet van dit onderzoek sluit hiermee aan bij de centrale onderzoeksvragen van het overkoepelende *Holy Ground*-project, waarvan de belangrijkste zijn: (1) Wat zijn de recente ontwikkelingen op het gebied van rituele ruimte, zowel materieel als ten aanzien van gebruik? (2) Wat zijn de sociaal-culturele domeinen waarmee (nieuwe) rituele ruimtes verbonden zijn (vergelijk instituten voor gezondheidszorg, campussen, begraafplaatsen, het (semi)publieke domein)? (3) Wat is de relatie tussen privé en publiek, individueel en collectief, tijdelijk en permanente dimensies? (4) Speelt 'sacraliteit' een rol in deze nieuwe vormen van rituele ruimte en wat voor invloed heeft dit op de relatie tussen het 'sacrale' en het 'profane'? Dit onderzoek beschrijft, analyseert en interpreteert vanuit een vergelijkend perspectief een nieuw opgekomen vorm van rituele ruimte. Bovendien verkent dit onderzoek de positie van (herdenkings)ritueel in de hedendaagse westerse cultuur.

Onderzoeksdesign, methode en bronnen

Ritual Studies

Dit onderzoek kan men primair situeren in het domein van de *ritual studies*. Aan het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwamen de *ritual studies* in de Verenigde Staten op: rituelen, zowel religieuze als niet-religieuze, worden binnen dit onderzoeksdomein vanuit verschillende invalshoeken en methoden benaderd: sociale wetenschappen, cultuurgeschiedenis, kunstgeschiedenis, antropologie, etnologie, godsdienstwetenschap en liturgische studies bieden elk hun bijdrage, waardoor *ritual studies* een podium geworden is waarop rituelen multidisciplinair bestudeerd worden.⁵²

⁵¹ Voor een beschrijving van een aantal herdenkingen van en door slachtoffergroepen, zie hoofdstuk 9.

⁵² Zie voor een overzicht van dit platform (indeling in sectoren, betrokken onderzoekers, belangrijke studies) met speciale aandacht voor de interactie met de liturgiewetenschap: P. POST: 'Personen en patronen. Literatuurbericht liturgiewetenschap' in *Praktische theologie* 28 (2001) 86-110, p. 89-90; IDEM: 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003) 21-45.

Naast aandacht voor traditionele rituelen is er in het vakgebied ook oog voor nieuw opkomende rituelen ('emerging rituals').⁵³

Gezien de breedte van het veld, kan men *ritual studies* moeilijk met een bepaalde 'school' verbinden of zien als een stroming met één bepaalde set methodes of één specifieke definitie van ritueel. Het object, namelijk de ritualiteit, het rituele handelen, is primair wat de verschillende onderzoekers en hun invalshoeken bindt. Het tijdschrift *The journal of ritual studies* werd in 1987 opgericht door onder anderen Ronald Grimes⁵⁴ en speelde een belangrijke rol in de verdere profilering van *ritual studies*. De nadruk ligt op de beschrijving en analyse van rituelen uit vele culturen en, uitgaande van die descripties en analyses, op ritentheorie. Binnen de *ritual studies* bestaan diverse richtingen waarin op uiteenlopende wijzen het samenspel van disciplines vorm krijgt. We treffen er groepen wetenschappers aan uit met name vier disciplines: godsdienstwetenschappers, antropologen, liturgisten en mensen uit de wereld van de rituele *performance* zoals theaterwetenschappers.⁵⁵ Paul Post onderscheidt voorts twee typen onderzoekers op het podium: de 'ritologen', die hij definieert als sterk op theorie en methode gerichte onderzoekers, die zich onder meer vragen stellen over de herkomst van rituelen, de verhouding tussen rite en mythe en zich bezighouden met het definiëren van 'ritueel'. Als tweede groep onderscheidt hij onderzoekers die ritualiteit bestuderen vanuit concrete casuïstiek.⁵⁶ Theorievorming vindt bij hen plaats op basis van de rituele praktijk. Tot deze laatste groep behoort ook dit onderzoek, waarin de casus van het Koningin Wilhelminabos centraal staat.

Methode: kwalitatief onderzoek

In mijn onderzoek heb ik gekozen voor een kwalitatieve, etnografische aanpak, met een open en exploratieve benadering en aandacht voor toe-eigening en processen van betekenisgeving. Een belangrijke reden om te kiezen voor kwalitatief onderzoek ligt in het terrein of 'veld' dat onderzocht wordt. Voor een relatief nieuw en onbekend terrein als het Koningin Wilhelminabos is deze benadering het meest geschikt.⁵⁷ Kwalitatieve onderzoeksmethoden met hun open en explorerende benadering zijn bij uitstek geschikt om de aard van een sociaal verschijnsel te onderzoeken en om de betekenisgevingen van de participanten zelf in kaart te brengen.⁵⁸ Ervaringen van

⁵³ R. GRIMES: *Reading, writing and ritualizing: ritual in fictive, liturgical, and public places* (Washington 1993) 23-38; N. MITCHELL: 'Opkomende nieuwe rituelen in de hedendaagse cultuur', in *Concilium* 31(1995) 138-147; P. POST: 'Het rituele perspectief', in A. VAN HARSKAMP (red.): *De religieuze ruis in Nederland. Thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst* (Zoetermeer 1998) 47-55; P. POST & W. SPEELMAN: *De Madonna van de Bijenkorf. Bewegingen op de rituele markt* (= Liturgie in perspectief 9) (Baarn 1997).

⁵⁴ Voor Ronald Grimes en de *ritual studies* zie: T. SWINKELS & P. POST: 'Beginnings in Ritual Studies according to Ronald Grimes', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 215-238.

⁵⁵ M. HOONDERD: *Om de parochie. Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans, Taizé, jongerenkoren* (= dissertatie universiteit van Tilburg) (Heeswijk 2006) 64.

⁵⁶ POST: 'Personen en patronen' 89-90.

⁵⁷ Zie D. BAARDA et al: *Basisboek kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Houten 1996) 17-18.

⁵⁸ Zie J. SPRADLEY: *Participant observation* (New York [etc.] 1980); I. MASO: *Kwalitatief onderzoek* (Meppel/Amsterdam 1987); F. WESTER: *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* (Muiderberg 1991); A. SMALING & F. VAN ZUUREN: *De praktijk van kwalitatief onderzoek. Voorbeelden en reflecties* (Amsterdam

participanten worden zoveel mogelijk weergegeven in woorden van de deelnemers zelf. Ik wijs hier ook op de algemene setting van een reeks ritueel-etnografische projecten in de Tilburgse traditie: zoals die van Martin Hoondert en Goedroen Juchtmans.⁵⁹

Onderzoeksfasen, werkwijze

Het onderzoek kent drie fasen die ook het onderzoeksverslag structureren:

Inleiding, oriëntatie en positionering

Hoofdstukken 1, 2, 3 en 4: casusbeschrijving, inzet en opzet project, literatuurverkenning en theoretisch kader en historiografisch panorama van actuele dynamiek. In deze hoofdstukken wordt achtereenvolgens de casus van het Koningin Wilhelminabos gepresenteerd, worden de inzet en opzet van het onderzoek beschreven met methoden voor observatie en ruimtelijke en rituele analyse; er wordt een literatuurverkenning uitgevoerd van (internationaal) onderzoek naar (het samenspel van) plaats, ritueel en sacraliteit. Op basis hiervan wordt een theoretisch kader geformuleerd. Dit deel besluit met de stand van zaken van onderzoek naar de actuele rituele dynamiek, in het bijzonder herdenkingsritueel.

Empirische exploratie van ruimte en ritueel repertoire: beschrijving en analyse

Hoofdstukken 5, 6, 7 en 8: partijen en personen, praktijken, tijd: jaargetijden, dag en tijdsordering en plaats: tussen natuur en monument. Dit deel omvat het 'empirische hart' van deze studie. In deze onderzoeksfase wordt de casus van het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag als etnografische casus bestudeerd. In de vervolgpresentatie worden de rituele sleuteldimensies van actor/actant, praktijk, tijd en plaats aangehouden.

Vergelijking, synthese, interpretatie

Hoofdstuk 9: analyse, interpretatie en evaluatie. In dit laatste deel volgt een interpretatie van de geordende gegevens. Het Koningin Wilhelminabos wordt in een context van lotgenotenritueel geplaatst. De centrale onderzoeksvragen keren hier terug en worden in het bredere theoretisch kader van velden van 'sacraliteit' en ritualiteit geplaatst. Belangrijke punten waaraan aandacht wordt geschonken zijn de

1992); BAARDA et al: *Basisboek kwalitatief onderzoek*; N. DENZIN & Y. LINCOLN: *Strategies of qualitative inquiry* (Thousand Oaks [etc.] 1998).

⁵⁹ Ik verwijs hier naar ons Tilburgs onderzoeksprogramma (het onderzoeksprogramma van het Departement Religiewetenschappen en Theologie van de Universiteit van Tilburg: *Religion as contested ground. Reinventing religious identity in pluralistic society and culture*, zie www.uvt.nl -> Faculteit Geesteswetenschappen -> Onderzoek) en naar de promotieonderzoeken van Martin Hoondert en Goedroen Juchtmans die op dezelfde wijze onderzoek deden. HOONDERT: *Om de parochie*; G. JUCHTMANS: *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal-sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reesbos* (= dissertatie Universiteit van Tilburg) (= Netherlands studies in ritual and liturgy 8) (Groningen/Tilburg 2008). Ook verwijs ik naar de lopende onderzoeken van Logan Sparks, naar *interreligious spaces for ritual* en van Laurie Faro naar rituelen en monumenten voor rond de geboorte gestorven kinderen en het proefschrift van Tollie Swinkels over de bedevaart van Onze Lieve Vrouwe ter Nood te Heiloo (NH) dat nog zal verschijnen.

relatie tussen individu en collectief, de rol van tijdelijke gemeenschappen, het 'heroveren' van de publieke ruimte als rituele ruimte en de relatie met traditioneel herdenkingsrepertoire.

Objectiviteit

De etnografische werkwijze kent, zoals bekend, beperkingen. Zo kan men in verschillende fasen, en dan met name in de fasen van de beschrijving, analyse en interpretatie de vraag stellen naar de objectiviteit. Terecht wijzen onderzoekers erop dat het hierbij handelt om 'getemde intuïtie'⁶⁰, een term waarop ik later zal terugkomen. Wat de beschrijving betreft wordt naar 'betrouwbare resultaten' gestreefd.⁶¹ Hiervoor maak ik gebruik van verschillende, complementaire onderzoeksstrategieën en bronnen, waardoor de rituele praxis van meerdere kanten belicht wordt.⁶² De onderzoeker kan ongewild het veld waarin hij onderzoek doet beïnvloeden.⁶³ Dit is niet helemaal te voorkomen, maar als de onderzoeker zich hiervan bewust is, kan het wel beperkt worden.

In de *analytische fase* van het onderzoek streef ik naar een zo groot mogelijke mate van overeenkomst tussen de resultaten van de analyse enerzijds en de interpretatie van de situatie door de betrokkenen zelf anderzijds.⁶⁴ Juist de methode die ik gebruik, garandeert dat het resultaat van het onderzoek – een etnografische beschrijving – herkenbaar is voor de deelnemers aan het herdenkingsritueel, omdat deze uitgaat van wat de informanten als belangrijk aanmerken. Deze beschrijving is ook regelmatig naar het veld teruggekoppeld.

In de *fase van de interpretatie* gaat de onderzoeker op grotere afstand van het veldwerk staan om zo vanuit zijn eigen, wetenschappelijk perspectief zicht te krijgen op terugkerende thema's of lijnen.⁶⁵ Terugkerende thema's in het geheel van de verzamelde data zijn een belangrijk signaal voor de betrouwbaarheid van de conclusies die op basis van het onderzoek geformuleerd worden.⁶⁶

Bronnen

Wat betreft de 'etnografische bronnen' gaat het om: (1) participerende observatie, (2) een dossier *personal ritual narratives*, (3) een dossier interviews met een selectie informanten en (4) archiefmateriaal.

Veldwerkcampagnes

Door middel van participerende observatie nam ik als onderzoeker activiteiten waar die in de rituele setting plaatsvonden en zag ik wat de informanten daadwerkelijk

⁶⁰ P. POST: 'Interference and intuition: on the characteristic nature of research design in liturgical studies', in *Questions liturgiques/Studies in liturgy* 81 (1) (2000) 48-65, p. 64.

⁶¹ Zie naast de genoemde literatuur in voetnoot 58 ook C. BAILEY: *A guide to field research* (Thousand Oaks [etc.] 1996) 29-31; I. MASO & A. SMALING (reds.): *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek* (Meppel/Amsterdam 1990).

⁶² H. 'T HART: *Onderzoeksmethoden* (Amsterdam 2001) 270-271; HOONDERT: *Om de parochie* 77-78.

⁶³ R. GRIMES: *Beginnings in ritual studies* (Washington 1982) 1-16.

⁶⁴ HOONDERT: *Om de parochie* 78.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ H. RUBIN & I. RUBIN: *Qualitative interviewing. The art of bearing data* (Thousand Oaks [etc.] 1995) 85-91.

doen.⁶⁷ Ik nam als onderzoeker tweemaal deel aan de verschillende ‘rondes’ van de Bomen voor het leven-dag op 25 november 2006 en op 24 november 2007.⁶⁸ Bovendien bezocht ik het Koningin Wilhelminabos verschillende keren in mei en juli 2006 en in oktober 2007. Ik creëerde geen bijzondere of experimentele situatie en bleef niet op afstand, maar maakte me het perspectief van de groep eigen. Het voordeel van deze werkwijze was dat ik als onderzoeker informatie verkreeg, die ik als buitenstaander niet of veel moeilijker had kunnen verwerven. Bovendien was ik vanuit dit perspectief in staat gerichte vragen te stellen omdat ik wist wat er speelde, waardoor de kwaliteit van de antwoorden toenam. Kwaliteit moet hierbij opgevat worden als de mate waarin de antwoorden de betekenisgevingen en ervaringen van de deelnemers zelf weerspiegelen.⁶⁹

Personal ritual narratives

Binnen de veldwerkcampagnes fungeren de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag en de mensen die het organiseren als informanten. Ik richt me in het bijzonder op persoonlijke ervaringsverhalen waarmee zij betekenis geven aan hun ritueel handelen en de daarmee verbonden rituele repertoires, zogenoemde *personal ritual narratives*.⁷⁰ Deze personal ritual narratives hebben een nauwe relatie met biografische ervaringsverhalen, ego-documenten⁷¹ of *oral history*. Specifiek voor personal ritual narratives is dat deze ervaringsverhalen nadrukkelijk worden gebruikt om rituelen ‘open’ te maken. Grimes spreekt van ‘*autobiographical stories as a way of making sense of a rite*’.⁷² Dit zijn verhalen waarin mensen zelf een ritueel decoderen en waarin de toe-eigening als proces van betekenisgeving zichtbaar wordt.⁷³

Personal ritual narratives zijn te vinden op websites, in folders, in krantenberichten, schriftelijke verslagen van bijeenkomsten en in de archieven. Ze kunnen ook verzameld worden tijdens participerende observaties en door middel van interviews: in de vorm van een gesprek, maar ook kunnen deze personal ritual narratives opgetekend worden tijdens andere (minder directe) vormen van communicatie, zoals een telefoongesprek of e-mailcontact. Ik legde een dossier aan van deze ervaringsverhalen. Het verzamelen van personal ritual narratives vond plaats gedurende de gehele onderzoeksperiode, maar met name tussen juli 2006 en februari 2009.

Interviews

Om de betrokkenen met hun eigen woorden en vanuit hun eigen perspectief te laten vertellen werd niet gewerkt met vaste vragenlijsten. Wel sneed ik als

⁶⁷ SPRADLEY: *Participant observation*.

⁶⁸ De Bomen voor het leven-dag van 2008 heb ik om persoonlijke redenen moeten missen. Ik ben ook aanwezig geweest bij de Bomen voor het leven-dag van 2009, maar omdat ik mijn onderzoek toen aan het afronden was, heb ik hier geen nieuwe data verzameld die ik in dit onderzoek heb verwerkt.

⁶⁹ HOONDELT: *Om de parochie* 83.

⁷⁰ R. GRIMES: *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage* (Berkeley 2000) 9-11.

⁷¹ Zie P. POST: ‘Peligrimsverslagen: verkenning van een genre’, in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 8 (1992) 285-332.

⁷² GRIMES: *Deeply into the bone* 10.

⁷³ HOONDELT: *Om de parochie* 81-82.

interviewer/gesprekspartner verschillende onderwerpen aan waarover ik meer informatie wilde verzamelen. Ik gaf mijn informanten de ruimte zelf ook onderwerpen aan te snijden, die zij belangrijk vonden en waarover zij graag wilden spreken. Verder beperkte ik me tot vragen ter verduidelijking. Aan een grote groep deelnemers van de Bomen voor het leven-dag had ik een aantal richtvragen, zodat ik hun antwoorden met elkaar kon vergelijken. Deze vragen volgden op eerdere interviews en participerende observatie. De interviews met de mensen die betrokken zijn bij de organisatie van de Bomen voor het leven-dag werden opgenomen door middel van een digitale voicerecorder en nadien getranscribeerd. Ik koos hierbij niet voor een *verbatim* weergave waarbij elk woord en de herhalingen weergegeven worden. Ook pauzes, intonatie en emotionele uitingen werden niet expliciet vermeld. Dit onderzoek heeft immers geen socio-linguïstische of psychologische analyse op het oog. Centraal staan de beschrijving, toe-eigening en de betekenisgeving van het ritueel door de betrokkenen.

Wat betreft de keuze van de personen voor de gesprekken heb ik me gericht op de 'hoofdpersonen' van de organiserende partijen, de mensen die de leiding hebben of een grote rol spelen: de directeur van Stichting Nationale Boomfeestdag, hoofd preventie en patiëntenondersteuning en coördinator evenementen van KWF Kankerbestrijding, de opzichter van het Koningin Wilhelminabos en boswachter van Staatsbosbeheer, en de centrale persoon van het secretariaatsbureau. Daarnaast heb ik nog enkele andere mensen uit de organisatie gesproken naar wie ik werd doorverwezen. Wat betreft de deelnemers sprak ik met mensen die ik tegenkwam in het Koningin Wilhelminabos, tijdens de Bomen voor het leven-dag, en via contacten van Stichting Nationale Boomfeestdag. De interviews hebben grotendeels plaatsgevonden tussen juli 2006 en december 2008.

Andere bronnen: archieven

Verder speelden internetpagina's, folders en krantenartikelen een belangrijke rol als bron. Belangrijk waren vooral de archieven van KWF Kankerbestrijding en Stichting Nationale Boomfeestdag met verslagen van vergaderingen, draaiboeken, correspondentie tussen de organiserende partijen onderling en tussen de deelnemers en de organisatoren in de vorm van brieven, kaarten, e-mails, et cetera. De correspondentie in deze archieven fungeerde als een belangrijk platform voor discussie tussen deelnemers en organisatoren. Ook materiële cultuur was een belangrijke bron: het landschap zelf, de monumenten, paraferalia en foto's. Van deze archieven heb ik gedurende de gehele onderzoeksperiode gebruik gemaakt (januari 2006-december 2009).

Context

Een belangrijke inzet van mijn project is om de casus van de Bomen voor het leven-dag in zijn rituele, culturele context te plaatsen. Omdat deze context veelomvattend en complex is, bleek een nadere afbakening van het onderzoeksobject noodzakelijk. Door de aard van het onderzoek werd de context van twee kanten ingeperkt. Allereerst door de informanten, doordat zij aangaven wat voor hen van belang was. Daarnaast vindt er een afbakening plaats door de door de onderzoeker gekozen focus, het

onderzoeksperspectief. Met name hier speelt de genoemde ‘getemde intuïtie’ een rol: de onderzoeker werkt vanuit een intuïtie, een vermoeden van factoren die van belang zijn om het bestudeerde object te begrijpen.⁷⁴ Als gevolg van beide factoren werd de culturele context gespecificeerd tot de volgende velden: *emerging rituals*, (collectief) herdenkingsritueel, dodenritueel en lotgenotenritueel met daarbij steeds als algemene richtinggevende thematiek: plaats (voor ritueel).

⁷⁴ POST: ‘Interference and intuition’ 64.

3. Theoretisch kader: de triade van plaats, ritueel en sacraliteit

Triade: plaats, religie/sacraliteit, ritueel

Recent zien we in cultuur-, religie- en rituele studies een sterk accent op de interactie van ruimte, religie en ritueel.⁷⁵ Een exponent hiervan is *The location of religion* van Kim Knott (2005), die plaats, handelen en religie samenbrengt. In haar boek behandelt Knott het (vermeende) onderscheid tussen het seculiere en het religieuze.⁷⁶ Plaats, ruimte en de plek in religiestudies worden uitgewerkt in een analysemodel. Knott maakt gebruik van een reeks auteurs, van Henri Lefebvre⁷⁷, Michel de Certeau en Jonathan Z. Smith⁷⁸, tot Danièle Hervieu-Léger en de traditie van de (*new*) *cognitive science of religion*.⁷⁹ Het is niet het doel van Knott om zich exclusief en expliciet te concentreren op 'religieuze' plaatsen, noch om vast te stellen wat 'sacraal' is aan zulke plaatsen. Ze kijkt naar hedendaagse alledaagse ruimtes met het doel er de locatie van religie te onderscheiden. Knott verwacht dat er geen data zijn die irrelevant zijn voor het bestuderen van religie, en dat op elke plaats wel op enigerlei wijze religie aangetroffen kan worden.⁸⁰

Knott onderscheidt zes benaderingen van religie, waarbij het onderscheid wordt bepaald door het plaatsgebonden perspectief van situering van het religieuze en het seculiere.⁸¹ Als zesde benadering wordt *located religion* genoemd; religie als gesitueerd handelen, als gesitueerde culturele praktijk. Knott is vooral geïnteresseerd in plekken en situaties waar spanningen zijn, waar debat en strijd zijn over de grens tussen seculier en religieus (*contested ground*). Knott maakt gebruik van Smith die plaats als bepalende component voor ritueel handelen ziet.⁸² Het onderscheid tussen seculier en religieus wordt door haar in die traditie gerelativeerd: het zijn twee zijden van dezelfde munt. Religie wordt eerder situationeel dan substantieel benaderd; in de woorden van Smith:

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld P. POST: 'Place of action: Exploring the study of space, ritual, and religion', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia Condenda 24) (Leuven 2010) 17-54.

⁷⁶ K. KNOTT: *The location of religion. A spatial analysis* (London/Oakville 2005), zie ook haar bijdrage in het Jaarboek voor liturgie-onderzoek: K. KNOTT: 'At home in the secular. A spatial analysis of everyday ritual', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2002) 45-62.

⁷⁷ H. Lefebvre (via zijn klassieke studie H. LEFEBVRE: *La production de l'espace* (Paris 1974), m.n. bekend geworden door de Engelse editie: *The production of space* (Oxford [etc.] 1991)) speelt bij Knott een centrale rol; zie vooral diens triade behandeld in hoofdstuk 2.

⁷⁸ Terecht vraagt Knott aandacht voor de (omstreden) theorie over ritueel en plaats van Jonathan Z. Smith. Vergelijk diens: J.Z. SMITH: *Map is not territory: studies in the history of religions* (Chicago [etc.] 1978); Idem: *To take place: towards a theory of ritual* (Chicago/London 1987) en zijn recente *Relating religion* (Chicago 2004) en dan met name hoofdstuk 4: *the topography of the sacred*.

⁷⁹ Dit podium komt vooral bij Knott aan bod via Scandinavische auteurs, waaronder weer m.n. Anttonen. Zie voor een goed algemeen overzicht: J. SØRENSEN: 'Religion in mind: a review article of the cognitive science of religion', in *Numen* 52 (2005) 465-494.

⁸⁰ KNOTT: *The location of religion* 1-8.

⁸¹ KNOTT: *The location of religion* 77-85.

⁸² Hoewel Knott dat sterk lijkt te relativiseren.

... something or someone is made sacred by ritual (...); divine and human, sacred and profane, are transitive categories; they serve as maps and labels, not substances; they are distinctions of office, indices of differences.⁸³

En:

Ritual is, first and foremost, a mode of paying attention. It is a process for marking interest. (...) It is this characteristic, as well, that explains the role of place as a fundamental component of ritual: place directs attention.⁸⁴

Doordat het bij Knott een in culturele praktijken gewortelde, gelokaliseerde benadering van religie en ritueel betreft, kan deze benadering zich volop rekenschap geven van de interacties, interferenties en *verplaatsingen* van religie in onze westerse cultuur.

Lefebvre

Behalve op Smith leunt Knotts analyse zwaar op het werk van Henri Lefebvre. Voor de conceptuele doordenking van plaats door Lefebvre kan behalve naar Knott en Lefebvre zelf worden verwezen naar Merrifield.⁸⁵ Lefebvres *spatial triad* biedt vruchtbare perspectieven voor een analyse van plaats, ritueel en religie. Het gaat hem er in eerste instantie om te laten zien hoe plaats en ruimte geen abstracte en passieve, maar juist productieve categorieën zijn. Ruimte is vóór alles een sociale productieve categorie die steeds drie aspecten kent die in een dialectisch verband staan. Het eerste aspect is dat van *representations of space*, dat hij uitwerkt als *conceived of conceptualised space* ('ontworpen ruimte' of 'bedachte ruimte'). Te denken valt hier aan dominante, theoretische, vaak technische representaties van ruimtes die bedacht en geconstrueerd zijn door ontwerpers, architecten, ingenieurs en allerlei soorten wetenschappers. Voorbeelden zijn steden, fabrieken, flats en monumenten. Lefebvre benadrukt vooral de verbinding ervan met macht en ideologie. De invloed van deze ontworpen ruimte op alledaagse ruimte(beleving) is publiek, invloedrijk, autoritair en indringend.⁸⁶

Het tweede aspect van de triade is *spaces of representation*, ook wel aangeduid als *lived space*. Het gaat hier om allerlei associaties met beelden en symbolen. We kunnen ook spreken van *symbolic space*. Vaak functioneren *spaces of representation* als tegenruimte (*counter space*) en zijn het 'glimpses of totality' in de banaliteit van het alledaagse leven. Lefebvre beschrijft *spaces of representation* als volgt:

Space as directly *lived* through its associated images and symbols, and hence the space of 'inhabitants' and 'users', but also of some artists..., writers and philosophers, who *describe* and aspire to do no more than describe. This is the dominated – and hence passively experienced – space, which the imagination seeks to change and appropriate. It overlays physical space, making symbolic use of its objects.⁸⁷

⁸³ SMITH: *To take place* 105.

⁸⁴ SMITH: *To take place* 103.

⁸⁵ A. MERRIFIELD: *Henri Lefebvre: a critical introduction* (London 2006).

⁸⁶ KNOTT: *The location of religion* 36.

⁸⁷ LEFEBVRE: *The Production of Space* 39.

Het derde aspect is de *spatial practice*, de manier waarop mensen ruimte doen ontstaan, gebruiken, waarnemen en zich toe-eigenen. De diversiteit is zeer breed en omvat activiteiten als tuinieren, woon/werkverkeer, allerlei praktijken van het dagelijks leven, lopen, et cetera. Belangrijk is het inzicht van Lefebvre dat er aan deze praktijken niets intrinsiek sacraals of religieus is; wel kunnen praktijken door een ritueel proces tot een sacrale, religieuze praktijk getransformeerd worden zoals gebeurt in processies, pelgrimages, knielen et cetera. *Spatial practices* bepalen een ruimte en plaats nader, bijvoorbeeld als sacrale of religieuze ruimte. Plaats is daarom altijd een *practiced space*.

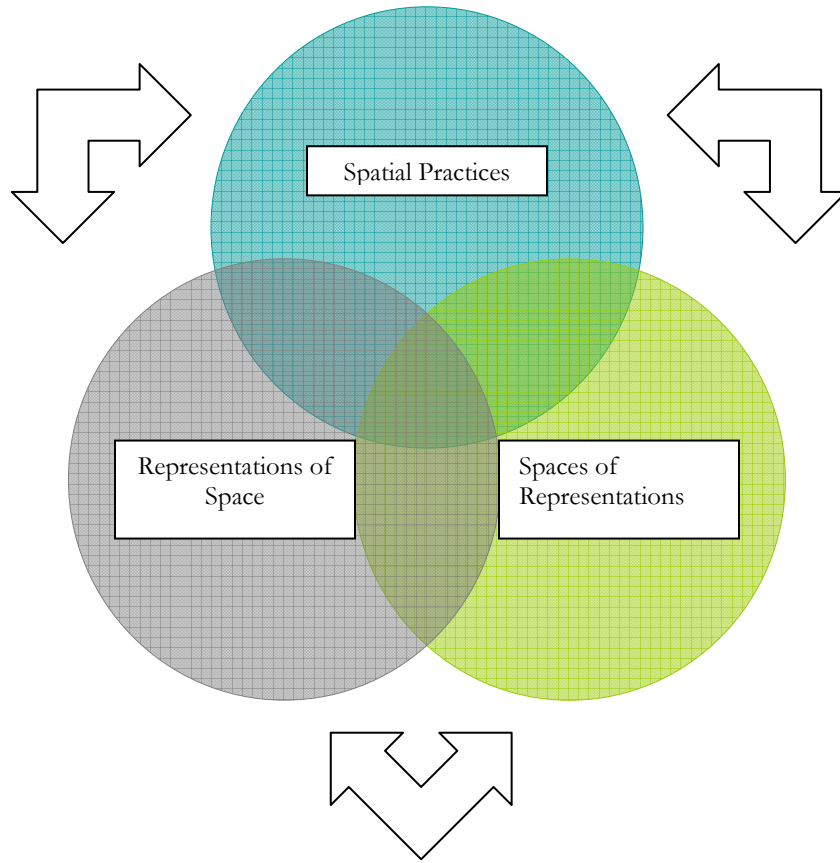
Deze triade is een waardevol analytisch instrument, vooral als we de drie aspecten in onderlinge dynamiek beschouwen. Het is een figuur in beweging. Knott ziet parallellen tussen de triade van Lefebvre en de *maps* van Smith in zijn invloedrijke *Map is not territory*.⁸⁸ Wanneer mensen naar een betekenisvolle plek zoeken, spelen voor Smith in dat proces drie *maps* een rol. De eerste is de plaatselijke *map*, de repertoires die beschikbaar zijn voor mensen en die concreet gelokaliseerd zijn, zoals rituelen, teksten en gebaren. De tweede is de utopische *map*, waardoor idealen, dromen en visioenen letterlijk een plek krijgen. De laatste *map* stelt mensen in staat om van de een naar de ander te gaan. De plaatselijke *map* wordt verbonden met Lefebvres *representations of space* en de utopische map met *spaces of representation*. De derde *map* houdt ten dele de *spatial practices* in.

Wat betreft het aspect van *representations of space* is er de lange en overheersende traditie om religie ruimtelijke vormen te laten bepalen. Hoewel er nu in het westen sprake lijkt van dominante seculiere ruimte werken oude religieuze ruimtes eveneens door. Een historisch voorbeeld (van de negentiende/begin twintigste eeuw) hiervan is de traditie om in de neogotiek religieuze vormen in te zetten voor stations, huizen en ook fabrieken. Het actuele beeld is zeer complex: we zien niet-religieuze gebouwen religieuze loci worden (hallen, stadions⁸⁹), we zien een trend om weer te komen tot herkenbare traditionele religieuze ruimten ('heroveren' van sacrale ruimte, 'kerken moeten weer kerken zijn'), we zien strijd en debat over de rol van religieuze ruimte in het publieke domein, we zien een zoektocht naar passende vormen voor multiculturele en multireligieuze ruimten of meer algemeen-religieuze of basaal-sacrale ruimten.⁹⁰ Al deze bewegingen raken direct de *representation of space* en de rol van religie in de actuele cultuur – een rol die overigens, zoals Knott benadrukt, niet eenvoudig uit de vorm van de ruimtes kan worden afgelezen. Lefebvre laat zien hoe achter de vorm van beelden macht en strijd schuil gaan. Bij deze trends van *re-inventing ritual space* is het de vraag of het om omvorming van bestaande ruimtelijke kaders gaat of dat hele nieuwe ruimtes gecreëerd worden.

⁸⁸ SMITH: *Map is not territory*.

⁸⁹ Als voorbeeld van een (tijdelijke) omvorming tot religieuze locus noem ik het voetbalstadion/de concerthal het Gelredome in Arnhem, waar eens per jaar de EO-jongerendag plaatsvindt.

⁹⁰ Voor de term basaal-sacraal verwijs ik naar de dissertatie van Goedroen Juchtmans: JUCHTMANS: *Rituelen thuis* 52-55.

Figuur 1: De *spatial triad* van Lefebvre

Met betrekking tot religie en *spaces of representation* kan worden gewezen op allerlei tendensen die met name een breed 'religieus' terrein bestrijken met belangrijke niet-traditioneel religieuze dimensies die 'spiritueel' of 'sacraal' genoemd kunnen worden. Hier noemt Knott onder andere plekken van publieke rouw, herdenkingsplekken en spirituele objecten in huissituaties. In dit rijtje kunnen we ook het Koningin Wilhelminabos plaatsen, met als *spatial practice* het ritueel van het planten van bomen (naast andere rituelen).

Plaats of ritueel?

Aanvankelijk nadrukkelijk voortbouwend op de traditie van Eliade, prikkelde Smith door in zijn boek *To take place* ruimte/plaats tot bepalende component van ritueel te

verklaren.⁹¹ Ruimte is daarbij zeer ruim genomen, tot aan mentale ruimte aan toe. Ruimte/plaats is vooral een actieve categorie: ze handelt, ze brengt verschil aan, markeert, focust, brengt hiërarchische ordening aan en houdt die in stand. Het is immers een rituele categorie, zoals ritueel een ruimtelijke praktijk, *spatial practice* is. Smith moet dan ook vooral met het oog op ruimte en ruimtelijke praktijk gelezen worden, waarbij vooral het aspect van situationaliteit benadrukt wordt, zoals Kim Knott doet in haar boek *The Location of Religion*.⁹²

Grimes reageerde fel op Smith.⁹³ Hij ziet Smith als een reductionist die het complexe ritualiseren herleidt tot één sleuteldimensie, alsof plaats het essentiële van ritueel zou zijn. Grimes bepleit een open en multidimensioneel perspectief waarbij een veelheid aan handelingselementen in beeld komt: tijd, objecten, geluiden, taal, et cetera. De sleutel voor dit sterk onderscheiden recipiëren van Smith ligt volgens Post in drie aspecten. Zo hangt het er eerst van af hoe je Smith leest: als iemand die reflecteert over ruimte en plaats of over ritueeltheorie en ritualiseren. Grimes leest Smith op de tweede manier. Vervolgens is er de visie op ritueel en op plaats en ruimte. Grimes verwijt Smith een geïdealiseerde en statische visie op ritueel te hebben: Smith gaat te sterk uit van een tweedeling van geritualiseerd terrein en niet-geritualiseerd terreinen. Ook zou ritueel bij hem meteen sacraal, religieus zijn. Dat is een valide punt van kritiek: voor Smith is ritueel, zoals overigens bij veel auteurs in de *ritual studies*, direct verbonden met traditioneel, ‘klassiek’ religieus ritueel. Grimes daarentegen onderscheidt vele manieren van ritualiseren en heeft eveneens oog voor kleiner ritueel, ritueel dat nieuw is. Ook hebben beide auteurs een andere visie op ruimte/plaats. Voor Smith is dat een open en actieve categorie of concept in de lijn van Lefebvre.⁹⁴ Het reikt van specifieke locaties tot mentale ruimte. Smith komt zo ook op het niveau van metaforische plaats en ruimte. Grimes interpreteert het concept plaats eerder *down to earth* en verwijt Smith een *disembodiment* van plaats en ruimte. Als derde ergert Grimes zich aan het negeren van actuele antropologische studies naar ritueel in studies over plaats en ritueel. Hij ziet een gemankeerd multidisciplinair discours, anders gezegd: hij vindt Smith teveel een historicus.⁹⁵

Dit debat geeft nog steeds te denken. Zo zal enerzijds blijken dat in dit onderzoek plaatsgebondenheid een dominante ‘kwaliteit’ van ritueel is. Bovendien zien we dat handeling – plaats een schijntegenstelling is. Hiervoor verwijs ik naar de eerder genoemde triade waarin de interactie tussen deze elementen zichtbaar is en de tegenstelling wordt overstegen. Anderzijds volgt dit onderzoek Grimes in zijn brede en dynamische ritenvisie.

⁹¹ SMITH: *To take place*.

⁹² KNOTT: *The location of religion*.

⁹³ R. GRIMES: ‘Jonathan Z. Smith’s theory of ritual space’, in *Religion: a journal of religion and religions* 29 (1999) 261-273.

⁹⁴ LEFEBVRE: *The Production of Space*.

⁹⁵ P. POST: ‘Plaatsen genoeg: een verkenning van de triade plaats, ritueel, religie’, in L. BOEVE et al. (reds.):

Afscheidsbundel voor prof. dr. L. Leijssen (Leuven 2007) en POST: ‘Place of action’. Kim Knott gaat in *The location of religion* voorbij aan het debat tussen Smith en Grimes.

Ritueel

De term 'ritueel' vraagt een nadere toelichting. De geschiedenis van het begrip laat zien hoe in enkele eeuwen tijd de betekenis fundamenteel wijzigde en ook de hedendaagse literatuur geeft verschillende en soms sterk uiteenlopende betekenissen.⁹⁶ Ik ga voorbij aan deze historiografie en ook aan actuele debatten en wil slechts komen tot een werkdefinitie waarvoor ik gebruik heb gemaakt van onder anderen Post, Lukken, Grimes, Zuesse en Van Beek.⁹⁷ Als algemene werkdefinitie hanteer ik de omschrijving van Post:

Ritueel wordt beschouwd als een min of meer herhaalbare sequentie van handelingselementen, die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stileren en situering in plaats en tijd. Enerzijds brengen individuen en groepen daarmee hun ideeën en idealen, hun mentaliteiten en identiteiten tot expressie, en anderzijds vormt, voedt en transformeert ritueel handelen die ideeën, mentaliteiten en identiteiten.⁹⁸

Drie kenmerken van een ritueel die in deze definitie voorkomen, zal ik kort uitwerken: de handelingscomponent, ritueel als *symbolisch* handelen en het min of meer herhaalbare karakter.

Een ritueel definiëren als een bepaalde vorm van handelen en performance is lang niet altijd vanzelfsprekend geweest en kan zelfs een betrekkelijk recent fenomeen genoemd worden.⁹⁹ Begin vorige eeuw ontstond de moderne definitie van ritueel onder invloed van het antropologisch onderzoek van ondermeer Tylor, Lang, Frazer, Robertson Smith, Hubert en Mauss, waarbij ritueel gezien werd als een menselijk cultureel fenomeen, een specifiek type van gedrag met een bepaalde inhoud of betekenis.

De handelingscomponent zie ik als een belangrijk element van het ritueel.¹⁰⁰ Een ritueel is echter niet zomaar een handeling. Het overstijgt het functionele kader:

⁹⁶ J. KREINATH, J. SNOEK & M. STAUSBERG (reds.): *Theorizing rituals* Vol. I: *Issues, topics, approaches, concepts* (Leiden/Boston 2006); Vol. II: *Annotated bibliography of ritual theory 1966-2005* (Leiden/Boston 2007).

⁹⁷ M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) sub A.2: 'Ritualiteit als symboolhandelen'; W. VAN BEEK: *De rite is rond. Betekenis en boodschap van het ongewone* (= inaugurele rede Universiteit van Tilburg) (Tilburg 2007); R. GRIMES: 'Ritual', in W. BRAUN & R. MACCUTCHEON (reds.): *Guide to the study of religion* (London 2000) 259-270; G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Kampen 1999); POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen*; P. POST: 'Fields of the sacred. Reframing identities of sacred places', in P. POST, A. MOLENDIJK & J. KROESEN: *Sacred places in modern western culture* (in press); E. ZUESSE: Lemma 'Ritual', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 3 (second edition) (Detroit [etc.] 2005) 7833-7848

⁹⁸ P. POST: 'Speelruimte. Liturgische identiteit en het perspectief van actuele sacrale domeinen', in L. VAN TONGEREN (red.): *Liturgie op maat. Vieren in het spanningsveld van eenheid en veelkleurigheid* (= Meander 12) (Heeswijk 2009) 47-77, p. 50.

⁹⁹ Lange tijd verwees 'ritueel' naar een boek dat de correcte uitvoering aangaf van een religieuze ceremonie. De uitvoering zelf noemt met dan 'rite'. Zie hiervoor JUCHTMANS: *Rituelen thuis* 31. Ik zal hier slechts ingaan op de moderne definitie van ritueel.

¹⁰⁰ Grimes stelt dat de handelingscomponent het meest wezenlijke aspect van ritueel is in een reactie op J.Z. Smith, die plaats als het centrale aspect van ritueel beschouwt: 'Both Smith and I theorize about

het is een *symboolhandeling*. Post omschrijft een symbool als een teken met meerwaarde.¹⁰¹ Drie dimensies maken een teken tot symbool: participatie, iconiciteit en conventies of codes. Een symbool veronderstelt engagement of *participatie*. Symboliek, het spelen met symbolen in ritueel handelen, vraagt een bepaalde houding: je moet je open stellen. Een tweede kenmerk dat een teken tot symbool maakt is de *iconiciteit*. In een symbool blijft een overeenkomst schuilen tussen tekendimensie en dat wat het betekent.¹⁰² Water staat bijvoorbeeld voor reinheid, frisheid, vruchtbaarheid, maar kent ook een symboolbetekenis als doodswater en levenswater. Het is derhalve zo dat er een coherente relatie moet bestaan tussen teken en betekenis, maar niet dat die relatie eenduidig hoeft te zijn.¹⁰³ Participatie wijst juist op de creatieve, actieve bezigheid van degenen die ze samenbrengen (en biedt daarmee openingen naar meerduidigheid). Anderzijds is de betekenisgeving niet helemaal toevallig. Ze is immers steeds deel van een bepaalde cultuur waarin men de specifieke betekenissen van symbolen begrijpt op basis van *conventies* en culturele *codes*. Post omschrijft culturele codes als ‘een bewuste maar meestal onbewuste context die de ‘hefboomkracht’, de verwijzende tekenfunctie van symbolen bepaalt.’¹⁰⁴ Bovendien heeft ritueel een sociale dimensie. Een ritueel is een algemeen menselijk cultureel fenomeen met een sociale betekenis en functie voor de desbetreffende samenleving, groep of het individu. Rituelen kunnen een herhaalbaar en herkenbaar patroon vertonen. Als gevolg daarvan wordt ritueel wel als een statisch, vastliggend gegeven, als ‘traditioneel’ gezien. De rituele vormgeving en daarmee samenhangende betekenisinhouden zijn echter aan verandering onderhevig, net als de genoemde sociale structuur en de participanten. Een individu of een groep mensen verandert het ritueel of geeft het nieuwe betekenisinhouden. Aldus is er in de ritenstudie inmiddels aandacht voor de dynamiek van rituelen, bijvoorbeeld voor het ontstaan van nieuwe rituelen, zogenoemde *emerging rituals*.¹⁰⁵ Termen als *ritualizing* en *ritualization* benadrukken deze vorm van creativiteit. Het doorbreken en relativeren van het klassieke ritueelconcept als vast symboolhandelen heeft een ander licht geworpen op de reikwijdte van de rituele studie, -analyse en rituele theorievorming zelf. Op basis van het observeerbare, repetitieve en formele karakter van rituelen ging men er voorheen van uit dat de studie en analyse van rituele fenomenen tot objectieve resultaten en inzichten leidden. In het licht van huidige inzichten en de nadruk op verandering en creativiteit binnen het ritueel wordt deze veronderstelling in twijfel

ritual, but he privileges place and I do not. If I privilege anything, it is action.’ Deze reactie van Grimes dreigt de invloed van de plaats of de *locus* op de aard en de betekenis van de rituele handeling te minimaliseren en buiten het blikveld te plaatsen. In deze studie leg ik juist wel de nadruk op de rol van plaats. GRIMES: ‘Jonathan Z. Smith’s theory’.

¹⁰¹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 32 e.v.; P. POST: ‘Ritualiteit als symboolhandelen: begrippen en dimensies’, in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 33-41, p. 34-35. In hoofdstuk 6, in het deel over voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos komen symbolen aan de orde.

¹⁰² POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 33.

¹⁰³ C. BELL: *Ritual: perspectives and dimensions* (Oxford [etc.] 1997) 41, Turner parafraserend.

¹⁰⁴ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 33.

¹⁰⁵ Zie over dit begrip ook MITCHELL: ‘Opkomende nieuwe riten’; GRIMES: *Reading, writing and ritualizing*.

getrokken. Het idee dat het ritueel qua vorm of inhoud een onveranderlijke essentie in zich draagt die door de onderzoeker simpelweg moet worden ontrafeld is niet langer houdbaar.¹⁰⁶

Ook al blijven sommige auteurs tot vandaag religie en ritueel met elkaar verbinden, waarbij religie het overkoepelde geheel is en het ritueel één van de manieren waarop religie tot uitdrukking wordt gebracht, anderen hebben in de loop van de voorbije decennia die voorgegeven religieuze context losgelaten. Beschouwd als een meer algemeen type van gedrag of handelen, vormt een ritueel bij deze laatste groep onderzoekers de koepelterm en is een religieus ritueel een subcategorie.¹⁰⁷ Ook de werkdefinitie van Post laat religie buiten beschouwing.

Sacraliteit tussen essentie en situatie

Behalve ritueel en plaats is ‘sacraliteit’ een centraal concept in mijn onderzoek. ‘Sacraliteit’ is, juist ook in directe relatie met plaats en ritueel, een klassiek thema in de religiewetenschappen. Illustratief zijn hier Émile Durkheim (1858-1917) en de eerder genoemde Mircea Eliade (1907-1986). De socioloog Durkheim bestudeerde verschillende religies intensief, voornamelijk religies in kleine samenlevingen. In zijn klassieke *Les formes élémentaires de la vie religieuse* uit 1912 doordenkt hij het concept religie door een onderscheid aan te brengen tussen het sacrale en het profane.¹⁰⁸ Sacrale voorwerpen en symbolen worden gescheiden van de dagelijkse wereld: het domein van het profane. Hét kenmerk dat alle religies delen is dat ze het universum opdelen in twee werelden, een van de sacrale zaken en een van de profane zaken. Hij concludeert dat de maatschappij de bron is van elke religie, door onderscheid te maken tussen het sacrale en profane. Profane zaken moeten op afstand blijven van sacrale zaken. Het sacrale is verboden voor het profane, en kan niet ongestraft worden benaderd. Riten zijn de ‘regels’ die beschrijven hoe met sacrale zaken moet worden omgegaan. Volgens Durkheim is het sacrale niet alleen ‘apart gezet’, maar heeft het ook een bepaalde kwaliteit, een potentieel.¹⁰⁹ In principe kan alles sacraal zijn.

Durkheim onderstreept dat religie nooit alleen te maken heeft met geloof. Tijdens een ceremonie of ritueel komen vele mensen samen en ontstaat er een groepsgevoel. Ceremonies verheffen individuen naar een sfeer waarin ze hogere krachten waarnemen. Ceremonies en rituelen zijn essentieel om de leden van een groep te binden. Daarom begeleiden ze verschillende belangrijke stadia in het leven van de mens (geboorte, huwelijk, overlijden). Durkheim concludeert dat de belangrijkste functie van religie niet zozeer gelegen is in het representeren van de wereld, als wel in het bevorderen van de cohesie en samenwerking binnen groepen.

¹⁰⁶ T. GERHOLM: ‘On ritual: a postmodernist view’, in *Ethnos* 3-4 (1988) 190-203; JUCHTMANS: *Rituelen thuis* 37-38.

¹⁰⁷ GRIMES: ‘Jonathan Z. Smith’s theory’ 269: ‘Not all ritual is religious. Sacred enactment is a subcategory of ritual; let us call it liturgy.’

¹⁰⁸ E. DURKHEIM: *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (Paris 1912). Een Nederlandse synopsis: L. VANDEKERCKHOVE (red.): *Emile Durkheim. De elementaire vormen van het religieuze leven* (Leuven 1992).

¹⁰⁹ A. MOLENDIJK: ‘The notion of the “sacred”’, in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 55-89.

Een bijeenkomst geeft kracht voor een korte periode, gevoelens worden versterkt door de massa. De door ritën samengebrachte groep kan in een samenleving voor een langere periode versterkend werken, bijvoorbeeld in tijden van collectieve shock wanneer meer en actievere sociale interactie plaatsvindt.

Les formes élémentaires de la vie religieuse concentreert zich op ritën van Australische Aborigines, maar zoals de titel al doet vermoeden, reikte Durkheims ambitie verder dan een plaats- en tijdgebonden analyse van een bepaalde cultuur. Wat hij zocht, en gevonden meende te hebben, waren universele patronen, constanten in het religieuze leven van mensen. Bij Durkheim vallen het religieuze en het sociale samen. Collectieve rituelen, zowel herdenkingsrituelen als andere (bijvoorbeeld initiatierituelen), zijn tegelijk oorzaak en gevolg van sociale cohesie, morele normen en continuïteit. In zekere zin zijn voor Durkheim *alle* rituelen herdenkingsrituelen: immers, mensen houden ze in ere om trouw te blijven aan hun verleden, '*pour rester fidèle au passé. Pour garder à la collectivité sa physionomie morale*'.¹¹⁰ Moraal, gemeenschap en trouw aan het verleden vormen in deze gedachtegang een drie-eenheid. Het ritueel bevestigt die drie-eenheid en houdt de groep bijeen. Essentieel is dat individuen met een gemeenschappelijk doel bijeenkomen, dat zij gemeenschappelijke gevoelens ervaren en dat die gemeenschappelijke gevoelens uitdrukking vinden in gemeenschappelijke handelingen. De aard van deze gevoelens en handelingen doet er eigenlijk niet toe.¹¹¹

Een andere belangrijke, invloedrijke onderzoeker is Mircea Eliade. Zijn klassieke werk *Le Sacré et le Profane* (1956) is een fenomenologische inleiding in de godsdienstwetenschap en 'beschrijft in welke verschijningsvorm het sacrale zich voordoet en de situatie van de mens in een wereld die geladen is met religieuze waarden'.¹¹² Het sacrale vormt een tegenstelling met het leven van alledag, het sacrale is het tegengestelde van het profane.¹¹³ Hij bespreekt met name sacrale plaatsen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de kerk, tempel of andere religieuze ruimte, waarvan de deur een grens is tussen de profane buitenkant en de sacrale binnenkant. Het is in Eliades opvatting niet de mens die bepaalt of een plaats sacraal is of die een plaats sacraal kan maken; de plaats wordt 'gevonden'.¹¹⁴

In een recent paper verkent Molendijk de met beide auteurs gegeven grondpatronen van sacraliteit.¹¹⁵ Hij komt tot twee richtingen: een substantiële en een situationele benadering van sacraliteit. Vervolgens nuanceert en relateert hij deze dichotomie. Substantialisten blijken ook situationalistische trekjes te bezitten, en andersom. Molendijk kiest zelf voor de situationele visie: iets is sacraal doordat het op

¹¹⁰ DURKHEIM: *Les formes élémentaires* 530.

¹¹¹ J. PERRY: *Wij herdenken, dus wij bestaan* (Nijmegen 1999) 18.

¹¹² M. ELIADE: *Het heilige en het profane* (Amsterdam 1977) 17. Andere bekende boeken van Eliade zijn *Patterns in comparative religion* (Cleveland 1963) en *Symbolism, the sacred, and the arts* (New York 1985). Voor een vergelijking tussen Eliade en Durheim, zie: D. FARACE: *The sacred-profane dichotomy. A comparative analysis of its use in the work of Émile Durkheim and Mircea Eliade, as far as published in English* (Utrecht 1982).

¹¹³ ELIADE: *Het heilige en het profane* 10.

¹¹⁴ ELIADE *Patterns in comparative religion* 369.

¹¹⁵ MOLENDIJK: 'The notion of the "sacred"'. Molendijk betreft behalve Durkheim en Eliade ook andere auteurs in zijn verkenning en typering, waarvan de belangrijkste zijn: William Robertson Smith, Otto en Van der Leeuw.

de een of andere manier sacraal gemaakt wordt, niet doordat het in zichzelf sacraal is en gevonden wordt. Iets wordt sacraal *genoemd* en daarmee *wordt* het sacraal. Voor een groot gedeelte, zo zegt Molendijk, impliceert dit dat het sacrale *contested*, betwist, kan zijn. Bovendien maken sommige elementen zoals kaarsen, inscripties en bloemen, die frequent geassocieerd worden met het sacrale en gebruikt worden om te sacraliseren, uit zichzelf een plek, persoon of daad niet sacraal. Iets is sacraal door de ongrijpbare contextuele handeling van het sacraal maken. De betekenis die met de ruimte verbonden wordt en het ritueel dat uitgevoerd wordt, zijn de onderwerpen die er echt toe doen wanneer men het sacrale bestudeert. In het spoor van Smith en Molendijk volg ik deze situationele benadering: sacraliteit is een concept dat ergens aan toegeschreven kan worden.

Voor een nadere 'praktische' positionering van 'sacraliteit' sluit ik aan bij Evans die dat toeschrijvingsproces op inductieve wijze nader uitwerkt.¹¹⁶ Evans signaleert dat in brede zin de term 'sacraal' voornamelijk wordt gebruikt als een synoniem voor 'religie' of 'religieus', om te verwijzen naar 'transcendente werkelijkheid' of 'transcendentie', en als referentie aan apart gezette dingen met een bepaalde betekenis, zoals bij Durkheim. Evans volgt vervolgens niet Durkheims definitie van religie (hij opteert voor het bredere en meer fundamentele concept van 'sacraliteit'), maar hanteert wel diens centrale notie van 'things set apart'. Er zijn volgens Evans vier verschillende typen 'sacraliteit' te onderscheiden: 1) *The personal sacred*: dat wat speciale betekenis krijgt in natuurlijke (dat wil zeggen, niet-bovennatuurlijke) ervaringen van een individu. Als voorbeeld kan hier dienen: de gedroogde bloem die een speciale betekenis voor iemand heeft omdat zijn opa die aan zijn oma heeft gegeven op de dag dat ze trouwden. 2) *The spiritual sacred*: dat wat sacraal is vanwege zijn *persoonlijke* connectie met het bovennatuurlijke. Dit lijkt volgens Evans tegenwoordig zeldzaam te zijn. Toch waren er zeker, en zijn er nog steeds, individuen voor wie speciale locaties (bijvoorbeeld plaatsen waar men zich één voelt met God) of persoonlijke objecten (bijvoorbeeld een wichelroede of magische instrumenten) sacraal zijn vanwege hun connectie met een spirituele sfeer. Hier zou ik plaatsen aan toe willen voegen die door individuen vaak genoemd worden in verband met hun connectie met het bovennatuurlijke: de zee, bos, bergen: plekken in de natuur. In tegenstelling tot wat Evans beweert zijn deze speciale locaties niet zeldzaam. 3) *The civil sacred*: dat wat sociale groepen sacraal noemen vanwege zijn relatie met wereldlijke instituties en natuurlijke processen, in plaats van zijn relatie met een goddelijke werkelijkheid. De categorie van 'the civil sacred' is misschien het meest interessant voor sociale wetenschappers, want veel van het sacrale in de hedendaagse samenleving heeft een meer sociaal-culturele dan een religieuze aard. Evans geeft als voorbeeld een nationaal monument. 4) *The religious sacred* spreekt voor zich. Dit is dat wat een bovennatuurlijke betekenis heeft volgens een bepaalde religieuze groep en traditie, bijvoorbeeld heilige koeien voor Hindoes in India en de geconsacreerde hostie voor katholieken.

¹¹⁶ M. EVANS: 'The sacred: differentiating, clarifying and extending concepts', in *Review of religious research* 45 (2003) 32-47.

Tabel 1: Typologie van het sacrale volgens Evans

Dragers van het sacrale	Bron van het sacrale	
	Natuurlijk	Bovennatuurlijk
	Individu	<i>Personal</i>
	Groep	<i>Civil</i>

De genoemde categorieën zijn constructen en ideaaltypen, en vloeien in werkelijkheid vaak in elkaar over. Bovendien is het onderscheid tussen individu en groep, of natuurlijk en bovennatuurlijk, in sommige culturen niet zo strikt als in het moderne westen. Het waardevolle van dit schema ligt vooral in het algemene onderscheid tussen *spiritual sacred* en *religious sacred* en de individuele en collectieve en natuurlijke en bovennatuurlijke dimensie. Waar het mij in het kader van deze studie om gaat in deze classificatie is niet zozeer de precieze definitie van de religieuze en/of sacrale dimensie, maar het brede terrein van verschijnselen dat men hiermee onderscheidend en typerend kan omvatten. Van *religie* als een institutionele categorie, verbonden aan tradities en autoriteiten, tot de categorie van brede *sacraliteit*, het domein van spiritualiteit, het religieuze, het basaal sacrale. Het Koningin Wilhelminabos is, zoals ik zal aantonen, zeer goed in te passen in de classificatie van Evans. Er is daar sprake van sacraliteit in algemeen spirituele zin, we kunnen het ook basaal-sacraal noemen, als onderscheiden van ‘religieus sacraal’, met zowel individuele als collectieve dimensies.

Velden van sacraliteit en ritualiteit

Als laatste presenter ik vanuit bovenstaande theoretische verkenning van ruimte/plaats, ritualiteit en sacraliteit een algemeen (theoretisch) kader waarin ik later de casus van de Bomen voor het leven-dag zal trachten te situeren. Dit kader van een reeks actuele ‘sacrale velden’ werd ontwikkeld in onze onderzoeksgroep aan de Universiteit van Tilburg en de *Holy Ground* projectgroep.¹¹⁷

Over de benaming ‘domein’, ‘zone’, ‘veld’, ‘sfeer’ werd in onze groep uitgebreid gediscussieerd. ‘Domein’ of ‘zone’ is wellicht te specifiek, afgebakend, ‘sfeer’ of ‘veld’ misschien te open en vaag, hoewel de associatie met gezichtsveld (als basisnotie van een ritueel-sacraal panorama) weer passend is. Het gaat kort gezegd om velden waar een bepaalde coherentie en dus identiteit of profiel naar voren komt in het samenspel van plaats en situering, culturele praktijken en representaties in de vorm van ideeën, idealen, dromen en visioenen. Een sacraal veld wordt opgeroepen door concrete plekken die weer verbonden zijn met bepaalde praktijken en representaties. Men kan die velden dus altijd ‘betrappen’ in zowel plekken en locaties als rituele culturele repertoires. Deze sacrale velden zijn aldus direct verbonden met de

¹¹⁷ Vgl. het onderzoeksprogramma van het Departement Religiewetenschappen en Theologie van de Universiteit van Tilburg: *Religion as contested ground. Reinventing religious identity in pluralistic society and culture*, zie www.uvt.nl -> Faculteit Geesteswetenschappen -> Onderzoek. Verder verwijs ik naar artikelen van Paul Post, waarin hij dit theoretisch kader heeft uitgewerkt. POST: ‘Speelruimte’; IDEM: ‘Fields of the sacred’; IDEM: ‘Rituele en religieuze identiteiten in Europa. Casus: actuele en religieuze dynamiek in Nederland’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 25 (2009) 125-155.

ruimtelijke triade die we eerder via Lefebvre presenteerden.¹¹⁸ In onze groep onderscheiden we vijf velden met een min of meer eigen identiteit. Elk van deze velden kan worden ‘aangekleed’ met rituele repertoires en rituele plekken.

1) ‘Religieus’ veld

Het eerste veld spreekt in eerste instantie voor zich, aangezien het religieuze veld evident aanwezig is in de samenleving en cultuur in zijn institutionele verschijningsvormen van kerkgebouwen, erediensten, ambtsdragers en ritueelreligieuze experts. Wat echter opvalt is de breedte van het religieuze veld. Naast de institutioneel-religieuze dimensies zijn er aan de andere kant van het spectrum allerlei diffusere, minder aan religie gebonden spirituele expressies en praktijken, bijvoorbeeld het netwerk van de stiltecentra.¹¹⁹ Die diffusere expressies en praktijken zijn vaak minder of nauwelijks verbonden met wat we als ‘the religious sacred’ typeren. In algemene zin kunnen we zeggen dat de dimensie van ‘the spiritual sacred’, waaronder de tweede groep meestal beter geassocieerd kan worden, verbonden is met (delen van) de andere velden.

2) Veld van ‘healing’

Dit veld betreft rituelen en symbolen die te doen hebben met bezwering, met uitbannen van kwaad en dood, en afsmeken van perspectief, heil en heling. De aantrekkingskracht hiervan verklaart de steeds terugkerende stille tochten en de populariteit van pelgrimages en bedevaarten.¹²⁰ Deze lijn van *healing* vindt ook een belichaming op allerlei plaatsen en in diverse relatief nieuwe verschijningsvormen. Gedacht kan worden aan de rol van kloosters en abdijen als centra van *well-being* en *wellness*; aan de groeiende aandacht voor ritueeltherapeutische dimensies van allerlei handelen in de zorg en voor de *coping*-dimensie van ritueel, et cetera.

3) Veld van herdenkingscultuur

Herkenbaar in de actuele samenleving en cultuur is de dominantie van ge- en herdenken. Het betreft een breed veld, waarin het handelt om uiteenlopende vormen van omgang met het verleden, zowel individueel als collectief. Grafveld, museum, gedachtenisplek, documentatiecentrum en bibliotheek vloeien hier in elkaar over. De vaak verhitte discussies over de vormgeving van plekken van herinnering, zoals *Ground Zero* in New York en eerder rond het Holocaustmonument in Berlijn, zijn hier treffende voorbeelden. De casus die in deze studie centraal staat is op de eerste plaats

¹¹⁸ POST: ‘Place of action’.

¹¹⁹ Zie hiervoor het onderzoek binnen het *Holy Ground* project van Jorien Holsappel-Brons naar stiltecentra.

¹²⁰ De meest recente stille tocht ten tijde van dit schrijven is die voor Wilson Gomes op 3 januari 2010 in Rotterdam. www.ad.nl/ad/nl/1012/Binnenland/article/detail/454227/2010/01/03/Stille-tocht-voor-dode-Rotterdammer.dhtml, geraadpleegd 04-01-2010. Exemplarisch voor de populariteit van pelgrimages en bedevaarten is hier het perspectief in de studie: I. ALBERS: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing* (= dissertatie Universiteit van Tilburg) (= Netherlands studies in ritual and liturgy 5) (Groningen/Tilburg 2007).

in dit veld te situeren. Later in deze inleiding zal dit veld dan ook nader in beeld worden gebracht.

4) *Veld van 'cultuur'*

Het derde 'culturele' veld gaat om de zone van 'kunst en cultuur', waaronder niet alleen theater, museum, film, kunstfestivals en toneel, muziekevenementen, concerten (klassiek en populair) vallen, maar ook architectuur, hunkering naar schoonheid en esthetiek. Sprekend is de grote aandacht voor museale cultuur en erfgoed, musea in alle soorten en maten. Er is een duidelijke relatie met het veld van de *herdenkingscultuur*, evenals met het volgende veld van *leisure culture*.

5) *Veld van leisure culture*

Met de overkoepelende term *leisure culture* doelen we op het brede en diffuse veld van de vrije tijd. De ervaring van het doorbreken van het dagelijkse patroon en de aantrekkingskracht van 'het andere' staan centraal. Voorbeelden zijn een bos- of strandwandeling op zondagmiddag, bezoeken van tuincentra, reizen, pretparken, musea, festivals, filmbezoek, sport et cetera. Cultuurwetenschappelijk onderzoek laat zien hoe de toeristische basiservaring verbonden is met 'het lonkende andere' waarbij verbeelding, ritueel en plaats een centrale rol spelen.¹²¹ Aldus is de *leisure*-ervaring ook weer nauw verbonden met het veld van gedenken en cultuur, de culturele deeldimensies van theater, museum, cultureel verleden en erfgoed, zoals er ook een directe relatie is met een lange traditie van studie naar religie en ritueel waar de notie van contrast met de dagelijkse werkelijkheid en 'set apart' een kernpunt is zoals we via Durkheim en Evans zagen.

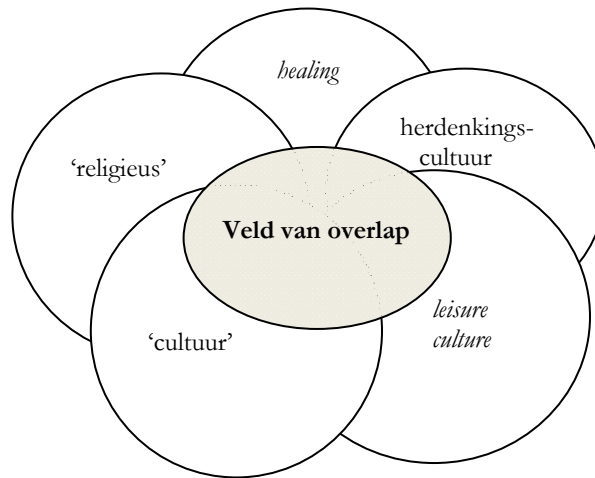
Interactie

Met de onderscheiden velden vermoeden we in onze groep een waardevol instrumentarium in handen te hebben, met name waar het de interactie tussen de velden betreft. We signaleerden tot nu toe een viertal analytische perspectieven. Ten eerste interactie in de zin van spanningen tussen de velden, botsingen en contestaties. Veel plekken kennen de spanning tussen herdenkingsplek, museale attractie en toeristische trekpleister. Ten tweede is er interactie via *ritual transfer*, de verplaatsing van bepaalde oorspronkelijk aan het ene veld gebonden repertoires naar een andere.¹²² Voorbeelden hiervan zijn stille tochten als nieuwe processies of stille omgangen, toneelopvoeringen op het grondpatroon van de Mis in kerken. Ten derde blijken de velden voor een deel in elkaar over te gaan en is er aldus een gedeeld gebied, een veld van overlap. In de aanduiding daarvan verwijzen veel auteurs naar het door Foucault

¹²¹ Zie bijvoorbeeld J. LENGKEEK: 'Leisure experience and imagination. Rethinking Cohen's modes of tourist experience', in *International Sociology* 16, 2 (2001) 173-184; IDEM: 'On multiple realities of leisure: a phenomenological approach to the otherness of leisure', in *Loisir et société/Leisure and society* 19, 1 (1996) 23-40; J. URRY: *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary society* (London 1990).

¹²² Vgl. P. POST: 'Ritualtransfer als "re-inventing ritual". Liturgische "Bewegungen" und rituell-liturgische Referenz', in *Liturgisches Jahrbuch* 58, 2-3 (2008) 149-164.

geïntroduceerde begrip ‘heterotopie’, dat (weer) sterk in de belangstelling staat.¹²³ Foucault reflecteert over wat hij noemt ‘heterotopieën’, over andere plekken, *other spaces*, plaatsen van contrast en perspectief. Hij bedoelt daarmee dat er in onze cultuur plekken zijn die anders zijn, die hun betekenis aan dat anders-zijn ontleen: het zijn een soort van anti- of tegenplaatsen. Het gaat Foucault niet om utopieën, maar om het feit dat op bepaalde plekken dromen, utopieën een plek krijgen. Voorbeelden van dergelijke locaties zijn bibliotheken, ziekenhuizen, rusthuizen, gevangenissen, kerkhoven, tuinen en parken, musea, bordelen en vakantieoord. Heterotopieën zijn plekken die te midden van de functionele dagelijkse plekken van woonhuizen, kantoren, fabrieken een andere mogelijkheid tonen; die (letterlijk) plek geven aan betovering, verbeelding, een verwijzing naar dat zaken anders kunnen. Tot slot geven de velden richting aan onze zoektocht naar (nieuwe) identiteiten van praktijken en repertoires. Velden fungeren als instrument om praktijken en plaatsen te situeren: waar wel en waar niet; waar meer of minder?

Figuur 2: Schema sacrale velden

Dit theoretische kader van betekenisvolle velden die interacteren, conflicteren en overlappen zal later bij de analyse en synthese als ‘lens’ voor de casus van het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag worden ingezet.

¹²³ M. FOUCAULT: ‘Des espaces autres’, in *Architecture, mouvement, continuité* 5 (1984) 46-49; IDEM: ‘Different spaces’, in J. D. FAUBION (red.): *Aesthetics, method, and epistemology: the essential works* (New York 1998) 175-186; vgl. IDEM: *Dits et écrits 1954-1988, IV: 1980-1988* (Paris 1994) 752-762; Duitse editie: *Schriften in vier Bänden. Dits et écrits IV* (Frankfurt aM 2001-2005) 931-942; J. MISKOWIEC: *Of other spaces* (1967), *Heterotopias*, via www.foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html (geraadpleegd 2007, 2008 en 2009); M. BISCHOFF (redactie en vertaling) & D. DEFERT (epiloog): *Michel Foucault. Die Heterotopien. Der utopische Körper* (Frankfurt aM 2005). Vgl. ook voor context: M. CHLADA: *Heterotopie und Erfahrung. Abriss der Heterotopie nach Michel Foucault* (Aschaffenburg 2005); P. JOHNSON: ‘Unravelling Foucault’s “different spaces”’, in *History of the human sciences* 19,4 (2006) 75-90.

4. Historiografisch panorama van actuele rituele dynamiek, in het bijzonder herdenkingsritueel

De casus van het Koningin Wilhelminabos is in eerste instantie een exponent van rituele veranderingen die passen in de dynamiek van herdenkings- en dodenriten. Deze dynamiek, in het bredere kader van rituele dynamiek in meer algemene zin, beschrijf ik hieronder in een beperkt historisch overzicht.

Rituele dynamiek

Tussen 1850 en 1950 is de kerk in Nederland de belangrijkste leverancier van de vorm van en de ideeën voor ritueel en cultuur.¹²⁴ Rituele repertoires die redelijk vast in de cultuur liggen verankerd verliezen in de jaren na circa 1960 in snel tempo hun dominante positie. Er wordt gesproken van een ritencrisis. Kerkbezoek gaat achteruit en christelijk ritueel verliest zijn vaste plaats in de samenleving; de deelname aan christelijke rituelen kalft snel af en voor velen ontstaat er leegte en gemis.¹²⁵ In de jaren zeventig is er sprake van een reactie of compensatie. Devoties en andere buiten- of randkerkelijke riten worden wel gezien als compenserende reactie op de liturgiehervormingen vanaf de jaren zestig. Vooral nieuw opkomende riten zouden in het gat springen dat de kerken achterlaten.¹²⁶ In de jaren tachtig wordt het beeld genuanceerder en wordt er gesproken van de paradox van de ritencrisis. Aan de ene kant raken rituele repertoires in verval en aan de andere kant komen ze juist tot bloei. Er is nu ook aandacht voor kleine riten: men (her)ontdekt bijvoorbeeld de religieuze volkscultuur met bloeiende bedevaarten en pelgrimages. In de jaren negentig blijft men bij deze diagnose en spreekt men nog neutraler van beweging en dynamiek, van uitwaaiing en 'ontgrenzing' van 'traditionele' repertoires, van contextwisselingen en wisselende toe-eigeningen. De gedachte bestaat dat de post- of laatmoderne mens zowel ongeneeslijk 'ritueel' als religieus zou zijn. Het uitgebreide repertoire aan exotisch en esoterisch ritueel dat men wel vangt onder de noemer 'New Age' wordt hierbij graag ter illustratie gebruikt.¹²⁷ Er is een klein overgebleven deel van kerkelijk repertoire dat zich binnen de kerkmuren afspeelt. Vaak wordt dit door deelnemers toegeëigend als algemeen religieus levensritueel rondom geboorte, huwelijk, dood. Aan de rand en buiten de kerk is veel ritueel gefolkloriseerd en gemusealiseerd.¹²⁸ Ook

¹²⁴ G. LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Baarn 1984); LUKKEN: *Rituelen in overvloed*; P. POST: 'Space for liturgy. Current perspectives for liturgical inculturation', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 45-59.

¹²⁵ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 181.

¹²⁶ Hiervoor verwijs ik naar LUKKEN: *Rituelen in overvloed*; J. JANSSEN: *Religie in Nederland: kiezen of delen?* (Tilburg 2007) en J. DE HART: *Voorbeelden en nabeelden* (Den Haag 2005).

¹²⁷ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 181-182.

¹²⁸ Via de attenderende termen 'musealisering' en 'folklorisering' wordt een cultureel proces getraceerd en getypeerd. Het betreft een bepaalde manier van omgaan met cultuurelementen die onder meer verbonden is met wisseling van context. Men denkt daarbij vaak aan materiële zaken, maar nadrukkelijk zou ik hier ook riten willen noemen. Er ontstaat een nieuwe verhouding tot een object of een rite, een verhouding die niet langer gekenmerkt wordt door 'normaal' gebruik, door 'normaal' vieren, maar door bijzonderheid, contrastervaring, apart stellen, bezichtiging en bewondering. Voor een uitgebreide beschrijving zie P. POST: *Het wonder van Dokkum. Verkenningen van een populair religieus ritueel* (Nijmegen 2000) 33.

is er nieuw opgekomen ritueel (collectief en individueel) van het type ‘feest en herdenken’, dat vaak dient om grote levens- of crisismomenten te markeren. De grenzen tussen christelijk-kerkelijk, algemeen religieus en seculier/profaan ritueel lijken hierbij minder strikt geworden.¹²⁹

Rond het jaar 2000 lijkt de omslag compleet: men heeft het niet meer over crisis en vacuüm, maar spreekt van overvloed en bloei. Treffend is hier het boek van Gerard Lukken over de positie van het christelijk ritueel dat als veelzeggende titel *Rituelen in overvloed* heeft.¹³⁰ Terwijl Lukken eerder de diagnose van crisis en vacuüm hanteerde, spreekt hij nu van overvloed. Hij staat hierin niet alleen: er is een tegenbeweging in de diagnose te zien, hoewel deze meestal is gericht op religiositeit en spiritualiteit in het algemeen en veel minder op ritualiteit. De seculariserings- en crisisthese van de jaren zestig en zeventig staat meer en meer onder druk.¹³¹ Men spreekt van overvloed en bloei, van resacralisering, re-religionisering, en houdt pleidooien voor kwalitatief onderzoek in plaats van de vaak somber getoonzette kwantitatieve surveys.¹³²

Maar er is ook een ander geluid. Er is een actuele, kritische, enigszins dubbele diagnose van rituelen in overvloed enerzijds en tendensen van deritualisering anderzijds. Bij Lukken en de eerder genoemde Grimes bestaat een opmerkelijk verschil in diagnose van het rituele milieu.¹³³ In tegenstelling tot Lukken interpreteert Ronald Grimes tendensen en ontwikkeling wat betreft ritualiteit kritisch en vaak negatief. Het (opnieuw) verankeren van ritualiteit in het leven van mensen en in cultuur (*re-inventing ritual* in jargon van Grimes) lijkt vaak een moeilijke taak. Veel meer dan Lukken ziet Grimes het hoofdprobleem in de vormgeving van ritualiteit. Hoe dan ook, in de periode rond en na 2000 komt nieuw repertoire in beeld en oude (met name kerkelijke) religieuze rituelen lijken aan invloed te verliezen. Of het nu gaat om huilende madonna's, Jomanda, Feng Shui, oude en nieuwe devoties, bedevaarten, pelgrimstochten of stille tochten, riten staan volop in de belangstelling. Er lijkt bij

¹²⁹ P. POST: ‘De “Bomen voor het Leven”-dag en de rituele referentie van de bedevaart/pelgrimage’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 21 (2005) 195-212.

¹³⁰ LUKKEN: *Rituelen in overvloed*.

¹³¹ Vgl. M. GIJSWIJT-HOFSTRA: *Vragen bij een onttoverde wereld* (Amsterdam 1997); W. HANEGRAAFF: *Het einde van de hermetische traditie* (Amsterdam 1999) en H. McLEOD: *Religion and the people of Western Europe, 1789 - 1989* (Oxford/New York 1997).

¹³² A. HARSKAMP et al (reds.): *De religieuze ruis in Nederland. Thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst* (Zoetermeer 1998). Voor een goed voorbeeld van gedegen kwalitatief onderzoek: P. VAN ROODEN: ‘Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom’, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551; H. McLEOD & W. USTORF (reds.): *The decline of Christendom in Western Europe, 1750 – 2000* (Cambridge 2003). Vgl. de kwantitatieve peilingen m.b.t. klassiek kerkelijk ritueel: J. BECKER & J. DE HART: *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de bindingen met de kerken en de christelijke traditie* (SCP = Den Haag 2006); T. BERNITS, G. DEKKER & J. DE HART: *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007), het eerste deel van dit onderzoek kwam uit in 1966, de volgende in 1979 en 1996.

¹³³ GRIMES: *Deeply into the bone*. Zie ook zijn boek *Ritual criticism: case studies in its practice, essays on its theory* (Columbia 1990) en zijn inaugurele rede: *Reimagining ritual theory* (= inaugurele rede Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2006); SWINKELS & POST: ‘Beginnings in Ritual Studies’; Zie ook P. POST: ‘Overvloed of deritualisering. Lukken en Grimes over het actuele ritueel-liturgische milieu’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 17 (2001) 193-212, voor een uitgebreide vergelijking tussen Lukken en Grimes.

secularisatie en leeglopende kerken dan ook niet zozeer sprake te zijn van verdwijnende riten, symbolen en sacrale zones, als wel van verplaatsingen: er worden op nieuwe wijzen verbindingen gelegd tussen de profane en sacrale dimensies van ons bestaan. Daarbij valt het op dat veel rituele repertoires zich (vaak letterlijk) naar buiten hebben verplaatst, buiten de muren van het kerkgebouw.¹³⁴

Er is zoals gezegd al vanaf de jaren negentig sprake van *emerging rituals*, vooral op het gebied van levensrituelen rondom geboorte, huwelijk, sterven, begraven en herdenken. Met name rondom de dood is er sprake van een grote rituele dynamiek. Sinds de jaren tachtig en vooral de jaren negentig, ontstaat nieuw ritueel met een sterke publieke dimensie rond wat ook wel 'de plotselinge onverdiende dood' genoemd wordt.¹³⁵ Voorbeelden zijn straatgeweld met dodelijke afloop (vaak gebundeld onder de term 'zinloos geweld'), rampen, verkeersongelukken, de moord op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004), de dood van bekendheden als André Hazes (2004) en overleden vierdaagselopers in Nijmegen (2007). Rond de plotselinge dood raakt nieuw ritueel in opkomst dat zich opvallend snel tot gangbaar standaardritueel ontwikkelt.¹³⁶ Hiernaast zijn religieuze volksrituelen zoals bedevaarten nog steeds populair, net als privé ritueel, zoals (alledaagse) rituelen in huiselijke kring. Denk hier aan huisaltaartjes en allerlei vieringen binnenshuis.¹³⁷

Voor de veranderende positie van religie in het publieke domein is een centraal thema in verschillende recente onderzoeken. Een sprekend voorbeeld vormt het WRR-rapport *Geloven in het publieke domein* uit 2006, waarin de oplevende belangstelling voor het fenomeen religie, zowel in wetenschappelijke als maatschappelijke debatten, centraal staat.¹³⁸ Het WRR rapport laat zien dat het niet zozeer gaat om een heropleving van 'klassieke godsdienst', maar veeleer om een ingrijpende transformatie naar nieuwe vormen. Men concludeert dat het niet de oude instituties zijn die weer opleven: de getransformeerde religie heeft een fundamentele gedaanteverwisseling ondergaan en ontwikkelt zich volgens sommige

¹³⁴ POST: *Het wonder van Dokkum* 89-107.

¹³⁵ POST: 'De "Bomen voor het leven"-dag' 199.

¹³⁶ POST: 'De "Bomen voor het Leven"-dag' 199. Voor straatgeweld met dodelijke afloop zie I. STENGES: 'Commemorating victims of "senseless violence": negotiating ethnic inclusion and exclusion', in P.J. MARGRY & H. ROODENBURG (reds.): *Reframing Dutch culture* (Hampshire/Burlington 2007) 159-179. Voor een uitgebreide beschrijving van de collectieve rituelen naar de moord op Pim Fortuyn: P.J. MARGRY: 'The murder of Pim Fortuyn and collective emotions. Hype, hysteria and holiness in the Netherlands?', in *Etnofoor* 16 (2003) 102-127. Tijdens een massale herdenkingsbijeenkomst op 27-09-2004 in de Amsterdam ArenA namen meer dan 40.000 fans afscheid van André Hazes, acht miljoen Nederlanders volgden het rechtstreekse televisieverslag. Er werd gezongen, gesproken en er was stilte. Familie en vrienden waren aanwezig en de kist met daarin het lichaam van Hazes stond op de middenstip van het voetbalveld. DE HART: *Voorbeelden en nabeelden* 32-34.

¹³⁷ Als voorbeeld voor bedevaart noem ik hier de bedevaart van Onze Lieve Vrouwe ter Nood te Heiloo (NH), die mijn collega Tollie Swinkels beschrijft in zijn proefschrift dat nog zal verschijnen. Wat betreft privé ritueel in huiselijke kring: zie hiervoor het promotieonderzoek van mijn collega Goedroen Juchtmans over de aanwezigheid, het verloop en de betekenis van actuele religieuze rituelen in huis: JUCHTMANS: *Rituelen thuis* en G. JUCHTMANS: 'Van christelijke tot basaal-sacrale rituelen in huis. Een exploratie van kerstrituelen in huis', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 25-43.

¹³⁸ W. VAN DE DONK, A. JONKERS, G. KRONJEE & R. PLUM (reds.): *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006).

godsdiensociologen zelfs als een aan traditionele religie tegengestelde vorm.¹³⁹ Dergelijke vormen van 'nieuwe religie' kenmerken zich niet door 'dwang van bovenaf', maar bieden veeleer een niet-verplichtende keuzemogelijkheid. Zowel een vermeende 'terugkeer naar' als 'transformatie van' religie heeft mogelijk belangrijke implicaties voor de wijze waarop het fenomeen zich in het publieke domein manifesteert. De manifestaties van religieuze overtuigingen en gedragingen beperken zich daarbij niet tot de privésfeer, maar zelfs wanneer dat zo is, zullen er publieke discussies zijn over de mate waarin bepaalde gedragingen daarin kunnen worden getolereerd. De reikwijdte van de privésfeer lijkt immers in ieder geval zelf ook telkens onderwerp van publiek debat. Ook een meer publieke rol van religie leidt echter tot allerlei vragen.¹⁴⁰ Hierbij is cruciaal dat niet alleen de manifestatie van religie verandert, maar dat ook door verdergaande personalisering, internationalisering en virtualisering het publieke domein grondig verandert.¹⁴¹

Meer toegespitst op christelijke religie peilt de vierde editie van het vanaf 1966 met regelmaat gepresenteerde onderzoek *God in Nederland* hoe (christelijke) kerk en godsdienst er in ons land voor staan.¹⁴² Onder andere wordt een antwoord gezocht op de vraag wat de kerken hebben gedaan om in te spelen op de behoefte aan nieuwe rituelen en zingeving. Men signaleert dat religie in het publieke domein weer op de maatschappelijke agenda staat. Het onderwerp staat in de aandacht van de media. Religie blijkt vooral belangrijk te worden gevonden vanwege de rituelen bij belangrijke gebeurtenissen. De auteurs concluderen dat er een duidelijk besef is van de meerwaarde van religieuze rituelen op scharniermomenten of breekpunten in het leven bij moeilijke gebeurtenissen. Bovendien constateert men bij rituelen een grote behoefte aan eigen inbreng. De zingeving komt steeds meer op een markt tot stand waar kerken, religies en andere moraalsystemen hun 'waar' weliswaar kunnen aanbieden, maar waar zij geen invloed hebben op wat de concrete persoon er uiteindelijk van 'knutselt'.¹⁴³

Herdenken

De in beide rapporten gesignaleerde tendensen komen exemplarisch naar voren in de herdenkingscultuur die het centrale kader van deze studie vormt. Er is op het moment aandacht voor plaats en cultureel herinneren en gedenken in de traditie van Maurice Halbwachs, die bijvoorbeeld al enige tijd invloedrijk is via het werk van Jan and Aleida Assmann.¹⁴⁴ In algemene zin komen lijnen samen in het jubileumboekje *Wij herdenken*,

¹³⁹ VAN DE DONK et al. (reds.): *Geloven in het publieke domein* 14.

¹⁴⁰ Zie voor een historisch perspectief: P.J. MARGRY: *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict* (= dissertatie Theologische Faculteit Tilburg) (Hilversum 2000) en recent P. DE ROOY: *Openbaring en openbaarheid* (Amsterdam 2009) en S. VAN BIJSTERVELD: *Overheid en godsdienst: berijking van een onderlinge relatie* (tweede druk) (Nijmegen 2009).

¹⁴¹ VAN DE DONK et al. (reds.): *Geloven in het publieke domein* 14-15.

¹⁴² BERNTS, DEKKER & DE HART: *God in Nederland 1996-2006*.

¹⁴³ BERNTS, DEKKER & DE HART: *God in Nederland 1996-2006* 109-110.

¹⁴⁴ M. HALBWACHS: *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925; reprinted Paris 1980; English edition: *The collective memory* (New York 1980)); J. ASSMANN: *Religion and memory: ten studies* (Stanford 2007); In het Duits: J. ASSMANN: *Religion und kulturelles Gedächtnis* (München 2000); A. ASSMANN: *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999); IDEM: *Der lange Schatten der*

dus wij bestaan van Jos Perry uit 1999 dat hij wijdde aan het fenomeen herdenken.¹⁴⁵ Hij bespreekt de geschiedenis van de herdenkingscultuur en verkent de betekenissen die het herdenken had en heeft. In zijn definitie is herdenken de gang van alledag onderbreken, om gezamenlijk gebeurtenissen of personen uit het verleden in de herinnering terug te roepen. Perry constateert verschillende oorzaken voor de recente groei van het fenomeen herdenkingscultuur: rechtstreekse televisieverslaggeving, nostalgiegolf, aandacht voor het recente verleden in de massamedia, imitatie, welvaart, vrije tijd, herdenken als tijdspassing voor welgestelde ouderen, *the cult of anniversaries* voorafgaand aan de millenniumovergang, de geslonken toekomsthorizon van het postmodernisme, voorouderverering, toegenomen behoefte aan ritueel en mythe, et cetera.

Dodenritueel

Een belangrijk kader voor zowel de genoemde algemene rituele dynamiek als de herdenkingscultuur vormt het dodenritueel. Er is grote belangstelling voor dodenritten. Exemplarisch hiervoor zijn de voortdurende studies naar begrafenisritueel, zoals die van Van den Akker en Venbrux.¹⁴⁶ In zijn boek *De dode nabij. Nieuwe rituelen na overlijden* doet Van den Akker verslag van een peiling naar nieuwe uitvaartrituelen. Hij stelt daarbij twee hoofdvragen: Wat willen mensen bij een overlijden tot uiting brengen? en: Hoe willen zij dat doen?¹⁴⁷ De vraagstelling wordt beantwoord door middel van een kwalitatief onderzoek onder nabestaanden. Opvallend aan de vormen van nieuwe rituelen is dat veel handelingen, gebaren en attributen vaak niet echt nieuw zijn, maar worden overgenomen uit bestaande tradities. Er worden vaak nieuwe betekenissen aan gegeven.¹⁴⁸ Er zijn weliswaar voorbeelden van nieuwe vormen van ritueel gesignaleerd, maar de grootste verschuiving in het uitvaartritueel in de laatste decennia heeft betrekking op inhoud, betekenisgeving. Crematoria en uitvaartcentra organiseren inmiddels Allerzielenachtige vieringen, collectieve jaarlijkse herdenkingen als een variant op Allerzielen.¹⁴⁹

Voor een uitvaart geldt dat de plek en de entourage erg belangrijk zijn voor de sfeer waarin men het afscheid van een dierbare overledene wil vieren. Uit Van den Akkers onderzoek wordt duidelijk dat er behoefte ontstaat aan geschikte alternatieven voor de tot nu toe gangbare plaatsen: de kerk als plaats van rouw past sommigen niet

Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik (München 2006). Zie ook T. QUARTIER: *Bridging the gaps. An empirical study of catholic funeral rites* (Zürich/Münster 2007).

¹⁴⁵ PERRY: *Wij herdenken, dus wij bestaan*.

¹⁴⁶ P. VAN DEN AKKER: *De dode nabij. Nieuwe rituelen na overlijden* (Tilburg 2006); E. VENBRUX: *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven* (= inaugurele rede Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2007); E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008); www.ru.nl/rdr, geraadpleegd 09-09-2009. Verder ook bijvoorbeeld: QUARTIER: *Bridging the gaps*; L. VAN TONGEREN (red.): *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007).

¹⁴⁷ VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 231.

¹⁴⁸ VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 236-237.

¹⁴⁹ Als voorbeeld noem ik het jaarlijkse *Concerto in Memoriam* van het uitvaartcentrum Westerveld in Driehuis (Noord-Holland, sinds 1994) en de herdenkingen van het crematorium Maaslanden in Nieuwkuijk (Noord-Brabant, sinds 2006).

omdat het het instituut is dat zij hebben verlaten, terwijl de aula van het crematorium vaak als kil en zakelijk ervaren wordt.¹⁵⁰

In Nijmegen is in 2007 een onderzoeksprogramma gestart onder leiding van Eric Venbrux dat zich richt op nieuwe rituele gestalten van de dood in Nederland.¹⁵¹ Hij wil met name onderzoeken hoe mensen die niet (meer) behoren tot een van de wereldreligies op alternatieve wijzen in de praktijk van alledag vormgeven aan hun religiositeit. Tevens wil hij met dit onderzoek een bijdrage leveren aan de theorievorming over rituele verandering. Met zijn onderzoeksgroep bestudeert Venbrux het actuele gedrag rond het 'heruitvinden van dodenriten' en stelt hij zich de vraag naar het verband tussen rituele handelingen met materiële objecten enerzijds en die met geloofsvoorstellingen over (het leven na) de dood anderzijds.

De dood van celebrities

Ritueel rondom de dood van 'bekende mensen' vormt in dit verband een invloedrijke categorie van herdenkings- en dodenritueel. Wanneer een *celebrity* sterft, zien we vaak grootschalige uitingen van publieke rouw, zoals na de dood van prinses Diana (1997) en recent na het overlijden van Michael Jackson (2009). Mensen gaan de straat op, richten spontane monumenten op, organiseren massale herdenkingsbijeenkomsten en tonen hun verdriet in het openbaar. De media doen uitgebreid verslag van de afscheidsviering en de begrafenis.

Het publiekelijk uiten van reacties op de dood van prinses Diana werd bestudeerd door de socioloog Tony Walter.¹⁵² Hij keek met name naar de plekken die mensen opzoeken om te herdenken, om bloemen neer te leggen en condoleances te tekenen. Hij ontdekte dat kerken belangrijk waren in grote steden en kleine dorpen, maar dat elders stadhuizen, oorlogsmonumenten, winkels en publieke gebouwen plekken waren waar mensen bij elkaar kwamen. Verder concludeert Walter uit een analyse van de stilte voor de doden van de Eerste Wereldoorlog dat in een pluralistische en geseculariseerde maatschappij, rituele 'woorden tegen de dood' verschoven zijn naar 'stiltes tegen de dood'. Walter signaleert ook dat sommige van de actuele herdenkingsriten erg kort zijn met weinig tot geen interactie tussen de deelnemers, waarbij hij de vraag opwerpt of het wel gemeenschappelijke rituelen zijn. Hij onderscheidt drie soorten solidariteit: *together in togetherness* (zoals de Aborigines van Durkheim), *separated in togetherness* (zoals het massale televisiepubliek bij de begrafenis van prinses Diana) en *together in aloneness* (in stilte, zoals bij mensen die gezamenlijk twee minuten stilte houden of in een rij staan om een condoleanceboek te tekenen).

Er zijn ook kritische geluiden te horen bij herdenkingen zoals die bij de dood van prinses Diana, wat bijvoorbeeld blijkt uit het pamflet *Conspicuous compassion* van Patrick West.¹⁵³ Waar Walter slechts constateert, oordeelt West. Opzichtig ergens om geven door publiekelijk en collectief te huilen zorgt ervoor dat een eenzame natie

¹⁵⁰ VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 243.

¹⁵¹ www.ru.nl/rdr, geraadpleegd 09-09-2009; VENBRUX, HEESELS & BOLT (reds.): *Rituele creativiteit*; VENBRUX: *Ongelooflijk!*

¹⁵² T. WALTER: 'From cathedral to supermarket: mourning, silence and solidarity', in *Sociological Review* 49, 4 (2001) 494-511.

¹⁵³ P. WEST: *Conspicuous compassion. Why sometimes it really is cruel to be kind* (London 2004).

nieuwe sociale bindingen maakt. Nieuwe sociale banden vervangen de banden die verdwenen zijn (van kerk, huwelijk, familie en de natie). West keurt het publiekelijk collectief rouwen sterk af: men wil graag gezien worden als een betrokken persoon, maar geeft om niemand behalve zichzelf, is zijn boodschap. Hij toont dit aan met voorbeelden zoals de reactie na de dood van prinses Diana, anti-oorlogsdemonstranten en beroemdheden die zich inzetten voor goede doelen.

Niet alleen in het buitenland zien we deze massale uitingen van publieke rouw, ook in Nederland krijgt de dood van een bekendheid speciale aandacht, zoals bij leden van de Koninklijke familie (prins Claus (2002), prinses Juliana (2004) en prins Bernhard (2004)) en bij het overlijden van volkszanger André Hazes (2004). Wanneer een bekend persoon overlijdt door een aanslag of ongeluk verrijzen er omvangrijke tijdelijke monumenten en komen mensen uit het hele land naar de bewuste plek om iets achter te laten. Dit hebben we bijvoorbeeld gezien na de moord op politicus Pim Fortuyn (2002) en filmmaker Theo van Gogh (2004).¹⁵⁴

In zijn essay *Voorbeelden en nabeelden* probeert Joep de Hart via historische vergelijkingen zicht te krijgen op het nieuwe en oude aan het afscheid van Pim Fortuyn (2002) en André Hazes (2004).¹⁵⁵ Als belangrijkste conclusies uit deze vergelijkingen constateert hij dat er sprake lijkt te zijn van een emancipatie van volkse sentimenten en dat een steeds gemêleerder gezelschap daar blijk van geeft. Het ongeremd uiten van emoties in de publieke ruimte is toegenomen, terwijl de behoefte aan helden en idolen niet verdwenen is. Toch bemerkt De Hart ook een verschuiving in de verering van helden en idolen: tot idolen worden steeds minder vaak mensen gekozen die opvallen door uitzonderlijke eigenschappen of prestaties. In plaats daarvan verworden mediapersoonlijkheden steeds frequenter tot idolen. Diezelfde media zijn ook bij het afscheid een steeds belangrijker rol gaan spelen. Dit geldt voor zowel de registratie als de regie van gebeurtenissen die gepaard gaan met collectieve emoties en de sterke toename van het aantal kanalen waarlangs zulke gevoelsuitbarstingen worden geuit (denk aan internet of sms-verkeer). Daarbij is er sprake van een verminderde controle door maatschappelijke en culturele elites. In een tijd van individualisering en het vervluchten van veel sociale relaties is er blijkbaar sprake van een soort *instant* solidariteit. Door het afnemen van de sociale cohesie hebben mensen behoefte aan nieuwe vormen van collectiviteit, al is het slechts eenmalig. Typerend is ook het sterke collectieve karakter van de gebeurtenis: het betreft samenkomsten waarin de groepsidentiteit wordt bevestigd en waarin een gedeelde (emotionele) ervaring in een gezamenlijk herkende en beleefde (mythische) traditie wordt geplaatst.

Peter Jan Margry onderzocht de collectieve emoties na de moord op de politicus Pim Fortuyn in 2002.¹⁵⁶ Ook Margry benadrukt de rol van de media. De stroom van publieke emotie die op Fortuyns dood volgde resulteerde in het oprichten van verschillende spontane monumenten, waar duizenden berichtjes achtergelaten werden en die door vele duizenden werden bezocht. (Mede) als gevolg van de intense

¹⁵⁴ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de collectieve rituelen na de moord op Pim Fortuyn: MARGRY: 'The murder of Pim Fortuyn'; DE HART: *Voorbeelden en nabeelden* 20-24.

¹⁵⁵ DE HART: *Voorbeelden en nabeelden*.

¹⁵⁶ MARGRY: 'The murder of Pim Fortuyn'.

berichtgeving door de media werden deze monumenten voor een groot gedeelte van de Nederlandse samenleving geconstrueerde plekken voor het omgaan met en het verwerken van de moord op Fortuyn. Tegelijkertijd functioneerden ze als ‘democratische’ middelen voor het uiten van kritiek op ‘de politiek’. Wat hun aard betreft hadden deze tijdelijke monumenten en plekken van rouw een ambigu karakter. Ze verwierven meteen de status van een ‘heilige plek’, als plaatsen van verering, respect en diepe betrokkenheid. Er heerste ook een bepaald ontzag en werd een zekere eerbiedwaardige afstand gehouden, wat bijvoorbeeld bleek uit de boze blikken of reprimandes van omstanders die ieder kreeg toegeworpen die per ongeluk op een bloemstengel of een briefje was gaan staan. De voornaamste functie van de monumenten was volgens Margry niet alleen het bieden van een plaats om een bericht of een object achter te laten, maar evenzeer om een kans te bieden om deze plaatsen te bezoeken – in feite, een ‘pelgrimage’ te maken – om te lezen en te ervaren wat anderen achtergelaten hadden. Rouwende bezoekers bedienden zich volgens Margry van symbolen en rituelen die hen voorhanden waren, verborgen maar herkenbaar. Deze symbolen en rituelen functioneerden als katalysator en middel om gevoelens van rouw, verdriet en woede te uiten, en om vrees, angst en twijfel te verdrijven.

Rampen

Een ander in het oog springend voorbeeld van hedendaags herdenkingsrepertoire is het sinds de jaren negentig opgekomen rampritueel met in ons land als belangrijk element stille tochten. Het is een repertoire dat verbonden is aan gebeurtenissen met een bepaald dramatisch karakter. In Nederland zijn de rituelen na de Bijlmerramp in 1992 hier de eerste voorbeelden van. De collectieve rouwrituelen na de Bijlmerramp gaven een later bijna ‘klassiek’ geworden verloop te zien: (a) het uitroepen van de gebeurtenis tot ramp en het verklaren van de plek des onheils tot ‘rampgebied’, (b) hoog bezoek, (c) spontane hulde (bloemenzee, lichtjes, knuffels, brieven, tekeningen), (d) condoleanceregisters en speciale overlijdensadvertenties, (e) oecumenische diensten in diverse centra rond het rampgebied, (f) stille tocht van gemeentelijke verzamelplaats naar de ruïnes (live uitgezonden), (g) dodenherdenking in de RAI (live uitgezonden), (h) vlaggen halfstok, luidende kerkklokken, voorbede in de kerken en moskeeën, en één of meerdere minuten van stilte, (i) het ritueel markeren van de onheilsplek, (j) het oprichten van een monument en (k) de jaarlijkse herdenking.¹⁵⁷ Rampritueel is een gelaagd ritueel. Men herdenkt de slachtoffers, maar het is tegelijkertijd ook een aanklacht tegen de betrokken instanties die in het voorkomen van de ramp gefaald hebben. Verschillende emoties kunnen tot expressie komen en binden (verdriet, woede, aanklacht, onmacht, wanhoop en hoop). In dat spectrum van emoties worden de risicovolle samenleving erkend en haar gevaren wellicht bezworen.¹⁵⁸ Hoewel dominees en pastores soms een belangrijke rol in dit ritueel hebben, is de vorm van het ritueel niet ‘religieus-sacraal’, maar eerder ‘spiritueel-sacraal’.

¹⁵⁷ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 63–64.

¹⁵⁸ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 140.

Voorbeelden van rampen waarna dit rituele ‘scenario’ terugkeert zijn behalve de Bijlmerramp, de vliegcrash in Faro (1992), de Herculescrash op vliegveld Eindhoven (1996), de Dakotacrash boven de Waddenzee (1996), de legionellacrash in Bovenkarspel (1999), de vuurwerkcrash in Enschede (2000), de nieuwjaarsbrand in een Volendams café (2001). Met betrekking tot verschillende elementen van het herdenkingsritueel in deze gevallen, is er overigens duidelijk sprake van internationale referenties. Hierbij wijs ik op de al genoemde invloedrijke rouwrituelen bij overleden bekendheden, maar ook op de Brusselse Witte Mars (1996) en 9/11 (2001). Ook de herdenkingsmonumenten die ontstaan na een plotselinge dood in het verkeer of door geweld tonen overeenkomstige symbolen en rituelen. Hierop kom ik terug.

Al met al is het publieke rouwrepertoire een zeer complex geheel, met allerlei invloeden. Het algemene beeld is dat het rouwritueel plaatsgebonden is, in het publieke domein plaatsvindt met een basaal-sacraal karakter en een combinatie van individuele en collectieve elementen. De media spelen een grote rol. Plaatsgebondenheid is meervoudig geworden: de plek van de dood, het graf, het monument, het internet. Juist internet verbindt velen op het moment van een ramp. Rouwenden ondertekenen digitale condoleanceregisters, steken digitale kaarsen op, en versturen digitale rozen. Naast het individuele graf is er een algemeen herdenkingsmonument met eigen vormen van ritueel handelen (zoals jaarlijkse gedachtenisritten). Monumenten markeren de gebeurtenis in het collectieve geheugen. Niet alleen geven ze een verschrikkelijke ervaring een plaats in tijd en ruimte, ze vormen een vast punt om naar terug te keren voor hen die geliefden en bezittingen verloren. Bovendien houdt een monument zowel de collectieve troost als de collectieve aanklacht levend. Getroffenen ervaren dat als een vorm van erkenning. De plaats des onheils blijkt een andere waarde te hebben dan de plaats waar het slachtoffer begraven ligt. Wat onmiddellijk opvalt, is dat met een rituele markering van de plek des onheils een tweedeling ontstaat tussen het punt waar de ramp plaatsvond en de plaats waar het lichaam begraven ligt. Wanneer de slachtoffers onmiddellijk dood waren zou een rituele markering van de plek tevens te maken kunnen hebben met een soms impliciet, soms expliciet geloof aan ‘iets dat daar nog rondhangt’, ‘zielen’ die nog vaag aanwezig zouden zijn op de plaats van de plotselinge dood.

Belangrijke kenmerken van ritueel zijn herhaling en herhaalbaarheid. Maar de laatste tijd wordt dit gerelativeerd. Ritueel is heden ten dage immers vaak experimenteel, inductief en geheel toegesneden op een bepaalde unieke situatie, en is als zodanig niet herhaalbaar. Juist bij ‘atypisch sterven’ (vaak benoemd als ‘plotseling’ en ‘onverdiend’) is er een grote behoefte aan ‘uniek’ gevoelsgeoriënteerd ritueel. Crisisritueel is primair gevoelsgericht en daagt uit tot inductiviteit en creativiteit.¹⁵⁹

In dit verband van herdenken van rampen, ongelukken en tragedies en de rol van plaatsgebonden ritueel past expliciete aandacht voor het werk *Shadowed ground. America's landscapes of violence and tragedy* van Kenneth Foote.¹⁶⁰ Deze studie heeft tot op

¹⁵⁹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 196.

¹⁶⁰ FOOTE: *Shadowed ground*. Zie ook K. FOOTE: ‘Shadowed ground, sacred place: reflections on violence, tragedy, memorials and public commemorative rituals’, in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 93-118.

heden relatief weinig aandacht gekregen in studies naar herdenken. Foote is cultureel geograaf en deed onderzoek naar herdenken in Amerika en Europa: waarom herdenkt men bepaalde tragische en gewelddadige gebeurtenissen in de geschiedenis wel en andere niet, en hoe vindt dat herdenken plaats? Welke plekken worden benadrukt en welke het liefst vergeten? Hoe worden deze plekken vormgegeven? Volgens Foote zijn er vier belangrijke vormen van omgaan met – het ritueel toe-eigenen van – geweld en tragedie, die gezien kunnen worden als een continuüm.

Figuur 3: continuüm van omgaan met plekken na geweld en tragedie volgens Foote

Aan één kant van continuüm staat *sanctification*, terwijl Foote aan de andere kant *obliteration* plaatst. Er is sprake van *sanctification* wanneer een bepaalde gebeurtenis een blijvende positieve betekenis heeft of ergens voor waarschuwt: een les in heldendom of een opoffering voor de samenleving. Het resultaat is een typische sacrale plek, apart gezet van zijn omgeving en opgedragen aan de herinnering aan een gebeurtenis, persoon of groep, met vaak een blijvend gedenkteken als de focus voor herdenkingsrituelen. *Obliteration* houdt in dat er actief materiaal wordt verwijderd dat herinnert aan bijzonder shockerende of schaamtevolle gebeurtenissen: massamoorden, moorden door bendes, of rampen die gemakkelijk voorkomen hadden kunnen worden. *Designation* en *rectification* bevinden zich in het midden van het continuüm. *Designation* is het simpelweg markeren van een plek en is vaak een stap op weg naar *sanctification*, maar ook is het vrij gebruikelijk bij gebeurtenissen die niet significant genoeg blijken voor *sanctification*. *Rectification*, verreweg de meest voorkomende vorm, behelst dat de tekenen van geweld en tragedie worden weggehaald en dat de plek weer gewoon gebruikt wordt zonder blijvende positieve of negatieve betekenis.

De vier genoemde vormen zijn geen statische categorieën. Foote is met name geïnteresseerd in plekken die in de loop der tijd veranderen, soms drastisch. Gesanctificeerde plekken kunnen bijvoorbeeld langzaamaan hun betekenis verliezen en verdwijnen, of vernield worden als teken van protest tegen de waarden die ze belichamen. *Obliterated sites* kunnen weer hersteld worden als teken van protest of om een tragedie uit het verleden achteraf toch nog te erkennen. De meeste plekken veranderen heel weinig, maar wanneer ze veranderen, kan het proces opmerkelijk zijn. Het vormgeven van een publieke herdenking naar aanleiding van een gebeurtenis in het verleden kan worden betwist (“contested”) en een strijd impliceren tussen verdedigers van diverse politieke ideeën en gevoelens.¹⁶¹ Vaak interpreteren mensen gebeurtenissen en ideeën anders wanneer ze terugkijken op het verleden. De discussie richt zich vaak op plaats – de daadwerkelijke plek van de gebeurtenis – en op de vraag of de gebeurtenis het verdient om herdacht of vergeten te worden. Dit soort re-

¹⁶¹ J. BODNAR: *Remaking America: public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century* (Princeton, 1992) 13.

interpretatie zien we bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van herdenkingsrituelen en -plekken op historische slagvelden of op plekken van protest en weerstand.¹⁶²

De dynamiek die Foote beschrijft heeft een directe relatie met de eerder genoemde triade van Lefebvre. Ook komt bij Foote sterk het element *contestation* naar voren, dat we bij Knott zien: zij is geïnteresseerd in plekken en situaties waar spanningen zijn, waar debat en strijd is bijvoorbeeld over de grens tussen seculier en religieus.

Ritueel na plotselinge dood: 'zinloos geweld' en verkeersongelukken

Zoals al eerder aan de orde is gekomen, komt in de tweede helft van de jaren negentig in ons land herdenkingsritueel nadrukkelijk voor het voetlicht via ritueel rondom aanslagen van zinloos (straat)geweld. Er is een onderscheid te maken tussen persoon- en plaatsgebonden riten. Bij plaatsgebonden riten is er sprake van een komen naar, en gaan van, een betekenisvolle plaats – in dit geval meestal de plek des onheils. Bij een persoonsgebonden rite staat niet de plek, maar de persoon centraal. Een in het oog springend deel van het repertoire is de stille tocht die ook bij rampritueel een centrale rol speelt. Deze tochten worden ingezet naar aanleiding van verschillende – schokkende – gebeurtenissen, en vestigen zich in de jaren negentig als een soort standaardritueel vooral via herdenkingen na aanslagen van zinloos geweld. Terwijl de eerste 'moderne' stille tocht in Nederland in 1992 gehouden wordt naar aanleiding van de Bijlmerramp, geldt de tocht die georganiseerd werd na de moord op Meindert Tjoelker (1997) als de eerste stille tocht naar aanleiding van zinloos straatgeweld. De meest recente stille tocht naar aanleiding van zinloos geweld ten tijde van dit schrijven werd op 3 januari 2010 in Rotterdam gehouden voor Wilson Gomes, een 26-jarige man die tijdens de jaarwisseling door straatgeweld om het leven kwam.¹⁶³ Niet alleen stille tochten horen bij het rituele repertoire na een plotselinge dood door zinloos geweld of een ongeluk. Er is ook vaak sprake van spontane monumentjes, waarbij bloemen, lichtjes, knuffels, brieven, foto's en tekeningen spontaan worden neergelegd op de plek van de aanslag.¹⁶⁴

Jacques Janssen stelt in een artikel over stille tochten dat nu de verzuiling niet langer functioneert als nationale ideologie, de thuisloze meerderheid een alternatief zoekt.¹⁶⁵ Zij doet dat volgens Janssen aarzelend en met tegenzin, zoekend en geïndividualiseerd, met een zekere gêne. Zij mijdt de massa, en gaat er slechts in onder wanneer zich een nationale ramp (maar ook een geval van zinloos geweld) voltrekt. Want, zo parafraseert hij Durkheim: hoe geïndividualiseerd iedereen ook is, er blijft altijd iets collectiefs. Hij stelt vast dat het collectieve in het negatieve kan schuilen: in de depressie en de melancholie die voortkomen uit die overspannen individualisering. Mensen communiceren door droefenis, wanneer zij niets anders meer te delen

¹⁶² FOOTE: 'Shadowed ground, sacred place' 97.

¹⁶³ Dit is de meest recente stille tocht ten tijde van dit schrijven, januari 2010. www.ad.nl/ad/nl/1012/Binnenland/article/detail/454227/2010/01/03/Stille-tocht-voor-dode-Rotterdammer.dhtml, geraadpleegd 04-01-2010.

¹⁶⁴ STENGES: 'Commemorating victims'.

¹⁶⁵ J. JANSSEN: 'Stille omgang: een zoeken naar samenleving. Plechtigheden en morele verantwoordiging rondom "zinloos geweld"', in E. D'HONDT (red.): *Zinloos geweld herdacht* (Hilversum 2000) 65-81.

hebben.¹⁶⁶ Alleen minimaal ritueel, slechts ‘stille omgang’, slechts gedeelde rouw, is gebleven. Karakteristiek in de stille tochten is voor Janssen het zoeken naar samenleving in een ontzuild land.¹⁶⁷

Manifestaties van bermrouw, spontane vormen van herdenking, zoals het leggen van bloemen en oprichten van kleine gedenktekens voor de slachtoffers van verkeersongevallen, rampen, of geweldsmisdrijven op de plaats van het ongeluk zijn de afgelopen dertig jaar in allerlei Westerse landen duidelijk toegenomen. De behoefte om ter plekke aan een persoonlijke bewogenheid uiting te geven via het achterlaten van allerlei voorwerpen, briefjes met boodschappen, bloemen, kaarsen of waxinelichtjes doet volgens De Hart sterk denken aan de context van bedevaartplaatsen en kerken.¹⁶⁸ Kerkelijke rituelen verdwenen in ons land gaandeweg uit de publieke ruimte en trokken zich terug in alleen op hoogtijdagen nog druk bezetten godshuizen, maar de vrijgekomen ruimte werd snel gevuld. Er zou sprake zijn van een ‘rituele herovering van de publieke ruimte’, of in de woorden van West:

Mourning sickness is a religion for the lonely crowd that no longer subscribes to orthodox churches. It flowers and teddies are its rites, its collective minutes’ silences its liturgy and mass.¹⁶⁹

De herdenkingen na aanleiding van zinloos geweld in Nederland en de aanslagen op Pim Fortuyn en Theo van Gogh trokken inmiddels de aandacht van verschillende onderzoekers. De antropologe Irene Stengs zette breed in.¹⁷⁰ Zij beziet het hele terrein van verkeersdoden tot de dood van bekendheden zoals André Hazes. Ze besteedt met name aandacht aan macht, politiek en de media, die in haar ogen een grote rol spelen in de verschillende herdenkingen. Ze stelt dat rituele ruimte in wezen gepolitiseerde ruimte is en benadrukt de essentiële macht van de media in het construeren van rituele ruimte. Verder wijdt ze uit over het verschil tussen rituele ruimte en geritualiseerde ruimte. In het geval van bermmonumentjes spreekt ze liever over geritualiseerde ruimte in plaats van rituele ruimte, omdat ‘geritualiseerd’ meer recht doet aan het zich ontwikkelende en vergankelijke karakter van deze speciale verandering van plek in ruimte. Ze laat geheel in het spoor van Foote en Knott zien dat geritualiseerde ruimte niet begrepen kan worden als een concrete, geografisch afgebakende plaats. In een paper uit 2005 richt Stengs zich op herdenkingen van verkeersslachtoffers.¹⁷¹ Ze

¹⁶⁶ JANSSEN: ‘Stille omgang’ 79. Janssen verwijst hier naar E. DURKHEIM: *Le suicide: étude de sociologie* (Paris 1990) 230.

¹⁶⁷ JANSSEN: ‘Stille omgang’ 79.

¹⁶⁸ DE HART: *Voorbeelden en nabebelden*.

¹⁶⁹ WEST: *Conspicuous compassion*. 75.

¹⁷⁰ I. STENGs: ‘Ephemeral memorials against “senseless violence”: materialisations of public outcry’, in *Etnofoor* 16, 2 (2003) 26-40; I. STENGs: ‘Public spaces of commemorative mourning: ritualized space, politicized space, mediated space. Three cases from the Netherlands’, in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 119-143; STENGs: ‘Commemorating victims’.

¹⁷¹ I. STENGs: ‘Individual and collective memorials: different strategies in mourning traffic victims in the Netherlands’, paper 15-18 September, 7th DDD (Death, Dying & Disposal) conference 2005 en P. POST: *Ritueel landschap: over liturgie-buiten. Processie, pausbezoek, danken voor de oogst, plotselinge dood* (= inaugurele Theologische Faculteit Tilburg) (= Liturgie in perspectief 5) (Heeswijk-Dinther 1995) 23-47.

bespreekt hier onder andere het verschillende beleid van de betrokken gemeentes en de politiek ten opzichte van bermmonumentjes die opgericht zijn na een dodelijk ongeluk. Men zou zich kunnen afvragen wat monumentjes bieden wat graven niet bieden, een vraag die bijzonder relevant lijkt aangezien zo veel monumentjes gevormd lijken te zijn naar het prototype van een graf. Wat onderscheidt graven van monumentjes, behalve dat er bij de laatste een afwezigheid van een lichaam is? Net zoals graven of grafmonumenten, kunnen bermmonumentjes gezien worden als een vorm van bemiddeling tussen de doden en de wereld van de levenden. Beide verlengen, zogezegd, de sociale aanwezigheid van de overledene. Maar richten monumentjes en graven zich wel op hetzelfde? Stengs suggereert dat het verschil in plek – het publieke domein tegenover de relatieve beschermende omgeving van de begraafplaats – significant is. In het geval van een graf blijft de verlengde sociale aanwezigheid van de overledene beperkt tot de persoonlijke perceptie die gedeeld wordt door familie en vrienden. Maar een bermmonumentje, een materiële getuigenis die de oorzaak van de dood accentueert, verlengt niet alleen de sociale aanwezigheid van de overledene, maar voegt het aspect van verkeersslachtoffer toe aan de identiteit van de overledene. Hiermee wordt het slachtoffer bewust of onbewust in de ‘politieke’ context geplaatst van protest tegen de ‘aanhoudende verkeersramp’, een protest dat het meest expliciet verwoord wordt door organisaties voor verkeersslachtoffers.

Bij verkeers- en straatgewelddoden, en niet alleen in zuidelijke landen, zou de vage voorstelling van een numineus beladen plek ook mee kunnen spelen in de rituele markerings van de plaats waar ‘de ziel plotseling uit dit leven weggerukt werd’. In zijn master thesis culturele geografie uit 2006 brengt Vincent Breen van de Rijksuniversiteit Groningen bermmonumenten in kaart en onderzoekt hij de door oprichters toegekende betekenissen en de vraag of bermmonumenten publieke of private plaatsen vormen.¹⁷² Het antwoord op deze vraag luidt volgens Breen dat het bermmonument zowel een publieke als een private plaats is: een publieke plek met persoonlijke betekenis voor de nabestaanden.

De collectieve monumenten voor verkeersslachtoffers liggen volgens Stengs op een niveau tussen de individuele monumentjes en een nationaal monument. Deze collectieve monumenten zijn een aandenken aan een categorie in plaats van een concrete, gelimiteerde groep (zoals het geval is bij monumenten voor slachtoffers van een bepaalde ramp). In alle door Stengs onderzochte gevallen hebben familieleden van de betreffende slachtoffers het initiatief genomen voor een monument met een bredere betekenis. Deze monumenten hebben daardoor een bepaalde ambiguïteit in de zin dat ze collectief én individueel zijn. Hun oorsprong is onlosmakelijk verbonden met de dood van een of meer specifieke personen, tegelijkertijd zijn de monumenten

¹⁷² V. BREEN: *Bermmonumenten. Plekken om bij stil te staan* (= master thesis culturele geografie) (Groningen 2006). Zie in dit kader ook de studie naar bermmonumentjes in Texas van H. EVERETT: *Roadside crosses in contemporary memorial culture* (Denton 2002); POST: *Ritueel landschap*; L. LARSON-MILLER: ‘Holy Ground: discerning sacred space in public places’, in M. BARNARD, P. POST & E. ROSE (reds.): *A cloud of witnesses. the cult of saints in past and present* (= Liturgia Condenda 18) (Leuven/Dudley 2005); L. LARSON-MILLER: ‘Place and community: the sacramentality of sacred space and the new cathedral of Oakland, California’, in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 211-234.

geen plaatsen die enkel aan hen herinneren. Het ritueel bij deze monumenten verschilt van die bij individuele monumenten in die zin, dat ze niet een bestaande groep in ere herstellen, maar juist een nieuwe groep vormen: die van mensen getroffen door verkeersongelukken. Het ritueel biedt een mogelijkheid om verdriet te delen en is een publieke bevestiging van de status van de deelnemers als (in)direct verkeersslachtoffer.

Afsluitend: lotgenoten

Wat opvalt bij de meerderheid van de eerder genoemde herdenkingsrituelen is het element van plaatsgebondenheid en publiek domein. Ook zien we steeds dezelfde basale rituele vormen. Geen aan bepaalde religieuze tradities gebonden elementen, maar zeer algemene in moderne populaire muziek of poëzie gevatte beeldtaal waarin algemene archetypische symbolen als licht, lucht, boom, bloem domineren. Bepaalde objecten keren ook telkens terug: bloemen, kaarsjes, briefjes, foto's, knuffels. Het handelingsrepertoire omvat lopen, stil zijn, muziek, het noemen en vastleggen van namen, waarbij zich de toespraak heeft gevoegd.¹⁷³ Een ander terugkerend punt is de complexe samenhang tussen individu en gemeenschap. De gemeenschap is gelieerd aan gebeurtenissen: een gedeelde ervaring rond de gebeurtenis bepaalt de groep, de samenkomst. Binnen de riten is er gelaagdheid, soms gericht op de individuele ervaring en expressie, soms op de collectieve.¹⁷⁴ Voorts is macht een bindend concept: bij herdenkingsplekken gaat het om *contested space*.

Het panorama geeft behalve zicht op het kader van dynamiek van rituele repertoires ook zicht op lijnen van onderzoek en analyse. Het kader van nieuw opkomend ritueel krijgt veel aandacht, qua situering, maar ook qua interpretatie en evaluatie. Foote tracht ontstaan en ontwikkeling van rituele herdenkingsplekken te betrappen. Zeer actueel is de studie van bewegingen op het gebied van dodenritueel, dat in ons land een stimulans kreeg via het *refiguring death rites* onderzoek in Nijmegen onder leiding van Eric Venbrux en het eveneens aan de Radboud Universiteit verbonden *centrum voor thanatologie* dat zich richt op de omgang met en voorstellingen over sterven, dood en rouw.¹⁷⁵

De casus van het Koningin Wilhelminabos past in de lijn van het hierboven geschetste: de impulsen voor het ontstaan en de vorm ervan zijn te vinden in het bredere complexe kader van de jaren negentig, met name in de tweede helft daarvan, met ramprituueel, zinloos geweld, dood van bekendheden et cetera. Deze casus is een exponent van een specifiek herdenkingsrepertoire, een ritueel voor de nabestaanden van overleden kankerpatiënten. Dit brengt een zeer bepaalde component in: de lotgenotengroep. Dit soort ritueel is direct verbonden met de opkomst van lotgenotengroepen en organisaties in de jaren tachtig en negentig. Nagenoeg elke medische aandoening heeft inmiddels haar eigen vereniging of lobbygroep die naast belangenbehartiging van de patiënten in medische zin, zich meer en meer richt op het omgaan met trauma en verdriet. Herdenkingsrituelen spelen hier in toenemende mate

¹⁷³ POST: 'De "Bomen voor het Leven"-dag' 200.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ www.ru.nl/rdr, geraadpleegd 31-08-2009; www.ru.nl/ct, geraadpleegd 25-09-2009. Eric Venbrux is wetenschappelijk directeur van het centrum voor thanatologie.

een rol.¹⁷⁶ Tot op heden heeft deze specifieke vorm van groepscultuurritueel weinig wetenschappelijke aandacht gekregen.¹⁷⁷ Te denken valt hier aan de herdenking van aidsslachtoffers, verkeersslachtoffers, doodgeboren kinderen, spoorwegslachtoffers, overleden politiemensen en donoren. Later werk ik dit thema van lotgenotenherdenkingen verder uit met ook een exploratief overzicht van enkele groepsrituelen in volgorde van opkomst.¹⁷⁸ Voor nu signaleer ik dat de opkomst en vormgeving van lotgenotenritueel direct verband houden met in dit panorama genoemde elementen, zij het meer aan organisaties en instituties gebonden.

¹⁷⁶ POST: 'De "Bomen voor het Leven"-dag' 199-200.

¹⁷⁷ Indirect komt het thema lotgenoten naar voren in enkele studies: ik noem hier het onderzoek van Irene Stengs waarin lotgenoten zijdelings aan de orde komen in de vorm van de categorie verkeersslachtoffers: STENGs: 'Individual and collective memorials'.

¹⁷⁸ Dit komt in hoofdstuk 9 aan de orde.

DEEL II: EMPIRISCHE EXPLORATIE VAN RUIMTE EN RITUEEL REPERTOIRE: BESCHRIJVING EN ANALYSE

5. Partijen en Personen

Op 4 juli 2006, een warme zomerdag, breng ik een bezoek aan het Koningin Wilhelminabos. Er zijn vandaag weinig bezoekers in het herdenkingsbos in de Flevopolder. Bij het pannenkoekenhuis aan de rand van het bos wacht ik op de mensen met wie ik heb afgesproken: twee leden van Stichting Nationale Boomfeestdag, een boswachter van Staatsbosbeheer en twee mensen van KWF Kankerbestrijding. Ik mag vandaag aanwezig zijn bij een voorbereidende bijeenkomst voor de Bomen voor het leven-dag van dit jaar en samen gaan we het bos in. Door personele verschuivingen en veranderingen van de functies zijn de twee vertegenwoordigers van KWF Kankerbestrijding dit jaar voor het eerst betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse herdenkingsdag. Zij zijn nog relatief onbekend met de plek en zij krijgen, net als ik, uitleg over het bos. Behalve dat ik te weten kom over de achtergrond van het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag wordt me tijdens deze samenkomst eveneens duidelijk welke mensen achter het initiatief en de organisatie zitten. Ook krijg ik al wat inzicht in hoe de samenwerking verloopt. Deze bijeenkomst is het startpunt van mijn verdere veldwerk.

In dit hoofdstuk neem ik een kijkje achter de schermen van het herdenkingsrepertoire van het Koningin Wilhelminabos met de Bomen voor het leven-dag. Aan de hand van beschrijving van de voorbereiding, de dag zelf en erna, wil ik een beeld geven van twee 'groepen': de organisatie en de deelnemers. Bovendien wordt duidelijk dat bepaalde thema's een rol spelen. Met betrekking tot die thema's zal ik hier een tweedeling aanbrengen tussen de organisaties/organisatoren en de deelnemers, die deels ook weer met groepen verbonden zijn zoals patiëntenvereniging, koor en dergelijke, maar voornamelijk individuen zijn. Met 'partijen' worden de betrokken instanties bedoeld, te weten: Stichting Nationale Boomfeestdag, KWF Kankerbestrijding, Staatsbosbeheer, Thea Willemsen Secretariaatsbureau en het koor 'Zingen voor je Leven'. Dan is er uiteraard ook nog de belangrijke groep van de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag. De voorbereiding, het ritueel van de dag zelf en de evaluatie en reacties achteraf reiken de opzet aan van dit hoofdstuk. Het veldwerk voor dit gedeelte heeft zich voornamelijk geconcentreerd in de jaren 2006 en 2007. Ik neem dan ook de Bomen voor het leven-dagen van 2006 en 2007 als uitgangspunt. Mijn dossiers met onder andere notulen van bijeenkomsten en vergaderingen dateren van 1999 tot en met 2006. Ik zal gebruik maken van informatie uit deze dossiers en uit gesprekken met de betrokkenen.

Organisatoren en koor

Allereerst presenteer ik kort de partijen, waarbij ik inga op deze vragen: welke institutie heeft welke rol in de organisatie van de Bomen voor het leven-dag en wie zijn de belangrijkste personen van die partij.

Stichting Nationale Boomfeestdag en Peter Derksen

In 1954 uitte de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties, haar bezorgdheid over de mondiale ontbossing, die resulteerde in erosie en woestijnvorming. Om mensen bewuster te maken van de waarde van bomen werd een resolutie aangenomen, waarin werd opgeroepen tot een jaarlijks terugkerend *'world festival of trees'*. Naar aanleiding hiervan richtte Staatsbosbeheer in 1956 in Nederland een comité op met als doel de belangstelling van het publiek voor bomen en bossen te vergroten, te beginnen bij de jeugd. Het plan ontstond om jaarlijks een Boomfeestdag te organiseren, waarbij kinderen hun eigen boom zouden planten. Op 10 april 1957 werd in Apeldoorn de eerste Boomfeestdag gevierd door 1.600 kinderen. Vijftig jaar later is dat aantal uitgegroeid tot 100.000 kinderen van basisscholen in ruim 79% van de Nederlandse gemeenten. Tot op de dag van vandaag is Staatsbosbeheer de moederorganisatie van de Stichting Nationale Boomfeestdag.¹⁷⁹

De Stichting Nationale Boomfeestdag is een kleine organisatie die gevestigd is in Tilburg en zich voornamelijk richt op kinderen. Ze heeft zichzelf tot doel gesteld kinderen kennis, inzicht en begrip voor bomen en de functie van bomen voor de samenleving bij te brengen. In hedendaags jargon wil de organisatie 'kinderen en hun ouders op positieve wijze confronteren met de noodzaak de natuur te respecteren en te onderhouden'.¹⁸⁰ Behalve het organiseren van de Nationale Boomfeestdag in Nederlandse gemeenten, ontwikkelt de stichting educatief materiaal over bomen/natuur en organiseert ze andere activiteiten die met bomen/bossen te maken hebben en die worden gerealiseerd samen met Staatsbosbeheer. Het Koningin Wilhelminabos is daarvan een voorbeeld, maar de stichting heeft daarnaast in de loop van de tijd ook andere bossen gerealiseerd zoals Geboortebossen¹⁸¹, Regenboogbossen¹⁸² en het Beatrix Jubileumbos.¹⁸³ De organisatie van de Boomfeestdag, de ontwikkeling van educatief materiaal en de realisatie van activiteiten worden gefinancierd uit subsidies van Staatsbosbeheer, vanuit (hoofd)sponsorbijdragen en de verkoop van lespakketten en herinneringsmateriaal. De Stichting Nationale Boomfeestdag bekostigt het beheer van het Koningin Wilhelminabos. Het geld hiervoor komt uit de verkoop van de boompjes en de verkoop van de eerdergenoemde cd van Peter Derksen (directeur Stichting Nederlandse Boomfeestdag) waarop liedjes staan die hij tijdens de Bomen voor het leven-dag zingt. De stichting heeft eveneens een rol in het samenstellen en de uitvoering van het programma van de Bomen voor het leven-dag en het beheer van

¹⁷⁹ www.boomfeestdag.nl > algemene informatie > geschiedenis, geraadpleegd 22-07-2008.

¹⁸⁰ www.boomfeestdag.nl/bfd > algemene info > doelstelling, geraadpleegd 24-06-2008.

¹⁸¹ Sinds 1990 voert Stichting Nationale Boomfeestdag de Geboortebomen-actie, waarbij men voor een nieuw geboren kindje een boom kan bestellen in een speciaal Geboortebos. Als men een boom bestelt ontvangt men een plantcertificaat en een routebeschrijving zodat men zelf naar de boom kan gaan kijken. De naam van het kind komt op een plaquette te staan. Zie ook hoofdstuk 6 Praktijken: het planten van bomen.

¹⁸² In 2003 is er een Regenboogbos geplant op Texel, door en voor gezinnen die een kind hebben met, of verloren hebben aan, een levensbedreigende ziekte. Inmiddels (in 2008) zijn er vier van deze bossen in Nederland. Zie ook hoofdstuk 6 Praktijken: het planten van bomen.

¹⁸³ In 2005 is het Jubileumbos voor Koningin Beatrix geplant, in het kader van haar Zilveren Regeringsjubileum. Zie ook hoofdstuk 6 Praktijken: het planten van bomen.

het bos. De betalingen voor de Bomen voor het leven-dag komen binnen via Stichting Nationale Boomfeestdag, die daarvan een gedeelte overmaakt aan KWF Kankerbestrijding.

Peter Derksen is sinds 1995 directeur van Stichting Nationale Boomfeestdag. Hij heeft het Koningin Wilhelminabos bedacht, gedeeltelijk ontworpen en het initiatief genomen om het cadeau te doen aan KWF Kankerbestrijding. Behalve dat hij persoonlijk betrokken is bij het kankerherdenkingsbos – zoals eerder gerefereerd, verloor hij twee familieleden aan kanker – is het bos ook een uitbreiding van het ‘bossenassortiment’ van Stichting Nationale Boomfeestdag, die vooral bekend staat om de jaarlijkse Nationale Boomfeestdag. Nadat Stichting Nationale Boomfeestdag in 1999 het bos samen met Staatsbosbeheer aan KWF Kankerbestrijding heeft geschonken, blijft de stichting toch actief in de organisatie van de Bomen voor het leven-dag en het beheer van het bos. Bovendien vervult Derksen een actieve rol in het programma van de herdenkingsdag: hij houdt een toespraak en zingt twee liederen.

Peter Derksen is opgeleid als tuin- en landschapsarchitect. Naar eigen zeggen heeft hij voorlichting gegeven aan gemeentes, hoveniersbedrijven en architectenbureaus over ‘groen in de breedste zin van het woord’. Hij heeft zich bezig gehouden met landschappelijke inpassing van bomen bij Rijkswaterstaat. ‘Mijn gevoel ligt bij bomen’, stelt hij zelf.¹⁸⁴ Hij brengt zijn sterke persoonlijke en emotionele betrokkenheid bij de Bomen voor het leven-dag als volgt onder woorden:

Het eerste jaar voelde ik me wel deelnemer. Ja, toen was ik zelf ook heel emotioneel. Ik stond continu met tranen in mijn ogen. Alleen al als je daar die toespraak deed en je ziet daar een paar duizend mensen staan, dat is zo aangrijpend. Allemaal stonden ze helemaal zo [huilend, JT], ja dan ging je zelf natuurlijk ook... Ik vond het nog knap dat ik daar kon zingen op dat moment! Het was toen nog dat het maar eenmalig zou zijn, echt heel, heel aangrijpend. Voor mezelf ook hoor (...) Elk jaar als je daar staat is het zo mooi en zo indrukwekkend. Dat blijft gewoon. (...) Nou zie je het toch als je werk, het is onderdeel van de boomfeestdag. Het emotionele is er door de jaren heen af. Als ik er ben elk jaar denk ik jee, wat een mooie plek is het hier. Hoewel het heel simpel is; het is gewoon een groene plek in een bos, want dat is eigenlijk het enige. Maar het heeft een bepaalde sfeer vind ik. Een heel aparte, ja ik vind het heel bijzonder om daar rond te lopen. Dat blijft wel.¹⁸⁵

Na de Bomen voor het leven-dag van 2006 onderstreept hij nogmaals de emotionele afstand die hij steeds meer weet te nemen:

Voor mezelf merk ik nu dat het toch iets meer werk wordt, want ik ben nu voor het eerste jaar niet naar die plantplaats gegaan. Terwijl als je daar staat op het podium en je gaat dat liedje zingen en je ziet al die mensen, dat blijft gewoon indrukwekkend.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006 in het kantoor van Stichting Nationale Boomfeestdag te Tilburg.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006 in het kantoor van Stichting Nationale Boomfeestdag te Tilburg n.a.v. Bomen voor het leven-dag 2006.

Peter Derksen is streng katholiek opgevoed, maar zegt ‘teleurgesteld geraakt te zijn in de kerk’. Hij heeft zich echter niet afgekeerd van het geloof. Het Koningin Wilhelminabos met de Bomen voor het leven-dag is voor hem dan ook absoluut geen alternatief voor het geloof.

Het is niet zo dat ik baal van het geloof en ik wil wat anders doen: ik ga een boom planten. Dat helemaal niet, nee. Dat heeft meer met mijn groene achtergrond, met mijn interesse voor bomen te maken. Dat heeft niet met de negatieve visie ten opzichte van het geloof te maken. Dat heb ik eigenlijk ook niet zo. Ik geloof op mijn manier en ik geloof zonder meer in een God. Zonder meer. En ik geloof ook zelfs dat die persoon nog van boven naar beneden kijkt. Dat geloof ik ook.¹⁸⁷

Ten tijde van onze gesprekken in 2008 is Peter Derksen bezig met de realisatie van een nieuw herdenkingsbos, het Nationale KinderBomenBos in de gemeente Rijnwoude.¹⁸⁸ In oktober 2009 wordt het geopend. Het wordt een belevingsbos waarin veel bloesemende fruitbomen staan en er de gelegenheid is fruit te plukken. Het bos is ter gedenking van overleden of doodgeboren kinderen, maar ook worden er geboortebomen geplant. De bomen komen op naam te staan. Peter Derksen is de ontwerper van het bos en Stichting Nationale Boomfeestdag heeft het bos aangeboden gekregen bij het vijftigjarig jubileum van Stichting Nationale Boomfeestdag in 2007.¹⁸⁹

KWF Kankerbestrijding, Cora Honing en Brigitte Dubbelaar

KWF Kankerbestrijding is opgericht in 1949. Bij haar Gouden Regeringsjubileum in 1948 ontving Koningin Wilhelmina een Nationaal Geschenk, een bedrag van ruim 2 miljoen gulden (1 miljoen euro). Ze besloot dit bedrag te bestemmen voor de bestrijding van kanker. In maart 1949 werd de Stichting Koningin Wilhelmina Fonds opgericht om dit geld te beheren, terwijl in dezelfde maand een groep Amsterdamse notabelen de Vereniging tot Steun aan het Koningin Wilhelmina Fonds in het leven riep met als doel geld in te zamelen, zodat de Stichting, ook als het bedrag van het Nationaal Geschenk besteed zou zijn, haar werk zou kunnen voortzetten. Per 1 juni 2007 zijn de Vereniging en de Stichting gefuseerd tot één stichting.

In ruim vijftig jaar groeide KWF Kankerbestrijding uit tot het grootste landelijke gezondheidsfonds. Het bestaat uit 1.600 plaatselijke comités met ruim 120.000 vrijwilligers.¹⁹⁰ KWF Kankerbestrijding zetelt in Amsterdam en heeft haar doelen beknopt samengevat als ‘minder kanker, meer genezing en een betere kwaliteit van leven’. De organisatie stimuleert en mobiliseert donateurs en vrijwilligers, stelt wetenschappers financieel in staat sneller kennis te ontwikkelen en toe te passen, zorgt dat kennis over het ontstaan, de behandeling en preventie van kanker en over het

¹⁸⁷ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

¹⁸⁸ www.boomfeestdag.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=15&Itemid=65, geraadpleegd 15-09-2009.

¹⁸⁹ Gesprek met Peter Derksen 29-01-2008 in het kantoor van Stichting Nationale Boomfeestdag te Tilburg.

¹⁹⁰ www.kwfkankerbestrijding.nl > over ons > organisatie > ontstaan en groei, geraadpleegd 22-07-2008.

leven met kanker zoveel mogelijk mensen bereikt. Ze stimuleert anderen om kankerbestrijding prioriteit te geven in hun beleid. Ze bevordert en benut internationaal onderzoek, heeft aandacht voor de begeleiding van kankerpatiënten en de behandeling van oudere patiënten met kanker krijgt een belangrijke plaats. Ook stimuleert de organisatie onderzoek naar kanker bij kinderen.¹⁹¹ Speerpunten zijn het geven van voorlichting over risico's die mensen lopen en hoe ze die zelf kunnen beperken. Het stimuleren van een gezonde leefstijl om de kans op kanker te beperken, informeren hoe kanker tijdig te ontdekken. Men wil de kwaliteit van leven van patiënten ondersteunen door het geven van goede informatie en KWF Kankerbestrijding werkt daarom intensief samen met patiëntenorganisaties. Ze bieden informatie die patiënten de weg wijst naar lotgenotencontact en psychosociale hulpverlening. Over de rol van het Koningin Wilhelminabos binnen deze doelstellingen, zegt Cora Honing, hoofd preventie en patiëntenondersteuning bij KWF Kankerbestrijding:

Onze missie was tot januari 2007: we willen de kans op kanker verminderen, een betere behandeling en daardoor meer genezen en betere kwaliteit van leven van patiënten, naasten en nabestaanden. Dat betekent dat nabestaanden tot 1 januari 2007 heel nadrukkelijk doelgroep waren in de missie die KWF Kankerbestrijding heeft. Nabestaanden zijn een van de doelgroepen waar wij ons ook op richten met ondersteuning en voorlichting, want we financieren al vanaf de oprichting Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten.¹⁹² We hebben herdenkingsdagen voor nabestaanden gerealiseerd; in onze informatie besteden we aandacht aan rouwverwerking, aan ondersteuning van naasten en nabestaanden. En omdat het Wilhelminabos en de dag die we daar organiseren [de Bomen voor het leven-dag, JT] vooral een inhoudelijk karakter heeft, we willen mensen een steuntje in de rug geven. Fondsenwervend halen we er ook nog wat uit, maar dat is op dit moment in elk geval van ondergeschikt belang.¹⁹³

Vanaf januari 2007 valt het Koningin Wilhelminabos niet meer binnen de speerpunten van KWF Kankerbestrijding en is daarmee een uitzondering binnen haar activiteiten. KWF Kankerbestrijding richt zich in haar beleid niet meer op nabestaanden, maar op haar website wordt wel aandacht aan rouwverwerking geschonken en daarbij worden belangstellenden onder andere gewezen op het bestaan van het Koningin Wilhelminabos.¹⁹⁴

¹⁹¹ www.kwfkankerbestrijding.nl > over ons > beleidsvisie en missie en www.kwfkankerbestrijding.nl > over ons > wat doen wij?, geraadpleegd 24-06-2008.

¹⁹² Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten bestaat inmiddels niet meer. Deze patiëntenvereniging is per 11-06-2007 opgeheven. De opgegeven reden daarvoor was dat er teveel taken bij het bestuur kwamen te liggen toen de voorzitter om gezondheidsredenen moest stoppen. In de nieuwe opstartfase konden verschillende bestuursleden niet genoeg tijd besteden aan de opzet van Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten, als gevolg waarvan de organisatie besloot zichzelf op te heffen (uit e-mailcontact met Hanneke Toorenent, voormalig secretaris Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten, 23-06-2008).

¹⁹³ Gesprek met Cora Honing op 17-01-2007 in het hoofdkantoor van KWF Kankerbestrijding in Amsterdam.

¹⁹⁴ www.kwfkankerbestrijding.nl > kanker > rouwen en herdenken > koningin wilhelminabos, geraadpleegd 31-07-2008.

KWF Kankerbestrijding is geheel afhankelijk van giften. Sinds de oprichting heeft de achterban van KWF Kankerbestrijding een gestage groei doorgemaakt. Het aantal van ruim 14.000 donateurs in het prille begin is inmiddels uitgegroeid tot ruim 700.000 vaste gevers. In 1949 werd ruim 64.000 gulden opgehaald met de collectebus; in 2000 was dit meer dan 8,7 miljoen euro. Daarnaast gaf de bevolking dat jaar ruim 58 miljoen in giften, acties, donaties en erfstellingen om kanker te bestrijden.¹⁹⁵ Tachtig procent van het budget gaat naar wetenschappelijk kankeronderzoek.

KWF Kankerbestrijding bekostigt ook de organisatie van de Bomen voor het leven-dag. Ze heeft inspraak in de samenstelling van het programma en speelt een actieve rol in de organisatie op de dag zelf.

Cora Honing is hoofd preventie en patiëntenondersteuning bij KWF Kankerbestrijding. In dat licht is ze verantwoordelijk voor activiteiten om een aantal doelstellingen op gebied van preventie te bereiken. In het bijzonder gaat het om roken, zonnen en vroege ontdekking van kanker, om patiëntenvoorlichting en ondersteuning. Ze is vanaf het begin betrokken bij het bos. Hoewel ze de eerste keer in 2000 geen directe verantwoordelijkheid droeg, was ze wel aanwezig bij de Bomen voor het leven-dag. Vanaf het jaar daarna was haar rol die van ceremoniemeester en deed ze het welkomstwoord bij het officiële programma en introduceerde ze de verschillende sprekers. Ook was ze toen al betrokken bij het vaststellen van het programma.¹⁹⁶ Cora Honing zegt over haar rol tijdens de Bomen voor het leven-dag:

Ik vind het indrukwekkend. Ik krijg er toch ook een heel warm gevoel bij. Er hangt een sfeer van verbondenheid. Je hoeft niks uit te leggen. (...) Dus ja, het is voor mij geen straf om te werken die dag, want ik vind het altijd heel indrukwekkend.¹⁹⁷

De functie van Brigitte Dubbelaar bij KWF Kankerbestrijding is coördinator evenementen. In die hoedanigheid houdt zij zich vooral bezig met praktische zaken: het ondersteunen van acties en het uitvoeren van taken, waarbij ze telkens nauw samenwerkt met de organiserende instantie. Hoewel de Bomen voor het leven-dag in het Koningin Wilhelminabos ook een dergelijk evenement is, is het echter geen zogenaamde 'actie derde' (een actie opgezet door iemand die niet bij KWF Kankerbestrijding werkzaam is waarbij geld wordt ingezameld voor KWF Kankerbestrijding), aangezien het evenement KWF Kankerbestrijding geen geld oplevert.¹⁹⁸ Voor de Bomen voor het leven-dag regelt Brigitte Dubbelaar veel praktische zaken: dranghekken, bussen, catering, toiletten, ballonnen om op te laten, begaanbaarheid van de route, rolstoelen, vergunningen bij provincie Flevoland (een ontheffing voor het produceren van geluid in een stiltegebied), EHBO, bewaking, geluid, vlaggen. Daarnaast wordt ze op de hoogte gehouden van het aantal ingeschreven deelnemers, de verschillende tijden waarop de deelnemers te verwachten

¹⁹⁵ www.kwfkankerbestrijding.nl > over ons > organisatie > ontstaan en groei, geraadpleegd 22-07-2008.

¹⁹⁶ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Gesprek met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006 in het hoofdkantoor van KWF Kankerbestrijding te Amsterdam.

zijn, het aantal mensen dat heeft aangegeven met de trein te komen, waarover ze de NS inlicht, et cetera.¹⁹⁹

2006 is het eerste jaar dat Brigitte Dubbelaar de Bomen voor het leven-dag coördineert. Voorheen was haar functie binnen KWF Kankerbestrijding een andere en als zodanig heeft ze in eerdere jaren weinig te maken gehad met de Bomen voor het leven-dag. Cora Honing houdt de eindverantwoordelijkheid en bespreekt met Dubbelaar het programma en de praktische organisatie.

Over KWF Kankerbestrijding en herdenkingen zegt Cora Honing:

In ons jubileumjaar (1999) hebben we een herdenkingsbijeenkomst gehad in de Westerkerk [in Amsterdam, JT]. En we hebben een aantal jaren naast het bos ook aparte herdenkingsbijeenkomsten gehad. Op een gegeven moment had ik, of hadden we, zoiets: dit kan niet, die herdenkingsbijeenkomsten. De eerste keer in de Westerkerk was fantastisch – dat was echt een kerk vol op zondagmiddag. Maar het was een nieuwtje: het was de eerste keer, dat was goed georganiseerd. De tweede keer heb ik het georganiseerd in Vredenburg [Utrecht, JT]. Toen hebben we het op een avond gedaan, omdat heel veel mensen op zondag een probleem vonden en in het weekend. De belangstelling was toen eigenlijk tegenvallend. Toen hebben we gezegd: ‘Misschien moeten we het niet op deze manier elk jaar willen’. En toen hebben we nog een bijeenkomst gehad speciaal voor jongeren in Artis [in Amsterdam, JT]. Dat was heel bijzonder, heel intensief. Met jongeren die een aantal middagen aan iets gewerkt hebben, aan een performance die ze hebben gegeven. En toen hebben we het nog een keer in het Singer [Laren, JT] gedaan. Toen deden we het op 21 maart, begin van de lente. Terugblikkend op de donkere periode, vooruitblikkend op het licht. Toen hebben we het de vierde keer in het Singer gedaan, samen met het VPTZ, Vereniging Vrijwilligers Palliatieve Terminale zorg. En toen was er een onderzoek gedaan over rouwverwerking, hoe belangrijk dat is. Hoe belangrijk die laatste palliatieve zorg is en de rol van mantelzorgers in de rouwverwerking. Wij hebben toen een boekje uitgebracht met ervaringsverhalen en toen zijn patiënten aan het woord geweest. Dat was een hele bijzondere bijeenkomst en ook heel intiem. Dat was meer voor het gezondheidsveld (...). Op een gegeven moment hebben we gezegd: het is eigenlijk heel belastend om én zo’n kankerherdenkingsdag te hebben én zo’n bos. En eigenlijk snappen mensen dat ook niet zo heel goed. Terwijl in het bos kun je niet meer aan een herdenking doen dan zo’n korte bijeenkomst. Je hebt daar geen overdekte ruimte, dus je kunt daar niet meer van maken. In die herdenkingsdagen heb ik heel veel in de ontwikkeling gezeten. Ook inhoudelijk. Omdat ik dan mijn creativiteit kwijt kan. Uiteindelijk besloten dat laten we en we gaan verder met het bos.²⁰⁰

Staatsbosbeheer en Theo Wezenberg

Staatsbosbeheer is een zelfstandige, publieke organisatie voor integraal natuurbeheer. Staatsbosbeheer beheert bijna 250.000 hectare natuur in Nederland en waarborgt de kwaliteit van een groene leefomgeving voor mens, plant en dier. Kernactiviteiten zijn beheer van natuur, landschap en cultuurhistorie, houtproductie en recreatie. Behoud en herstel van natuurgebieden en ontwikkeling van nieuwe natuur zijn hierbij

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

belangrijk. Voor milieuvriendelijke houtproductie, natuurlijke waterbeheersing, groene zones in en rond steden en natuureducatie werkt Staatsbosbeheer met verschillende partijen samen. Om een blijvende relatie tussen mens en natuur te stimuleren kiest Staatsbosbeheer voor natuur die meerdere functies vervult en waarvan de mens onderdeel is.²⁰¹ Sinds 1 januari 1988 is Staatsbosbeheer een verzelfstandigde overheidsorganisatie. Jaarlijks maakt de organisatie afspraken met het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) over wat moet worden gerealiseerd en tegen welke prijs. Aan het eind van het jaar legt Staatsbosbeheer verantwoording af. De Minister van LNV blijft eindverantwoordelijk.

Staatsbosbeheer beheert verschillende gedenkbossen. Op de website staat hierover:

Een boom blijft groeien, ook als wij er al lang niet meer zijn. Dat geruststellende idee inspireert velen tot het planten van een gedenkboom. Bij droevige en bij vrolijke gebeurtenissen. Verscheidene bossen zijn inmiddels aangelegd voor dat speciale doel.²⁰²

Staatsbosbeheer heeft 'Bossen van de Toekomst' aangelegd bij Hooghalen (Drenthe, 1999²⁰³), Schuddebeurs (Schouwen, Zeeland, 2000), Dishoek (Walcheren, Zeeland, 2004) en Huis ter Heide (Veenhuizen, Drenthe, 2004).²⁰⁴ Deze bossen zijn inmiddels volgeplant. Nieuwe Toekomstbossen worden aangelegd bij Abbekindersebos (Zuid-Beveland, Zeeland) en in Sleen (Drenthe).²⁰⁵ Daarnaast zijn, zoals al eerder genoemd, een aantal geboortebossen aangelegd door de aan Staatsbosbeheer gelieerde Stichting Nationale Boomfeestdag. In deze bossen kan men een boom laten planten voor een pasgeboren kind. Ook het Koningin Wilhelminabos is een herdenkingsbos aangelegd door Staatsbosbeheer. Uit beheersoogpunt wilde Staatsbosbeheer het Koningin Wilhelminabos in eigendom houden, toen ze het schonk aan KWF Kankerbestrijding. Het bos werd in eerste instantie amper beheerd en de natuur kon haar gang gaan. Er zijn afspraken gemaakt met Staatsbosbeheer om intensiever beheer te gaan plegen en om de prijs van de boompjes omhoog te doen.

Boswachter Theo Wezenberg is vanaf 1999 betrokken bij het Koningin Wilhelminabos, toen de beslissing tot realisatie van het Koningin Wilhelminabos was

²⁰¹ www.staatsbosbeheer.nl -> organisatie -> organisatie, geraadpleegd 25-06-2008.

²⁰² www.staatsbosbeheer.nl > service > informatiecentrum > waar kan ik een gedenkboom planten?, geraadpleegd 25-06-2008.

²⁰³ Het jaartal van aanplant heb ik niet kunnen vinden. Bij navraag aan Staatsbosbeheer werd de vraag doorgestuurd aan beheerseenheid Hooghalen Grollo. Boswachter Evert Thomas liet me via e-mail (31-07-2008) weten dat het bos er sinds 1999 is.

²⁰⁴ In een Bos van de Toekomst kan men een boom planten voor iedere gelegenheid: voor een overleden dierbare, de geboorte van een kind, een huwelijk of iets anders.

²⁰⁵ www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Zuid-Beveland/Bos%20van%20de%20Toekomst.aspx, geraadpleegd 25-06-2008. Op 25-06-2008 staat deze locatie nog niet vermeld op de website www.staatsbosbeheer.nl > service > informatiecentrum > waar kan ik een gedenkboom planten? Wel is er later dit bericht te vinden: www.sleen.nu/nieuws/actueel/news_id,559, geraadpleegd 22-07-2008. Op 27-01-2010 staat er informatie over het bos in Sleen op de website van Staatsbosbeheer: www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Sleenerzand/Bos%20van%20de%20Toekomst.aspx?tab=Meer+info&miId={4E94855B-1243-4776-992C-FDDBB4A4E915}.

genomen. Zijn rol is het coördineren en begeleiden van de boswerkzaamheden. Tijdens de Bomen voor het leven-dag is zijn taak het adviseren voor en coördineren van het gedeelte waarvoor Staatsbosbeheer verantwoordelijk is.²⁰⁶ Peter Derksen over Theo Wezenberg:

Wanneer een boom het niet redt en dood gaat, komen de mensen die de boom geplant hebben vaak bij Theo terecht. Theo is zo'n goedgezind en zegt dat hij wel voor een nieuwe boom zorgt. Dit is absoluut niet wat Staatsbosbeheer wil. Ik ben heel blij met Theo.²⁰⁷

Als mensen wel een boom willen, maar niet aanwezig zijn bij de Bomen voor het leven-dag, wordt deze boom door boswachters van Staatsbosbeheer geplant.

Thea Willemsen Secretariatsbureau

Thea Willemsen Secretariatsbureau (TWS) is een middelgroot bureau dat gespecialiseerd is in secretariële ondersteuning en begeleiding van kort- of langdurende projecten. TWS werkt voor uiteenlopende opdrachtgevers, zoals lokale overheden, scholen, verenigingen, stichtingen, zorgverzekeraars, commerciële organisaties en ondernemingsraden. Het bureau verricht ondermeer al vele jaren de ondersteuning van KWF Kankerbestrijding. Voor de sectoren onderwijs, welzijn, kunst- en cultuureducatie heeft TWS veel opdrachten uitgevoerd. Thea Willemsen Secretariatsbureau wordt ingehuurd en verleent secretariële diensten op uurbasis.

Vanaf 2001 is Thea Willemsen betrokken bij de Bomen voor het leven-dag. Sinds augustus 2006 neemt ze het hele voortraject voor haar rekening, inclusief het deelnemerscontact en alle aanmeldingen. Ze is ook op de dag zelf aanwezig. Sinds vorig jaar (2006) heeft ze een aparte werkplek ingericht speciaal voor de Bomen voor het leven-dag, omdat het werk hiervoor zo omvangrijk is geworden. Het secretariatsbureau krijgt opdrachten binnen van mensen die een boom willen kopen en verstuurt de uitnodigingen. Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding zegt over Thea Willemsen:

Zij werkt al jaren voor de Bomen voor het leven-dag en is heel erg betrokken. Ze doet goed werk, maar ze zit er ook met haar hart bij. Dat maakt het weer leuk. Via de site kun je je aanmelden voor de Bomen voor het leven-dag. Dat komt bij Thea Willemsen terecht. Ze heeft een speciaal telefoonnummer en e-mailadres voor die bomendag.²⁰⁸

Thea Willemsen:

Je bent zo betrokken met de uitnodigingen en met zoveel mensen. Als je de mensen aan de telefoon hebt, hebben ze allemaal hun eigen verhaal – soms zo schokkend, dat kun je niet eens bedenken. En soms, ja het is absoluut niet professioneel, maar soms zit ik ook wel eens mee te janken. Dat gebeurt niet vaak, maar soms zijn het

²⁰⁶ E-mail contact met Theo Wezenberg 12-07-2006.

²⁰⁷ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²⁰⁸ Gesprek met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006.

zulke schokkende verhalen. Dan spreekt mijn gevoel ook. Mensen willen graag het verhaal kwijt bij je en gelukkig hebben mijn opdrachtgevers daar alle begrip voor dat ze die ruimte geven dat je de telefoon goed kunt beantwoorden en dat je er de tijd voor neemt.²⁰⁹

Koor: Zingen voor je Leven

Het koor 'Zingen voor je Leven' is een zogenoemd projectkoor van de Stichting Kanker in Beeld en werd opgericht in 2003 in Amersfoort. Inmiddels zijn er meer van dit soort gelegenheidskoren ontstaan. Deze gelegenheidskoren kennen vaak een markante samenstelling en een heel eigen groepscultuur, en vormen samen een tendens die op zichzelf al het bestuderen waard is.²¹⁰ Het Amersfoortse koor zit niet in de organisatie van de Bomen voor het leven-dag in strikte zin, maar verdient het toch uitgelicht te worden. In de organisatie speelt het koor een kleine rol: het neemt slechts deel aan het officiële herdenkingsprogramma en mag daarbij zijn eigen repertoire bepalen. Bovendien is er overleg over de grootte van de bijdrage van het koor aan het programma. De leden van het koor zijn verbonden met de deelnemers in de zin van dat zij zelf (ex)kankerpatiënten zijn. Ook valt tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2007 hun rol in het programma samen met hun rol als deelnemer: dat jaar herdenken ze vier overleden koorleden voor wie een boom wordt geplant en voor wie zij na hun optreden een lied zingen en bloemen neerleggen.²¹¹

Het koor speelt sinds 2005 een rol tijdens de Bomen voor het leven-dag.²¹² Volgens Mariejan van Oort, de stemdocente van het koor, bemoeit de organisatie van de Bomen voor het leven-dag zich niet met het repertoire. De enige richtlijn die het koor heeft, is dat de liederen niet te zwaar en niet te lang mogen zijn. In 2007 mag het koor ook zingen tijdens het oplaten van de ballonnen.²¹³ Omdat de koorleden zelf allemaal kanker hebben (gehad). En daardoor veel zorg van anderen nodig hebben (gehad), vinden ze het erg prettig dat ze op deze manier zelf iets kunnen betekenen. Anderzijds geven de koorleden te kennen dat de dag ook emotioneel voor hen is.

Uiteraard werken er behalve de hierboven genoemde mensen en organisaties nog anderen mee aan de Bomen voor het leven-dag: vrijwilligers, buschauffeurs van OAD, boswachters, mensen van de EHBO, catering, scouting, et cetera. Hoewel zij heel belangrijk zijn voor het goede verloop van de herdenkingsdag, reikt het te ver om hen apart te bespreken, gezien zij alleen een faciliterende rol hebben en in die zin niet actief betrokken zijn bij (het beleven van) het programma of de organisatie.

²⁰⁹ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007 in het kantoor van Thea Willemsen Secretariaatsbureau te Amsterdam.

²¹⁰ Sinds 2007 is er ook een koor in Nieuw Vennep/Haarlem en is er een derde koor in Den Haag van start gegaan. In 2008 is een koor gestart in Amsterdam en in 2009 in Oss, Ede, Almere, Leeuwarden, Hoorn en Groningen. In Venlo en Maastricht worden nog koren opgericht. Zie ook: www.kankerinbeeld.nl > site > koren-zingen-voor-je-leven, geraadpleegd 14-01-2010.

²¹¹ Uit telefonisch gesprek met Mariejan van Oort, stemdocente koor *Zingen voor je Leven*, 11-12-2007.

²¹² Eenmalig heeft eerder een koor opgetreden tijdens een Bomen voor het leven-dag: in 2002 heeft Het Barbershopkoor uit De Meern het lied *Friends* gezongen voor een overleden koorlid voor wie zij een boom gingen planten.

²¹³ Meer over het koor en het repertoire in hoofdstuk 6, praktijken: zingen en muziek.

De deelnemers

De deelnemers vormen een aparte groep. Zij krijgen als lotgenoten het programma aangeboden en hebben geen inspraak in de programmering. De deelnemers aan de verschillende Bomen voor het leven-dagen komen uit het hele land. Een enkeling komt zelfs uit het buitenland. De Bomen voor het leven-dag trekt voornamelijk een autochtoon publiek. Er zijn slechts enkele allochtonen aanwezig. Deelnemers uit de provincies Noord- en Zuid-Holland zijn duidelijk in de meerderheid, zoals blijkt uit onderstaande tabellen. Hier is gekeken naar de deelnemers van de jaren 2004, 2005 en 2006. Soms is niet te achterhalen uit welke provincie iemand komt omdat de desbetreffende plaatsnaam in meerdere provincies voorkomt. Er is ervoor gekozen om deze mensen in de categorie 'onbekend' te plaatsen.

Tabel 2: Aantal deelnemers per provincie in de jaren 2004-2006

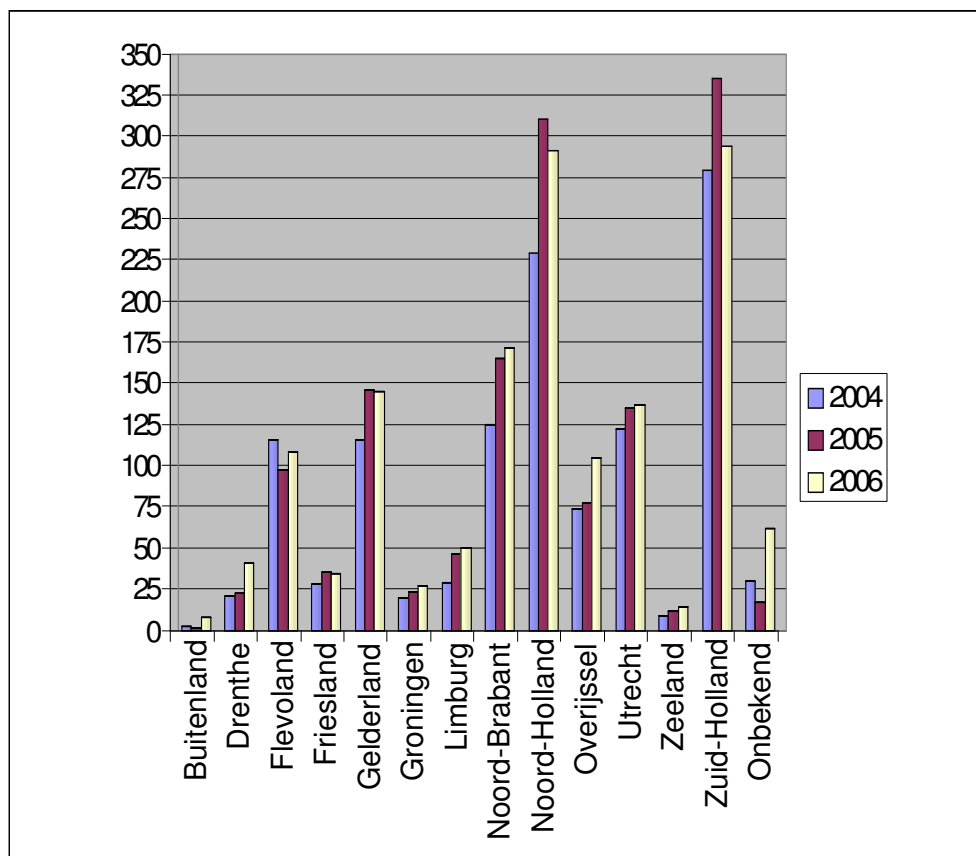
	2004	2005	2006
Buitenland	2	1	8
Drenthe	21	22	41
Flevoland	116	97	108
Friesland	28	35	34
Gelderland	116	146	145
Groningen	20	23	27
Limburg	29	46	50
Noord-Brabant	125	165	171
Noord-Holland	229	310	291
Overijssel	74	77	105
Utrecht	122	135	137
Zeeland	9	11	14
Zuid-Holland	279	335	294
Onbekend	30	17	62
<i>Totaal</i>	<i>1200</i>	<i>1420</i>	<i>1487</i>

Behalve de absolute aantallen deelnemers, zou het interessant kunnen zijn te zien waar *naar verhouding* de meeste deelnemers vandaan komen. Dit is echter geen makkelijke berekening. Het volstaat niet het aantal deelnemers per provincie te delen door het aantal inwoners per provincie²¹⁴, aangezien het niet de gehele populatie van een provincie is die als potentiële doelgroep aan de Bomen voor het leven-dag zou kunnen deelnemen. De Bomen voor het leven-dag heeft immers een specifieke doelgroep: mensen die een dierbare zijn verloren aan kanker. Hierover zijn geen cijfers bekend. Wel zijn er cijfers verkrijgbaar van de hoeveelheid mensen die per jaar per provincie sterft aan kanker, maar omdat aan het gebruik van deze cijfers statistisch gezien ook haken en ogen zitten²¹⁵, omdat de cijfers niet zomaar voorhanden zijn en het kostbaar

²¹⁴ Bron: www.cbs.nl, geraadpleegd 28-02-2007.

²¹⁵ Enkele voorbeelden van deze haken en ogen: in mijn gegevens heb ik de woonplaatsen en provincies van de *deelnemers*, deze hoeven niet gelijk te zijn aan die van hun overleden dierbaren. Daarnaast worden de bomen niet alleen maar geplant voor kankerpatiënten die in hetzelfde jaar overleden zijn.

zou worden om deze te verkrijgen, heb ik ervoor gekozen om het bij deze absolute cijfers te laten.

Figuur 4: Spreiding van de deelnemers in 2004, 2005 en 2006 per provincie

In 2005 is op initiatief van KWF Kankerbestrijding een enquête gehouden onder de deelnemers met als hoofddoel te achterhalen wie de mensen zijn die naar deze dag komen, waarom ze komen en hoe ze de dag waarderen. 450 mensen hebben een enquête ontvangen tijdens de Bomen voor het leven-dag 2005. Hiervan hebben 231 mensen (51,3%) de enquête binnen de gestelde termijn geretourneerd. Enkele resultaten van de enquête²¹⁶:

- 70% van de respondenten bestaat uit vrouwen en 30% uit mannen
- De relatie die men had tot de overledene voor wie men een boom geplant heeft:
Partner: 35%

²¹⁶ Memo Rob Knipping aan MT leden 08-03-2006.

Zoon of dochter: 33%

Broer of zus: 13%

Vader of moeder: 9%

Anders: 10%

- De reden om aan de dag deel te nemen:
 Dat de naam nu een plek heeft gekregen waar men naartoe kan gaan: bijna 37%
 Een vorm van rouw/verliesverwerking en ge/herdenken: 34%
 De boom als symbool voor verder gaan/nieuw leven: 14%
 Van belang om tussen lotgenoten te verkeren: 5%
 Diverse redenen: 10% waaronder 3% die als reden opgaf: 'steun aan het werk voor KWF Kankerbestrijding'.

Religieuze achtergrond

Uit twee vragen die ik op de website van de Bomen voor het leven-dag heb gesteld²¹⁷ blijkt dat 31% (van de 504 personen) nooit betrokken is geweest bij een levensbeschouwing of religie. 25% was vroeger wel betrokken bij een bepaalde religie of levensbeschouwing, maar antwoordt met een duidelijk 'nee' op de vraag of men nu nog betrokken is bij een bepaalde religie of levensbeschouwing. Het gaat hier voornamelijk om voormalig katholieken (63%) en protestanten (34%). In totaal is dus meer dan de helft van de deelnemers (56%) niet (meer) betrokken bij een religie of levensbeschouwing.

116 mensen (23%) zijn bij dezelfde religie betrokken gebleven. Ook hier gaat het voornamelijk om katholieken (61%) en protestanten (37%); een enkeling is Russisch orthodox of moslim. 100 mensen (20%) zijn nu anders betrokken of hebben een andere levensbeschouwing of religie dan vroeger. Hieronder vallen mensen die nu boeddhist, humanist of zoekende zijn, mensen die wel geloven, maar niet gerelateerd aan een religie of levensbeschouwing, et cetera.

Tabel 3: Religieuze achtergrond van de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag 2007

Niet betrokken bij een levensbeschouwing of religie: 56%
Nooit betrokken geweest bij levensbeschouwing of religie: 31%
Vroeger betrokken, nu niet meer: 25%
Wel betrokken bij een levensbeschouwing of religie: 44%
Vroeger en nu betrokken bij dezelfde religie: 23%
Vroeger niet betrokken, nu wel: 1%
Nu anders betrokken/andere levensbeschouwing of religie dan vroeger: 20%

²¹⁷ www.wilhelminabos.nl. Wanneer men zich aanmeldde voor de Bomen voor het leven-dag 2007 kreeg men de mogelijkheid twee open vragen te beantwoorden: Bent u vroeger betrokken geweest bij een bepaalde religie of levensovertuiging, zo ja welke? En: bent u nu nog betrokken bij een bepaalde religie of levensovertuiging, zo ja welke? De antwoorden op deze vragen zijn losgekoppeld van de persoonsgegevens; ik heb alleen de gegevens tot mijn beschikking die de mensen bij deze twee vragen ingevuld hebben. Tussen november 2006 en eind oktober 2007 hebben 504 deelnemers de vragen beantwoord.

Het overgrote gedeelte heeft of had een christelijke achtergrond, wat niet verwonderlijk is in Nederland. Verder zijn er behalve niet-gelovigen (waaronder een ex-Hindoe), slechts twee mensen met een islamitische en één met een joodse achtergrond. Dit is een bevestiging van het autochtone gehalte van deze herdenkingsbijeenkomst en de zeer beperkte deelname van allochtonen.

Het accent zal in dit hoofdstuk verder vooral op de organisatie liggen, in de verdere analyse vormen de deelnemers een belangrijk perspectief. Deelnemers hebben uiteraard een ander perspectief op het evenement dan de organisatie.

De Bomen voor het leven-dag: de voorbereiding

De verschillende partijen in de organisatie komen ter voorbereiding verschillende malen bij elkaar. De voorgaande Bomen voor het leven-dag wordt geëvalueerd en de komende herdenkingsdag wordt voorbereid. Bij deze bijeenkomsten zijn mensen aanwezig van de Stichting Nationale Boomfeestdag, KWF Kankerbestrijding, Staatsbosbeheer, net als Thea Willemsen van het secretariaatsbureau.

Samenwerking organisaties

Bij het samenstellen van het programma van de Bomen voor het leven-dag worden verschillen in organisaties en opvattingen duidelijk. Om inzicht te geven in deze verschillen citeer ik diverse personen uit de organisatie met wie ik gesprekken voerde in de periode juli 2006 tot en met januari 2008. De manier waarop het programma wordt samengesteld wordt inzichtelijk gemaakt in onderstaand citaat van Cora Honing van KWF Kankerbestrijding²¹⁸:

Daar hebben we afstemming ook met Peter Derksen, maar uiteindelijk financieren wij de hele *happening* op die dag en zijn wij leidend daarin, alhoewel ik er niet onderuit kan om soms iets in het programma op te nemen waar ik zelf misschien iets andere gedachten over heb. Dat heb je als je met iemand samenwerkt. (...) Als je vraagt naar het programma, zo'n koor dat komt uit onze koker (...). De mensen vanuit de patiëntenorganisatie [twee mensen die spreken over hun ervaring met een aan kanker overleden dierbare, JT], vanuit Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten, die worden door ons gevraagd. [JT: Nu was het thema een overleden echtgenoot] Soms gaat het over een vriend, vriendin, een zus, een broer.

[JT: Bepalen jullie dat dan?] Ja. Het koor hebben we vorig jaar voor het eerst uitgenodigd en ze hebben zelf gevraagd of ze weer mochten komen. (...) Wat ze zingen is aan hen, dat laat ik in het volste vertrouwen aan hen over. Dat hoeft ik ook helemaal niet te sturen, want ze hebben zoveel gevoel, dat het niet een hele religieuze aangelegenheid hoeft te zijn, maar ja. Zij bepalen zelf het repertoire. (...) Hetzelfde als de speeches [van de nabestaanden, JT] en zo, daar hebben we nu wel van gezegd: 'we willen die speech zien, op papier'. Omdat we willen voorkomen dat de speech namelijk veel te lang is. (...)

Over de samenwerking tussen de verschillende partijen valt veel te zeggen. Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding is tevreden over de samenwerking met de andere organisaties:

²¹⁸ Ik citeer hier uit een gesprek dat ik met Cora Honing had op 17-01-2007.

De samenwerking met Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer gaat heel goed. Altijd goed bereikbaar, goed contact, prettig contact, gewoon goed. Geen knelpunten. Als er wel dingen zijn, ja – wij willen misschien dit en zij willen dat, dan wordt er op een goede manier over gecommuniceerd.²¹⁹

Thea Willemsen van het secretariaatsbureau zegt over de samenwerking²²⁰:

Ik merk bij de Stichting Nationale Boomfeestdag dat mensen er ook echt met hun hart bij zijn, heel betrokken en dat werkt gewoon. Ik krijg heel veel ruimte van Stichting Nationale Boomfeestdag en KWF Kankerbestrijding. Zij [de mensen van KWF Kankerbestrijding, JT] noemen mij altijd 'het externe secretariaat' en ik ben ook een stukje van hen. Er zijn inmiddels heel veel wisselingen met personeel geweest, dus het is een andere betrokkenheid, maar dit jaar heb ik voor het eerst met Brigitte gewerkt en dat was ook vanaf het eerste moment... dat zijn ook mensen die echt met hun hart werken. Ja, en met Dominique en Werner en Peter [Stichting Nationale Boomfeestdag, JT] kan ik het ook enorm goed vinden. Er is een zakelijke overeenkomst, maar daarnaast hebben we ook iets met elkaar. Dat vind ik zelf ook heel belangrijk. Zo wil ik ook graag werken. Ik krijg ook alle vrijheid en ik kan meedenken en meepraten. Ik word ook heel serieus genomen. Ze vragen me ook dingen: 'Hoe denk jij erover, hoe zullen we dat doen?' Het is gewoon een prima contact.

Ook Theo Wezenberg van Staatsbosbeheer ziet geen problemen. En toch zijn er af en toe fricties. KWF Kankerbestrijding en Stichting Nationale Boomfeestdag zijn twee totaal verschillende organisaties: de eerste is groot, heeft veel activiteiten en veel geld te besteden en moet zich verantwoorden tegenover haar donateurs en de samenleving; de tweede kleinschalig, met minder activiteiten, minder verantwoording af te leggen naar de mensen en minder geld te besteden. Niet alleen de organisaties, maar ook de 'hoofdpersonen', Cora Honing en Peter Derksen, verschillen erg van elkaar. Dat leidt nogal eens tot botsingen en irritaties. Bovendien voelt Peter Derksen zich soms niet erkend door KWF Kankerbestrijding:

De directeur van KWF Kankerbestrijding noemt Stichting Nationale Boomfeestdag 'Stichting Bomen voor het leven'. Dat voelt als desinteresse. Ze moeten Stichting Nationale Boomfeestdag erkennen.²²¹

En zo zijn er meer dingen die wringen bij de directeur van Stichting Nationale Boomfeestdag:

Vorig jaar heeft *Achter het Nieuws* of *Netwerk* een item besteed aan het KWF-bos. Dat heb ik nooit gezien. Daar heeft het KWF ons helemaal niet bij betrokken. Ik hoorde het later via via. Hartstikke jammer, hoe je het went of keert, wij – de Stichting

²¹⁹ Gesprek met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006.

²²⁰ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

²²¹ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

Nationale Boomfeestdag – zijn er toch de bedenker van [van het Koningin Wilhelminabos, JT].²²²

Wat betreft de gedichten op de glasplaten: een dichter (...) heeft een aantal gedichten gemaakt en daar was het KWF blijkbaar erg van onder de indruk en die had toen het idee: we gaan daar gedichten plaatsen. (...) Dat is dus puur een idee van het KWF. Zij hebben ook bepaald waar de platen met gedichten staan. Alleen de eerste bij de entree heb ik bepaald in overleg. (...) Het KWF schijnt ons bewust Stichting Nationale Boomplantdag te noemen, omdat ze het woordje 'feest' niet vinden passen, maar we heten natuurlijk Stichting Nationale Boomfeestdag. Ze zeggen dat ze er veel opmerkingen over krijgen. Wij ook, maar ja, we heten toevallig zo. Dat kan ik me van hun dan wel iets voorstellen, maar dan zie je ook dat zij er compleet anders in staan.²²³

De samenwerking met Staatsbosbeheer gaat heel goed, Peter Derksen vindt Theo Wezenberg 'een gouden vent'.

Het enige probleem dat we met Staatsbosbeheer hebben is dat zij het bos willen beheren als een bos. En dat hebben ze ook van het begin af aan gezegd hoor, dus op zich is het geen probleem. Maar dat is op zich wel jammer. Want de bramen die er groeien – dat overwoekert zo gigantisch. Gelukkig is Staatsbosbeheer sinds vorig jaar zover dat we het beheer en onderhoud mogen regelen. Of we dat betaald of met vrijwilligers doen, het kan nu. De boswachters van Staatsbosbeheer staan ieder jaar met de Bomen voor het leven-dag in de rij om te helpen. Dat vinden ze geweldig. Die vinden het ook heel erg als het zou stoppen. Het is voor hen natuurlijk een perfect PR-plaatje. Want ze krijgen mensen in hun boswachterij op een hele aparte manier. Mensen komen daar ook echt wandelen. Dus met Staatsbosbeheer loopt het perfect.²²⁴

Cora Honing is eveneens tevreden over Staatsbosbeheer, maar ook zij uit een puntje van kritiek:

Staatsbosbeheer, de boswachters, dat is allemaal prima. Die onderhouden dat allemaal fantastisch en die zijn zeer *dedicated* [toegewijd]. We hebben zelfs in het magazine *Overleven*²²⁵ vorig jaar een artikel geplaatst: de boswachters hebben scholen erbij betrokken om het bos te onderhouden. Dus dat is heel aardig. Alleen doe ik nu uiterste moeite om iemand in de directie van Staatsbosbeheer of in ieder geval op directieniveau te spreken over hoe zij nou tegenover dat bos staan en wat we daar nou verder mee moeten. (...) Want ik wil niet alleen met de boswachters dealen. Ik wil iemand op beleidsniveau of strategisch niveau hebben om een uitspraak te hebben van hoe we hiermee verder gaan. De boswachters zeggen de ene keer het bos is vol, de andere keer van: ja, dan nemen we nog een ander stukje

²²² Ibid.

²²³ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²²⁴ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²²⁵ *Overleven* is een voorlichtingsmagazine van KWF Kankerbestrijding en verschijnt vier maal per jaar. De doelgroep bestaat uit patiënten en hun familie en geïnteresseerden. Bron: www.brandingmedia.nl/html/overleven.html, geraadpleegd 16-07-2008.

bos erbij. Maar het schiet niet op. Ik wil daar gewoon beleidsmatig een uitspraak over hebben. Maar goed, Staatsbosbeheer is heel erg verantwoordelijk voor dat onderhoud ook en houdt heel goed contact over de panelen.²²⁶

Publiciteit

Om de juiste doelgroep te bereiken moet er aan PR gedaan worden. Dat wordt in verschillende vormen gedaan. Peter Derksen:

Het aantal deelnemers heeft met name te maken met de PR die we doen via een spotje op tv met Sandra Reemer en via het blad Overleven van de Kankerbestrijding. En het KWF plaatst nog wel eens 'stoppertjes' in de kranten, met name voor dat bos. En nu merken we dat er heel veel via mondreclame gaat.²²⁷

Stichting Nationale Boomfeestdag heeft een regisseur die opnames maakt voor een tv-spotje en voor hun archief. Dat spotje, waar tv-bekendheid Sandra Reemer haar medewerking aan heeft verleend, heeft een grote invloed op het aantal deelnemers. Peter Derksen:

In één maand [toen het spotje op tv werd uitgezonden, JT] hebben we 1.000 bomen verkocht. We hadden er 700 toen we begonnen en we hebben er nu uiteindelijk 1.700 geplant. Moet je eens kijken wat dat voor een impact heeft. En nu ook, na afgelopen weekend hebben we ineens weer – ik geloof iets van – 70 aanmeldingen. In één dag. Na aanleiding van de publiciteit [rondom vernielingen, JT] van het bos.²²⁸

De communicatie wat betreft de PR loopt niet altijd even soepel, aldus Cora Honing:

Peter Derksen heeft een radiospotje laten maken vorig jaar.²²⁹ En dat heeft hij nu... opeens was het op de radio. En wij dachten: 'hé, wat raar', want wij waren net intern aan het praten van: moeten we niet nog iets doen om het onder de aandacht te brengen? Maar goed. Er loopt dus een radiospotje.²³⁰

In advertenties wordt volgens Peter Derksen voorbijgegaan aan Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer. Dit vinden de mensen van Stichting Nationale Boomfeestdag erg vervelend, omdat zij daarmee het gevoel krijgen niet gekend te worden. Alleen KWF Kankerbestrijding wordt genoemd.²³¹

In KWF magazine Overleven wordt ieder jaar aandacht aan het Koningin Wilhelminabos geschonken. Bovendien probeert KWF Kankerbestrijding *free publicity*

²²⁶ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²²⁷ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²²⁸ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²²⁹ Ook hier heeft Sandra Reemer, als ambassadrice van Stichting Nationale Boomfeestdag, haar medewerking aan verleend.

²³⁰ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²³¹ Bijeenkomst in het Koningin Wilhelminabos 04-07-2006. Hierbij zijn aanwezig Peter Derksen en Dominique Smolders van Stichting Nationale Boomfeestdag, Theo Wezenberg van Staatsbosbeheer, Brigitte Dubbelaar en Marjolein Hol van KWF Kankerbestrijding.

te genereren, maar dat is niet altijd zo gemakkelijk als iets al langer in de markt is, meent Cora Honing. De publiciteit die het bos en de Bomen voor het Leven-dag van 2006 kregen, was dankzij het feit dat er vandalisme was gepleegd.²³² Bij dat incident stuurt KWF Kankerbestrijding een persbericht uit²³³, net als Stichting Nationale Boomfeestdag. Peter Derksen:

Toen wij vrijdagavond hoorden van de vernielingen, ik heb toen met een medewerker meteen een persbericht uitgezet. Maar van het KWF was er niemand tot 's morgens 11 uur te bereiken. Ik heb niet op goedkeuring gewacht en het meteen de pers in gedaan. (...) Dat is het voordeel van zo'n kleine organisatie, dat wij heel snel kunnen schakelen. En ik merk ook dat mensen het heel leuk vinden dat wij het zo persoonlijk benaderen. Ja, het KWF kan dat natuurlijk ook niet helemaal, omdat het KWF natuurlijk heel groot is.²³⁴

Er is een speciale site voor het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het Leven-dag, www.wilhelminabos.nl. Hierop is het hele jaar informatie te vinden en kan men zich inschrijven. Cora Honing:

Het is ook iets wat bij mensen leeft, op een gegeven moment gaat het ook van mond tot mond. Maar publiciteit is altijd echt een onderdeel, zo van: hoe kunnen we dat nog verbeteren. Je moet het wel onderhouden.²³⁵

Al met al lijkt het erop dat er niet veel wordt samengewerkt wat publiciteit betreft: KWF Kankerbestrijding en Stichting Nationale Boomfeestdag gaan hun eigen gang, zonder de ander erbij te betrekken.

De dag zelf

Op de dag zelf worden er verschillende rollen vervuld door de partijen, zoals we zien in het programma:

Programma Bomen voor het leven-dag 2007

- Muzikale ontvangst door het 'Zingen voor je Leven'-koor
- Welkom door Everdien Klein Poelhuis²³⁶ van KWF Kankerbestrijding (namens Cora Honing, zij is afwezig)
- Peter Derksen spreekt en zingt een lied
- Bijdragen nabestaanden
- Minuut stilte
- Oplaten speciale herdenkingslampionnen (door Stichting Nationale Boomfeestdag)

²³² Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²³³ Ibid.

²³⁴ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²³⁵ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²³⁶ Everdien Klein Poelhuis is persvoorlichter van KWF Kankerbestrijding.

- Oplaten ballonnen onder muzikale begeleiding van het Zingen voor je Leven-koor
- Onthulling glaspanelen
- Bekijken van de panelen
- Planten van de bomen door de deelnemers

Behalve op het podium, wordt er vooral achter de schermen gewerkt: er worden ballonnen uitgedeeld, deelnemers te woord gestaan, herdenkingslampionnen opgelaten, kaarten met gedichten uitgedeeld, de single wordt verkocht, er wordt informatie verstrekt over het koor, et cetera. De organisatie werkt hard om de dag vloeiend te laten verlopen.

De kaarten met gedichten worden uitgedeeld op initiatief van KWF Kankerbestrijding. Cora Honing:

Daar zoeken wij de *tone of voice* die naar ons idee hoort bij het bos. Ik denk dat we de eerste twee jaar die kaarten niet hadden. Dat groeit zoïets. Dan wil je mensen toch iets meegeven. Van kaarten dachten we: mensen kunnen die ook versturen. Dat zullen ze waarschijnlijk niet doen, maar dan kun je als organisatie nog een keer je naam ook duidelijk maken. Ik geloof dat er nu zelfs een gironummer op staat. Wij vinden dat wij dat er wel op mogen zetten. Wij geven die service die dag aan de mensen.²³⁷

Deelnemers

Op enkele punten zit er een spanning tussen de bedoelingen en de opvattingen van de organiserende partijen enerzijds en de opvattingen en ideeën van de deelnemers anderzijds.

De organisatie maakt aan de deelnemers via de website, folders en mondelinge informatie duidelijk dat het de bedoeling is dat het Koningin Wilhelminabos één groot collectief herdenkingsbos wordt en niet een bos met allemaal individuele 'boommonumentjes'. Hoewel het niet de bedoeling is dat men allerlei spullen aan de boompjes hangt en erbij legt of zet, doen de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag dit toch. Peter Derksen:

Het eerste jaar waren er bijna geen gedenkplekjes bij de bomen. Het tweede jaar kwam het ineens op. Ineens zetten mensen er spullen bij. Onvoorstelbaar. We hebben ze toch duidelijk gemaakt: jullie helpen mee een *bos* te realiseren. Toch draait het om die ene boom. De spullen die bij de boompjes worden neergelegd worden getolereerd, maar het is niet de bedoeling.²³⁸

Op het achterlaten van voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos wordt uitgebreid teruggekomen in hoofdstuk 6.

²³⁷ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²³⁸ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

Evaluatie en reacties

Peter Derksen is zelf tevreden over de Bomen voor het leven-dag 2007. Cora Honing had twee dagen van tevoren afgezegd. Peter Derksen is niet bekend met de reden daarvan, al merkt hij op dat Honing en hij toen net een aanvaring gehad hadden. Hij vond het verhaal van Josine van Dalsum (actrice, kankerpatiënt en een van de sprekers) te onpersoonlijk en daarom niet goed. Hij kon naar eigen zeggen geen contact met haar krijgen.²³⁹

Bij de evaluatie van de Bomen voor het leven-dag van 2006 heeft Peter Derksen aangegeven dat hij de muziek van het koor te zwaar vond. Bij die gelegenheid gaf hij te kennen dat het hem aan begrafenismuziek deed denken. Hij vond de bijdrage van het koor in 2007 geen bijzondere aanvulling ('Dat is echt Cora's ding').²⁴⁰ Peter Derksen over de bijdrage van het koor in 2006:

Met dat koor heb ik helemaal niets te maken. Nee, dat regelt het KWF zelf en ik denk dat het de persoonlijke voorkeur van Cora is. Die wil absoluut niet dat ik daar zing. Daar heeft ze zich dit jaar niet mee bemoeid. Maar het is natuurlijk te gek: ik heb daar een cd-single waarvan de opbrengst helemaal naar dat bos gaat, dus dan is het natuurlijk leuk als je die beide liedjes zingt op een bepaald moment, maar dan denk ik ja, dat koor wordt daar te prominent neergezet.²⁴¹

De organisatie onderling is goed verlopen. Vooral met Brigitte en Sandra²⁴² [van KWF Kankerbestrijding, JT], dat was zondermeer leuk. Absoluut, geen vervelende dingen. Ik merk alleen dat wij er heel anders mee omgaan. Dat wij er veel frivoler mee omgaan. Zij hadden van die zenderdingen om met elkaar te communiceren, wij doen het gewoon met ons mobieltje.²⁴³

Reacties

Tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2007 waren er 500 aanmeldingen meer dan gemiddeld in eerdere jaren. Omdat er een maximum was gesteld aan het aantal personen per boom, konden mensen niet in al te grote gezelschappen komen, maximaal vijf personen per boom. De organisatie heeft volgens Peter Derksen geweldige reacties gekregen. Hij stelt dat de Bomen voor het leven-dag in een behoefte voorziet. Derksen constateert daarentegen dat er minder pers was dan vorig jaar, toen vernielingen in het bos de dag voor de bijeenkomst zorgden voor opvallend veel media-aandacht.

Er zijn eveneens enthousiaste reacties gekomen op de cd-single, die op de Bomen voor het leven-dag uitverkocht raakte. Volgens Derksen werd zijn persoonlijke verhaal gewaardeerd door veel mensen.²⁴⁴ Enkele reacties:

²³⁹ Gesprek met Peter Derksen 29-01-2008. Josine van Dalsum is op 17 november 2009 overleden.

²⁴⁰ Gesprek met Peter Derksen 29-01-2008.

²⁴¹ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²⁴² Sandra Wijdeveld is een collega van Brigitte Dubbelaar bij KWF Kankerbestrijding en heeft haar tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2006 geholpen.

²⁴³ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²⁴⁴ Gesprek met Peter Derksen 29-01-2008.

Bij deze willen wij u hartelijk bedanken! Wij vonden het indrukwekkend en een zinvolle dag om onze ouders op deze manier te herdenken. Wij willen alleen graag weten waar wij de cd kunnen kopen en hoe wij aan de gedichten komen. Scouts hebben ons met rolstoel naar de bus geholpen, alleen via de verkeerde weg, instapplaats, zo zijn we niet in de gelegenheid geweest de cd en gedichten te verkrijgen.²⁴⁵

Hierbij wil ik mijn waardering uitspreken voor de wijze waarop deze boomplantdag is georganiseerd. Helaas was het weer met zijn storm en regenbuien niet meewerkend. Het mocht echter het enthousiasme van de talrijke medewerkers niet beïnvloeden. (...) ²⁴⁶

Allereerst wil ik jullie de complimenten maken voor de geweldige verzorging en organisatie. (...) Bedankt. Ik kom zeker nog een keer terug om te genieten van het monument en het bos.²⁴⁷

Thea Willemsen heeft direct contact met de deelnemers en zij ontvangt ook veel reacties:

De reacties van de mensen die zijn zo warm. Wij noemen dat ook altijd warme douches die je krijgt van de mensen. Of mensen die me op de dag komen zoeken, en die vragen: 'Ben jij Thea?' Dan krijg je nog weer hartverwarmende reacties of ik krijg aan het eind van de dag sms'jes.²⁴⁸

98% procent van de deelnemers geeft aan dat ze voldaan tot zeer voldaan zijn met de dag: de dag heeft aan de verwachtingen voldaan.²⁴⁹

Centrale thema's

Macht en spanningen

Een eerste thema dat uit deze beschrijving naar voren komt is dat van macht en spanningen. KWF Kankerbestrijding financiert de hele herdenkingsdag en is 'dus' leidend in het samenstellen van het programma. Stichting Nationale Boomfeestdag wordt als partner gezien die ook een stem heeft in het programma, waardoor de invulling soms iets anders uitpakt dan KWF Kankerbestrijding – en Cora Honing in het bijzonder – zou willen. De inzichten en belangen van beide organisaties botsen soms, zoals bleek uit de discussie over het aandeel van Peter Derksen in het programma, meer in het bijzonder zijn muzikale bijdrage. Derksen:

²⁴⁵ Reactie via e-mail aan Stichting Nationale Boomfeestdag op 30-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag 2006.

²⁴⁶ Reactie via e-mail aan KWF Kankerbestrijding op 03-12-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag 2006.

²⁴⁷ Reactie via e-mail aan KWF Kankerbestrijding op 30-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag 2006.

²⁴⁸ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

²⁴⁹ Aldus de resultaten van de enquête die KWF Kankerbestrijding in 2005 hield onder deelnemers van de Bomen voor het leven-dag.

Ik zing graag. Ik speech natuurlijk elk jaar omdat ik de bedenker ben en ik vertel het verhaal hoe ik dat bos opgebouwd heb, hoe mij dat persoonlijk heeft geraakt. Een heel persoonlijk verhaal. De mensen zijn dan ook vijf minuten doodstil. En dan zeg ik, ik heb nou dat verhaal verteld, maar eigenlijk is het het mooiste om dat verhaal in een liedje te vertellen.²⁵⁰

De discussie over het zingen van Peter Derksen loopt zo hoog op dat hij dreigt te stoppen met 'heel die actie', i.e. het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag. Peter Derksen betoont zich daarbij bewust van zijn machtspositie: zonder de Stichting Nationale Boomfeestdag, die verbonden is aan Staatsbosbeheer, kan het Koningin Wilhelminabos en de jaarlijkse kankerherdenkingsdag niet voortbestaan. Opvallend is dat er niet wordt gesproken over het feit dat het bos van KWF Kankerbestrijding is, terwijl ze het wel cadeau heeft gekregen (en Staatsbosbeheer het in beheer houdt). Dit heeft wellicht te maken met het feit dat KWF Kankerbestrijding Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer nodig heeft om de Bomen voor het leven-dag te laten bestaan.

De onenigheid, met name tussen Cora Honing en Peter Derksen, loopt soms hoog op. De andere partijen en personen staan hier min of meer buiten, wat blijkt uit de gesprekken die ik met de betrokken personen heb: iedereen is lovend over de samenwerking; alleen Cora Honing en Peter Derksen hebben aanmerkingen hierop. Zij zijn dan ook de hoofdrolspelers in de organisatie rondom dit bos en hebben de grootste belangen en verantwoordelijkheden. Derksen:

De samenwerking met KWF Kankerbestrijding gaat moeizaam. Directeur [Ton Hanselaar, JT] is een hele betrokken man, vindt het een heel mooi initiatief. Het hangt eigenlijk op één persoon. Dat is heel raar, want met Karel van Koppen [een voorganger van Cora Honing voor wat betreft het Koningin Wilhelminabos, JT] heb ik ook wel aanvaringen gehad, maar wij lieten elkaar wel in onze waarde, dus dat ging wel. Die man was zo geordend en georganiseerd en dat was zijn probleem met mij ook, want ik ben een hele impulsieveling. Toen hij weg ging kwam Rob Knipping. [werkt nu in Den Bosch bij de Bond voor Ouderen, JT]. Hij heeft het twee jaar gedaan. Dat was een hele aardige, lieve man die op onze hand stond. Met Cora Honing ging het fout (...) Heel veel mensen bij het KWF vinden dit wel een hele mooie actie, hoor. Dus het is puur op één persoon en toevallig de persoon waar wij mee moeten samenwerken. En dat het met mij gewoon niet klikt. Dat zegt ook wel wat over mij, hoor. Daar ben ik ook reëel genoeg in. Ik ben ook niet echt een makkelijke, maar ik probeer het wel reëel te doen en ik probeer wel naar het product te kijken.²⁵¹

Financiën

Geld is eveneens een belangrijk thema en een heikel discussiepunt binnen de organisatie, zoals uit het materiaal duidelijk werd. Voor de verschillende partijen in de organisatie spelen opnieuw andere belangen. Peter Derksen laat vooral zijn persoonlijke en emotionele betrokkenheid spreken, wanneer hij stelt dat de prijs voor

²⁵⁰ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²⁵¹ Ibid.

een boom absoluut niet verhoogd moet worden: hij kijkt expliciet door de ogen van de deelnemers en vindt dat meedoen aan de herdenkingsdag betaalbaar moet blijven.²⁵² Hij stelt dat iedereen de mogelijkheid moet hebben een boom te planten en zijn of haar dierbare te herdenken in het bos. Daarbij spreekt hij vanuit een 'luxepositie': zijn stichting is verantwoordelijk voor het beheer van het bos en de verkoop van de bomen en de cd-single leveren daarvoor voldoende financiële armslag op. Stichting Nationale Boomfeestdag heeft geen winstoogmerk met het bos. Voor KWF Kankerbestrijding liggen de zaken wat anders. Een belangrijke functie van KWF Kankerbestrijding is geld inzamelen voor onderzoek ter bevordering van het voorkomen en bestrijden van kanker. Zeker nu nabestaanden geen doelgroep meer zijn in het beleid van KWF Kankerbestrijding, moeten de investeringen in dit bos wel verantwoord worden. Deze tegengestelde belangen zorgen voor meningsverschillen over het bedrag dat voor een boompje mag worden gevraagd. Het boompje is al flink in prijs gestegen: van f7,50 (€ 3,40) in 2000 tot € 50,- in 2007. KWF Kankerbestrijding wil de Bomen voor het leven-dag zo goed mogelijk organiseren, waarin de organisatie volgens Peter Derksen overdrijft. Voor hem 'hoeft het allemaal niet zo luxe' en kan er best bezuinigd worden op de organisatie, als dat betekent dat de prijs voor de boom dan niet omhoog hoeft.

KWF Kankerbestrijding zou de prijzen graag verhogen zodat het evenement ook een fondsenwervend karakter krijgt. Waar de Stichting Nationale Boomfeestdag haar eigen geld voor het beheer van het Koningin Wilhelminabos genereert door middel van de verkoop van de boompjes en de cd-single, moet KWF Kankerbestrijding uit eigen bronnen putten voor het extra geld dat nodig is om de Bomen voor het leven-dag te organiseren, afgezien van de € 11,50 die ze voor ieder verkocht boompje krijgen. Aan de Bomen voor het leven-dag houdt KWF Kankerbestrijding eenvoudigweg geen geld over. Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding laat hier haar gedachten over gaan:

Het geld dat binnenkomt van de bomen dekt bij lange na de kosten niet om de mensen er naartoe te krijgen. Maar het heeft wel een hele grote waarde voor de mensen die er komen. Volgend jaar [2007, JT] doen we het nog op deze manier en daarna willen we toch kijken of we het kunnen behouden, maar er een fondsenwervend 'evenement' van te maken. Zodat het geld gaat opleveren. Het kost nu gewoon heel veel geld. Mijn persoonlijke mening: je kunt niet denken dat geld binnenhalen alleen maar belangrijk is. Het is ook belangrijk dat mensen een heel goed gevoel krijgen bij onze stichting. Daaruit volgt dat mensen een keer bereid zijn een actie voor ons te organiseren of ook om geld te geven. Het is net als iets nieuws op de markt brengen; je moet soms eerst iets gratis weggeven om vervolgens de verkoop weer terug te krijgen. Dat vind ik met dit ook. Het is natuurlijk heel mooi dat je als stichting zoiets kunt geven. De mensen hebben een bepaald gevoel bij zo'n dag en hopelijk een goed gevoel en dat hoort ook, vind ik, bij een KWF Kankerbestrijding omdat het ook zo'n gevoelig onderwerp is natuurlijk. In geld

²⁵² In 2009 is de prijs voor het planten van een boom toch behoorlijk verhoogd tot 75 euro, waarvan 15 euro naar KWF kankerbestrijding gaat. www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag.html, geraadpleegd 07-09-2009. De prijs is verhoogd omdat de prijs van 50 euro de kosten niet meer dekte, aldus Brigitte Dubbelaar, e-mail 15-09-2009.

uitgedrukt levert het niks op. Het is natuurlijk heel moeilijk te meten wat het aan positief gevoel oplevert en wat dat voor resultaat heeft voor KWF Kankerbestrijding. 98% is zo blij met die dag. Dan denk ik ja, dat is toch ook wel heel wat waard. Alleen koop je er geen onderzoek mee, nee.²⁵³

Peter Derksen over deze kwestie:

Dit jaar [2006, JT] ga ik weer zingen en gaan we de cd-single daar ter plekke verkopen en de opbrengst gaat gewoon naar beheer en onderhoud van het bos, want ik wil die prijs niet hoger maken. En we moeten daar wel middelen voor zoeken om daar toch gelden voor binnen te krijgen.²⁵⁴

Vlak na de Bomen voor het leven-dag van 2006, zegt hij:

KWF Kankerbestrijding maakt het zo duur. Dat weegt niet op tegen wat er binnenkomt. En ik vind € 50,- nogal een bedrag voor mensen hoor. Kijk met die cd – dat is wel leuk – we hebben nu € 5.400,- opgehaald. Nou, daar kunnen we volgend jaar in ieder geval beheer en onderhoud van doen. Dat is leuk. Er gaat dan wel het maken van de cd vanaf, maar dan houd je nog ruim 3,5 duizend over. Het beheer kost geloof ik 4,5 duizend. Ik vind dat een goede uitvinding. Het KWF krijgt gewoon van die € 50,- € 11,50 van ons.²⁵⁵ En als ze meer willen hebben, ja (...) Naar mijn mening moeten ze het [de opzet van de Bomen voor het leven-dag, JT] veel kleinschaliger doen.²⁵⁶

Opnieuw speelt voor Peter Derksen het thema erkenning:

Het heeft voor mij echt de deur dichtgedaan toen ik merkte dat ze een gala-avond hadden terwijl wij twee maanden daarvoor overleg hadden over hoe gaan we die actie in de markt zetten. Ze heeft helemaal niets verteld over die gala-avond. Ging over fondsenwerving, allemaal acties die ze gedaan hadden en ik dacht: 'Nou, daar past de Bomen voor het leven-dag perfect in'. En daar hebben ze dus niets mee gedaan.²⁵⁷

Peter Derksen voelt zichzelf, en daarmee zijn stichting en 'zijn' bos, genegeerd, terwijl hij zelf aangeeft dat de desbetreffende gala-avond over fondsenwerving ging, en KWF Kankerbestrijding heeft aangegeven dat de Bomen voor het leven-dag niet fondsenwervend is. Het Koningin Wilhelminabos paste dus niet in het programma van die gala-avond.

²⁵³ Gesprek met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006.

²⁵⁴ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²⁵⁵ Per verkochte boom gaat een deel van het bedrag naar KWF Kankerbestrijding. In 2006 kostte een boom € 50,- en ging er € 11,50 daarvan naar KWF Kankerbestrijding. In 2009 kostte een boom € 75,-, waarvan € 15,- naar KWF kankerbestrijding ging.

²⁵⁶ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²⁵⁷ Ibid.

Rituele stijl

Zoals eerder bleek, is er discussie en onenigheid over de rituele stijl van de Bomen voor het leven-dag. Het verschil van inzicht, wederom voornamelijk tussen Cora Honing en Peter Derksen, betreft wat de toonzetting van de dag en de herdenkingsbijeenkomst zou moeten zijn: er is een spanningsveld tussen distantie en betrokkenheid. De betrokkenheid van de andere personen die meewerken aan de organisatie van de Bomen voor het leven-dag en het Koningin Wilhelminabos is weliswaar groot, maar dit levert geen problemen op.

Peter Derksen is zeer persoonlijk betrokken bij het bos. Niet alleen nam hij het initiatief tot realisatie van het bos en heeft hij de gedenkplek ontworpen, maar – zoals eerder gerefereerd – kwam hij ook tot zijn idee voor het bos toen hij twee familieleden verloor aan kanker. Het bos is zijn ‘kindje’. Cora Honing staat er verder vanaf en benadert het bos en het programma op een zakelijke manier, die veel afstandelijker is. Door de emotionele betrokkenheid van Peter Derksen vindt Cora Honing het lastig om met hem te communiceren. Dat Cora Honing het lastig vindt om te onderhandelen met Stichting Nationale Boomfeestdag en met name met Peter Derksen heeft volgens haar te maken met distantie en haar zakelijke benadering:

Hij is daar emotioneel mee verbonden en zakelijk gezien is hem er natuurlijk heel veel aan gelegen om dit tot een succes te maken, want hij heeft nog een aantal andere activiteiten vanuit de Stichting Boomfeestdag, want hij organiseert van alles en nog wat. Dus PR-matig heeft hij ook de neiging om het allemaal naar hem toe te trekken. En dat is lastig communiceren. En misschien vindt hij dat wij dingen niet helemaal correct doen, maar het is gewoon lastig om op een metaniveau naar je eigen functioneren te kijken met hem. Dat wil ik niet onder stoelen of banken steken – dat is een gegeven. Dat heb je natuurlijk wel vaker als je dingen samen doet: dat het over en weer niet altijd even gladjes loopt tussen partners. Maar voorop staat dat ik hem vreselijk waardeer om zijn betrokkenheid. Alleen het krijgt voor mij soms een wat wrang smaakje. Dat heeft te maken met samenwerken (...) Als het allemaal goed gaat, is het prima, maar juist als het niet goed gaat, en hoe heb je de dingen dan geregeld – dat moet je gewoon scherp hebben. En dan is het soms geven en nemen en het is de *tone of voice* en op een gegeven ogenblik ook zeggen: ‘Oké, en nu even terug bij af en even niet naar de details, niet naar jij en wij. Waar gaat het nou uiteindelijk om. En wat stoort je nou aan de manier waarop we met elkaar omgaan?’ Even op dat niveau. Maar dat is soms heel moeilijk.²⁵⁸

De verschillen tussen de partijen – KWF Kankerbestrijding en Stichting Nationale Boomfeestdag – spelen hier eveneens een belangrijke rol. De grootte, bekendheid en transparantie van een organisatie als KWF Kankerbestrijding vereist een zakelijke distantie: Cora Honing moet zich te allen tijde kunnen verantwoorden en kan het zich niet veroorloven te veel persoonlijk betrokken te zijn. Peter Derksen heeft wat dat betreft meer bewegingsvrijheid: hoewel hij natuurlijk ook een bepaalde verantwoording moet afleggen, worden hij en zijn stichting niet zo kritisch gevolgd door de samenleving als KWF Kankerbestrijding. Deze verschillen zorgen er bijvoorbeeld voor dat het tot op heden niet gelukt is om de afspraken tussen de

²⁵⁸ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

verschillende partijen contractueel vast te leggen. Het concept voor een dergelijk contract ligt al jaren klaar, maar het is nog niet ondertekend. Vooral voor KWF Kankerbestrijding is dit van belang; voor de andere partijen is dit minder belangrijk. Cora Honing zegt hierover:

Wij hebben het afgelopen jaar enkele pogingen gedaan om het een en ander contractueel vast te leggen en daar heeft [behalve Stichting Nationale Boomfeestdag, JT] ook Staatsbosbeheer het tot op heden gewoon laten liggen en dat is dus heel lastig. Dat heeft te maken met voor mijn gevoel een aantal zakelijke onduidelijkheden en die wil ik gewoon helder hebben. Er gaat een bedrag van de boom naar het KWF. Nou, daar hebben we ook heel erg achterheen moeten harken. En een deel wordt besteed aan de kosten. Ik wil inzichtelijk hebben wat die kosten nou zijn, want onze naam is eraan verbonden. Het heeft alles met imago te maken en ik wil dat het gewoon transparant is. Bij ons moet alles transparant zijn. Als een journalist mij belt moet ik precies kunnen vertellen hoeveel geld en waarom we dat doen. Of hij dat veel of weinig vindt dat is zijn interpretatie, maar *that's it*. En als hij er een stuk over schrijft dat hij het schande vindt dat KWF daar zoveel aan besteedt, ja, dat is nou eenmaal zo. Je bent publiek eigendom wat dat betreft. En ik wil van de Stichting Nationale Boomfeestdag dat het zakelijk veel inzichtelijker is. En wij moeten vanuit onze organisatie zeggen: 'Dit is een stuk van ons, dit is een stuk van jullie.' En dat stukje onderhandelen is gewoon lastig met de stichting, met in casu Peter Derksen.

De communicatie loopt volgens Cora Honing niet altijd even soepel, wat eveneens blijkt uit de onduidelijkheid over het beheer. Cora Honing wil alles zakelijk goed op orde hebben.

Het is mij een beetje onduidelijk, maar Peter Derksen is opeens begonnen met een groep vrijwilligers die het bos gaan onderhouden. Ik weet ook niet hoe het zich verhoudt tot Staatsbosbeheer. Daarom wil ik ook met Staatsbosbeheer praten, want voordat je het weet krijgt zo iets weer een heel eigen leven. En stel dat je gaat stoppen met het bos dan krijg je nog eens een actiegroep vrijwilligers. Daar zit ik ook niet op te wachten. Dus Staatsbosbeheer voelt zich gewoon heel verantwoordelijk voor dat bos, dat is duidelijk. Alleen wil ik gewoon meer helderheid over hun positie in dit geheel, maar in de *day-to-day* zorg voor dat bos is dat heel prima. Boswachter Theo is daar erg bij betrokken.²⁵⁹

Wat meespeelt, is een verschil in persoonlijkheid. Peter Derksen is extravert, impulsief, enthousiast en treedt graag op de voorgrond, wat doorklinkt in de manier waarop hij zijn werk benadert en met zijn collega's omgaat. Cora Honing is eveneens betrokken, maar op een zakelijke, professionele en afstandelijkere manier. Dit zorgt voor botsingen en irritaties tussen de twee en maakt dat het zakelijk onderhandelen moeizaam gaat.

Iedere betrokkene heeft zijn/haar eigen ideeën over hoe de dag bedoeld is en uitgevoerd dient te worden. Ook hierin kunnen de meningen nogal eens verschillen,

²⁵⁹ Ibid.

zoals blijkt uit het commentaar dat Derksen en Honing afzonderlijk hebben op het programma in het algemeen. Peter Derksen:

Ik vind dat het KWF het veel te dramatisch brengt en daar baal ik van. Daar is het bos niet voor bedoeld. Het moet juist een beetje positief. Daar sluit ik [mijn toespraak, JT] ook mee af. Dat is mijn bedoeling er ook van.²⁶⁰

Cora Honing:

Ik zou dit [deze dag/dit programma, JT] nooit *showie* willen hebben. Nou, het strookt niet alleen niet met het beeld, maar het past ook helemaal niet bij deze organisatie. Het moet met aandacht; het moet met zorgvuldigheid, met een zekere compassie, maar ook met een zekere distantie. Dat past onze organisatie ook. Want dit zijn individuen die een emotie voelen. En wij moeten die emotie herkennen, erkennen, maar wij gaan er niet met mensen staan meesnotteren. Dat verwachten ze ook niet van ons. Maar het laat ook iets zien van de betrokken maatschappelijke kant van deze organisatie. Dat het niet alleen maar is: heel professioneel zorgen dat er heel veel geld binnenkomt – geld voor onderzoek wat hartstikke nodig is en waar we voor vechten. Maar dat er ook een menselijke kant is. En dat de mensen die hier werken ook allemaal heel betrokken zijn. Mensen die op die dag daar rondlopen die moeten ook iets uitstralen in betrokkenheid naar mensen. Wij vinden het belangrijk dat we dit voor u kunnen doen. Dat is ook kankerbestrijding. En dat moet je uitstralen. [JT: En dat lukt ook?] Ja, als ik de reacties van de mensen hoor wel. Er valt altijd wat te verbeteren, altijd.²⁶¹

Ten slotte vindt Peter Derksen dat KWF Kankerbestrijding de Bomen voor het leven-dag te grootschalig opzet²⁶²:

Ik vind het eigenlijk ook allemaal te massaal. Toen wij het de eerste keer organiseerden was het heel *low-basic*; gewoon prima. *Down to earth*. En nou: die tenten worden steeds groter en dat hoeft voor mij allemaal niet. Die tent waar iedereen zit te wachten [van de organisatie, JT] dan denk ik: ja, het is gewoon veel te veel.²⁶³

Vormgeving van de herdenking

In tegenstelling tot de vorige thema's die vanuit de organisatie gezien waren, is dit thema vanuit de deelnemers gezien. Zij hebben hun eigen kijk op de Bomen voor het leven-dag en het Koningin Wilhelminabos, die soms niet overeen komt met die van de organisatie, ook omdat de deelnemers uiteraard op een compleet andere manier betrokken zijn dan de medewerkers van de organisatie. Zij hebben iemand verloren aan een nare ziekte die met veel leed gepaard gaat en komen om diegene te herdenken. Voor de een ligt dat verlies nog vers in het geheugen, voor een ander is het al langer geleden gebeurd. Dit maakt dat het over het algemeen een zeer emotionele

²⁶⁰ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²⁶¹ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²⁶² Over de invulling van het muzikale gedeelte zijn de meningen eveneens verdeeld, wat uitgebreid aan bod komt in het volgende hoofdstuk.

²⁶³ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

gebeurtenis voor de deelnemers is. Zij zijn allemaal samen op dezelfde plek met het zelfde doel, maar ieder met zijn of haar eigen persoonlijke verhaal en emoties. Dat eigen verhaal en die emoties staan centraal op deze dag. Vandaar misschien ook dat zij met name op 'hun eigen' boompje gericht zijn en ondanks dat het niet de bedoeling is, toch een monumentje van het net geplante boompje maken. Het boompje staat voor veel mensen symbool voor de overledene. Zoals eerder aangegeven, heeft de organisatie een heel andere bedoeling: het was hun opzet om al die individuele bomen te laten uitgroeien tot een groot collectief herdenkingsbos, zonder al die persoonlijke spulletjes bij ieder boompje. Uiteraard staat de organisatie met meer distantie tegenover het bos en de individuele boompjes. De leden van de organisatie missen de persoonlijke binding met de kleine eik, beuk of lijsterbes die de deelnemers over het algemeen wel voelen. Niet alleen tijdens, maar ook na de Bomen voor het leven-dag blijft men doorgaan met het toe-eigenen en afbakenen van het boompje. Dit is iets waar de organiserende partijen niet blij mee zijn. Thea Willemsen zegt hierover:

Ik hoorde van eentje daar hadden ze een hekje omheen gezet. Ik heb het er wel eens met Peter over gehad en die zegt ook: 'Je moet voorkomen dat mensen het echt als hun boom gaan zien, want het drama is natuurlijk niet te overzien als zo'n boompje doodgaat. Want dan is hún boompje doodgegaan.'²⁶⁴

Het beleid is dat wanneer er bomen sterven (ongeveer 10%), men niet gaat herplanten. Het is normaal dat er bomen doodgaan, wat een belangrijke reden is dat ze niet op naam (van de overledene) gezet worden. Theo Wezenberg:

In principe worden verdwenen bomen niet vervangen. Mensen die zo betrokken zijn dat ze contact opnemen ben ik ter wille door ze een nieuwe boom ter beschikking te stellen. Hun regelmatige terugkeer naar de plantplek geeft hun emotionele binding met die plek al aan.

Daar er vele ervan uitgaan dat 'hun' boom er tot in de 'eewigheid' zal blijven staan zal het moment wanneer men geconfronteerd wordt dat ook dit bos als een regulier bos wordt onderhouden mijns inziens aanleiding tot vragen geven. Het gros ziet het geplante boompje als *hun* boom en niet als een boom die deel uitmaakt van een toekomstig *memorialbos* waar bomen zullen moeten worden gekapt om leven te geven aan de bomen van de toekomst.²⁶⁵

Dat het bos in eerste instantie niet beheerd werd, wordt niet door alle deelnemers gewaardeerd:

Mijn zoons en ik maken jaarlijks een soort bedevaart naar het Wilhelminabos. We zijn zeer tevreden over de gedenkplaats met de glasplaten, het viel ons op hoe schoon de platen zijn. Over de plek waar de bomen zijn geplant zijn we minder tevreden. De boom die is geplant in nagedachtenis aan mijn echtgenote is bijna onbereikbaar door de hoog opgeschoten brandnetels etc. Het is ook gevaarlijk daar de greppels hierdoor onzichtbaar zijn geworden. Ik ben 76 jaar en een tuimeling in

²⁶⁴ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

²⁶⁵ E-mail contact met Theo Wezenberg, 12-07-2006.

een greppel kan vervelend aflopen. De boom is voor ons zeer belangrijk om even in stilte te gedenken. Misschien kan hierover contact opgenomen worden met Staatsbosbeheer.²⁶⁶

(...) ik ben het veldje gaan bekijken waar ik vorig jaar een boompje heb geplant. Dit veldje zag er niet mooi uit. Veel boompjes leken dood en het was overwoekerd door grasachtige planten. Misschien komt het door de herfst. Ik ga in de zomer terug om te kijken.²⁶⁷

Hier staan het oorspronkelijke idee om de natuur zijn gang te laten gaan en het een echt bos te laten vormen, tegenover het belang van de deelnemer die het geplante boompje als monumentje ziet. Hierin zijn de betrokken instanties overstag gegaan: het bos zal tot op zekere hoogte beheerd worden.

Verschillende belangen spelen hier ook een rol. Het uitstrooien van as, wat sommige nabestaanden doen bij het boompje van hun overledene, vormt bijvoorbeeld een precair punt. De organiserende partijen hebben niet zozeer problemen met het uitstrooien op zich, maar ze zien liever niet dat dit op de Bomen voor het leven-dag gebeurt, in het bijzijn van de andere deelnemers. Het is in de beleving van de desbetreffende deelnemers van belang dat de as vruchtbare grond levert voor het boompje, dat het leven doorgegeven wordt en dat de overledene voortleeft in de boom. Dit is belangrijk voor de mensen die de boom planten en soms zelfs een wens van hun overleden dierbare. De organisatie acht echter niet het individuele belang, maar het belang van de grote groep belangrijker: de kans is groot dat andere aanwezigen de confrontatie met de as van iemand anders niet op prijs stellen en vervelend vinden. Ze juicht de asverstrooiingen niet toe, maar kan het toch ook niet tegenhouden.

Zoals gezegd, maakt Peter Derksen zich zorgen over de sterk toegenomen prijs voor het planten van een boom en het laten graveren van de naam van de overledene op een glaspaneel. Een verdere prijsstijging zou volgens hem mensen kunnen doen besluiten af te haken: mensen die eigenlijk een boom hadden willen planten, maar het niet kunnen betalen. Er zijn echter nauwelijks reacties over de prijs van de boom bekend van deelnemers. Wel zegt Derksen dat er veel negatieve reacties kwamen toen in 2001 de prijs voor een boom werd omgezet van f 7,50 (€ 3,40) naar f 35,- (€ 15,90).²⁶⁸ Er waren geen data beschikbaar om zijn uitspraken hierover te staven. Ook vertelt Derksen dat hij gebeld werd door een vrouw die twee bomen wilde planten – één voor haar zoon en één voor haar man. Ze had niet veel geld en zei dat ze een jaar lang iedere maand een bedrag van haar AOW opzij zou leggen om het bedrag van € 100,- bij elkaar te krijgen. Derksen antwoordde dat hij het niet wilde hebben dat zij zoveel moest sparen en gaf haar naar eigen zeggen een boom cadeau.²⁶⁹

²⁶⁶ Brief aan KWF Kankerbestrijding van een man uit Hoorn op 18-12-2003.

²⁶⁷ E-mail van een vrouw uit Eindhoven aan Stichting Nationale Boomfeestdag op 28-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag 2006.

²⁶⁸ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²⁶⁹ Peter Derksen tijdens de bijeenkomst in het Koningin Wilhelminabos op 04-07-2006.

In de reacties die de deelnemers naar Stichting Nationale Boomfeestdag gestuurd hebben heb ik één opmerking aangetroffen over het bedrag voor de boom:

Dank voor het vele werk en hulde dat de prijs van € 50,- geen beletsel hoeft te zijn om hier mee te kunnen doen.²⁷⁰

Hoewel deze opmerking niet geheel duidelijk is, blijkt wel dat de auteur het bedrag van € 50,- geen probleem gevonden heeft.

De verkoop van de cd-single en het fondsenwervend karakter dat KWF Kankerbestrijding aan de Bomen voor het leven-dag probeert mee te geven, schiet ten minste bij één van de deelnemers in het verkeerde keelgat. Zij stuurt een e-mail naar KWF Kankerbestrijding, Stichting Nationale Boomfeestdag én Staatsbosbeheer waarin ze haar beklag doet over het volgens haar commerciële karakter van de Bomen voor het leven-dag:

Het principe van een herdenking in combinatie met een boomplantdag is hier overspoeld door de behoorlijke commerciële herdenking. (inclusief de mededeling dat er collectebussen aanwezig zijn) Wat is dit? Een *fundraiser*?²⁷¹

Tussen de vele complimenten en dankzeggingen ('Ik wil jullie een groot compliment geven, wat een fantastisch georganiseerde dag!!!'²⁷²), zitten ook een aantal kanttekeningen: een mevrouw laat weten dat de verhalen van lotgenoten wat haar betreft achterwege gelaten mogen worden. Ook klaagt ze over het gedrang bij de onthulling van de glaspanelen. Er wordt door meerdere mensen geklaagd over het dringen bij de panelen met de namen. Ook is niet iedereen even blij met de verhalen van nabestaanden. Sommige mensen hebben een duidelijke mening over het programma en eventueel gewenste aanpassingen, zoals een vrouw uit Utrecht:

(...) Wat ik persoonlijk wel heel jammer vond was de inhoud van de ceremonie, voorafgaand aan het bomen planten. De toespraak van Peter Derksen was prachtig en gepast. Het koor zong echter zeer religieuze liederen, en ik zag dat ik niet de enige was die niet gecharmeerd was van de zangkwaliteiten en van de godsdienstige sfeer die hierdoor ontstond. Ook vond ik het moeilijk voor de vele aanwezige kinderen, kleinkinderen, ouders, zussen, broers en vrienden dat er twee toespraken waren van mensen die (veel te gedetailleerd) vertelden over het verlies van hun partner. Je kunt niet iedere nabestaande de erkenning geven die hij of zij verdient, maar ik had het heel fijn gevonden als er (kortere) toespraken gehouden waarin door een jong kind, of een jongvolwassene, door een volwassene en door een senior. Er zijn zoveel nabestaanden, en nu stond het partnerverlies zo centraal. Bovendien vind ik het voor een bijeenkomst waar zoveel mensen met hun eigen verdriet aanwezig zijn, niet prettig dat in detail gesproken wordt over het stervensproces. Ik wil jullie vragen of

²⁷⁰ E-mail van een vrouw uit Ursem (Noord-Holland) aan Stichting Nationale Boomfeestdag op 26-11-2006.

²⁷¹ E-mail van een vrouw aan KWF Kankerbestrijding, Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer op 28-11-2006.

²⁷² E-mail aan Stichting Nationale Boomfeestdag op 26-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag van 2006.

jullie daar volgend jaar rekening mee willen houden. De toespraken kunnen heel kort zijn, in de vorm van een gedicht, of een paar zinnen voor de dierbare overledene. Ook moet het gaan over het thema: bomen voor het leven (...).²⁷³

Niet alleen de organisatoren verschillen van mening over de muziekkeuze, ook de deelnemers hebben hier verschillende ideeën over. Tussen de vele positieve reacties van het programma zitten ook enkele negatieve, waaronder over de muziek. In hoofdstuk 6 komt dit thema uitgebreid aan de orde. Ook komen er reacties over het programma in het algemeen:

(...) Toch heb ik nog een paar kanttekeningen bij de centrale ceremonie. De voorgelezen verhalen van lotgenoten hadden wat ons betreft achterwege gelaten kunnen worden. Ieder heeft zijn eigen verhaal en dat is al zoveel. Mooie muziek, eventueel een gedicht, een moment stilte en oplaten van de ballonnen zouden wat ons betreft voldoende zijn.

Verder hebben wij ook de suggestie om het een en ander rustig lopend te houden tijdens de bijeenkomst, zodat ieder op het grote veld kan rondlopen rond de panelen. Nu ontstond er na de onthulling een gedrang en kwam men er onvoldoende aan toe het geheel te bekijken.²⁷⁴

(...) Tijdens de plechtigheid op de gedenkplek, kregen wij het gevoel dat we op een begrafenis in plaats van een herdenking waren. Wij vonden de verhalen van de nabestaanden iets te veel van het goede. Iedereen die daar een boom gaat planten heeft een soortgelijk verhaal. Het gaat niet om OVERLEVEN, maar DOORLEVEN. De een minuut stilte en het oplaten van de ballonnen vonden we zeer indrukwekkend. Aangezien meer mensen onze mening deelden, maar dit niet durven door te geven, wouden we u dit toch even laten weten.²⁷⁵

Het voortbestaan

Het is de vraag hoe lang de Bomen voor het leven-dag nog blijft bestaan. De beschikbare ruimte om bomen te planten in het bos raakt op enig moment vol. Bovendien is het niet duidelijk hoe lang KWF Kankerbestrijding wil doorgaan met een evenement dat geen geld oplevert, terwijl de nabestaanden van overleden kankerpatiënten niet meer expliciet worden aangemerkt als doelgroep. Peter Derksen wil dat de dag in het Koningin Wilhelminabos door blijft gaan en is er verbolgen over dat KWF Kankerbestrijding er – volgens hem – mee wil stoppen. Derksen:

Volgend jaar [in 2007, JT] stopt het in principe, na volgend jaar. Daar krijgen ze [KWF Kankerbestrijding, JT] ook wel reacties op, want ik zeg het tegen zoveel mogelijk mensen. Die reageren een beetje geschokt van: 'Huh? Dat kan toch niet?' Nee, ik zeg het tegen zoveel mogelijk mensen. Dat koor was ook helemaal ontdaan:

²⁷³ E-mail van een man uit Utrecht aan Stichting Nationale Boomfeestdag op 28-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag van 2006.

²⁷⁴ Uit een e-mail van een vrouw op 30-11-2006 aan Stichting Nationale Boomfeestdag naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag van 2006.

²⁷⁵ E-mail aan Bomen voor het leven-dag, verstuurd op 26-11-2006 naar aanleiding van de Bomen voor het leven-dag 2006.

dat ga je toch niet stoppen, zoiets? Ja, ik zeg: ‘Het KWF heeft een beleid dat ze niets voor nabestaanden wil. Zo hard is het gewoon.’²⁷⁶

Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding weet nog niet hoe lang de Bomen voor het leven-dag door kan gaan in het bos. Wel weet ze dat het in 2007 ook nog zal zijn.

Daarna moet alles weer opnieuw bekeken worden. Wel is er geëvalueerd bij de bezoekers: zet andere bossen neer, zodat bijvoorbeeld mensen uit Groningen er ook makkelijk naartoe kunnen. Dat zijn op zich hele goede ideeën, of het uitvoerbaar is weet ik niet.²⁷⁷

Thea Willemsen:

Ik heb ook nog niet gehoord wat er nu verder gaat gebeuren. Maar ik vraag me af, hoor. Omdat zoveel mensen de behoefte hebben om dit te doen.²⁷⁸

Cora Honing kan meer duidelijkheid verschaffen wat betreft de overwegingen om al dan niet door te gaan met de Bomen voor het leven-dag, hoewel ook zij geen antwoord heeft op de vraag of de dag zal blijven bestaan:

We hebben in 2007 in elk geval nog een dag. Voor zover mijn informatie reikt, zou eind 2007 het bos vol zijn. Dus wij zijn ons op dit moment aan het beraden hoe wij hiermee omgaan. We gaan met Staatsbosbeheer praten om te kijken is het nou echt vol, want we krijgen hier soms tegengestelde berichten over. Onze missie is gewijzigd de komende beleidsperiode. Nabestaanden vormen daarin niet een specifieke doelgroep. Dus uit dat oogpunt moet je zeggen: ‘Dan stop je met zo’n activiteit’, maar zo makkelijk is dat niet. Dus we moeten er maar een oplossing voor vinden. We weten dat het bos voor een heleboel mensen een hele bijzondere betekenis heeft. Als je kijkt dat er de laatste jaren 7.000 mensen komen, voorziet het blijkbaar in een bepaalde behoefte, wekt het ook een enorme sympathie bij mensen richting onze organisatie. Dat wij zoiets ook doen. Dat heeft een waarde in zich, een positieve houding ten aanzien van onze organisatie. Het levert in elk geval een positieve houding op die – hopen wij – mensen stimuleert als zij zelf met kanker worden geconfronteerd. Dat ze ons weten te vinden als informatiekanaal, gebruik maken van onze voorlichting. We hopen ook dat die mensen ons financieel steunen om allerlei onderzoek mogelijk te maken, maar ook om patiëntenorganisaties te ondersteunen. Dus wij zijn nu intern aan het kijken of en zo ja hoe, wij met dit bos verder omgaan. We zijn daar heel driftig mee bezig. We hebben nu twee à drie bijeenkomsten gehad.²⁷⁹

²⁷⁶ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

²⁷⁷ Gesprek met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006.

²⁷⁸ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

²⁷⁹ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

Op 29 januari 2008 vertelt Peter Derksen dat de Bomen voor het leven-dag tot 2010 doorgaat, maar dat dit nog niet naar buiten is gebracht.²⁸⁰ In een mailwisseling in september 2009 schrijft Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding dat haar organisatie van plan is om de Bomen voor het leven-dag ook na 2010 voort te zetten.

²⁸⁰ Gesprek met Peter Derksen 29-01-2008.

6. Praktijken

6.1. Zang en muziek²⁸¹

Zang/muziek

Zang en muziek spelen een grote rol tijdens de Bomen voor het leven-dag. Zoals beschreven in eerdere hoofdstukken, werd de half uur durende herdenkingsbijeenkomst in het Koningin Wilhelminabos in 2006 voorafgegaan door een aantal liederen van het koor *Zingen voor je leven*. Tijdens het eigenlijke programma zingt het koor dan ook nog een Afrikaans lied. Dit koor (dat eerder aan bod is gekomen in het vorige hoofdstuk) is een zogenoemd projectkoor van de Stichting Kanker in Beeld. Het koor is opgericht in 2003 in Amersfoort en bestaat geheel uit leden die op enigerlei wijze met kanker te maken hebben (gehad). In een begeleidend boekje bij een uitvoering in Utrecht staat hierover:

Dat kanker niet het eind van het lied hoeft te betekenen is gelukkig inmiddels een vertrouwde gedachte. Dat het ook het begin van een lied of zelfs van een heel repertoire kan zijn is minder bekend. Sinds 2003 hebben vele mensen die op één of andere wijze met kanker te maken hebben (gehad), hun heil gevonden in wat ook wel in de volksmond 'het kankerkoor' wordt genoemd.²⁸²

Het koor 'Zingen voor je leven' speelt sinds 2005 een rol tijdens de Bomen voor het leven-dag. Het eerste jaar van hun aanwezigheid zingen ze tijdens de aankomst van de deelnemers zeven liederen, waarvan het eerste nogmaals ter afsluiting wordt gezongen:

1. Come oh come
2. Somewhere
3. La la mwana
4. This little light of mine
5. Senzenina
6. My funny Valentine
7. Come oh come.

Als onderdeel van het officiële programma vertolkt het koor twee liederen, waarvan er één, *Somewhere* uit de musical *West Side Story*, ook al tijdens de aankomst van de deelnemers werd gezongen. De tekst van het andere lied, *Roodkapje*, is geschreven door een van de koorleden naar aanleiding van het overlijden van haar dochter.

Ook in 2006 zingt het koor aan het begin van het programma een aantal korte nummers. Met name door tekstfragmenten als 'Halleluja' en 'Oh Lord, hear my prayer' (een lied dat ook veelvuldig in Taizé gezongen wordt) geven de liederen een enigszins 'christelijke indruk'. Bij navraag blijkt dat de leden van het koor zelf de liederen

²⁸¹ Hier worden delen hernomen van een eerder onderzoeksverslag: J. TONNAER & P. POST: 'Zingen voor je leven. Over (koor)muziek in nieuwe (herdenkings)rituelen', in H. ADEMA & M. HOONDERT (reds.): *Zingen voor het leven. Over de bindende kracht van muziek in de multiculturele en multireligieuze samenleving* (Heeswijk 2008) 34-43.

²⁸² Uitvoering voor het Helen Dowling Instituut, Paushuize, Utrecht, 04-10-2006.

uitkiezen en dat het *absoluut niet* de bedoeling is dat het optreden christelijk georiënteerd lijkt. De coördinator van het koor vindt zelf niet dat er een christelijke nadruk naar voren komt uit het repertoire bij de Bomen voor het leven-dag:

Als de liederen al christelijk georiënteerd leken is dit zeer zeker niet bewust gedaan. Wij proberen geen kerkelijke focus te geven aan onze liederen. Wij treden meestal ook niet op in een kerk maar op oncologische afdelingen. Dat de liederen die sommige koorleden aanbrengen wel degelijk die kleur hebben komt door de verschillende manieren waarop patiënten en nabestaanden met hun verdriet omgaan.²⁸³

Het koor vertolkt in 2006 zeven nummers totdat het eigenlijke programma begint:

1. Canon (Halleluja)
2. Somewhere (West Side Story)
3. Oh Lord, hear my prayer
4. This little light of mine
5. My funny Valentine
6. Cent mille chansons
7. Come, oh come.

Tijdens het programma wordt nog één lied gezongen: *Senzenina*. Het wordt aangekondigd als een Afrikaans lied ‘met weinig woorden en veel melodie’, dat vertaald ‘bemoediging’ betekent.

Een jaar later, in 2007, is de rol van het koor ongeveer gelijk gebleven, met dien verschild dat er in het eigenlijke programma niet meer gezongen wordt, maar wel tijdens het oplaten van de ballonnen. De nummers die deze dag worden gezongen zijn voor het grootste gedeelte dezelfde als het jaar ervoor. *Canon (Halleluja)* en *Come, oh come* zijn vervangen door onderstaande nummers:

- Shpil zhe mir a lidele af yidish
- Ik zing
- Kol Ha’olam Kulo.

Volgens Mariejan van Oort, de stembdocente van het koor, bemoeit de organisatie van de Bomen voor het leven-dag zich niet met het repertoire. Men geeft alleen aan dat het niet te zwaar en te lang mag zijn, en dat er tijdens het ballonnen oplaten gezongen mag worden. Het koor had graag tijdens het programma een lied willen zingen, zodat de deelnemers met volle aandacht zouden kunnen luisteren, maar daar bleek in 2007 geen plaats voor.²⁸⁴ De liederen van het koor krijgen daarmee de functie van achtergrondmuziek: aan het begin van het programma vormt het koor het muzikale

²⁸³ Uit een e-mail van Patricia Deiters-Rahusen, coördinator Zingen voor je leven, bestuurslid Kanker in Beeld, 06-12-2006.

²⁸⁴ Aldus Mariejan van Oort, stembdocente Zingen voor je Leven in een telefonisch gesprek op 11-12-2007.

kader waarbinnen de herdenking plaats gaat vinden en tijdens het oplaten van de ballonnen begeleiden de liederen de ballonnen; het gezang zorgt ervoor dat men de aandacht op de ballonnen richt. Wanneer de muziek afgelopen is, gaan de deelnemers weer verder naar het volgende onderdeel. Er is geen moment in het programma om echt gericht naar het koor te luisteren zonder dat er iets anders gebeurt.

In 2006 bleek al dat het uitdrukkelijk niet de bedoeling is over te komen als een christelijk/religieus koor. Gevraagd naar waarom het koor die christelijke associaties wil vermijden, zegt de coördinator van het koor dat het niet gaat om de indruk die ze willen wekken. Volgens haar wil het koor ‘eigenlijk helemaal geen indruk wekken’:

Het gaat er bij alle activiteiten van Kanker in Beeld (en dus ook de koor-optredens) om dat de koorleden expressie geven aan hetgeen ze beleven. (...) Veel koorleden moeten even helemaal niets hebben van christelijke en kerkelijke liederen. Anderen daarentegen juist weer wel. We proberen iedere keer weer een juiste balans aan te brengen.²⁸⁵

In 2007 lijkt er explicieter op het christelijke gehalte gelet, wat erin resulteerde dat het lied *Canon (Halleluja)* is weggelaten. Ook *Come, oh come* is vervangen door een ander lied. De stemdocente vindt wel dat ze met het zingen ‘religieus bezig zijn’: verbinden, steun vragen, gevoelens verwoorden. Een werelds lied kan religieus worden door de bezieling waarmee gezongen wordt. Het is breed te interpreteren en dat is ook de bedoeling.

Verschillende mensen hebben een aandeel in de keuze van het repertoire. De stemdocente is een van de personen die liederen aanreikt. Afgelopen jaar zijn er vier koorleden gestorven. Naar aanleiding daarvan heeft het koor toen ‘een ritueel gedaan’ (sic) met een Hebreeuws lied met een tekst van een rabbijn. Dit nummer werd ook bij de Bomen voor het leven-dag gezongen. De dirigent reikt eveneens liederen aan. Van hem kwam de keuze voor *Oh Lord hear my prayer. Cent mille chansons* is door een koorlid aangereikt en *Ik zing* is geschreven door een koorlid. Er zijn enige selectiecriteria: het lied moet qua tekst mooi passen, het moet goed te bewerken zijn en goed te zingen met een koor.

Zoals eerder vermeld zingt ook Peter Derksen twee liederen tijdens het herdenkingsprogramma. De cd-single met beide liederen, die Stichting Nationale Boomfeestdag ter gelegenheid van de zesde Bomen voor het leven-dag in 2005 heeft uitgebracht, is bedoeld als een herinnering aan het Koningin Wilhelminabos en aan de herdenkingsdag, maar is volgens de stichting ook ‘een extra bijdrage aan uw rouwverwerking’.²⁸⁶ De liedjes zouden speciaal geschreven zijn voor iedereen die iemand heeft verloren aan ‘deze on(be)grijpbare ziekte’. Benadrukt wordt verder dat Peter Derksen dit zelf ook heeft meegemaakt.²⁸⁷ De opbrengst van de cd gaat naar het beheer van het bos.

²⁸⁵ Uit een e-mail van Patricia Deiters-Rahusen 26-01-2009.

²⁸⁶ www.boomfeestdag.nl/single, geraadpleegd 29-10-2008.

²⁸⁷ Ibid.

Om een idee te geven van deze liederen geef ik hier integraal de teksten weer:

Bos van liefde

De natuur geeft ons leven en laat bossen groeien.
Ze zorgt voor het bestaan van alles wat ontwaakt.
De zon beschijnt de aarde en laat bloemen bloeien.
De cirkel van het leven lijkt volmaakt.

Maar soms toont die natuur ook donkere zijden.
Storm en regen maken het leven guur.
Wie in zo'n donkere herfst vecht voor betere tijden,
gaat moedig door tot het laatste uur.

De wind door de bomen fluistert de namen, gegraveerd in glas.
Roepend naar diegene, die eens in ons midden was.
Mooie momenten, fijne momenten, ze blijven bestaan.
Door hen en wij samen zal een bos van liefde ontstaan.

Vandaag is de dag, dat wij die natuur iets schenken.
Wat zal staan in rust, in weer en wind.
Het symbool waarbij wij onze geliefden gedenken.
De boom die leven en dood verbindt.

De wind door de bomen fluistert de namen, gegraveerd in glas.
Roepend naar diegene, die eens in ons midden was.
Mooie momenten, fijne momenten ze blijven bestaan.
Door hen en wij samen zal een bos van liefde ontstaan.

een bos van liefde,
een bos van liefde,
een bos van liefde,
ons bos van liefde.

Bij jou

Als ik hier ben voel ik warm jouw hand, in die van mij, zomaar
'k luister en ik hoor hoe stil het wordt zo dicht bij jou
Ik zie jouw lach, jouw lieve lach alleen van jou voor mij, voor me
Ik huil om wat er niet meer samen is, wat moet ik nou

Mijn gevoel voor jou verandert nooit, hier ben ik thuis bij jou.
Mijn hart gaat sneller slaan, ben even weer bij jou
Mijn gevoel voor jou verandert nooit, hier ben ik thuis bij jou.
M'n diepe liefde voor je liet je hier bij mij

Dagen gaan voorbij, ik lach, ik voel,
 maar nooit meer zo, lieveling
 ik huil om wat van mij die dag met jou is meegegaan
 maar als ik hier loop dan ben ik even niet alleen, één met jou
 hier voel ik jouw plotselinge kracht,
 want mijn gevoel voor jou, mijn lief, verandert nooit

Nee, mijn gevoel voor jou verandert nooit, hier kom ik thuis
 bij jou alleen, met jou alleen

Bij jou.....

Het eerste lied gaat heel specifiek over het Koningin Wilhelminabos; het tweede raakt algemener aan het thema van verlies, maar is tegelijkertijd ook toepasbaar op het herdenkingsbos. De teksten zijn algemeen genoeg om toegeëigend te worden door de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag. Op de thematiek van de liederen wordt later explicieter ingegaan. Anders dan bij het koor, gaat het hier niet om achtergrondmuziek: wanneer Peter Derksen optreedt, gebeurt er niets anders: men luistert naar de liederen. Dit zorgt ervoor dat de teksten meer naar voren komen en meer gewicht krijgen dan bij het koor.

Sinds de eerste Bomen voor het leven-dag heeft muziek een rol gespeeld. De eerste jaren werd er slechts muziek gedraaid. In 2002 werd de rol van muziek en zang groter: er was toen een optreden van accordeonspeler Henny Langeveld²⁸⁸, en de korte toespraken werden gevolgd door een lied, *Heaven is a place nearby* van Lene Marlin. Dat jaar trad er ook eenmalig een koor op: het Barbershopkoor uit De Meern zong het lied *Friends* voor een overleden koorlid voor wie zij een boom plantten. In 2003 werd er weer slechts muziek gedraaid, ditmaal van de CD *Paradise road: song of survival*. Zangeres Hanny zong in 2004 het lied *Laat me alleen* dat zij heeft opgenomen ter nagedachtenis aan haar dochter Deborah, die eerder dat jaar aan kanker overleed. Peter Derksen sloot datzelfde jaar zijn toespraak af met het lied *La mamma*²⁸⁹, begeleid door een deel van het orkest van *Benny's Big Showorchestra*. Leden van dit orkest plantten diezelfde dag een boom voor hun overleden orkestleden. Voordat het programma begon, werd een cd gedraaid.

In 2005 wordt het koor 'Zingen voor je leven' toegevoegd aan het programma van de Bomen voor het leven-dag en zingt Peter Derksen het lied *Bij jou*. Vanaf dat jaar blijft Derksen ieder jaar zingen tijdens het herdenkingsprogramma van de Bomen voor het leven-dag.

²⁸⁸ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag2002.html, geraadpleegd 22-12-2008; POST: 'De "Bomen voor het Leven"-dag' 195. Post heeft het hier over een bandoneonspeler. Hij zegt hierover: 'Het optreden van de bandoneonspeler is duidelijk geïnspireerd op het optreden van de Nederlandse bandoneonspeler Kraayenhof in de kerkelijke huwelijksviering van kroonprins Willem Alexander en prinses Máxima, 02-02-2002.'

²⁸⁹ Oorspronkelijk in het Frans door Charles Aznavour, in Nederland bekend geworden door de versie van Corrie Brokken.

Het lied zingen in het bos is heel erg mooi. Harp erbij, door die bomen, heel mooi. Dat doe ik drie keer op een dag. Dit jaar [2006, JT] wil ik het liefst allebei de liedjes zingen²⁹⁰, maar ik weet niet of KWF dat goed vindt. Of Cora het goed vindt. Ik denk dat ze zich er niet meer mee bemoeit. Ik vind het een toegevoegde waarde hebben: het maakt het persoonlijk.²⁹¹

Over de toevoeging van het koor aan het programma zegt Cora Honing:

Het koor hebben we vorig jaar [2005, JT] voor het eerst uitgenodigd en ze hebben zelf gevraagd of ze weer mochten komen. Het koor vindt het zo bijzonder om te doen, dus die willen gewoon elk jaar komen.²⁹²

In 2008 wordt het repertoire van het koor wederom enigszins aangepast en bestaat nu uit de volgende elf liederen:

1. Sana Sananina
2. Lord, hear my prayer
3. Noyana
4. This little light of mine
5. Koh ha'olam kulo
6. My funny Valentine
7. Shpil ze mir a lidele af yidish
8. Zing, vecht, huil, bid, lach, werk en bewonder
9. Aué
10. Somewhere
11. Ik zing.

Na het oplaten van de ballonnen wordt nogmaals het lied *Noyana* gezongen.

Het gaat hier duidelijk om muziek en zang om naar te luisteren; het is niet de opzet of de bedoeling dat het publiek mee gaat zingen. Participatie van de deelnemers uit zich niet in het meedoen, maar in het meemaken en beleven. Wat wel voorkomt is dat een groepje deelnemers zelf muziek maakt of een lied zingt rondom een net geplante boom.²⁹³

Tijdens de Bomen voor het leven-dag luidt het koor het begin van het ritueel in: als de deelnemers zich verzamelen bij de gedenkplek is het koor al aan het zingen; wanneer het stopt begint het eigenlijke programma. Dan treedt het koor nog eenmaal kort op na het loslaten van de ballonnen, waardoor deze rituele handeling benadrukt wordt. Dit is een veel voorkomend patroon in rituele settings, zo valt te lezen in de *Encyclopedia of religion*:

²⁹⁰ Behalve *Bij jou* ook *Bos van liefde*.

²⁹¹ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

²⁹² Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

²⁹³ Dit zegt voormalig KWF Kankerbestrijdingmedewerker Karel van Koppen tijdens een gesprek dat ik met hem had (28-06-2006), zelf heb ik het gezien en gehoord tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2006.

The beginning and ending of a musical performance may coincide with the beginning and end of a ritual performance. Music may begin before a ritual and end after it, enclosing the performance in a temporal bracket or frame; or music may be performed selectively at temporal high points in ritual activity, highlighting significant periods of religious action.²⁹⁴

Contextuele analyse

Ritueel, koor en religieuze dynamiek

Ik wil hier kort en verkennend de rol van muziek, en in het bijzonder koormuziek, in actuele rituele repertoires aan de orde stellen. Het gaat hierbij om de nauwe relatie tussen muziek en ritueel: rituelen zijn ondenkbaar zonder muziek, stelt Hoondert in zijn inaugurele rede in 2007.²⁹⁵ Ook refereert hij daarbij met name aan de context van nieuw opgekomen rituelen, *emerging rituals*. In nagenoeg alle vernieuwde of nieuwe rituele repertoires is muziek dominant aanwezig. Dat geldt voor kerkelijke innovatielijnen zoals Thomasvieringen, vieringen van de zogenoemde Open Kerkbeweging²⁹⁶, Taizévieringen²⁹⁷, de grote aantrekkingskracht van evangelicale diensten en vieringen van migrantenkerken.²⁹⁸ In de marge van het kerkelijk repertoire, waar de grenzen van binnen-, rand- en buitenkerkelijk in elkaar overgaan of vloeiend worden, is dezelfde tendens zichtbaar: muziek is een dominante factor in rituele repertoires in gevangenissen²⁹⁹, zorginstellingen, de krijgsmacht, scholen. Daarnaast speelt muziek een grote rol in de populaire vieringen op de as van het jaar (Kerstmis en, hoewel veel minder, Goede Week/Pasen) en van het leven (doop/geboorte, huwelijk, uitvaart³⁰⁰). De discussie over welke muziek wel of niet passend zou zijn op een uitvaart in de kerk is bekend.³⁰¹ Ook heeft muziek een centrale rol in de actuele hausse aan herdenkingsritueel, een van de meest succesvolle deelrepertoires van de actuele

²⁹⁴ T. ELLINGSON: Lemma 'Music: music and religion', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6248-6256, p. 6253.

²⁹⁵ M. HOONDERT: *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen* (= inaugurele rede Universiteit van Tilburg) (Heeswijk 2007) 14.

²⁹⁶ Zie hiervoor P. POST: 'Re-inventing liturgical music. Jan en Peter Hendriks en de Open Kerkbeweging', in M. HOONDERT, I. DE LOOS, P. POST & L. VAN TONGEREN (reds.): *Door mensen gezongen. Liturgische muziek in portretten* (Kampen 2005) 302-317.

²⁹⁷ Zie hiervoor onder andere HOONDERT: *Om de parochie*.

²⁹⁸ Hier verwijs ik naar het onderzoek van Mirella Klomp. Aan de Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht verrichtte zij binnen het programma 'Liturgical transformation and cultural complexity' onderzoek naar de klank van liturgie. Zie haar dissertatie M. KLOMP: *The sound of worship. Liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (= dissertatie Protestantse Theologische Universiteit) (Utrecht 2009).

²⁹⁹ Zie voetnoot 296.

³⁰⁰ Zie hiervoor onder andere VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 205-209.

³⁰¹ Vele bronnen zijn mogelijk. Ik verwijs hier slechts naar een artikel van Mirella Klomp over zinvol gebruik van zogenaamd 'wereldlijke' muziek in de uitvaartliturgie. M. KLOMP: 'De sound van de uitvaartdienst', in L. VAN TONGEREN (red.): *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007) 75-92; naar M. HOONDERT & W. RUESSINK: 'Muzikale vormgeving van de rooms-katholieke en protestantse uitvaartliturgie', in L. VAN TONGEREN (red.): *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007) 55-73; en naar een artikel van Anton Vernooij over muziek in de kerk in het algemeen: A. VERNOOIJ: 'Dominante tendensen in de hedendaagse kerkmuziek', in *Herademing. Tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek* 4 (2001) 13-18.

ritualiteit. Het complexe ritueel na rampen, aanslagen, ongelukken en de dood van zogenoemde *celebrities* kent steeds een belangrijke muzikale component. Het volstaat hier te wijzen op de afscheidsviering van prinses Diana (september 1997, met zowel traditionele koormuziek van de Church of England als een lied van Elton John), alsook op die van volkszanger André Hazes in de ArenA (september 2004), dat zich voor een belangrijk deel laat typeren als een stadionconcert.

Rituele dynamiek vanaf de jaren zestig

In de jaren zestig kwamen vastliggende rituele en muzikale repertoires sterk in beweging. Verondersteld kan worden dat dit bepalend is geweest voor de rituele dynamiek en de rol van (koor)muziek. Het beeld is complex: inmiddels spreekt men wel over het plotselinge en vreemde sterven van het christendom in ons land.³⁰² In een periode die de aanzet vormde voor de bloei van de liturgische vernieuwingsbeweging, die zich vooral ook op volksmuzikaal terrein voltrok met in de hoofdrol voortrekkers als Huub Oosterhuis en Bernard Huijbers, liepen de kerken leeg. Ritueel en muzikaal repertoire verloren hun plausibiliteit; zelfreflectie en zelfexpressie waren de sleutelwoorden voor de radicale ontmanteling van een honderdjarig ritueel-muzikaal bouwwerk. De enorme creativiteit en innovatie in de jaren zestig en zeventig lijken achteraf gezien eerder contraproductief geweest te zijn, alle *beatmissen* ten spijt.³⁰³ Interessant is het te zien hoe hier de amateurmuziek, meer specifiek de koorcultuur, figureerde.³⁰⁴ In het tijdvak 1850-1950 was die sterk zuilgebonden. Ook buiten de kerk was er de sterke binding aan de zuil. De grens tussen liturgische/sacrale en profane/seculiere muziek was relatief. Religieuze-liturgische muziek klonk buiten de kerkruimte bij tal van gelegenheden in het publieke en semipublieke domein bij feesten, jubilea opvoeringen etc. Andersom drong profane muziek de kerkruimte in, met alle discussie van dien (meerstemmige uitvoeringen, harmonie/blaasmuziek). Ik schets hier slechts wat lijnen en wijs nog enkel op het intrigerende fenomeen van de volksliedbeweging, die voor een deel verbonden was met niet-kerkelijke (deel)zuilen en die een directe link had met de liturgische volkstaalbeweging van Oosterhuis (vergelijk hier de rol van Jop Pollmann).³⁰⁵

De dynamische zestiger jaren vormden de opmaat voor wat de 'ritencrisis' is gaan heten. Na het verdampen van de repertoires was men tamelijk onthand en werd naarstig gezocht naar nieuwe vormen.³⁰⁶ In binnen- en vooral buitenkerkelijke kaders kwamen er in de jaren tachtig, maar in ons land vooral vanaf de jaren negentig, allerlei nieuwe rituelen op, waarbij muziek vrijwel zonder uitzondering een belangrijke component vormde. Twee genres springen in het oog: feesten en herdenken. Het vermoeden is dat hier de koorcultuur een grote rol speelt. Een echte geschiedenis van de Nederlandse koorcultuur van de laatste vijftig jaar is, zo meen ik te kunnen zeggen,

³⁰² Zie ook hoofdstuk 4.

³⁰³ TONNAER & POST: 'Zingen voor je leven' 36; HOONDERT: *Om de parochie* 24-26, 101.

³⁰⁴ Zie HOONDERT: *Om de parochie*.

³⁰⁵ Josephus (Jop) Pollmann (1902 - 1972) was een propagandist van de Nederlandse volkscultuur, in het bijzonder het Nederlandse volkslied.

³⁰⁶ LUKKEN: *Rituelen in overvloed*.

nog niet geschreven (voor een eerder tijdvak is er het werk van Jozef Vos³⁰⁷), maar in heel algemene zin vermoed ik een zekere parallelle met de rituele dynamiek: na de overgangperiode van zoeken en herpositioneren in de jaren zestig en zeventig bloeit die in een nieuwe vorm op vanaf de jaren tachtig.³⁰⁸ Soms is de binding met kerken er nog (vooral in bepaalde reformatorische kringen), maar vaker is er sprake van nieuwe sociabiliteitskaders. Deze bloeiende koorcultuur is, zeker ook voor cultuurwetenschappers, niet altijd zichtbaar. Maar bij allerlei gelegenheden komt ze aan het licht: bij herdenkingen, feesten en jubilea, en bij een gelegenheid zoals de enorm aansprekende korenwedstrijd (Korenslag) van 2006/2007, waarmee de EO een heus kijkcijferkanon in huis bleek te hebben. In 2008/2009 kwam er een tweede editie van deze wedstrijd.³⁰⁹

Wanneer we nu de zeer belangrijke herdenkingscultuur nader bezien, valt op dat vanaf de eerste grote publieke herdenkingsviering (na de Bijlmerramp in 1992) koren dominant in het ritueel aanwezig zijn. Het is dan inmiddels een algemeen beeld bij publieke herdenkingen en ook bij individuele zoals begrafenissen en crematies. Dikwijls is er een persoonlijke link: wanneer een overledene zelf lid van een koor was, wordt het vanzelfsprekend dat het koor acte de présence geeft. Of het nu gaat om een gospelkoor, een barbershopkoor of zeemanskoor, men 'doet iets' op de begrafenis of crematie. Er is echter nog een andere factor in het spel: de zoektocht naar een passende rituele vorm. De oude warme deken van het kerkelijke aanbod voldoet niet meer, waardoor men zoekt naar een adequate eigen vorm en tegelijk tamelijk onthand is in die zoektocht. Wat is een passende symbooltaal? In de setting van begrafenissen en crematies grijpt men graag naar muziek en/of poëzie om een zeker tegenwicht te bieden aan de stroom van woorden die steeds toch weer opklinkt na het obligate 'hier schieten woorden tekort'. Muziek, verhalen en poëzie vormen in deze nieuwe vieringen geliefde en, men zou kunnen stellen voor de hand liggende, componenten.³¹⁰ Deze tendens is breder waarneembaar: in kerkelijk-liturgische setting bijvoorbeeld waar gregoriaans weer een plek krijgt en waar de meditatieve repetitieve Taizé-muziek jongerenritten draagt en schraagt. Anders dan vaak in 'traditionele' vastliggende rituele en muzikale repertoires, is de rol van muziek voor de deelnemers aan nieuwe rituelen vooral beperkt tot luisteren en/of bezinnen. In een recente analyse van nieuw kerkelijk ritueel repertoire bleek vrij algemeen hoe meezingen een belangrijke factor is.³¹¹ In het ritueel van de Bomen voor het leven-dag is eerder sprake van het tegendeel: het is niet de opzet of de bedoeling dat het publiek mee gaat zingen.

³⁰⁷ J. VOS: "*De spiegel der volksziel*". *Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (= dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 1993); IDEM: *Rapport betreffende de mogelijkheden voor een geschiedschrijving van de koorzangbeoefening in Nederland* (Onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur, Universiteit). (Utrecht 1995).

³⁰⁸ TONNAER & POST: 'Zingen voor je leven' 36-37.

³⁰⁹ Zie voor 2006/2007: www.eo.nl/programma/korenslag/2006-2007/page/-/archive.esp en voor 2008/2009: www.eo.nl/korenslag, beide geraadpleegd 06-01-2009.

³¹⁰ Als voorbeeld van een nieuwe viering wil ik noemen *Concerto in Memoriam*: een jaarlijks herdenkingsconcert dat sinds 1994 op gedenkpark Westerveld in Driehuis, Noord-Holland, wordt gehouden. Het uitgangspunt voor dit concert is 'alleen de muziek kan over de dood spreken' www.bc-westerveld.nl/concerto-in-memoriam, geraadpleegd 27-01-2009.

³¹¹ HOONDELT: *Muziek als rituele praktijk* 34.

Ik noemde al eerder de rol van koormuziek bij uitvaarten. Niet alleen gezongen door een koor speelt muziek bij gepersonaliseerde uitvaartriten een belangrijke rol, ook worden er regelmatig cd's gedraaid. Dit zorgt voor een grotere variëteit van muziek. Voorheen lagen de repertoires van de (christelijke) ritualiteit min of meer vast, nu zien we dat ook de muziekkeuze sterk geïndividualiseerd is en bepaald wordt door lokale omstandigheden en voorkeuren.³¹² Het sterkste zien wij het ontstaan en de groei van een gevarieerde muziekcultuur bij rituelen waarbij de invloed van de zogenoemde randkerkelijken dominant is. Het gaat hier met name om gelegenheidsliturgie, rituelen op de levensas (doop, huwelijk, uitvaart). Bij deze rituelen zijn de grenzen tussen 'binnen' en 'buiten' de kerk vloeiend. Er vindt vaak een uitvaartritueel in een kerk plaats en daarnaast ook nog een ritueel dat zich afspeelt op de begraafplaats, in het uitvaartcentrum of het crematorium. Deze rituele settings beïnvloeden elkaar. In plaats van traditionele christelijke muziek zoals de gregoriaanse requiemmis of een toonzetting van Latijnse requiemteksten, kiezen nabestaanden nu, mede onder invloed van de rituelen die zij meemaken in uitvaartcentrum en crematorium, voor Nederlandstalige liturgische gezangen, geliefde klassieke composities die men kent van radio of televisie, pop- en volksmuziek – al dan niet van cd.³¹³ Dit zien we eveneens bij de Bomen voor het leven-dag, zowel in het repertoire van het koor als de liederen die Peter Derksen ten gehore brengt. Ook hier, zo blijkt uit reacties van deelnemers en mensen die de dag organiseren, verschillen de ideeën over wat goed en passend is wat muziekkeuze betreft tijdens dit herdenkingsritueel.

Welke betekenissen mensen toekennen aan muziek bij rituelen is nauwelijks onderzocht en het voert helaas te ver om er in dit onderzoek dieper op in te gaan. In het veel gebruikte boek voor *ritual studies* van Catherine Bell³¹⁴ komt muziek niet voor en ook Grimes besteedt in zijn publicaties nauwelijks aandacht aan muziek. In *Marrying and Burying* wijdt hij er één alinea aan.³¹⁵ Een uitzondering op dit gebrek aan aandacht in het rituelenonderzoek is het kwalitatieve onderzoek van Van den Akker naar nieuwe rituelen na overlijden.³¹⁶ In zijn onderzoek besteedt hij enige aandacht aan muziek en signaleert hij voornamelijk enkele muzikale trends in het uitvaartritueel. Van den Akker stelt onder andere dat muziek zich voor de mensen van vandaag heel goed lijkt te lenen voor een betekenisgeving die aansluit bij de belevingswereld van de overledene en bij de emoties van de nabestaanden. Muziek blijft zich steeds vernieuwen: elke dag komt er nieuwe muziek bij, in alle genres, van klassiek tot pop. In de uitvaartmuziek zijn bepaalde trends te onderscheiden, zoals door de DELA-top 50 wordt geïllustreerd.³¹⁷ De muziek waarvoor overlijdenden en nabestaanden kiezen,

³¹² HOONDERT: *Muziek als rituele praktijk* 12-13.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ BELL: *Ritual*.

³¹⁵ HOONDERT: *Muziek als rituele praktijk* 19; R. GRIMES: *Marrying and burying. Rites of passage in a man's life* (Boulder [etc.] 1995) 136. Op het gebied van de liturgiewetenschap is er wel aandacht voor muziek als onderdeel van de christelijke ritualiteit. Gerard Lukken schrijft in zijn boek *Rituelen in overvloed* onder meer: 'De muziek bepaalt op ingrijpende wijze de gestalte zelf van de liturgie.' LUKKEN: *Rituelen in overvloed*.

³¹⁶ VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 205-209.

³¹⁷ Zie www.dela.nl/random_overlijden/uitvaart_top_50, geraadpleegd 14-01-2009 en 14-01-2010. Dit is geen 'hitlijst' van de daadwerkelijk gedraaide muziek bij een uitvaart. Het is een overzicht van wat mensen nu denken dat ze op hun uitvaart willen horen. De top 5 op 14 januari 2010 is: 1. *Time to say goodbye* van

heeft minder een symbolische, maar veel meer een directe betekenis: niet de betekenis van de muziek of de tekst staat voorop; wat telt is dat de overledene van deze muziek hield. Het gaat hier om de presentatie van de persoon – echter wel met afscheid als thema. Dat wil niet zeggen dat alles kan, zeker niet in de kerk, waar bisschop, pastoor en dominee de regels bepalen, maar ook niet in het crematorium, waar weer andersoortige regels gelden.³¹⁸ Bubmann wijst in een artikel over liturgische muziek in een plurale cultuur op vier aspecten die een rol spelen in het gebruik van muziek in de kerk.³¹⁹ Allereerst, stelt hij, is er de kerkmuzikale traditie die in de loop der tijd gegroeid is. Vervolgens is daar de religieuze behoefte van het postmoderne individu. Voorts spelen theologische overwegingen mee en tot slot is er de invloed van de gemeente, de kerkleden. Muziek in de kerkdienst is dus niet alleen een kwestie van smaak en herkomst, er is meer in het geding: de omgang met muziek is in de kerk een vraag waarbij ethische en esthetische, ecclesialogische en liturgische aspecten een rol spelen.³²⁰

Hoewel het bij beide om een herdenking gaat, is er een wezenlijk verschil tussen de muziek bij een uitvaart en een (collectieve) herdenking. Bij een uitvaart heeft de muziek een andere functie: er gebeuren andere dingen, zoals het binnendragen van de kist. De muziek daarbij moet gelegenheid geven voor deze actie. Muziek en rituele functie zijn hier nauwer betrokken dan bij een collectieve herdenking als de Bomen voor het leven-dag. Bovendien is er bij muziek bij een uitvaart een persoonlijke band met de overledene die er bij de Bomen voor het leven-dag niet is. Peter Derksen legt met zijn liederen weliswaar een verband tussen de herdenking en de gebeurtenis (het bos, de namen in het glas, het missen van een dierbare), maar niet met de overleden persoon (personen) zelf. Ook tijdens een herdenkingsritueel als de Bomen voor het leven-dag kan niet zomaar alle muziek ten gehore gebracht worden, zoals blijkt uit sommige reacties. Bij gebrek aan een vaststaand liturgisch kader, is de organisatie – zoals het geval is bij veel meer nieuwe rituelen – teruggeworpen op haar eigen oordeel: meningen en smaken verschillen, en wat de een niet vindt kunnen, is voor de ander juist gepast.

Muziek en emotie

Music is often considered to have supernatural power, presumably because it is ephemeral, it cannot be seen, and it deeply moves people's emotions.³²¹

Andrea Bocelli en Sarah Brightman; 2. *Het water* van Marco Borsato; 3. *De steen* van Paul de Leeuw; 4. *Angels* van Robbie Williams; 5. *Afscheid nemen bestaat niet* van Marco Borsato.

³¹⁸ VAN DEN AKKER: *De dode nabij* 207.

³¹⁹ P. BUBMANN: 'Kriterien und Perspektiven für gottesdienstliche Musik in einer sich verändernden Gesellschaft', in I. MILDENBERGER & W. RATZMANN (reds.): *Klage – Lob – Verkündigung, Gottesdienstliche Musik in einer pluralen Kultur* (Leipzig 2004) 11-35, p. 13.

³²⁰ Scriptie M. KLOMP: *Waarheen leidt de weg? Zogenaamd "wereldlijke" muziek in de uitvaartliturgie: een onderzoek naar betekenisgeving* (= scriptie Vrije Universiteit Amsterdam) (Amsterdam 2005) 21. Mirella Klomp doet in haar scriptie een achttal aanbevelingen met betrekking tot zinvol gebruik van zogenaamd 'wereldlijke' muziek in de eredienst, p. 68-71.

³²¹ HOONDERT: *Muziek als rituele praktijk* 14; hierin citaat: J. KAEMNER: *Music in human life. Anthropological perspectives on music* (Austin 1993) 61.

‘Misschien behoort luisteren naar muziek wel tot de meest subjectieve ervaringen van een mens. Ieder geluid valt via het oor op een bodem in de menselijke ziel die bij iedereen verschilt en anders geaard is’, aldus Vernooij in zijn bijdrage over musiceren en luisteren in *Ritueel bestek*.³²² Ook in de kerk moet muziek heden ten dage eerst en vooral emotie oproepen, constateert Vernooij met iets wat op een lichte afkeer lijkt:

Een liturgisch gezang lijkt bijvoorbeeld tegenwoordig niet meer allereerst goed gekozen als het qua genre en vorm beantwoordt aan zijn plaats in de liturgie, maar als het de kerkganger weet aan te spreken, beter, in hogere sferen weet te brengen. Herkenning, ontroering en sentiment zijn positieve begrippen geworden.³²³

Hoondert stelt in zijn proefschrift dat de aandacht voor de eigen taal van muziek past bij een culturele dynamiek die zoekt naar beleving en emotie. We leven in een belevingscultuur, waarin producten, diensten en plaatsen niet worden beoordeeld op hun functionele belang, maar op hun symbolische waarde, identiteit en belevingswaarde. Centraal staat dan ook de vraag: ‘Wat doet dit mij?’³²⁴ Het gaat dan met name om de betekenissen die door de luisteraar aan de muziek worden toegekend. Het accent verschuift van het proberen te doorgronden van een muziekstuk en de ‘bedoeling’ van de componist naar een individuele toe-eigening door de luisteraar, van voorgeschreven orde naar subjectief beleefde werkelijkheid.³²⁵ Robinson onderzoekt in zijn recente boek *Celebrating unions* onder andere het emotionele effect van muziek tijdens een kerkelijke huwelijksplechtigheid. Muziek heeft speelt vaak een prominente rol in kerkelijke huwelijksrituelen. Niet alleen bevatten de kerkelijke gezangboeken speciale huwelijksgezangen, er worden ook liederen gezongen uit andere bronnen en genres, zoals popmuziek. Vaak zijn dit liederen of composities die niet gezongen kunnen worden door het koor of de voorzanger, met als gevolg dat de muziek op cd of anderszins gedraaid wordt. De keuze van de muziek heeft een grote invloed op de sfeer van de liturgische dienst.³²⁶ Hoewel het hier gaat om kerkelijke rituelen (inclusief muziek) tijdens een huwelijk en niet om populaire muziek tijdens een niet-religieuze herdenking zoals in het Koninkrijk Wilhelminabos, is het toch zinvol Robinsons bevindingen op deze plek te presenteren. Ondanks de verschillen in opzet, is er mijns inziens een vergelijking te maken. Robinson laat zien dat slechts 10,8% van zijn respondenten *niet* geraakt wordt door de muziek tijdens het huwelijksritueel. Dit zijn mensen die zeggen (totaal) niet geraakt te worden. 25,8% wordt enigszins geraakt en de meerderheid, 63,4% wordt geraakt tot diep geraakt door de muziek tijdens de huwelijksplechtigheid.³²⁷ Wanneer Robinson een onderscheid maakt tussen passief luisteren naar muziek en actief meezingen, blijkt

³²² A. VERNOOIJ: ‘Musiceren en luisteren’, in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 145-150, p. 149.

³²³ VERNOOIJ: ‘Dominante tendensen’ 18.

³²⁴ HOONDEERT: *Om de parochie* 347-348.

³²⁵ HOONDEERT: *Om de parochie* 350.

³²⁶ R. ROBINSON: *Celebrating unions. An empirical study of notions about church marriage rituals* (= dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2007) 153.

³²⁷ Bij deze vraag zijn er in totaal 213 respondenten. Zie tabel 5.3 in ROBINSON: *Celebrating unions* 159-160.

dat luisteren de mensen net iets meer emotioneel raakt dan actief meezingen, hoewel de verschillen klein zijn.³²⁸ Hoewel de context van Robinsons onderzoek afwijkt van mijn casus, vormt zijn werk een goede illustratie van wat muziek met mensen ‘doet’. Net als een huwelijk is een begrafenis een belangrijke gebeurtenis op de levensas die met veel emoties gepaard gaat. De website van uitvaartverzekeraar DELA zegt hierover:

De muziekkeuze bij een begrafenis of crematie is een van de mooiste manieren om een uitvaart een persoonlijk tintje te geven. Gezongen teksten die het leven van de overledene weerspiegelen. Muziek die je doet herinneren aan mooie of leuke momenten samen of die gewoon voor kippenvel zorgt.³²⁹

De rol van (koor)muziek zal nader verkend worden via de casus van de muzikale invulling van de Bomen voor het leven-dag.

Thema's

Na iedere Bomen voor het leven-dag ontvangen Stichting Nationale Boomfeestdag en KWF Kankerbestrijding reacties van deelnemers, meestal per e-mail of brief. De een wil zijn of haar waardering laten blijken, de ander heeft een klacht of een tip voor een volgende editie. In deze reacties komen ook opmerkingen voor over de muzikale invulling van de dag, die te classificeren zijn in verschillende thema's. Ze worden hieronder gepresenteerd, geïllustreerd door reacties van deelnemers, resultaten van een enquête en meningen van personen die bij de organisatie betrokken zijn. Eveneens zal ik kort het repertoire bespreken.

Algemene waardering van de muziek

Zoals eerder vermeld, heeft KWF Kankerbestrijding in 2005 een enquête gehouden onder de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag, met als doel inzicht te krijgen in de waardering voor deze herdenkingsdag. De geënquêteerden krijgen onder andere vragen over de muzikale invulling van de herdenking. Het koor wordt door 200 deelnemers³³⁰ gewaardeerd met een gemiddeld cijfer van 7,7. Het gaat hier om het optreden tijdens het programma, de zang voorafgaand aan het programma wordt gewaardeerd met een 7,8 (180 deelnemers). 193 deelnemers geven het lied van Peter Derksen een gemiddeld waarderingscijfer van een 8,0. Hieruit kan geconcludeerd worden dat men de muzikale invulling op prijs gesteld heeft.

Waardering

Cora Honing geeft aan dat ze het belangrijk vindt dat vanuit KWF Kankerbestrijding waardering geuit wordt voor de inzet van het koor:

³²⁸ Tabel 5.5 in ROBINSON: *Celebrating unions* 161.

³²⁹ www.dela.nl/rondom_overlijden/uitvaart_top_50, geraadpleegd 14-01-2009.

³³⁰ Niet alle vragen zijn door alle respondenten beantwoord. Vandaar dat het hier om minder dan de 231 respondenten gaat die de enquête hebben geretourneerd.

Mensen die daar zo bij betrokken zijn moet je ook het gevoel geven dat het door een organisatie als die van ons heel erg gewaardeerd wordt. Om de hele zaterdag dit te doen.³³¹

Ze zegt ook wat over de reactie van de deelnemers tijdens het optreden:

Ik vind het heel indrukwekkend om te zien hoe stil het altijd is. Ja, ik zie ze hè – al die gezichten. Ik vind dat heel indrukwekkend.³³²

Sommige reacties van deelnemers gaan specifiek over waardering van de bijdrage van het koor:

Maar de dag overtrof mijn verwachtingen, wat een met zorg voorbereide dag! De sfeer was sereen, met een lach en een traan. Het koor dat prachtig zong dwong ook zeker respect af. (2006)

Zowel mijn vriend al ikzelf waren bij de sessie van 13:00 uur, waar de fikse regenbui geen roet in het eten kon gooien, zó prachtig en intens konden we genieten van het koor, de toespraken, de glaspanelen en het planten van de boom voor onze overleden echtgenoten. (2006)

Ook zijn er suggesties om het geheel te verbeteren:

Het programma zou nog beter tot zijn recht kunnen komen wanneer het aansluitend zou zijn. Kijkend naar het koor; in de openlucht zingen is heel moeilijk... maar als je een en ander al in volgorde zet dan loopt het vloeiender. (2006)

Meningen over het repertoire van het koor komen later aan de orde.

Andere reacties hebben betrekking op het optreden van Peter Derksen, dat vooral positief, maar door sommigen ook negatief beoordeeld wordt:

De zanger was heel goed, ook goed te verstaan. Hij kon het ook overbrengen. En het verhaal van de meneer die begonnen is met deze stichting was ook heel duidelijk. (2006)

De uitvoering van het programma leek ons desastreus. Is een directeur van de Stichting Nationale Boomfeestdag de eerst aangewezen om te gaan zingen? En moest het werkelijk deze smartlap zijn?³³³ (2004)

Ik wil jullie, en in het bijzonder de meneer die het nummer *La mamma* zong (ik meen dat dit jullie voorzitter is), bedanken voor dit initiatief. (2004, gericht aan Stichting Nationale Boomfeestdag)

³³¹ Ik citeer hier uit een gesprek dat ik met Cora Honing had op 17-01-2007.

³³² Ibid.

³³³ Er wordt hier verwezen naar het lied *La mamma* dat in 2004 gezongen werd.

De liederen van u, Peter, maakten diepe indruk op ons. Toen kwamen de tranen los. (2005)

Ik vond alleen het zingen van de bedenker van het bos echt heel slecht bij de dag passen. Te zeer op zichzelf gericht. (2007)

Er is veel aandacht voor de cd-single met Derksens liederen. Tijdens de Bomen voor het leven-dag 2006 worden er 1100 exemplaren verkocht³³⁴; in 2007 raakt de meegebrachte voorraad zelfs uitverkocht. Via e-mail en brieven komen reacties op de cd-single binnen:

Wij, mijn zussen, zwagers en zijn kinderen, kijken terug op een mooie Bomen voor het leven-dag. Mijn zusje zal er blij mee zijn dat ze een boom heeft gekregen, denken wij, en wij zussen zullen er samen regelmatig, met haar in gedachten, zijn. De boom voor het leven die naar de hemel reikt. De cd draagt daaraan bij. (2007)

Nu hebben wij een vraagje: Peter Derksen zong een nummer, zo ontroerend, zo doordringend. Wij waren helaas niet in de gelegenheid om terplekke de cd te kopen. Nu is onze vraag hoe kunnen wij alsnog aan die cd komen. (2006)

Ik heb de single in de platenzaak gekocht en beluisterd. Ik vind hem heel mooi. Mijn dank daarvoor. (2006)

Maar niet iedereen waardeert de verkoop van de cd-single:

Deze herdenking was te massaal, te commercieel (nee dank u, ik hoef geen singletje) en vooral te lang. (2006)

Ik vond de dag als zodanig niet aan mijn verwachtingen beantwoorden. Veel te massaal. Feit dat muzikant aankondigde dat na afloop van de boomplant-activiteit zijn cd te koop was, deed voor mij de deur dicht. (2007)

Er is een algemene tendens van het uitdelen van cd's na een uitvaart met muziek die tijdens de plechtigheid gedraaid is. Dit is vaak een service van het uitvaartcentrum en in sommige gevallen vervangt de cd het bidprentje. Monuta Uitvaartzorg en -verzekeringen heeft een cd uitgebracht met liederen die speciaal voor dit doel geschreven en gecomponeerd zijn. Nabestaanden kunnen een keuze maken uit deze muziek voor de uitvaart en kunnen extra exemplaren van de cd bestellen.³³⁵ Ook bestaat de mogelijkheid de gehele uitvaartdienst op te laten nemen op cd door een hierin gespecialiseerd bedrijf: 'Op deze cd hoort u niet alleen de sprekers terug, maar ook de sfeergeluiden, het aanwezige zangkoor, het orgelspel enz.'³³⁶ De verkoop van de cd-single van Peter Derksen na de Bomen voor het leven-dag sluit bij deze tendens aan.

³³⁴ Aldus Peter Derksen (gesprek op 01-12-2006). Er werden dat jaar ongeveer 1700 bomen geplant.

³³⁵ www.uitvaart.nl/?s_page_id=92&id=82, geraadpleegd 19-01-2009.

³³⁶ Audiovisuele ondersteuning bij uitvaarten en herdenkingsdiensten: inter-avl.nl/php/index.php?option=com_content&task=view&id=54&Itemid=79, geraadpleegd 10-01-2009.

Religieuze gehalte koor

Zoals al aan de orde is gekomen, wil het koor niet overkomen als een christelijk of religieus koor. Toch wordt deze indruk wel eens gewekt, zoals blijkt uit een reactie van een deelnemer in 2006 die per e-mail aan Stichting Nationale Boomfeestdag laat weten dat ze het repertoire te religieus en daarmee niet geschikt vond. Cora Honing vindt het repertoire juist prima en niet te religieus:

Wat ze zingen is aan hen, dat laat ik in het volste vertrouwen aan hen over. Dat hoeft ik ook helemaal niet te sturen, want ze hebben zoveel gevoel, dat het niet een hele religieuze aangelegenheid hoeft te zijn, maar ja. Zij bepalen zelf het repertoire. Daar heb ik helemaal geen moeite mee, ik hoeft het niet te sturen. Dat is de eigen verantwoordelijkheid van de mensen.³³⁷

Ook onder de organisatoren blijken de meningen verdeeld. Peter Derksen vindt bijvoorbeeld wel dat het koor in 2006 een christelijke indruk geeft en is hier niet over te spreken. Hij noemt het koor 'heel christelijk-georiënteerd' en spreekt zelfs over 'stichtelijke liederen'³³⁸:

Ik vond het ook heel erg stichtelijk en christelijk. Veel te. (...) Ik moet daarop gaan reageren bij de evaluatie, want het hoeft niet zo stichtelijk te zijn. Waarom zingen ze niet wat vrolijkere liederen? Het is allemaal met een achtergrond het doodgaan. Het is heel christelijk.

Repertoire

Vooraf tijdens eerdere edities van de Bomen voor het leven-dag is er kritiek op de muziekkeuze van de organisatoren van de dag:

De muziek die gedraaid werd is zwaar en te dramatisch, onze suggestie om het meer in de licht klassieke muziek te zoeken. Misschien dat het op deze manier wat minder zwaar beladen wordt. Uiteraard is het een emotionele dag voor velen, maar ik denk dat die muziek er net een schepje teveel bovenop doet! (2003)

Peter Derksen is het hiermee eens:

In 2003 geleden deed het hoofd PR van KWF Kankerbestrijding de muziek. Ik vond het grafmuziek. Ik heb aangegeven dat ik dit niet wilde. Dat hele begrafenisgebeuren hebben ze gehad. Die mensen hebben al een jaar of misschien wel 20 jaar rouw... en dit moest juist hoop geven of in ieder geval berusting. Het idee is: we hebben nu een mooie gelegenheid, we kunnen hen herdenken, leuk! En dat hoeft niet vrolijk te zijn, maar het hoeft ook niet droevig te zijn. Er werd zware muziek gedraaid, van dat klassieke.³³⁹

Ook het jaar hierna, in 2004, is de muziekkeuze niet naar tevredenheid van iedereen:

³³⁷ Ik citeer hier uit een gesprek dat ik met Cora Honing had op 17-01-2007.

³³⁸ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

³³⁹ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

Onze zoon en broer is overleden, daarom vond ik het jammer dat beide liedjes die gezongen werden over een zij gingen, het waren prachtige liederen maar toch miste ik een stukje herkenning doordat er niet over een hij gezongen werd. Wellicht een tip voor volgende herdenking, zodat iedereen zich kan vereenzelvigen met de tekst. (2004)³⁴⁰

We liepen daar in een lange rij, met veel mensen, rustig, in de vrije natuur, in de richting van het podium. Plotseling, om de hoek, binnen gehoorsafstand van de versterkers, keiharde muziek met zang van André Hazes, een klap in mijn gezicht had niet harder kunnen aankomen! ...Moet dat nou...! Muziek, jazer, maar wèl passende! En ja, wat is 'passende'? Misschien was het wel een goed lied, maar ik heb het niet kunnen verstaan. Zo hard!! En nogmaals, passend? Hier op deze plaats van herdenking? (...) Hopelijk, voor volgende keren, een 'fijnere' muziekkeuze? Ik hoop het voor alle mensen, die daar zullen zijn. (2004)

In zijn proefschrift schrijft Hoondert over repertoirekeuze:

De zangers (...) hebben voor het betreffende repertoire gekozen, het is hún muziek, vertrouwd en eigen. De muziek bepaalt niet alleen voor een belangrijk deel de identiteit van het ritueel, maar is ook onderdeel van de identiteit van de zangers.(...) Buiten wat gangbaar, voorgeschreven of opgelegd is, kiest men, in de marge, voor muziek waarbij men zich thuisvoelt, die niet vervreemdend werkt, maar als aangenaam en verdiepend ervaren wordt.³⁴¹

Dezelfde analyse is toepasbaar op het koor 'Zingen voor je leven'. Maar niet iedereen blijkt zich thuis te voelen bij de muziekkeuze van het koor:

(...) Waarom zingt een koor een Afrikaans lied??? Ik ben toch in Nederland. (2006)

Vanaf 2005 zingt Peter Derksen de liedjes van zijn cd-single. Daarvoor zong hij in 2004 het lied *La mamma*. Niet iedereen is het eens met de keuze voor dit lied:

Ik zing normaal Franse chansons en ik heb een keer *La mamma* gezongen.³⁴² Dat gaat over een zigeunerkoningin die sterft. Via vibraties in de lucht komen alle zigeuners van over de hele wereld samen op die ene plek om afscheid van haar te nemen en om haar te gedenken.³⁴³ Een prachtig lied, en zo toepasselijk. Cora [Honing, JT] was er negatief over, vond het niets en ze wilde niet dat ik dat zou zingen. Zij wou Hanny en de Rekels hebben. Ik zei dat die ook mochten zingen, dat maakt mij niet uit. Het werd hoog gespeeld. Ik dreigde met de hele actie te stoppen. Ik vind het leuk om te zingen. Als ik vals zing dan heb jij alle goede redenen om er wat van te zeggen, maar ik

³⁴⁰ Dat jaar werd *Laat me alleen* gezongen door zangeres Hanny en *La Mamma* door Peter Derksen.

³⁴¹ HOONDELT: *Om de parochie* 346-347.

³⁴² Origineel in het Frans van Charles Aznavour, in het Nederlands bekend geworden door de versie van Corry Brokken.

³⁴³ Voor de tekst van dit lied: www.muzikum.eu/int/nl/123-1228-39778/imca_marina/la_mamma-songtekst.html, geraadpleegd 06-01-2009.

vind het gewoon een toegevoegde waarde aan het hele gebeuren. Uiteindelijk heeft ze dat los moeten laten en sindsdien gaat het niet zo goed tussen ons.³⁴⁴

Derksen zegt zelf dat hij ‘heel leuke reacties’ van mensen krijgt op zijn optreden. In een interview noemt hij een aantal voorbeelden: ‘God wat mooi’, ‘mooie tekst’ en ‘je zingt precies zoals wij ons voelen met diegene die overleden is’.³⁴⁵

Thema's repertoire

Het repertoire is gebaseerd op algemeen verstaanbare, basale symbolische grondlijnen. De thema's die uit de verschillende liederen van het koor en van Peter Derksen naar voren komen zijn algemene thema's als hoop, troost, bemoediging, verdriet, herinnering, natuur. Hoop, bemoediging en troost blijken onder andere uit onderstaande tekst van het lied *Somewhere* uit *West side story*, dat het koor zingt:

Somewhere

There's a place for us
Somewhere a place for us
Peace and quiet and open air
Wait for us somewhere
There's a time for us
Someday a time for us
Time together with time to spare
Time to learn, time to care
Someday, somewhere
We'll find a new way of living
We'll find a way of forgiving
Somewhere

There's a place for us,
A time and place for us
Hold my hand and we're half way there
Hold my hand and I'll take you there
Somehow, someday, somewhere³⁴⁶

En de naar het Nederlands vertaalde tekst van *Kol Ha'olam Kulo*³⁴⁷:

Heel de wereld is een smalle smalle brug, smalle smalle brug
Heel de wereld is een smalle smalle brug, smalle smalle brug
Maar bovenal maar bovenal wees niet bang, helemaal niet bang
Maar bovenal maar bovenal wees niet bang wees niet bang

³⁴⁴ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

³⁴⁵ Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

³⁴⁶ *Somewhere*, muziek door Leonard Bernstein, tekst door Stephen Sondheim.

³⁴⁷ *Kol Ha'olam Kulo*, muziek Chaim Chait, tekst Rabbi Nachman.

De teksten van de liederen van Peter Derksen, *Bos van liefde* en *Bij jou* zijn al eerder aan de orde gekomen. Natuur, herinnering, troost en verdriet zijn duidelijke thema's in deze teksten. De thema's die uit de muziek en teksten naar voren komen ondersteunen het thema van de dag. Hier geldt dat muziek en ritueel kader geen betekenissen opdringen, maar volop kansen bieden voor toe-eigening op het niveau van het individu.

Enkele observaties

Het repertoire tijdens de Bomen voor het leven-dag past naadloos in het algemene beeld van nieuw opgekomen herdenkingsrituelen. Algemeen gesteld (en nader onderzoek zou hier beslist wenselijk zijn), komen hier verschillende lijnen samen. De vorm van nieuwe (muzikale) rituelen is eerder inductief dan deductief, dat wil zeggen: ze wordt niet primair van buiten aangereikt als voorgeschreven orde, maar is door betrokkenen gekozen, is gericht op *déze* situatie, op *déze* persoon. Het gaat hier om eigen muziek, waardoor de taal (zowel letterlijk, de tekst, als meer metaforisch, de muziek en de sfeer die daarmee opgeroepen wordt) in directe relatie staat tot in onze cultuur gevraagde en gezochte rituele kwaliteiten. Nieuw opgekomen, en opkomende rituelen van zogenoemde lotgenotengroepen, zoals eerder beschreven, vormen een treffende illustratie.

Kijkend naar die vieringen zien we steeds een zelfde patroon: een zeer breed algemeen toegankelijk ritueel, gedragen door een algemene basale symbooltaal (vooral steeds terugkerend zijn: licht, lucht, aarde, bomen, bloemen), een gedicht of verhaal en vooral (luister)muziek. Het ritueel is kort gezegd een open hermeneutische ruimte die door mensen zelf nader kan worden ingevuld.

Het gaat dus om een vorm van zelfexpressie, toegesneden op de situatie en op een specifieke groep. Bij deze casus geldt dat niet alleen voor de deelnemers, maar ook voor het koor en organisator Peter Derksen: allen zijn op enigerlei wijze verbonden door hun ervaring met kanker. Het valt daarnaast op hoe koor en repertoire op een heel eigen wijze multicultureel en multireligieus zijn. De opzet daarbij is te zoeken naar een algemene ritueel-symbolische taal, die herkenbaar en invoelbaar is voor velen, om zo te komen tot een vorm die grenzen van culturen en religies kan overstijgen. Dit gebeurt niet zozeer door het samenbrengen van specifieke aan culturen en religies verbonden symbolen en muziek, maar vooral door het zoeken naar een algemene, open vormtaal op een hoger of, zo men wil, dieper niveau. Interessant is bij het *Zingen voor je leven*-koor de gelaagdheid van het repertoire. De keuze van de liederen is breed, en bestrijkt een reeks van culturen en religieuze tradities – van joods en Afrikaans tot gospel en profaan-populair. Tegelijkertijd wil het koor juist een open ruimte aanbieden – los van cultuur en religie – waarin het de luisteraars vrij staat de muziek individueel te interpreteren en als zodanig toe te eigenen.

(Vrijwel) ongehinderd door de organisatie, staat het de leden en leiding van het koor vrij hun repertoire samen te stellen. Opnieuw valt het sterk inductieve karakter op: het koor zingt zelfgekozen liederen, gericht op de situatie van de koorleden en het publiek voor wie ze zingen. In de liederen komen basale thema's en symbolen naar voren die passen bij de ziekte en dood, waar koorleden zowel als publiek mee te maken hebben (gehad): smeken, hoop, nabijheid, dood en leven,

uitzicht. Religie krijgt hier een heel algemene invulling, het gaat om een spiritualiteit die de ‘traditionele, geïnstitutionaliseerde’ religies overstijgt, waarbij de belangrijke dimensie van heil en heling opvalt.

Zingen blijkt een krachtige manier om jezelf te uiten: volgens de website van *Kanker in Beeld*³⁴⁸ spreekt muziek direct tot de ziel, het is een kunstvorm die gevoelens kan losmaken of er uiting aan kan geven. In dit verband wordt ook wel van een ‘therapeutische’ werking gesproken, of van *healing* en *coping* (verwerking). Zingen, en luisteren naar muziek, zijn geschikt voor het verwerken van emoties en angsten. Muziek kan troost bieden en steun geven, voor de maker, maar ook voor de luisteraar. Er wordt letterlijk gezongen voor het leven.

³⁴⁸ www.kankerinbeeld.nl/site/muziek, geraadpleegd 16-04-2008.

6.2. Woorden van hoop

Woorden en teksten spelen een grote rol tijdens het herdenkingsprogramma van de Bomen voor het leven-dag, voornamelijk in de vorm van toespraken, die vooraf geschreven zijn en van papier worden voorgelezen. Hieronder volgt een beschrijving van de toespraken van de Bomen voor het leven-dag op 24 november 2007. Het volstaat om de teksten van slechts één editie te analyseren, omdat de toespraken in verschillende jaren inhoudelijk sterk overeenkomen.

De toespraken worden gehouden door twee 'hoofdsprekers' namens KWF Kankerbestrijding en Stichting Nationale Boomfeestdag. Naast deze leden van de organisatie hebben ook nabestaanden een plaats in het ritueel. De toespraken van de nabestaanden zijn vooral ervaringsverhalen, persoonlijke verslagen van de ziekte en de dood van hun dierbare. In 2007 spreekt Ton Hanselaar namens KWF Kankerbestrijding. Hij heeft vaker gesproken op deze dag, afgewisseld met Cora Honing. Net als ieder jaar houdt ook Peter Derksen, als bedenker van het bos en vertegenwoordiger van Stichting Nationale Boomfeestdag, een toespraak. De sprekers houden hun voordracht vanaf een podium, waarop ook de leden van het koor zitten. Na de ontvangst met zang van het koor wordt het herdenkingsprogramma ingeleid. De eerste spreker is Ton Hanselaar, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding. Hij gaat onder meer in op het gemeenschappelijke dat de deelnemers delen, hun gedeelde verdriet en gemis, en benadrukt dat men troost en steun uit deze dag kan putten:

Geachte dames en heren, beste kinderen,
 'Eenzaam maar niet alleen'. Zo heet de autobiografie van koningin Wilhelmina. Zij was naamgeefster aan dit bos en de oprichtster van inmiddels Nederlands grootste kankerbestrijdende organisatie, KWF Kankerbestrijding.
 Ook wij allen, zoals we hier samen zijn, zijn eenzaam maar niet alleen. Eenzaam in het gemis van een dierbare, die we aan kanker hebben verloren. Maar niet alleen: we zijn hier samengekomen om onze dierbaren te herdenken en we delen het gemis, ons verdriet met elkaar. Door hier samen te zijn steunen we elkaar. En met het planten van een boom voor uw dierbare steunt u bovendien het werk van KWF Kankerbestrijding en op die manier de vele kankerpatiënten van nu en van de toekomst.
 Bomen zijn een symbool van hoop en leven. Zij maken dit bos tot een groen eremument voor alle dierbaren die aan kanker zijn overleden. Hun namen staan hier in glas gegrift, zoals ze in uw geheugens staan gegrift.
 De vele reacties die we op de Bomendag van vorig jaar kregen maken duidelijk dat deze als zeer emotioneel maar ook zeer waardevol wordt ervaren. Als een dag waarop het mogelijk is iets voor de overledene te doen na al het gevoel van machteloosheid dat het verlies van een dierbare met zich meebrengt. Een van de bomenplanters vorig jaar verwoordde het als volgt: 'Jouw wereld staat even stil en de wereld zelf draait door. Maar jijzelf bent degene die zich moet aanpassen omdat de wereld zich niet aan jou aanpast. Dat doet pijn, heel veel pijn. En daarom was de bijeenkomst op 25 november 2006 zo'n heerlijk indrukwekkende bijeenkomst van al die beschadigde mensen die een dierbare hebben verloren.'

We zijn blij om te horen dat de bezoekers uit deze dag troost putten en steun vinden bij elkaar, hem koesteren en regelmatig terugkeren naar dit bos. Eenzaam, maar niet alleen.

Welkom op deze bijzondere plek. Ik wens u een waardige en waardevolle dag toe in dit bijzondere bos.

Na zijn toespraak maakt Ton Hanselaar plaats voor Peter Derksen. Hij gaat onder meer in op zijn idee van het Koningin Wilhelminabos. Hij benadrukt dat de symboliek een grote rol speelt, dat het om een bos als geheel gaat en dat de namen hét monument van het bos zijn. Peter Derksen presenteert zichzelf als dé man achter het bos:

Beste, lieve mensen,

Ik sta hier voor u omdat ik dit bos bedacht heb. En dit bedenken is eigenlijk heel spontaan gebeurd. In 1999 zijn de man van mijn zusje én mijn schoonvader overleden aan kanker. Heel ingrijpend, dat begrijpt u als geen ander. Ik heb beiden tot hun eind mee mogen begeleiden naar de dood en toen ze eenmaal overleden waren, wilde ik een boom planten: een symbool van contact tussen hemel (de kroon), en aarde (de wortels).

Omdat ik toevallig directeur was en ben van Stichting Nationale Boomfeestdag en tuinarchitect, kon ik een bos als dit redelijk snel realiseren. Ik niet alleen, maar vooral door de medewerking van Staatsbosbeheer, de moeder van de Boomfeestdag! In 2000 hebben Staatsbosbeheer en Boomfeestdag dit bos aangeboden aan KWF-Kankerbestrijding vanwege haar 50-jarig Jubileum.

Eigenlijk zou alleen in 2000 deze 'Bomen voor het leven-dag' gehouden worden, maar al bij de eerste keer was het al duidelijk dat dit absoluut niet kon. En nu, na 7 jaar, blijkt dat de behoefte aan een dergelijke plek en symbool niet afneemt. Dit jaar zijn er veel meer bomen aangevaagd dan de andere jaren: ruim 2100 ten opzichte van 1400 bomen de andere jaren.

Ikzelf denk dat heel veel mensen in ons land, door de verharding van de maatschappij, het 'ieder voor zich en God voor ons allen'-principe, meer en meer behoefte hebben aan warmte én aan een tastbare persoonlijke herinnering of symbool voor een overleden dierbare. En blijkbaar helpt dit bos met haar duizenden monumenten hierbij. Die duizenden monumentjes staan hier op deze gedenkplek, om precies te zijn: vandaag wordt het 20.000ste monumentje onthuld: 20.000 namen herinneren aan een dierbare die overleden is kanker. Deze gedenkplek is het centrale gedeelte in dit bos, met het beeldje van Koningin Wilhelmina, het symbool van KWF Kankerbestrijding, als middelpunt. Daaromheen staan cirkels van bomen, paden en glaspanelen, cirkels als symbool van eenheid voor de mensen én voor de natuur. Een bomencirkel met twaalf bomen. Het getal twaalf is in de mythologie een belangrijk getal en hier heb ik het vertaald in de twaalf provincies van ons land, twaalf maanden van het jaar en de twaalf sterrenbeelden, alles een verwijzing naar jullie en mijn overleden dierbaren. De cirkels van de glaspanelen met de namen erop vormen een transparante deur, een symbolische verbinding tussen hemel en aarde.

Ik hecht er heel veel waarde om u er nadrukkelijk op te wijzen dat u met het planten van UW gedenkboom meehelpt aan het realiseren van dit kankergedenkbos ofwel het Koningin Wilhelminabos. Uw geplante boom gaat dus na verloop op in dit bos of is soms niet meer als die ene boom te herkennen. Veel mensen reageren hierop teleurgesteld en we krijgen in de zomer ook veel telefoontjes dat er zoveel bramen

groeien dat de boom moeilijk of niet te zien is. Maar deze natuurlijke ontwikkeling van het bos is een nadrukkelijke wens van Staatsbosbeheer geweest bij de realisering van dit bos. Maar..... dat is ook de reden geweest dat we deze prachtige gedenkplek hebben bedacht. De namen op de glaspanelen, deze namen zijn hét monument van dit mooie bos.

Hierna gaat Peter Derksen verder met praktische aanwijzingen met betrekking tot het planten van de bomen:

Straks gaat u uw gedenkboom planten. Een bordje met het jaar waarop dit plantvak aangelegd is, maakt het voor u duidelijk, in welk plantvak uw geplante boom staat. Bij elk plantvak van een bepaald jaar staat een picknickset met een rode beuk erbij, zodat de plekken altijd terug te vinden zijn. Alle plantvakken staan aangegeven op het grote bord bij de entree van dit bos.

Enne.... mocht u het toch moeilijk vinden om het vak te vinden, Theo Wezenberg van Staatsbosbeheer en zijn mensen zijn altijd bereid om u daarmee te helpen! U ziet ze straks bij het planten, want zij delen de schoppen en de bomen uit.

Tot slot.....kom eens terug in een ander seizoen en voel de serene rust die in dit bos heerst. Ik heb altijd het gevoel als ik hier loop dat alle mensen die hier herinnerd worden hier voor die rustplek zorgen! Om dit gevoel te vertalen zing ik graag het liedje 'Bij jou' dat ik speciaal voor dit bos heb opgenomen. U heeft het kunnen lezen in de flyer die in de bus lag. De single kunt u kopen als u terug loopt naar de bus. Hij kost vijf euro en het hele bedrag gaat naar het beheer en onderhoud van dit bos.

De verhalen van Hanselaar en Derksen zijn zeer verschillend, met name wat de toonzetting betreft. De toespraak van de eerste is formeler, algemener en de deelnemers, de nabestaanden, staan centraal. De toonzetting van Derksen is informeler en hij legt de nadruk op zijn persoonlijke verhaal en mening. In de toespraken komen, behalve praktische informatie, een aantal aspecten aan de orde: symboliek, samenzijn, eren, emotie en tastbaarheid. Dit zijn thema's die vaker terugkomen. Zo speelt *symboliek* een grote rol bij de deelnemers in verband met het planten van de bomen. De thema's *eren* en het *plaats geven* (tastbaarheid) zijn vooral aan de orde bij het gebruik van namen (zie paragraaf 6.5). *Emoties* komen bijvoorbeeld in de muziek op de Bomen voor het leven-dag naar voren en *samenzijn* vormt een rode draad in het geheel, in die zin dat de spanning tussen individu en collectief tijdens de dag steeds weer naar voren komt.

Symboliek vormt een belangrijk ordenend en verbindend principe in de toespraak van Peter Derksen. Hij ontvouwt een aantal gedachten achter het ontwerp van het bos in symbolische termen en maakt de symboolwaarden van een aantal aspecten van het ontwerp zelfs expliciet: bomen staan symbool voor het contact tussen hemel en aarde, cirkels staan voor harmonieuze eenheid en de glazen platen associeert hij met de symbolen van zowel het venster als de deur. Voor het getal twaalf zoekt hij betekenis in bronnen uiteenlopend van 'de mythologie' tot de astronomie/-logie en de Nederlandse staatkundige inrichting in twaalf provinciën.

Dat het enige symbool dat Ton Hanselaar benoemt de boom is (teken van hoop en leven) is voor de hand liggend in een bos, op de Bomen voor het leven-dag. Symboliek voert niet de boventoon in de tekst van Hanselaar; hij benadrukt het

samenzijn, wat blijkt uit referenties en woorden als delen, ‘eenzaam maar niet alleen’, steunen (van elkaar, het werk van KWF Kankerbestrijding, kankerpatiënten van nu en toekomst), troost vinden bij elkaar. Ook Derksen refereert, wat impliciet, aan het samenzijn: het gaat niet om de boom, maar om het collectieve bos, er is behoefte aan warmte (van elkaar). De waarde die spreekt uit de vastgelegde namen, die ‘gegrift zijn in glas en geheugen’ en daarmee *geëerd* worden, doet sterk denken aan de herdenkingsceremoniën op militaire begraafplaatsen, waarover meer later in dit hoofdstuk. Hanselaar spreekt van een groen eremonument. Derksen benoemt dit niet zo direct, maar spreekt wel over de namen als hét monument van het bos.

Ton Hanselaar benoemt de *emoties* die de mensen bij hun verlies ervaren: gemis, verdriet, machteloosheid, de emotionele Bomen voor het leven-dag. Peter Derksen benoemt die emoties minder letterlijk, maar roept ze op door zinsnedes als ‘Heel ingrijpend. Dat begrijpt u als geen ander’. Een laatste thema dat naar voren komt in beide toespraken is *tastbaarheid*. Vooral Derksen brengt dit aspect aan de orde, wanneer hij spreekt over de behoefte aan een plek, een tastbare persoonlijke herinnering of symbool, de namen die monumentjes zijn. Zowel hij als Ton Hanselaar brengen de troostrijke gedachte en door vele gevoelde behoefte over het voetlicht dat dit een plek is om naar terug te keren.

De nabestaanden die spreken vertellen vooral hun persoonlijke ervaringsverhaal. Een van hen is Richard Bottram, een man die twee jaar eerder zijn vrouw verloor:

Voor de liefde en tegen kanker

‘Hoe lang nog, dokter?’ vroeg Elise. Er volgde een kort stilzwijgen, de dokter schudde zachtjes zijn hoofd terwijl ik zag dat hij moest slikken en fluisterde: ‘geloof me, we weten het echt niet’.

Vijf weken later, op de 1e lentedag 2005, overleed Elise op 37-jarige leeftijd aan de gevolgen van longkanker. De lente die ze nog zo graag had willen beleven. Hieraan ging een ziekteproces van negen maanden vooraf. Zonder oog voor de realiteit te verliezen, wilde ze vooral niet leven als een geketende aan haar ziekte. Mijn besluit om zoveel mogelijk tijd samen met haar door te brengen, was moeiteloos genomen en had daarom mijn baan opgezegd. Het was Elise's keuze om tussen de behandelingen door te reizen.

Elise vroeg me tijdens haar ziekte of ik me al had gerealiseerd wat ik zou gaan doen na haar overlijden. Ik schrok ontzettend van deze vraag, maar vertelde haar hetgeen wat op dat moment mijn spontane ingeving was: Ik zou op eigen wijze een bijdrage willen leveren om aandacht te vestigen op deze vreselijke ziekte. ‘Hoe?’ vroeg Elise, ‘Lopen’ antwoordde ik, vanuit de symboliek zou ik dagelijks een marathonafstand van ruim 42 kilometer gedurende 365 dagen afleggen. Project *Marathon365* was geboren, geen belofte of verplichting, geen wedstrijd noch een recordpoging.

De strijd was ongelijk, Elise's lichaam zou definitief verliezen maar haar spirit leefde voort. Ik heb geen moment getwijfeld, ik was vastberaden en wilde project Marathon365 ten uitvoer brengen. Ruim een jaar intensieve voorbereiding, daarna 365 dagen onderweg door 14 Europese landen. Kanker kent immers ook geen grenzen en cultuurverschillen. Nu bijna vier maanden na terugkeer, is het zeker datgene geworden wat ik hoopte, meer zelfs. Op de veelgestelde vraag of dit mijn

vorm van rouwverwerking was, luidde mijn antwoord steevast: 'Voor de verwerking van het verlies van een dierbare heb je een heel mensenleven nodig'.

Hoewel Richard Bottram vertelt over zijn eigen ervaringen en daarmee herkenbare elementen oproept voor de overige deelnemers, lijkt hij zich aan het einde van zijn toespraak meer algemeen naar het publiek te richten door een kort gedichtje te reciteren:

Huilen, lachen, huilen.
Vraag je niet af waarom.
Je kunt jezelf niet inruilen.
Pluk de dag en kijk niet om....

De tweede spreker namens de nabestaanden is Annemiek Eradus, die in 1975 haar vader en in 2003 haar zus aan kanker verloor. Een jaar eerder, tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2006, heeft zij voor hen twee bomen geplant. Zij spreekt vooral over haar verlieservaringen, maar ook over haar ervaring als deelnemer aan de Bomen voor het leven-dag.

Hallo lieve allemaal,

Vorig jaar, 25 november 2006, stond ik waar jullie nu staan. Samen met een aantal familieleden te luisteren naar de sprekers van die dag. Dat is knap dacht ik toen, en zie nu sta ik hier zelf. Ik heb de dag als heel speciaal en heel waardevol ervaren; het ritueel van het planten van twee bomen. Een boom voor mijn vader en mijn oudste zus Ineke. En hun namen op een glazenpaneel tussen vele andere namen. Dat gaf mij zoveel rust en kracht dat ik nu mijn verhaal aan jullie kan vertellen.

Mijn vader overleed op 26 april 1975, op een leeftijd van 42 jaar. Toen, nu ruim 30 jaar geleden, was het hebben van kanker nog onbespreekbaar en voor vele mensen heel moeilijk om mee om te gaan. Het ziekbed, het overlijden en het opbaren van mijn vader gebeurde allemaal thuis, ook iets wat heel ongebruikelijk was in de tijd. Als kind van toen 14 heb ik dat niet zo ervaren. Het was fijn om tijdens het ziekbed van mijn vader, uit school vandaan zomaar even bij mij vader op bed te kruipen en met hem te kunnen praten. Ons leven ging zo gewoon mogelijk door. Het overlijden van mijn vader vond ik toen onredelijk, onrechtvaardig en oneerlijk. Mijn moeder had toen de zorg van vijf jonge kinderen. En al die jaren tot op vandaag heeft ze dat onvoorstelbaar knap gedaan.

In 1995 werd bij mijn oudste zus Ineke borstkanker geconstateerd. Ik had toen het gevoel dat ik haar gelijk kwijt zou raken. Mijn zus overleed op 5 augustus 2003, na een lange weg van veel behandelingen, veel momenten van verdriet, veel momenten van moedeloosheid, maar ook veel momenten van dankbaarheid en plezier en genieten. De laatste twee levensjaren van mijn zus ervaar ik tot op de dag van vandaag als zeer waardevol. We hebben nog veel dingen samen gedaan, vooral van die hele gewone dingen. Rustig theedrinken met elkaar, een lekkere strandwandeling, ergens lekker eten met zijn twee, of gewoon genieten van elkaars aanwezigheid. Maar we hebben vooral veel gepraat, herinneringen opgehaald, gelachen en gehuild. Het tijdstip van sterven heeft Ineke zelf gekozen en wij hebben haar daar vrij in gelaten. Ook de crematie verliep zoals Ineke met ons had besproken.

Van het ziekbed van mijn vader heb ik geleerd; geduld te hebben en niet alles te willen, tevreden te zijn met wat je hebt. Vooral de laatste twee jaar met Ineke, hebben mij de kracht gegeven te geloven in mezelf. Je bent goed zoals je bent. Het planten van twee bomen op 25 november 2006, gaf mij kracht en het gevoel weer een stukje leven op de aarde terug te planten, maar vooral het gevoel: ik ben niet alleen. Weet u bent niet alleen, het ga u alle goed.

Hoewel ze duidelijk verschillen van de toespraken van de organisatie doordat ze persoonlijk verlies tot onderwerp hebben, komen de verhalen van de twee nabestaanden onderling sterk overeen. Beide nabestaanden vertellen hoe ze omgingen met de ziekte van hun dierbare, hoe ze de tijd met diegene doorbrachten, over het verlies en over hoe ze nu in het leven staan. Allebei sluiten ze af met een positieve boodschap: pluk de dag (Bottram), ben tevreden met wat je hebt en je bent niet alleen (Eradius). Een derde overeenkomst is dat beide sprekers na de dood van hun dierbare iets concreets ondernomen hebben: Richard heeft door middel van zijn project *Marathon365* de aandacht gevestigd op de ziekte kanker, terwijl Annemiek twee bomen heeft geplant voor haar vader en zus. Deze daad is voor haar op een dubbele manier betekenisvol geweest: het gaf haar 'kracht' en 'het gevoel weer een stukje leven op aarde te planten', maar nog meer beseft ze 'niet alleen te zijn', waarmee ze Ton Hanselaars woorden over het belang van samenzijn onderstreept.

Er zijn ook verschillen tussen de twee toespraken: anders dan Annemiek Eradius, spreekt Richard Bottram over een individuele verwerking van het verlies en refereert hij niet aan een samenzijn. Het grootste verschil is echter dat beide sprekers een andere relatie tot de overledene(n) hadden/hebben. Met de twee toespraken, waarin verteld wordt over een vader, zus en partner, wordt bereikt dat zoveel mogelijk mensen zich in de verhalen zullen herkennen. Hoewel er waarschijnlijk getracht is tegemoet te komen aan kritieken uit eerdere jaren, toen twee toespraken over het verlies van een partner als te eenzijdig bestempeld werden, is het ondoenlijk aan te sluiten bij de ervaringen van iedere deelnemer: waarom wordt er wel over het verlies van deze mensen gesproken en niet over het verlies van bijvoorbeeld een kind aan kanker? Voor veel deelnemers zijn de toespraken door de nabestaanden echter geslaagd:

Positief vond ik de persoonlijke verhalen. (2007)

Positieve punten vond ik het oplaten van de ballonnen, verzorgen van het vervoer naar en weer terug van het Wilhelminabos, koffie op het pad ernaar toe en de speeches van lot- en medegenoten. (2007)

Ik vond het een mooie dag en alle dingen die gezegd en gezongen werden raakte mij erg. (2007)

De deelnemers van de Bomen voor het leven-dag kunnen zich identificeren met de nabestaanden die een toespraak houden, en tot op zekere hoogte met Peter Derksen, die ook kort vertelt over de dierbaren die hij verloren heeft. Dat er aan deze persoonlijke verhalen niet altijd behoefte is, blijkt uit reacties van deelnemers:

Er werd door iemand verteld hoe diegene dood is gegaan aan kanker, nou dat weet iedereen wel, dat hoef ik niet te horen, maar dat is persoonlijk. (2007)

Ik vond het programma mooi. De speeches over eigen ervaringen van mensen voegden voor mij niets toe, maar ik ben me ervan bewust dat het wel een essentieel onderdeel was van de dag. (2007)

Met de speeches had ik niet zo veel: ik was vooral bezig met het denken aan mijn vader en niet aan kanker waaraan hij overleden is. En speeches gingen vooral over kanker. (2007)

Tijdens het programma waarin diverse sprekers aan bod kwamen, vertelde iemand haar persoonlijk verhaal, op zich erg goed dat iemand dit doet, maar ieder zit met zijn eigen verhaal. Ik zou het liever algemeen houden in vorm van een voordracht van diverse gedichten die gaan over de dood, het leven en de ziekte kanker. (2006)

Uit de eerder besproken enquête van KWF Kankerbestrijding uit 2005, blijkt onder andere de waardering voor de toespraken tijdens de Bomen voor het leven-dag van dat jaar. In 2005 spreken net als in 2007 Ton Hanselaar namens KWF Kankerbestrijding en Peter Derksen van Stichting Nationale Boomfeestdag. Ook krijgen twee nabestaanden het woord. De toespraak van Hanselaar wordt dat jaar beoordeeld met gemiddeld een 8,0 (door 180 deelnemers), de toespraak van Derksen krijgt ook gemiddeld een 8,0 (188 deelnemers). De waardering voor de bijdrage van de nabestaanden is gemiddeld 7,6 (198 deelnemers). De toespraken van de mensen van de organisatie werden in 2005 dus iets beter gewaardeerd dan die van de nabestaanden. Uit reacties van de deelnemers (2007) blijkt de waardering voor de toespraken in het algemeen:

Positief aan de dag vond ik de mensen die een toespraakje hielden. (2007)

Het programma vond ik goed, niet te lang en to the point: waarom zijn we hier. (2007)

Toch is er ook kritiek of kan men zich niet goed vinden in de toespraken. Behalve de inhoud van de toespraken, zijn er nog andere aspecten die voor de toehoorders meewegen: doordat het herdenkingsprogramma buiten plaatsvindt, dragen de weersomstandigheden en de verstaanbaarheid van de sprekers bij aan de waardering:

Wat mij betreft mochten er minder toespraken gehouden worden of kortere toespraken. Bovendien kon ik de toespraken slecht verstaan, ik stond achteraan. Ik herinner me dit onderdeel niet duidelijk, dus het heeft niet veel indruk gemaakt! (2007)

En nu moet ik u helaas meedelen dat wij niets gehoord hebben van alles wat ze gezegd hebben. Stonden toch vrij dicht bij het podium maar de microfoons werkten niet. Verder vonden wij het nogal langdradig zeker omdat in november de temperatuur nu niet bepaald aangenaam is en waren er toch wel mensen die het behoorlijk koud hadden ook met het lange staan. (2007)

De verhalen waren wat lang, zeker bij het bar slechte weer. (2007)

Eerder bleek op verschillende manieren dat er een spanning bestaat tussen individu en collectief, tussen persoonlijk en algemeen. Die spanning komt ook pregnant naar voren in de reacties op de persoonlijke toespraken van nabestaanden. Verschillende deelnemers geven aan dat ze niet op het verhaal van een andere nabestaande zitten te wachten. Ze hebben hun eigen persoonlijke verhaal en verdriet en voelen geen behoefte om dat van anderen aan te horen. Opvallend is dat, ondanks dat men deelneemt aan een collectieve bijeenkomst, deze deelnemers een private beleving van rouw en gedenken benadrukken en de wens uiten dat ook anderen zich op individuele wijze met hun overleden dierbaren bezighouden. Anderen vonden de toespraken van de lotgenoten juist wel iets toevoegen aan de dag – blijkbaar bestond bij hen meer behoefte om collectief te herdenken, om te delen in verhalen en emoties.

Samenvattend is er een duidelijk verschil tussen de toespraken van de leden van de organisatie en van de nabestaanden. Hoewel Peter Derksen net als de nabestaanden begint met een persoonlijk verhaal, verschilt het karakter van hun toespraken en benadrukken ze in grote lijnen verschillende thema's. Ton Hanselaar en Derksen spreken voornamelijk over symboliek, samenzijn, emotie, eren en tastbaarheid, terwijl de nabestaanden het concreter bij hun persoonlijk verhaal over hun omgang met verlies van een dierbare, kanker en dood houden. Ook Annemiek Eradus raakt het thema samenzijn aan en Richard Bottram noemt symboliek, maar het is niet geheel duidelijk waar hij naar verwijst: 'vanuit de symboliek' gaat hij dagelijks lopen. Duidelijk is dat het andere symbolen betreft dan de symboliek die Hanselaar en Derksen noemen en die betrekking heeft op het Koningin Wilhelminabos. Daarnaast zijn de toespraken van de organisatie formeler dan die van de nabestaanden. Hoewel Peter Derksen in zijn tekst ook over zichzelf en zijn verlies spreekt, en hiermee een brug slaat tussen persoonlijk en formeel, zijn de teksten van de nabestaanden veel persoonlijker en daarmee ook emotioneler. Wat opvalt is dat Derksen niet zozeer over emoties spreekt. Dit is wellicht te verklaren vanuit zijn uitdrukkelijke inzet om de herdenkingsdag luchtig, vrolijk en vooral niet te zwaar te maken. Ondanks de verschillen tussen de toespraken, hebben ze ook een belangrijke overeenkomst: ze spreken allen van hoop, van een positieve blik naar de toekomst.

Lijkrede

Zoals beschreven in paragraaf 6.1, ontstond na de jaren zestig een zeker vacuüm in rituele vormgeving. In de riten die opkwamen in dit vacuüm kreeg de toespraak een plek als laagdrempelige variant op de lijkrede, waarvan de Bomen voor het leven-dag in casu een goed voorbeeld is. Hiermee werd eveneens goed ingespeeld op de tendens van individualisering. De toespraken door de nabestaanden doen denken aan de lijkrede: van oorsprong het 'vale dicere' (vaarwel zeggen) aan de dode. Zowel bij de Grieken als bij de Romeinen was het gebruikelijk dat er bij een uitvaart een lijkrede werd uitgesproken, meestal door de kinderen van een gestorvene. De paar korte zinnen waaruit de lijkrede oorspronkelijk bestond werden steeds uitvoeriger, totdat ten slotte de lijkrede een waar meesterwerk van woordkunst was geworden. In de zestiende eeuw bestond de funeraire lijkrede alsmede het funerair gedicht uit drie

elementen: 'Laus' (lof), 'Luctus' (rouw) en 'Consolatio' (troost).³⁴⁹ Wanneer in de Middeleeuwen de lijkrede voor vorstelijke personen werd uitgesproken, werd daarin verslag werd gedaan van het leven van de gestorvene, zijn sterfbed en begrafenis, terwijl hem daarin bovendien de nodige lof werd toegezwaaid. De toespraken van de nabestaanden in het Koningin Wilhelminabos vertonen enige gelijkenis, hoewel hier de nadruk vooral ligt op het ziekteverloop en het sterfbed. Van de gehele begrafenisceremonie is de lijkrede een essentieel bestanddeel, waarbij het normaal is dat de gestorvene herdacht wordt en de nabestaanden troost en hoop wordt gegeven. Hierdoor heeft de lijkrede zich weten te handhaven, al heeft de reformatorische overheid zich hier tegen verzet. Aan het einde van de zeventiende eeuw waren de lijkredes ontaard in een pronkerige, breedsprakerige en zeer menselijke verheerlijking, vooral wanneer het belangrijke mensen betrof.³⁵⁰ De toespraak is inmiddels een dominant genre in het hedendaagse (herdenkings)ritueel, zoals ook tijdens de Bomen voor het leven-dag.

Na nare gebeurtenissen zoals een ramp wordt er tijdens herdenkingsbijeenkomsten vaak teruggegrepen op geijkte zinswendingen en op clichés. Zonder aan de oprechtheid van de sprekers te twijfelen valt op hoe vaak men begint met te zeggen dat 'woorden tekort schieten', dat men 'stilvalt bij zo'n vreselijke gebeurtenis', om dan vervolgens alsnog vele woorden aan de gebeurtenis te wijden.³⁵¹ In de onderhavige casus is dat niet het geval. Wellicht speelt hierbij een rol dat de mensen weliswaar aan dezelfde ziekte overleden zijn, maar niet tegelijkertijd, tijdens een bepaalde gebeurtenis, zoals een ramp. De hoofdsprekers, Ton Hanselaar en Peter Derksen, richten zich niet zozeer op de ziekte die velen het leven heeft gekost, als wel op de dag van vandaag, het planten van bomen in dit bos en hoop voor de toekomst. Door een boom te planten doet men iets positiefs: men steunt het werk van KWF Kankerbestrijding en daarmee ook de (toekomstige) kankerpatiënten. Men plant een symbool van hoop en leven en creëert een plek waar men terug kan keren. Een negatieve situatie wordt omgezet in iets positiefs: het leed hoeft niet het laatste woord te hebben.

Peter Derksen benadrukt in zijn toespraak dat hij het bos bedacht heeft en het samen met anderen heeft kunnen realiseren. Dit is een interessant element. De casus van het Koningin Wilhelminabos draait om een ritueel op een speciale plaats, een plaats die *bedacht*, gemodelleerd en gemaakt is, zoals Derksen uitlegt: het ontwerp en de symboliek zijn bedacht en bij elkaar gebracht op deze plek. Het ritueel sluit hierbij aan: het is niet aangereikt vanuit traditie, maar bij elkaar gezocht en ontworpen. Er wordt benadrukt dat de deelnemers zelf meehelpen het bos te realiseren:

Dat u met het planten van uw gedenkboom meehelpt aan het realiseren van dit kankergedenkbos ofwel het Koningin Wilhelminabos.

³⁴⁹ H. KOK: *Funerair lexicon A-Z: encyclopedisch woordenboek over de dood* (Maastricht 2000) 169.

³⁵⁰ H. KOK: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1990) 228-232; KOK: *Funerair lexicon* 169; H. KOK: *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk 2005) 258-259.

³⁵¹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 111.

Het vormgeven van het bos wordt gecombineerd met de ‘doe-dimensie’ van het ritueel. Dit zien we voortdurend in hedendaagse herdenkingsrituelen: mensen ‘willen wat doen’, men wil handelen. Vandaar dat er lichtjes gebrand worden, er gelopen wordt (zoals in het geval van de stille tocht, maar ook in het geval van Richard Bottram en zijn project *Marathon365* en allerlei herdenkingstochten, zowel lopend als op de fiets) en, in dit geval, bomen geplant worden. Het herdenken wordt ‘praktisch’.³⁵²

³⁵² P. POST: ‘The pilgrimage to the “Cancer Forest” on the “Trees for Life Day” in Flevoland’, in P.J. MARGRY (red.): *Shrines and pilgrimage in the modern world. New itineraries into the sacred* (Amsterdam 2008) 281-297, p. 290.

6.3. Verbonden in stilte

Stilte die intens is
 slechts 60 seconden
 was het stil
 de wind
 loeide niet
 de regen
 hield op met huilen
 de zon
 begon ineens zachter
 te schijnen
 de emoties
 overstemden
 het natuurgeweld
 slechts 1 minuut
 bleek de aarde
 niet bestand te zijn
 tegen de mensen
 die in stilte
 bij hun geliefde
 bleken te willen zijn³⁵³

Het betrachten van een minuut stilte (of soms zelfs langer) is een vast onderdeel van hedendaagse herdenkingsbijeenkomsten. Ook tijdens de Bomen voor het leven-dag wordt na de bijdrage van de nabestaanden een minuut stilte gehouden. De mensen die op stoelen zitten gaan staan en er wordt gevraagd om stil te staan bij diegene voor wie men hier vandaag is. Na deze minuut zingt het koor een lied (in 2007) en worden er ballonnen opgelaten. Na het herdenkingsprogramma loopt men in een lange stoet naar de plantplek waar men de boompjes gaat planten. Hoewel enkele mensen dit in stilte doen, zijn er ook veel mensen die praten. Dit heeft waarschijnlijk te maken met opluchting, van het emotionele herdenken naar het 'luchtige' planten van een boom. Behalve de stilte tijdens het herdenkingsprogramma, ervaart men ook de stilte wanneer men het Koningin Wilhelminabos op een andere dag bezoekt: de stilte van het bos, van de natuur. In dit deel wordt het fenomeen van stilte als ritueel nader verkend, getypeerd en gesitueerd.

Stilte betekent niet per definitie afwezigheid van alle geluid; stilte is wel de afwezigheid van lawaai, rumoer, onrust, gejaagdheid. In stilte is nog altijd veel hoorbaar: de waarneming door alle zintuigen wordt scherper. Je hoort meer, maar je

³⁵³ Gedicht op een ansichtkaart, geschreven door Harry Wanders, uitgedeeld tijdens de Bomen voor het leven-dag 2007.

ziet bijvoorbeeld ook meer.³⁵⁴ Stilte is dus altijd vervuld van geluid. Je zou kunnen spreken van een vervulde stilte als er sprake is van het geluid dat bij of in de betreffende ruimte past, zoals het geluid van zingende vogels en ruisende bomen in het Koninkin Wilhelminabos. Soms zijn mensen stil, omdat ze zijn uitgepraat en er 'niets meer te zeggen valt'. Hun stilte zegt: 'Wij willen niet meer, wij kunnen niet meer, we durven niet meer'. Maar de stilte kan ook vol en voldragen zijn. Nabijheid zonder woorden, stille aanwezigheid, zoals Waaijman het benoemt.³⁵⁵ Stilte is vooral een onderbreking. Zoals vasten een onderbreking is van eten en waken van slapen, zo is stilte een onderbreking van (het produceren van) geluid. Dit contrast met het normale ritme, het doorbreken van het ritme, maakt het tot een sterk ritueel.

Waar geluid
Verstomt
Geeft de stilte
Antwoord.
Iedere stap is afscheid
Iedere stap is nieuw³⁵⁶

Stilte in onze cultuur

De overheersing van geluid in onze cultuur is af te meten aan het problematische karakter dat de schaarse momenten van stilte die er vallen, onwillekeurig krijgen toegeschreven. Over het algemeen wordt stilte niet gezien als een waarde op zich, maar als een stilvallen van de machinerie en het stagneren van dingen die eigenlijk door zouden moeten gaan. In veel gevallen hebben stiltes een negatieve betekenis, ook in het sociale leven³⁵⁷: als iemand lange tijd niets van zich laat horen begint men zich af te vragen of er niet iets is. Op collectief niveau bestaat eveneens deze negatieve duiding van gevallen stiltes: een vereniging die lang niets onderneemt is 'slappend' of 'ter ziele'. Stilte kan ook ongemakkelijk zijn, zoals blijkt uit bepaalde spreekwoorden, bijvoorbeeld 'stille wateren hebben diepe gronden' of de uitdrukking 'de dominee komt voorbij' die soms gebezigd wordt wanneer een gesprek stilvalt.³⁵⁸ Stilte is zo het

³⁵⁴ G. LUKKEN: 'Sacrale rituele ruimte en stilte', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 48-55, p. 48-49; B. PEETERS: 'Stilte', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 155-161, p. 155-156.

³⁵⁵ K. WAAIJMAN: 'Zeven manieren van stilte', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 86-97, p. 87.

³⁵⁶ Gedicht op een Ansichtkaart, geschreven door Anita Cats, uitgedeeld tijdens de Bomen voor het Leven-dag 2006.

³⁵⁷ G. VAN TILLO: 'Stilte in een luidruchtige cultuur', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 5-12, p. 7.

³⁵⁸ www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_0447.htm: Digitale bibliotheek voor Nederlandse letteren, geraadpleegd 13-03-2009: Deze uitdrukking wordt gebruikt, wanneer allen in een gezelschap plotseling zwijgen. Hoogstwaarschijnlijk heeft de uitdrukking hieraan haar ontstaan te danken, dat men in een gezelschap uit vrees voor de berisping of de terechtwijzing van een predikant of den kerkenraad bij een danspartij, een duivelse zonde, plotseling ophield, bij de waarschuwing dat er een dominee of een ouderling voorbijging. Gekscherende wijze wordt dit nu ook gezegd, wanneer te midden van een druk gesprek een plotselinge en onverwachte stilte heerst, alsof er onverwacht een predikant langs de deur ging, die over het een of andere onvertogen woord dat hij kon horen, de aanwezigen zou

symbool geworden van alles wat het moderne leven belemmert of doet stagneren, en volgens de huidige waarden zijn dat vooral communicatie, beweging, snelheid en je op een opvallende en zelfbewuste manier presenteren. Waar al deze zaken op enigerlei wijze staan voor macht, is stilte het symbool geworden voor onmacht: het ‘met de mond vol tanden staan’, geen inbreng hebben, niet meetellen, onderworpen zijn, te verwaarlozen zijn.³⁵⁹ Ook in het christelijk ritueel, waar stiltemomenten toch goed op hun plaats kunnen zijn, wordt stilte vaak negatief opgevat. Wanneer stilte expliciet wordt aangekondigd, zoals bij de herdenking van overledenen, valt het zwijgen de deelnemers aan het ritueel natuurlijk, maar ook dan is de lengte van zulke stiltemomenten aan psychologische grenzen gebonden. Na vrij korte tijd is er al onrust te bespeuren en als het erg lang duurt worden de aanwezigen zelfs tamelijk rumoerig. Men kan het moeilijk vinden om geen geluid te maken tijdens een stil moment.

Toch wordt stilte niet altijd negatief opgevat. Het kan een machtig middel zijn om dingen te bereiken: stilte als strategie, zwijgen als middel tot geweldloos verzet. ‘Spreken is zilver, maar zwijgen is goud’ is een spreekwoord dat de stilte hoog aanslaat. Anders dan bij het spreken, waarbij de symbolische lading uiteraard vooral afhangt van wat gezegd wordt, is die symbolische lading bij het zwijgen afhankelijk van de situatie.³⁶⁰ Stilte wint weer aandacht in onze westerse samenleving. Veel mensen tekenen protest aan tegen geluidsoverlast, of het nu van een vliegveld of van luidruchtige burens is. De afgelopen jaren is er actief regeringsbeleid om bepaalde natuurgebieden tot stiltegebied te verklaren.³⁶¹ Op veel min of meer openbare plekken worden stiltecentra opgezet. De samenleving is op zoek naar stilte, naar plaatsen van stilte. En net als in de maatschappij, is er ook in (christelijk) ritueel weer aandacht voor stilte.

Stilte en plaats

Voor wie dat wil, is de stilte nog steeds te vinden – niet alleen in de natuur, maar ook in leeszalen, bibliotheken, stiltecoupés in de trein, kerken, kapellen en stiltecentra. Kloosters openen vrijwel zonder uitzondering gastvrij hun poorten voor wie naar een stil plekje op zoek is.³⁶² In 2000 zag de *Stilte atlas* het levenslicht, een boekwerk waarin meer dan honderd ‘stilteplaatsen’ in kaart zijn gebracht, en waarin per provincie kloosters, abdijen, inloophuizen, stiltecentra, bijzondere begraafplaatsen en musea met ‘stilte in hun collectie’ zijn beschreven.³⁶³ Mensen zoeken stilte op om tot rust te komen. Stilte kan heel intens zijn tijdens een boswandeling, ver weg van de stadsdrukke. In die stilte kom je tot rust, kom je weer op adem, krijg je de tijd en de kans om met je eigen gevoel in contact te komen. Velen zoeken de stilte op om

kunnen onderhouden. Een andere uitleg is dat de uitdrukking is ontstaan door het gebruik in vissersplaatsen dat de dominee de familie op de hoogte moest stellen van een bericht van overlijden of vermissing bij een schipbreuk. Als de dominee naderde of passeerde, viel er een beklemmende stilte.

³⁵⁹ VAN TILLO: ‘Stilte in een luidruchtige cultuur’ 7.

³⁶⁰ VAN TILLO: ‘Stilte in een luidruchtige cultuur’ 7-8.

³⁶¹ PEETERS: ‘Stilte’ 155.

³⁶² VAN TILLO: ‘Stilte in een luidruchtige cultuur’ 9.

³⁶³ T. BREUKEL: *Stilte atlas van Nederland: meer dan 100 plaatsen om tot rust te komen* (Amsterdam 2000). N.B.: de tweede druk van de stilte atlas is dubbel zo dik.

opnieuw met zichzelf in het reine te komen, om alles opnieuw in een helder daglicht te kunnen plaatsen. Als je niet afgeleid wordt door geluiden van buiten dringen de geluiden van binnen gemakkelijker tot je door.³⁶⁴ Dit verklaart ook ten dele het hedendaagse succes van veel kloosters en abdijen: stilte schept uitwendige en inwendige rust in een tijd waarin beide vormen soms ver te zoeken zijn.³⁶⁵

Van die plekken in onze maatschappij waar men expliciet de stilte kan opzoeken, licht ik er drie uit: stiltegebieden, kloosters en stiltecentra.

Stilte als de afwezigheid van overheersende menselijke activiteit. Mei 2009

³⁶⁴ VAN TILLO: 'Stilte in een luidruchtige cultuur' 9.

³⁶⁵ G. MATTHEEUWS: "De stilte zingt U toe" Over de betekenis en de mogelijkheden van de rituele stilte', in *Collationes. Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraal* 4 (2001) 371-382, p. 372.

Ons land is dichtbevolkt en vol lawaai. Veel lawaai veroorzaken we zelf. Denk aan gemotoriseerd vervoer en aan grootschalige evenementen. Maar mensen hebben ook behoefte aan plaatsen waar het geluid van de stilte nog hoorbaar is. En dat geldt ook voor de flora en fauna. Voor dieren en planten is het van belang dat de natuur in bepaalde gebieden z'n gang kan gaan. Echt stille gebieden worden schaars in Nederland. Daarom beschermen we de gebieden die er nog zijn. We noemen deze beschermde omgevingen stiltegebieden.³⁶⁶

Natuur is een bevoorrechte locus wat stilte betreft. Het is een plaats van rust, van een bijna archetypisch contrast met het drukke (stads)leven. In 2002 is circa 650 duizend hectare van Nederland aangewezen als stiltegebied, een milieubeschermingsgebied waarin het aspect stilte bijzondere bescherming nodig heeft, aangezien het anders verloren dreigt te gaan. Met de soms luidruchtige geluiden van flora en fauna betekent het woord 'stilte' niet dat er geen geluid waarneembaar is. Stilte staat hier voor de afwezigheid van storende, voor de omgeving vreemde geluiden. Activiteiten die weinig lawaai genereren, zijn wel toegestaan: wandelen en fietsen mag er bijvoorbeeld. Het begrip 'stiltegebied' vindt zijn oorsprong in de Wet geluidhinder (1979).³⁶⁷ De term werd daarin gedefinieerd als een gebied waarin de geluidbelasting door toedoen van menselijke activiteiten zo laag is, dat de in dat gebied heersende natuurlijke geluiden niet of nauwelijks worden gestoord.³⁶⁸ In 1993 is het artikel over stiltegebieden in de Wet geluidhinder komen te vervallen en het wettelijk kader overgenomen in de Wet milieubeheer.³⁶⁹ Het is niet per definitie zo dat de mensen die zich in een dergelijk gebied bevinden, stil zijn, zwijgen. Dat is bij de volgende twee voorbeelden wel het geval.

Op zoek naar rust en stilte om eens stil te staan bij bepaalde dingen in dit leven? Altijd al benieuwd geweest hoe het leven binnen een kloostergemeenschap eruit ziet? In het weekend van 22 t/m 24/02 hebben wij een plaats gereserveerd voor geïnteresseerden vanuit de Westerkerk om te verblijven in de trappistenabdij van Onze Lieve Vrouw van Koningshoeven. In dit Benedictijnenklooster wijden monniken zich nog dagelijks in stilte en afzondering volledig aan het gebed om zoveel mogelijk open te kunnen staan voor het goddelijke. Als gast mogen wij enkele dagen meeleven en meebidden om heel even uit de dagelijkse maatschappij te stappen. De kloostergemeenschap biedt een sfeer van stilte, rust en bezinning om dichterbij jezelf én bij God te kunnen komen.³⁷⁰

Deze tekst staat op een van de talrijke websites waarop kloosterweekenden worden aangeboden en aangeprijsd. Kloosterweekenden zijn erg populair. Op www.klooster.startpagina.nl staat een apart kopje 'retraite/bezinning'. Hier vindt men

³⁶⁶ Folder provincie Drenthe: Stiltegebieden. www.provincie.drenthe.nl/publish/pages/5534/stiltegebied.pdf, geraadpleegd 13-03-2009.

³⁶⁷ wetten.overheid.nl/BWBR0003227/geldigheidsdatum_12-03-2009, geraadpleegd 12-03-2009.

³⁶⁸ www.milieunatuurcompendium.nl/indicatoren/nl0498-Stiltegebieden-in-Nederland.html?i=16-44, geraadpleegd 11-03-2009.

³⁶⁹ wetten.overheid.nl/BWBR0003245/geldigheidsdatum_12-03-2009, geraadpleegd 12-03-2009. Op de website overheid.nl is de integrale tekst van de Wet Milieubeheer te vinden.

³⁷⁰ www.hervormdgouda.nl/index.php?nws_id=54, geraadpleegd 13-03-2009.

kloosters waar men terecht kan en, meelevend met het ritme van de kloosterbewoners, kan zoeken naar rust, bezinning en stilte. Een andere website werft met de volgende tekst:

Stilte doet wonderen.
Op veel plaatsen in de wereld zonderen mensen zich even af.
Zij zoeken rust of stilte. Ze zoeken richting in hun leven.
Ze zoeken contact met hun kern, bron of hun kracht.
Ze zijn op zoek naar de zin van hun leven of van wat hen overkomt.
Zoekers. Op weg! Soms is een retraite de weg.
Heeft U interesse?³⁷¹

In 2005 komt de film *Die Grosse Stille* uit, die het leven van de kartuizer monniken en hun klooster *La Grande Chartreuse* in de Franse Alpen tot onderwerp heeft. De monniken leven er in afzondering en stilte. In de 169 minuten durende film wordt dan ook bijna geen woord gesproken. De film onderscheidt zich doordat er geen interviews gehouden worden en geen commentaar gegeven wordt. De enige muziek bestaat uit de gezangen van de biddende monniken.³⁷² Ook al wordt de stilte tijdens de meeste kloosterweekenden niet zo strikt genomen als in het bovengenoemde klooster, toch speelt het een centrale rol. Na het ervaren van deze stilte kan men het dagelijkse leven weer in en wanneer men weer behoefte heeft boekt men gewoon nog een weekendje rust en stilte.

Stiltecentra vormen een derde locus waar actief gezocht kan worden naar stilte, weg van het maatschappelijke rumoer. Vanaf de jaren tachtig ontstond er een uitgebreid netwerk van honderden stiltecentra.³⁷³ Een stiltecentrum is volgens de definitie van Jorien Holsappel-Brons³⁷⁴:

Een afgezonderde plek in de openbare ruimte of in een instelling, die in principe open toegankelijk is en in de eerste plaats is ingericht om mensen de gelegenheid te geven zich terug te trekken voor rust, gebed, bezinning, meditatie of persoonlijk ritueel.³⁷⁵

Dat een stiltecentrum in de eerste plaats bedoeld is voor persoonlijk gebruik, neemt niet weg dat er in bepaalde gevallen ook een kleine viering of een ritueel kan plaatsvinden, voor een aan de instelling gerelateerde doelgroep. Wanneer dit laatste echter voorop staat, is er geen sprake meer van een stiltecentrum.

³⁷¹ www.ignatiaanseretraites.nl, geraadpleegd 17-03-2009.

³⁷² www.diegrossestille.de/english/, geraadpleegd 17-03-2009.

³⁷³ P. POST & P. SCHMID: 'Centrum van stilte: een onderzoeksaanvraag', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 162-170, p. 162.

³⁷⁴ Jorien Holsappel-Brons doet een promotieonderzoek naar stiltecentra, behorend bij het project *Holy Ground. Re-inventing ritual space in western culture*, in het kader van het NWO programma *The future of the religious past*.

³⁷⁵ Deze definitie is te vinden in de inleiding van het proefschrift van Jorien Holsappel-Brons: *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, dat zal verschijnen in 2010.

Aan speciale ruimten voor stilte is in onze samenleving kennelijk grote behoefte. Men heeft aparte stiltecentra gebouwd midden in grote winkelcentra, op luchthavens, op universiteitsterreinen, in ziekenhuizen. Die stiltecentra richten zich op het sacrale in de brede zin van het woord: een 'binnenkant van het bestaan', die door velen in onze cultuur wordt gezocht. Het zijn open, multi-interpretabele ruimten, die voor velen herkenbaar zijn en waar de stilte niet nader wordt ingevuld.³⁷⁶

Wanneer mensen onverwacht en op een nare manier sterven, leidt dat soms tot de oprichting van een stiltecentrum ter herdenking, zoals in Gorinchem, waar een stiltecentrum is opgericht naar aanleiding van de dood van twee meisjes die om het leven kwamen bij een schietpartij bij een discotheek in 1999. In middelbare scholen worden er vaak al improviserend tijdelijke stiltecentra opgezet na de (plotselinge) dood van een docent of leerling. Deze functie van stilte komt overeen met de toenemende deelname aan stille tochten waarover ik schreef in hoofdstuk 4 en waarop ik later in dit hoofdstuk terugkom. Ook kan een bestaand stiltecentrum een plek van herdenking worden. Op de campus van de Universiteit van Tilburg staat een stiltecentrum, een centrum voor reflectie, meditatie en gebed. In dit stiltecentrum wordt, naast de activiteiten die er plaatsvinden, een herdenkingsplek ingericht in het geval van een (plotselinge) dood van iemand die verbonden is aan de universiteit. Waarom worden stiltecentra juist hiervoor gebruikt of zelfs opgericht? Een reden kan zijn dat er maar weinig specifieke plaatsen zijn waar mensen naartoe kunnen om hun overleden dierbaren te herdenken. Omdat het aantal crematies is gestegen, zijn er minder mensen die een graf bezoeken. Ook andere factoren, zoals geografische mobiliteit, niet meer vastzitten aan een bepaalde plek en andere sociale veranderingen maken het lastig voor mensen om naar plekken te gaan die ze associëren met hun overledenen. Een stiltecentrum biedt een mogelijkheid om te rouwen en om iets fysieks te doen om de overledenen te herdenken.³⁷⁷

Om de functie van de stilteruimte nader aan te geven, hebben stiltecentra vooral in scholen, maar ook in sommige ziekenhuizen een andere aanduiding en heten 'reflectiekamer' of 'spiritueel centrum'. Soms ook, krijgen deze ruimtes specifieke namen. In sommige stiltecentra kunnen er ook momenten van collectieve stilte zijn – soms zijn deze sessies spontaan, eenmalig of tijdelijk, bijvoorbeeld wanneer er net als hierboven gerouwd wordt om de dood van een collega, docent of leerling.³⁷⁸ In tijden van individuele crisis is men geneigd om naar vrede (rust) en antwoorden te zoeken; en in tijden van secularisatie heeft een focus naar buiten plaatsgemaakt voor een focus naar binnen. Deze blik naar binnen karakteriseert geritualiseerde stilte en vereist een moment weg van de rusteloosheid en hectiek van de wereld. Een speciale plek, apart voor stilte, ondersteunt dit.³⁷⁹

³⁷⁶ LUKKEN: 'Sacrale rituele ruimte en stilte' 50.

³⁷⁷ S. GILLIAT-RAY: "Sacralising" sacred space in public institutions: a case study of the prayer space at the millennium dome, in *Journal of contemporary religion* 3 (2005) 357-372, p. 366.

³⁷⁸ J. HOLSAPPEL-BRONS: 'Space for silence: the interplay between space and ritual in rooms of silence', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia Condenda 24) (Leuven 2010) 235-252, p. 242-243.

³⁷⁹ J. HOLSAPPEL-BRONS: 'Space for silence' 251.

Uit het groeiend aantal stiltecentra en de populariteit van kloosterweekenden blijkt de grote vraag naar afzondering en individuele stilte.³⁸⁰ De rustgevende dimensie van de stilte heeft ook op ritueel vlak betekenis. Het is niet ongewoon mensen te horen zeggen dat ze ‘wel eens graag een kerk binnenstappen’, omdat ze daar ‘tot rust kunnen komen’. Bij een viering gaat het hen dan niet op de eerste plaats om de inhoud ervan, maar het is voornamelijk een moment van inkeer, van het zojuist genoemde ‘focus naar binnen’.³⁸¹ Kerken en (christelijk) ritueel blijken als een stilteplek te fungeren.

Stilte en ritueel

Volgens de gangbare definitie van rituelen is stilte een symboolhandelen in woord en gebaar. Een woord of gebaar in stilte verwijst naar die genetisch meegegeven stilte waarin zowel de intermenselijke als de God-menselijke dialoog kan plaatsvinden’, schrijft Peeters.³⁸² Uit het grootschalige onderzoek *God in Nederland*, naar kerk, geloof en spiritualiteit, blijkt dat stilte een van de omstandigheden is die aanleiding kan geven tot het ervaren van God of een hogere macht. Wat betreft situaties waarin men de aanwezigheid van God of een hogere macht heeft ervaren, komt stilte op een tweede plaats; op de eerste plaats staat een sterfgeval. Wanneer de respondenten worden uitgesplitst in rooms-katholieken, PKN en buitenkerkelijken, ervaart 63% van de katholieken die ooit de aanwezigheid van God of een hogere macht heeft ervaren, dat tijdens stilte. Stilte komt ook hier op een tweede plaats, na het overlijden van iemand (73%). Bij PKN is dit 59% en neemt het de vierde plaats in; bij buitenkerkelijken 51% en een gedeelde derde plaats.³⁸³ Stilte brengt blijkbaar niet alleen rust en een (hernieuwd) contact met jezelf, maar het kan mensen ook helpen om met God of een hogere macht in contact te komen.

Een sacrale ruimte zoals een kerk kan stilte oproepen terwijl een ritueel zich er voltrekt. Dat verstoort de stilte niet, integendeel: zij krijgt een vollere zintuiglijkheid en dynamiek. Een heel specifiek element is echter de stilte als een structureel onderdeel van het ritueel zelf: de stilte dus die ‘als zondanig’ een plaats krijgt in het ritueel dat zich in de sacrale ruimte voltrekt en die je doorgaans binnen dat ritueel kunt onderscheiden van andere elementen. Het gaat hier om de zogenaamde *rituele stilte*³⁸⁴: stilte die er niet zomaar is, maar die gecreëerd wordt. Rituele stilte draagt de kenmerken van het ritueel zelf. Dit houdt allereerst in dat zij deelt in het herhalingsmoment van het ritueel. Deze stilte valt altijd op bepaalde momenten en wordt dan ook door de deelnemers verwacht. Zij zijn eraan gewend en stellen zich erop in. Met deze eigenschap van de herhaling hangt samen, dat een gemeenschap die niet aan deze stilte gewend is, bij invoering ervan al snel onwennig en nerveus

³⁸⁰ Uiteraard zijn afzondering en stilte niet hetzelfde. Wanneer men alleen is, praten de meeste mensen niet meer, maar ervaren ook nog niet meteen de stilte. Dat gebeurt alleen wanneer men er bewust voor kiest om stil te zijn, wanneer stil zijn een daad op zichzelf wordt. J. HOLSAPPEL-BRONS: ‘Space for silence’ 237-238.

³⁸¹ MATTHEEUWS: “De stilte zingt U toe” 372.

³⁸² PEETERS: ‘Stilte’ 157.

³⁸³ BERNTS, DEKKER & DE HART: *God in Nederland* 134-135.

³⁸⁴ LUKKEN: ‘Sacrale rituele ruimte en stilte’ 52.

reageert. Vervolgens gaat het om *geregisseerde* stilte. Dit geldt niet alleen voor het ogenblik waarop zij plaats heeft, maar ook voor de duur ervan. De tijdsduur is geobjectiveerd en nauwkeurig begrensd, zoals de stilte van twee minuten bij de herdenking van de gevallen van de Tweede Wereldoorlog op 4 mei. In ritueel gaat het vaak om korte stiltes; het is een gegeven dat te lange stiltes vaak storend werken voor de gemeente. Het moment van stilte in het Koningin Wilhelminabos is eveneens een geregisseerde en afgebakende stilte. Een ander kenmerk van de rituele stilte is, dat zij haar eigen structurele plaats heeft binnen het geheel van de orde van dienst. Als je haar weglaat, slaat dat altijd weer terug op de overige elementen; deze krijgen dan een andere waarde. De structurele plaats van het element stilte betekent ook, dat je stiltes niet willekeurig kunt inlassen, én dat er verschillende soorten stiltes zijn. Zo ziet men in dat stilte in christelijk ritueel geen doel op zichzelf is, maar altijd een gerelateerde stilte: het is bijvoorbeeld een moment na de lezing dat helpt stil te staan bij de uitgesproken woorden, of de stilte als moment van dodengedachtenis. Bij deze laatste sluiten ook stiltes aan als op Goede Vrijdag.³⁸⁵ Er is ook de stilte die een handeling ondersteunt of liever gezegd onderstreept.³⁸⁶ Kortom, stilte in ritueel is altijd gevulde stilte: ook in ritueel is stilte meer dan afwezigheid van geluid.

Een mooi voorbeeld van rituele stilte is te vinden in Taizé, dat als kloostergemeenschap te vergelijken is met de eerder genoemde kloosters waar men terecht kan voor een paar dagen stilte. De gemeenschap van Taizé telt ongeveer honderd broeders, katholiek en van verschillende protestantse afkomst, uit bijna dertig landen. Zij leven sober, gestructureerd en hun leven staat in teken van het geloof. Jongeren kunnen een week of langer naar Taizé komen om met hen mee te leven, wat in de loop der jaren steeds meer jongeren uit alle werelddelen zijn gaan doen.³⁸⁷ Drie keer per dag komt alles op de heuvel van Taizé tot stilstand: het werk, de Bijbelstudies en de groepsgesprekken. De klokken roepen op tot het gebed in de kerk, waar even later honderden, soms duizenden meebidden en -zingen met de broeders. Er is een Bijbellesing in verschillende talen. Opmerkelijk is dat in elk gemeenschappelijk gebed een centrale plaats is ingericht voor een lang stiltemoment dat volgens het broederschap een uniek moment is om God te ontmoeten:

Een moment van stilte, hoe kort ook, is als een sabbatrust, een onderbreking die je als zalmakend ervaart, even een moment om jouw zorgen aan de kant te schuiven. De stilte maakt ons klaar voor een nieuwe ontmoeting met God. In de stilte kan het Woord van God doordringen in de verborgen uithoeken van ons hart. In de stilte blijkt het 'scherper te zijn dan een tweesnijdend zwaard: het dringt diep door tot waar ziel en geest elkaar raken.' (Hebreeu 4:12) Wanneer we het stil in ons maken, dan houden we op met ons voor God te verbergen, en het licht van Christus kan zelfs datgene bereiken waarover wij ons schamen, het genezen en omvormen.³⁸⁸

³⁸⁵ LUKKEN: 'Sacrale rituele ruimte en stilte' 53.

³⁸⁶ PEETERS: 'Stilte' 160.

³⁸⁷ HOONDERT: *Om de parochie* 215-236; www.taize.fr/nl_article6634.html, geraadpleegd 13-03-2009.

³⁸⁸ www.taize.fr/nl_article3470.html, geraadpleegd 13-03-2009.

Stilte is een kenmerkend onderdeel van het Taizéritueel. De stilte is niet slechts een onderbreking van de opeenvolgende gezangen, gebeden en lezingen, maar een bewust nagestreefd ritueel element.³⁸⁹ De momenten van stilte worden door de jongeren vaak als indrukwekkend ervaren. Het is zelfs mogelijk om in Taizé de hele week in stilte door te brengen: je bent gedurende deze week afgezonderd van de rest van de groep en volgt dan een apart programma.³⁹⁰ Begin jaren zeventig ontstonden er wereldwijd talloze door Taizé geïnspireerde groepen en basissgemeenschappen. De inspiratie van Taizé resulteerde ook in Nederland in de oprichting van plaatselijke Taizégroepen en vieringen in Taizéstijl op diverse plaatsen in het land. Wanneer men niet de exacte viering overneemt, komt in het ritueel in ieder geval de stilte terug.³⁹¹

Behalve dat stilte deel kan zijn van een rituele handeling, bestaan er ook rituele handelingen die zich geheel in stilte voltrekken: de gang van de begrafenisstoet van de kerk naar het kerkhof, rituele handelingen als de *Stille Omgang* in Amsterdam of die van de *dwaalende moeders* op de Plaza de May in Buenos Aires uit protest tegen de verdwijning van hun kinderen.³⁹² Stilte is het meest dominant in herdenkingsritueel. Wanneer ons iets overkomt wat te groot voor ons is, verstillen we: een geluk dat je overvalt; de overweldigende schoonheid van de natuur; muziek, de liefde, de geboorte van een kind; de dood. Met name de dood kan ons in zijn vele gedaanten – oorlog ziekte, verval – met stomheid slaan. ‘De stilte van de dood is geen beeld noch een vorm die wij als toeschouwers over de dood heen leggen. De dood is de stilte’.³⁹³ De dood is de stilte, de stilte van de nacht.³⁹⁴ De stilte plaatst mensen letterlijk en figuurlijk in de dood.³⁹⁵

Stilte is die ruimte die wij nodig hebben, als wij de greep op het leven dreigen te verliezen.³⁹⁶

Zoals al aan de orde kwam, wordt stilte vaak gebruikt ter herdenking van de doden. In stilte kunnen de gedachten rijpen die de onherroepelijke en onbegrijpelijke stilte van de dood kunnen verzachten. In de stilte van de inkeer kunnen mensen een betekenis en een richting vinden voor hun bestaan, dat hen met dat bestaan en met het onvermijdelijke einde daarvan kan verzoenen. Dit element van verzoening met het leven is belangrijk om bestand te zijn tegen de grillen van het bestaan.³⁹⁷ Wanneer men geconfronteerd wordt met lijden en grote emoties, schieten woorden vaak tekort. Zoals Thomas Bruneau het formuleert: ‘*Intense grief, sorrow, and great disappointment are*

³⁸⁹ HOONDERT: *Om de parochie* 251.

³⁹⁰ J. TONNAER & J. JANSSEN: ‘Luisteren naar de stilte. Ervaringen van jongeren in Taizé’, bijlage bij *Reflexief. Forum voor katholieke onderwijs* 4 (2003).

³⁹¹ HOONDERT: *Om de parochie* 39-42, 54-57, 236-256.

³⁹² LUKKEN: ‘Sacrale rituele ruimte en stilte’ 53.

³⁹³ A. NEHER: *De ballingschap van het woord. Van de stilte in de Bijbel tot de stilte van Auschwitz* (Baarn 1992) 4.

³⁹⁴ M. PICARD: *Le monde du silence* (Paris 1954).

³⁹⁵ WAAIJMAN: ‘Zeven manieren van stilte’ 89.

³⁹⁶ L. AARNINK: ‘Dat jouw stem ons bereikt’, in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 71-76, p. 71.

³⁹⁷ VAN TILLO: ‘Stilte in een luidruchtige cultuur’ 11.

*quiet states – words are difficult to find.*³⁹⁸ Volgens Tony Walter neemt stilte de taak over van woorden in het geval van de dood. Niet alleen omdat emoties soms niet onder woorden te brengen zijn, maar ook omdat woorden hun kracht hebben verloren vanwege hun ambigüiteit in een pluralistische en seculiere maatschappij.

In so far as grand narratives have lost their plausibility, so in the face of death, public words of any kind may fail; and in a multi-faith and secular society, traditional Christian words may become ex- rather than in-clusive. In such conditions, silence may be a more powerful way in which human mortality can be confronted. Silence speaks the power of remembrance, yet without a word being spoken.³⁹⁹

Sinds de Eerste Wereldoorlog wordt er ieder jaar tijdens de herdenkingen twee minuten stilte gehouden. Tony Walter beschrijft de situatie in het Verenigd Koninkrijk.⁴⁰⁰ In fabrieken, op het spoor en in supermarkten komen de activiteiten dan even stil te liggen. Onder de Menenpoort in Ieper (België) wordt sinds 1928 iedere avond om acht uur *The Last Post*, de traditionele groet aan de gevallen soldaten, geblazen. Bij een uitgebreide ceremonie, die niet dagelijks is, wordt onder andere ook een minuut stilte gehouden.⁴⁰¹ Nederland kent hetzelfde fenomeen tijdens de Nationale Dodenherdenking op 4 mei, wanneer er om 20:00 uur twee minuten stilte in acht wordt genomen. Vanaf de vroege jaren negentig werd het moment van stilte ook deel van het collectieve rouwritueel na rampen en andere dramatische gebeurtenissen. Zoals ik al eerder liet zien, lieten de collectieve rouwrituelen na de Bijlmerramp een later bijna 'klassiek' geworden verloop zien, waarvan een van de sleutelementen één of meerdere minuten van stilte vormt. Ook in het Concertgebouw werd tijdens een concert één minuut stilte in acht genomen.⁴⁰² Bovendien vindt er een jaarlijkse herdenking plaats met eveneens één of meerdere minuten stilte.⁴⁰³

Bewust of onbewust is deze rituele stilte ontleend aan het oorlogsgedachtenisritueel. Er lijkt een verband tussen de nagedachtenis van de gruwelen van een oorlog en de beleving van het onbegrijpelijke van rampen en ziektes. Uit de beschreven herdenkingsrituelen na rampen in *Disaster ritual* blijkt dat er behalve na de Bijlmerramp, ook na de Herculesramp in Eindhoven (1996) een minuut stilte werd gehouden, na het oplezen van de namen van de slachtoffers.⁴⁰⁴ Het moment van stilte vormde opnieuw een onderdeel van de herdenkingsrituelen na de legionellaramp in Bovenkarspel (1999), de vuurwerkramp in Enschede (2000) en de cafébrand in Volendam (2001). In Bovenkarspel en Volendam vond bovendien een stille tocht

³⁹⁸ T. BRUNEAU: 'Communicative silences: forms and functions', in *Journal of Communication* 1 (1973) 17-46, p. 34.

³⁹⁹ WALTER: 'From Cathedral to Supermarket' 505.

⁴⁰⁰ WALTER: 'From Cathedral to Supermarket' 503.

⁴⁰¹ www.lastpost.be/index.php?p=/en/home; www.lastpost.be/index.php?p=/en/participation, beide geraadpleegd 17-03-2009.

⁴⁰² POST et al.: *Disaster ritual* 90.

⁴⁰³ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen*; zie ook hoofdstuk 4.

⁴⁰⁴ POST et al.: *Disaster ritual* 100, 103.

plaats.⁴⁰⁵ De lector van de Volendamse St. Vincentiuskerk, Cees de Wit, zegt tijdens de herdenkingsdienst naar aanleiding van de cafébrand:

(...) We hebben geen woorden voor wat Volendam is overkomen, we zijn er stil van, doodstil. In stilte en gebaren wordt verstaan wat in deze moeilijke dagen niet gezegd kan worden. In stilte zijn we bij hen die hier vanavond niet kunnen zijn. Laten we een gebaar maken. De handen vouwen of de handen vast aan elkaar, arm om elkaars schouder, tekens van verbondenheid, een minuut lang. Ik nodig u uit een minuut stilte in acht te nemen voor allen die door deze ramp zijn getroffen.⁴⁰⁶

Cees de Wit verwijst in de opening van de herdenkingsdienst naar de stilte waartoe het onuitsprekbare leidt, tegelijk grijpt hij die stilte aan als middel om te beseffen wat er plaatsvond. Precies in die stilte verstaat men wat men niet kan zeggen. De stilte wordt juist een manier om te begrijpen wat mensen willen uitdrukken.⁴⁰⁷ Een moment van stilte is een vast onderdeel van een collectief herdenkingsritueel, niet alleen in Nederland maar ook internationaal. Over de momenten van stilte na de aanslagen van 9/11 schrijft Ronald Grimes kritisch:

A moment of silence here, a moment of silence there – several days running. Again. Then again and again.⁴⁰⁸

Ook recent tijdens de herdenking van de slachtoffers van een neergestort vliegtuig bij Schiphol op 25 februari 2009 worden twee minuten stilte in acht genomen. Dat gebeurt tweemaal: als eerste op het hele vliegveld. In de aankomst- en vertrekhallen staat iedereen om 12:00 uur twee minuten stil. Daarbij is het vliegverkeer boven Schiphol twee minuten stilgelegd en rijden er geen treinen. Juist op een plek als een luchthaven, waar normaal gesproken veel drukte en lawaai is, is het ritueel van stilte erg krachtig, stelt Walter:

The most widely observed new rites for contemplating death are those of mass silence. For these rites to have power, they need to be conducted in places where normally large numbers gather noisily together.⁴⁰⁹

Tijdens de herdenkingsdienst zelf worden negen witte rozen in een vaas gezet, één voor elk overleden slachtoffer. Ondertussen verschijnen hun namen op een scherm. Hierna wordt *The Last Post* gespeeld (hier zien we wederom de link met oorlogsherdenkingsritueel, waar *The Last Post* zijn oorsprong heeft) en zijn de toehoorders twee minuten stil, terwijl men staat. Op 11 maart 2009 vindt in Spanje een herdenking plaats van de aanslagen in Madrid, die vijf jaar eerder hebben

⁴⁰⁵ POST et al.: *Disaster ritual* 60-63, 127, 129.

⁴⁰⁶ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 119.

⁴⁰⁷ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 128-129.

⁴⁰⁸ POST et al.: *Disaster ritual* 200.

⁴⁰⁹ WALTER: 'From cathedral to supermarket' 505.

plaatsgevonden. Spaanse parlementariërs nemen een minuut stilte in acht.⁴¹⁰ Vier jaar daarvoor, een jaar na de aanslagen, werd om twaalf uur 's middags in heel Spanje vijf minuten stilte gehouden ter nagedachtenis.⁴¹¹ In Apeldoorn vindt op 8 mei 2009 een herdenking plaats naar aanleiding van het 'koninginnedagdrama', waarbij een man met zijn auto de menigte inrijdt, waarbij tientallen gewonden vallen, en behalve hijzelf nog zeven mensen om het leven komen. Stilte speelt ook hier een rol: 'We gedenken in woorden, met muziek en door samen stil te zijn', aldus predikant en tv-presentator Jacobine Geel. De minuut stilte wordt ook hier ingeleid door *The Last Post*. Daarna gaan de mensen staan en worden er twee minuten stilte gehouden. Dit wordt overigens niet aangekondigd, wellicht ligt de Nationale Dodenherdenking van vier dagen daarvoor nog vers in het geheugen waarbij dit rituele element een grote rol speelt. Net als bij de Dodenherdenking eindigt het moment van stilte met het spelen en zingen van het Wilhelmus.

Behalve het in acht nemen van een moment van stilte tijdens een herdenking, komt stilte eveneens sterk naar voren tijdens een zogenaamde stille tocht. Dergelijke tochten vinden over het algemeen plaats na een incident van zinloos geweld of na een ramp met dodelijke slachtoffers.⁴¹² Zoals de term al aanduidt, vormt het stil zijn een van de constante componenten van een stille tocht: soms wordt het openbaar vervoer stilgelegd, sluiten winkels en restaurants en in het geval van de Bijlmerramp komen er geen laagvliegende vliegtuigen over tijdens de tocht. Soms is een collectieve geregisseerde stilte van een minuut of langer deel van het ritueel, bijvoorbeeld als een overgang tussen de tocht en de herdenkingsdienst die erop volgt, zoals in Volendam. Een ander element kan juist geluid zijn, bijvoorbeeld het luiden van klokken. In sommige gevallen wordt dit door het hele land gedaan, zoals in het geval van Gorinchem (na de schietpartij met dodelijke afloop in 1999); soms wordt dit een bepaalde tijd gedaan, soms gedurende de hele tocht, zoals in Volendam.⁴¹³ Het ritueel van de tocht krijgt door de stilte een enorme geladenheid en rituele meerwaarde. Dat heeft alles te maken met de contrastwerking van stilte in onze cultuur. Men hecht grote waarde aan stilte als algemene setting van het herdenkingsritueel. Alle 'leven' wordt opgeschort: geen verkeer, geen openbaar vervoer, winkels en horecagelegenheden sluiten de deuren. Het doorbreken van de gewenste stilte kan grote ergernis geven zoals bleek bij herdenkingen van de Bijlmerramp en bij de opening van het Dachau-monument in het Amsterdamse Bos op zondag 2 december 1996: in beide gevallen maakte vliegtuiglawaai van Schiphol heftige emoties van verontwaardiging en woede los.⁴¹⁴

⁴¹⁰ [www.rtl.nl/\(/actueel/rtlnieuws/buitenland/\)/components/actueel/rtlnieuws/2009/03_maart/11/buitenland/0311_1115_Aanslagen_Madrid_herdacht.xml](http://www.rtl.nl/(/actueel/rtlnieuws/buitenland/)/components/actueel/rtlnieuws/2009/03_maart/11/buitenland/0311_1115_Aanslagen_Madrid_herdacht.xml), geraadpleegd 13-03-2009.

⁴¹¹ www.elsevier.nl/web/1021695/Dossiers/Aanslagen-Madrid/Spanje-herdenkt-aanslagen-Madrid.htm, geraadpleegd 13-03-2009.

⁴¹² POST et al.: *Disaster ritual* 68-72.

⁴¹³ POST et al.: *Disaster ritual* 174; POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 159.

⁴¹⁴ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 164-165; meer over stille tochten is te vinden in hoofdstuk 4.

Slotobservaties

Stilte is 'slechts' een klein deel van het ritueel in het Koningin Wilhelminabos. Alleen tijdens de minuut stilte is sprake van rituele stilte. Hoewel de bedenkers van het ritueel voor een tocht in stilte hadden kunnen kiezen wanneer de deelnemers van de gedenkplek naar de plantplek gaan, hebben ze dit niet gedaan. De tocht is geen stille tocht. Stilte neemt een geringe plek in tijdens het ritueel, waarschijnlijk omdat stilte al algemeen aanwezig is in het bos. Stilte heeft hier geen contrast functie: er is geen sprake van een drukke stedelijke setting, maar van natuur waar de symbolische waarde van stilte al centraal staat. Er moet echter wel een minuut stilte in het ritueel, omdat dat is wat men verwacht. Het moment van stilte is een vast element van een herdenking, zeker omdat er gerefereerd wordt aan oorlogsherdenkingen, waarin een moment van stilte centraal staat.

De minuut stilte tijdens de Bomen voor het leven-dag in het Koningin Wilhelminabos in 2005 wordt door de deelnemers beoordeeld met een 8,6.⁴¹⁵ De gemiddelde waardering is dus hoog, hoewel 5 van de 218 deelnemers de stilte een onvoldoende geven. Daar tegenover staat dat 65 deelnemers de minuut stilte met een 10 waarderen. De deelnemers spreken niet specifiek over deze stilte. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat het een 'standaard ingrediënt' is van een herdenking: men is gewend dat een moment van stilte deel uitmaakt van een herdenking. Door de vanzelfsprekendheid krijgt het geen extra aandacht. Ook de medewerkers van de organisatie noemen de minuut stilte niet in de interviews die ik met ze heb. Stilte komt wel op een andere manier aan de orde: omdat het Koningin Wilhelminabos in een stiltegebied valt, moet er een ontheffing bij de provincie Flevoland worden aangevraagd, omdat men niet alleen stil wil zijn maar ook geluid wil maken tijdens de Bomen voor het leven-dag.⁴¹⁶ Reflecterend op de interactie tussen de deelnemers tijdens de herdenking, komt lid van de organisatie Thea Willemsen op het belang van stilte:

Soms willen mensen dat helemaal niet, die willen gewoon in stilte. Dat is wat mensen mij achteraf mailen, dat mensen daar steun uit halen met elkaar.⁴¹⁷

Het moment van stilte past bij de zeer algemene basale vormen waarbij men uitkomt wanneer men zoekt naar een passende rituele taal en vorm. De kracht van de minuut stilte in het Koningin Wilhelminabos lijkt groot: tijdens de Bomen voor het leven-dag is het stil zijn tijdens het herdenkingsprogramma een van de weinige dingen die de aanwezigen echt actief gezamenlijk doen. Om het stil te laten zijn moet iedereen meedoen, en iedereen doet mee. De stilte ontstaat door het gezamenlijke. Tijdens de gehele dag is er weinig tot geen interactie tussen de deelnemers, en toch delen ze met elkaar, ervaren ze steun: door de stilte. Er valt niet te ontkennen dat stilte solidariteit oproept. Stilte in herdenkingsritueel is steeds een *gezamenlijke* stilte. Een dergelijke gemeenschappelijk gedragen stilte schept een band, sticht gemeenschap,

⁴¹⁵ Zie enquête KWF Kankerbestrijding 2005. Op deze vraag antwoordden 218 deelnemers.

⁴¹⁶ Uit interview met Brigitte Dubbelaar 09-10-2006.

⁴¹⁷ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

verbondenheid en solidariteit.⁴¹⁸ Stilte sluit ons niet op in individuele ervaringen, maar opent ons voor de ander. Zo is binnentreden in de stilte een vorm van uit onszelf treden en ons openen voor de ander.⁴¹⁹ Eén van de belangrijkste kenmerken van de stilte is dat er op die manier ruimte ontstaat voor de ander⁴²⁰:

Keer je stil naar de ander. Wees louter aanwezigheid. Durf de stilte aan. Leef bewust in die moedige stilte die de ander laat uitspreken en de problemen niet wegwuift. Vlucht niet weg. Onderga de bevrijdende stilte. In een gesprek is stilte net zo belangrijk als woorden. De stilte is een brug naar de ander. Laat het wonder van de ontmoeting groeien.⁴²¹

Zoals we al eerder zagen lijkt stilte volgens Walter het enige dat over is dat verbindt in een pluralistische en seculiere maatschappij. Hij spreekt zelfs van *communitas* en een gedeelde menselijkheid die we doorvoelen in rituele stilte:

In the ritual silence, we may stop and wonder about not only our own thoughts but also those of the strangers around us. There is *communitas* (Turner 1977), with ordinary roles put on hold and everyone equal; we are no longer shopper, assistant, or manager; (...) we experience our common humanity.⁴²²

In het geval van het Koningin Wilhelminabos weet men dat alle deelnemers iemand aan kanker verloren hebben. Tijdens de minuut stilte kan hierbij stilgestaan worden en is men hier nog sterker van bewust, waardoor een gevoel van eenheid met alle deelnemers ontstaat.

Collectieve stilte is het meest gebruikte rituele element in het herdenken van doden. Dit past in een open basale ritualiteit van contrast: wil een ritueel van stilte kracht hebben, dan moet het uitgevoerd worden op plaatsen waar het contrasteert met het dagelijks leven: waar het normaal druk en lawaaiërig is. Vandaar dat in het voorbeeld van Walter supermarkten, treinstations en luchthavens een centrale rol spelen als plekken van postmodern rouwritueel.⁴²³

In industrial societies, by contrast, it is when noisy factories and trains and town centres stop for a ritual silence that liminality, the suspension of everyday life, is manifest.⁴²⁴

Het ritueel van stilte stelt weinig voor als het op een tijdstip of in een omgeving plaatsvindt waarin stilte niet opvalt:

⁴¹⁸ MATTHEEUWS: “De stilte zingt U toe” 374; J. HOLSAPPEL-BRONS: ‘Space for silence’ 250.

⁴¹⁹ J. HULS: ‘Dag Hammarskjöld over de meditatie ruimte van de V.N.’, in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte 1* (1995) 56-66, p. 60.

⁴²⁰ MATTHEEUWS: “De stilte zingt U toe” 373.

⁴²¹ T. WEERSTRA & P. BOER: *Stil leven* (Kampen 1996) 56.

⁴²² WALTER: ‘From Cathedral to Supermarket’ 506.

⁴²³ WALTER: ‘From Cathedral to Supermarket’ 503.

⁴²⁴ Ibid.

Two minutes of silence on a mid-century English Sunday morning was hardly a liminal reversal, simply an extension of Sunday's already somnolent tempo.⁴²⁵

Two minutes silence in a library reading room dramatised little or nothing.⁴²⁶

Hoewel het in het Koningin Wilhelminabos zoals gezegd doorgaans al stil is, is dat tijdens de Bomen voor het leven-dag niet het geval. Dan zijn er duizenden mensen bij elkaar en worden er met behulp van grote geluidsinstallaties toespraken gehouden en gezongen. De minuut stilte vormt dan ook geen contrast met de omgeving op zich, maar wel met de rest van het programma.

Zoals ik al liet zien komt de associatie met oorlogsherdenkingen naar voren: het moment van stilte komt oorspronkelijk voort uit de traditie van het herdenken van de gevallen soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit zien we bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk en in België. Later wordt de twee minuten stilte een centraal element van de dodenherdenking naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de vroege jaren negentig wordt het een algemeen gebruik bij collectieve rouwrituelen. In het Koningin Wilhelminabos blijft de vergelijking met oorlogsherdenkingen overeind: bij de glasplaten met namen van de 'gevallen' wordt een moment stilte gehouden om hen te herdenken. Net als bij de Menenpoort in Ieper naar aanleiding van de gevallen van de Eerste Wereldoorlog of op een militaire begraafplaats, op de Dam in Amsterdam en in vele Nederlandse huiskamers en openbare gelegenheden tijdens de Nederlandse Nationale Dodenherdenking op 4 mei. Later in dit hoofdstuk laat ik zien dat in het hele ritueel in het Koningin Wilhelminabos referenties naar oorlogsherdenkingen naar voren komen. Het moment van stilte kan daarom niet achterwege blijven tijdens het herdenkingsprogramma, ondanks dat stilte al volop aanwezig is in natuur in het algemeen en dus ook in dit bos.

⁴²⁵ Ibid.

⁴²⁶ WALTER: 'From Cathedral to Supermarket' 506.

6.4. 'Een postkaart naar de hemel'

Ballon

Zweven, kijken
naar omhoog...

Nog verder dan
de regenboog...

Zweef jij naar
waar ik van hou...

Mijn liefde stuur ik mee met jou...⁴²⁷

Het ritueel van de Bomen voor het leven-dag is in de loop der jaren weinig veranderd. Wel zijn in 2004 ballonnen toegevoegd aan het programma. Wanneer de mensen in het bos aankomen, krijgen ze een rode of een witte heliumballon uitgereikt. De deelnemers houden de ballonnen tijdens het herdenkingsprogramma bij zich, een enkele ontsnapt al en verdwijnt in de lucht. Na de minuut stilte worden de ballonnen collectief losgelaten. Vanaf 2007 zingt het koor een lied terwijl de ballonnen opstijgen. Men kijkt de ballonnen lang na. Hierna worden de glazen panelen onthuld.

We zijn twee jaar geleden met die ballonnen begonnen, en dan zie je toch ook dat mensen dat heel bijzonder vinden. Het is natuurlijk heel simpel, heel eenvoudig en toch is het heel symbolisch.⁴²⁸

In eerste instantie waren de ballonnen alleen voor de kinderen bedoeld, maar meteen werd duidelijk dat ook volwassenen graag een ballon wilden oplat. Tijdens de Bomen voor het leven-dag 2005 is er daarom voor een groter aantal ballonnen gezorgd.⁴²⁹ In 2007 worden er eenmalig zogenaamde herdenkingsballonnen bijgevoegd. Dit zijn grote groene ballonnen van papier, waaronder een vuurtje aangestoken wordt. Wanneer de ballon zich met warme lucht heeft gevuld stijgt hij op. Medewerkers van de Stichting Nationale Boomfeestdag en het Rode Kruis steken drie à vier van deze ballonnen aan tijdens de minuut stilte. Ze gaan ongeveer tegelijk met de andere ballonnen de lucht in. Op deze groene herdenkingsballonnen kom ik later terug.

⁴²⁷ www.jessar.nl/uitvaart, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴²⁸ Peter Derksen 01-12-2006.

⁴²⁹ Thea Willemsen 01-02-2007.

Het oplaten van ballonnen tijdens de Bomen voor het leven-dag 2007.

November 2007

Ballonnen en uitvaarten en herdenkingen

Het oplaten van ballonnen is inmiddels een veel gebruikt element in herdenkingen en uitvaarten. Vooral bij uitvaarten van kinderen komen ballonnen regelmatig voor.⁴³⁰

Quibus Balloons informeert haar klanten op haar site:

Bij het overlijden van een dierbare neemt men graag op een liefdevolle en persoonlijke manier afscheid. Steeds vaker wordt er gekozen voor het oplaten van ballonnen tijdens of na het afscheid. Vooral bij jonge mensen en kleine kinderen wordt het oplaten van ballonnen ervaren als iets waardevols.⁴³¹

Er zijn zelfs bedrijfjes gespecialiseerd in *balloon arrangements* tijdens uitvaarten.⁴³² Niet alleen bieden ze de mogelijkheid heliumballonnen op te laten, maar ze leveren soms ook *ballooncreaties* om bij de kist van de overledene te zetten wanneer deze is opgebaard:

U kunt hierbij denken aan bijvoorbeeld een hart of een vlieger gemaakt van ballonnen en geleverd met standaard. De balloncreaties zijn ook leverbaar in combinatie met bloemen, bijvoorbeeld een bloemenhartje met een rand van kleine ballonnetjes of een klein tuintje met pluche beer en heliumballonnen. Het idee voor het bloementuintje is ontstaan door ervaringen, en vragen van ouders van vroeg

⁴³⁰ M. HEESSELS & E. VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood. Een foto-essay', in E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 135-152, p. 149.

⁴³¹ www.quibusballoons.nl, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴³² Ibid; www.jessar.nl/uitvaart, geraadpleegd 10-06-2009.

gestorven kindjes. Het tuintje blijft achter op de begraafplaats, de ballonnen gevuld met helium worden opgelaten en de beer met rouwlint gaat mee naar huis.⁴³³

Deze bedrijfjes zijn over het algemeen begonnen met het aanbieden van ballonnen voor uitvaarten omdat bijvoorbeeld ouders van een overleden kindje niet de ballonnen konden vinden die ze graag wilden of omdat mensen rechtstreeks vroegen om ballonnen bij een begrafenis.

Als een dierbare sterft en zeker een kind, dan lijkt de wereld even stil te staan. Wat is er mooier om tijdens of na de uitvaart een mooie ballon naar boven te sturen. Heel langzaam zweeft de ballon van jou naar diegene waar jij zo van houdt. Er kan een klein kaartje aan het lintje bevestigd worden.⁴³⁴

Ook kunnen ballonnen tegenwoordig dienen voor de asverstrooiing na een crematie, een zogenaamde *ballonverstrooiing*. Een ballon wordt dan gevuld met de as en helium. De ballon wordt losgelaten en op een hoogte van tien à twintig kilometer zal de ballon door de temperatuur en druk uiteindelijk knappen, de as verstrooiend ‘over de vier windstreken’.⁴³⁵ De ballon kan worden losgelaten op het strand van Scheveningen – de thuishaven van *Aqua Air*, het bedrijf achter de ballonverstrooiing – vanaf een boot of elke andere locatie zoals de eigen achtertuin. Op deze manier kan een locatie gekozen worden die voor een standaard verstrooiing geen optie is, maar bijvoorbeeld wel een rol van betekenis had in het leven van de overledene. Voor kinderen die bij de verstrooiing aanwezig zijn kunnen er met helium gevulde kleine ballonnen bijgevoegd worden die na of tegelijk met de grote ballon als begeleiding kunnen worden opgelaten.⁴³⁶

De ballonverstrooiing is een waardig vaarwel waarbij je door het openen van je hand iemand letterlijk de vrijheid geeft.⁴³⁷

Niet alleen bij uitvaarten kunnen ballonnen een rol spelen; ook bij hedendaagse herdenkingsrituelen komen ze met regelmaat terug. Bij de herdenking van aidsdoden tijdens de Aids Memorial Day in Amsterdam, die sinds 1985 in Nederland wordt gehouden, worden witte ballonnen opgelaten om het loslaten van de doden te symboliseren.⁴³⁸ Dit is een vast onderdeel sinds de eerste Aids Memorial Day en blijft ieder jaar terugkomen, omdat het een zeer gewaardeerd onderdeel blijkt te zijn. Soms

⁴³³ www.quibusballoons.nl, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴³⁴ www.jessar.nl/uitvaart, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴³⁵ uitvaart.blogg.nl/?comments/2008314-asverstrooiing-per-helium-ball.html, geraadpleegd 10-06-2009; M. HEESSELS: ‘Mam, ik heb je thuisgebracht. Rituelen rondom asverstrooiing in Nederland’, in E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 17-29, p. 21.

⁴³⁶ uitvaart.blogg.nl/?comments/2008314-asverstrooiing-per-helium-ball.html, geraadpleegd 10-06-2009; Op youtube zijn filmpjes te zien van ballonverstrooiingen: nl.youtube.com/results?search_query=ballonverstrooiing&search_type=&aq=f, geraadpleegd 18-06-2009.

⁴³⁷ www.ballonverstrooiing.nl, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴³⁸ www.ad.nl/binnenland/article351719.ece, bericht van 20-05-2006, geraadpleegd 10-06-2009.

worden door de deelnemers namen op de ballonnen geschreven voordat ze de lucht in gelaten worden.⁴³⁹ Tijdens de jaarlijkse herdenking van de Bijlmerramp (1992) vindt er een stille tocht plaats die naar de herinneringsplek gaat, waar vliegers en ballonnen worden opgelaten: 43 ballonnen voor de geïdentificeerde doden, en één voor alle slachtoffers zonder naam. De kapel van het Leger des Heils maakt muziek en bloemen en kransen worden neergelegd.⁴⁴⁰ Tijdens de *Witte Mars* in Brussel op 19 oktober 1996 ging men in het wit gekleed of droeg witte linten, witte petjes of witte sjaals. Ook de kleur van de neergelegde bloemen was voornamelijk wit. Er werd met witte vlaggen en vaandels gezwaaid én er werden witte ballonnen opgelaten.⁴⁴¹ Op 17 augustus 2006 werd Joes Kloppenburg herdacht, die precies tien jaar eerder door straatgeweld om het leven was gekomen. De deelnemers hielden een kleine tocht naar de plaats van het gedenkteken. Ze droegen een witte ballon met zich mee met daaronder een rood hartje. Bij de gedenksteen werden bloemen neergelegd en voerde de vader van Joes kort het woord. Na één minuut stilte liet iedereen de witte ballonnen de lucht in gaan.⁴⁴² De reeks voorbeelden is inmiddels lang. De jaarlijkse herdenking van de val van Srebrenica kent bijvoorbeeld ook een ballonnenritueel, waarbij honderden witte ballonnen symbool staan voor de slachtoffers.⁴⁴³ Bij een stille tocht die op 3 juni 2009 in Amsterdam werd gehouden voor een 12-jarig meisje dat een week daarvoor werd doodgestoken, lieten de vele aanwezige kinderen ballonnen op⁴⁴⁴; en op 7 juni 2009 herdacht Nationaal Monument Kamp Vught de zogenaamde kindertransporten van 1943. Basisschoolleerlingen uit Vught lazen naast eigen gedichten de namen van weggevoerde kinderen voor, waarna zij symbolisch ballonnen oplieten die elk verstreken jaar sinds 1943 symboliseren.⁴⁴⁵

Wit als de kleur van onschuld

De bovenstaande herdenkingen overziend, valt op dat er vaak voor witte ballonnen gekozen wordt. Bij de Witte Mars, naar aanleiding van de zaak Dutroux, werd de kleur wit zelfs consequent doorgevoerd als symboolkleur. De media legden het destijds vooral uit als de kleur van de onschuld (van de kinderen) en van de rechtvaardigheid (die in dit geval volgens de deelnemers ver te zoeken was bij politie en justitie). België was echter niet onbekend met het gebruik van wit als de kleur van rouw (cf. de begrafenis van koning Boudewijn), maar ook in Nederland werd na de Bijlmerramp wit (naast rood, voornamelijk door de Ghanezen) als rouwkleur gebruikt: witte

⁴³⁹ *Trouw*, 29-05-1995: 'We beseften in 1985 niet hoe sterk aids onze levens zou beheersen', www.trouw.nl/krantenarchief/1995/05/29/2535908/_We_beseften_in_1985_niet_hoe_sterk_aids_onze_levens_zou_beheersen_.html; www.aidsfonds.nl/documenten/AF_25jaar_totaal_def.pdf; www.aidsmemorial.nl/page=site.presentatie/id=46, alle geraadpleegd 19-06-2009.

⁴⁴⁰ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 64.

⁴⁴¹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 75-76.

⁴⁴² www.nu.nl/algemeen/804799/tiende-herdenking-joes-kloppenburger.html, bericht van 17-08-2006, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁴³ www.refdag.nl/artikel/1221890/Srebrenica+herdacht+met+witte+ballonnen.html, geraadpleegd 10-06-2009; www.starimost.nl/11juli2009_nationale_herdenking_srebrenica.html, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁴⁴ *Metro*, 04-06-2009.

⁴⁴⁵ www.veteraneninstituut.nl/nieuws/nws_view.asp?nws_id=504407, geraadpleegd 10-06-2009.

bloemen, witte linten, witte ballonnen.⁴⁴⁶ Wit is ook een veelgebruikte kleur voor ballonnen bij uitvaarten, vooral als het om uitvaarten van kinderen gaat.⁴⁴⁷ Af en toe ziet men ook andere kleuren zoals roze en lichtblauw. De aanbieders van ballonnen prijzen ook hun andere kleuren aan – niet alleen effen, maar ook met motiefjes:

De meeste mensen denken gelijk aan een witte ballon. Natuurlijk behoort dat tot de mogelijkheden. Toch willen wij je laten zien dat er meer mogelijk is tussen hemel en aarde. Bijvoorbeeld ballonnen in de kleuren van de regenboog, of met sterretjes, vlinders en hartjes erop. Maar ook ballonnen in hartvorm. Onder aan de ballonnen komt een gewichtje. Deze voorkomt het vroegtijdig wegvliegen van de ballonnen. De normale effen gekleurde ballonnen zijn verkrijgbaar in de volgende kleuren: wit, ivoor, licht blauw, roze, oranje, rood, donkergroen, geel, lila, limoengroen, zwart en mokka.⁴⁴⁸

En een ander bedrijfje:

Bij rouwwerk werken wij met de volgende kleuren: robijnrood, paars, roze, zwart, saffierblauw, lichtblauw en wit.⁴⁴⁹

In het Koningin Wilhelminabos zijn er witte ballonnen, maar ook rode. Thea Willemsen vertelt:

Ik geef nooit zomaar een ballon aan de mensen, ik vraag wat de mensen willen, een witte of een rode. Heel vaak wit voor kinderen, heel vaak rood voor de liefde.⁴⁵⁰

Herdenkingsballon

In 2007 maakten groene herdenkingsballonnen deel uit van de Bomen voor het leven-dag, een toevoeging aan het programma door Peter Derksen. Deze ballonnen hadden net als het Koningin Wilhelminabos in 2007 een *funeral award* gewonnen, een prijs voor vernieuwingen in het uitvaartwezen, uitgereikt door de *Internationale Kwaliteitsraad voor het Uitvaartwezen* die bestaat uit 'belangrijke personen uit het internationale uitvaartwezen van België, Nederland en Duitsland'.⁴⁵¹ De ballon bestaat uit een zak van biologisch afbreekbaar rijstpapier en een plateautje met een brandbare stof. De ballon stijgt op wanneer hij zich vult met warme lucht. Na een kwartier dooft het vuur en daalt de ballon weer. Omdat hij beschrijfbaar is, kunnen de nabestaanden er een boodschap voor hun dierbare op achterlaten. De twee 'bedenkers' van de herdenkingsballon vertellen:

⁴⁴⁶ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 76.

⁴⁴⁷ HEESSELS & VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood' 149.

⁴⁴⁸ www.jessar.nl/uitvaart, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁴⁹ www.quibusballoons.nl, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁵⁰ Thea Willemsen 01-02-2007.

⁴⁵¹ www.funeralawards.com, geraadpleegd 15-07-2009: 'met de Funeral Awards willen we een brug slaan tussen professionals en de burger, en zo de dood bespreekbaar maken. De Funeral Awards werpen een schijnwerper op diegenen die zich op een bijzondere manier hebben ingespannen om het funerair gebeuren te verbeteren.'

We noemen het een herdenkingsballon of ook wel een postkaart naar de hemel. Het idee komt uit Thailand. Daar worden al eeuwen ballonnen opgelaten om een godin te eren. Maar ze werden ook gebruikt om de duizenden slachtoffers van de tsunami te herdenken. In Nederland heeft ons product heel wat succes, vooral voor kinderen is het een goede manier om de dood te begrijpen. De ballon staat symbool voor de overledene die naar de hemel opstijgt.⁴⁵²

Deze herdenkingsballon is niet specifiek bedoeld voor collectieve herdenkingsbijeenkomsten:

Teken, schilder of schrijf er een persoonlijke boodschap op. Laat je ballon opstijgen op een mooie avond/dag, tijdens de begrafenis of na crematie met jouw boodschap erop en volg het mooie licht *into the sky*... Hoger en hoger gaat jouw boodschap. Steeds dichterbij naar je dierbare toe. Iets mooiers kan je je niet voorstellen: *a postcard to heaven*...⁴⁵³

Ook worden deze ballonnen gebruikt bij feestelijke gelegenheden zoals bruiloften, feesten en oud en nieuw. De naam van de ballon wordt aangepast aan de gelegenheid. Zo wordt hij voor de jaarwisseling verkocht als wensballon of geluksballon.⁴⁵⁴

Het oplaten van de groene herdenkingsballonnen, Bomen voor het leven-dag 2007. November 2007

⁴⁵² uitvaart.bloggo.nl/?COMMENTS/2007922-herdenkingsballon.html, bericht van 22-09-2007, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁵³ www.herdenkingsballon.nl, geraadpleegd 10-06-2009.

⁴⁵⁴ Zie hiervoor onder andere www.wensballon.eu, geraadpleegd 15-07-2009.

De herdenkingsballonnen worden tijdens de Bomen voor het leven-dag aangestoken wanneer de minuut stilte bezig is. De hele procedure blijkt nogal wat voeten in de aarde te hebben: de ballon moet met een paar personen vastgehouden worden en er moet gewacht worden totdat de ballon zich helemaal met hete lucht heeft gevuld voordat hij losgelaten kan worden. De tijd die dit kost, in combinatie met problemen met de harde wind, maken dat Peter Derksen achteraf oordeelt dat deze ballonnen niet zo goed werken bij een massale bijeenkomst als de Bomen voor het leven-dag. De herdenkingsballonnen komen dan ook niet terug bij de Bomen voor het leven-dag van 2008, hoewel hij de achterliggende gedachte erg mooi vindt:

Het is pure symboliek: de hemel in. De man van een bekende zangeres die dat jaar aan kanker was overleden had er een gedicht op geschreven en heeft de ballon nagekeken totdat die niet meer te zien was.⁴⁵⁵

In augustus 2009 berichtten diverse media dat het verzet tegen wensballonnen groeit. Na kritiek van de luchtvaartpolitie, de Kustwacht en boerenorganisatie LTO wil nu ook de brandweer een verbod op deze brandende ballonnen vanwege het risico op brand dat ze op de grond veroorzaken.⁴⁵⁶

Een groet aan de overledenen

‘Een groet naar de overledenen’, zo betitelen de organisatoren van de Bomen voor het leven-dag het oplaten van de witte en rode ballonnen. De bedrijfsjes die ballonnen aanbieden voor uitvaarten alsook de bedenkers van de herdenkingsballonnen kennen er dezelfde symbolische betekenis aan toe. Ze spreken nog beeldender van ‘een postkaart naar de hemel’. Tijdens de Bomen voor het leven-dag schrijven sommige deelnemers een boodschap op de ballonnen – letterlijk een groet aan hun overledenen. Gezinnen knopen hun ballonnen soms aan elkaar vast en laten ze samen los.⁴⁵⁷ Het moment van oplaten wordt door veel mensen als zeer emotioneel ervaren, vooral als het gaat om jonge gezinnen met kinderen. De ballonnen worden lang nagekeken. Wanneer het koor vanaf 2007 het wegdrijven van de ballonnen begeleidt met een lied, lijkt het ritueel zelfs nog krachtiger.

Het oplaten van zoveel ballonnen gaf een kippenvel gevoel. Heel indrukwekkend!
(2007)

Ik vond het programma erg goed en vooral het oplaten van de ballonnen was voor mij erg heftig. (2007)

Het was mooi om een ballon vrij te laten met z'n allen. (2007)

Het oplaten van de ballonnen was ontroerend. (2007)

⁴⁵⁵ Peter Derksen 29-01-2008.

⁴⁵⁶ www.nu.nl/algemeen/2059808/brandweer-wil-verbod-op-wensballon.html, geraadpleegd 14-08-2009.

⁴⁵⁷ Thea Willemsen 01-02-2007.

Thea Willemsen:

Het aan elkaar knopen van de ballonnen door gezinnen en het schrijven van boodschappen erop vind ik heftig, heel heftig. Daarom blijken die ballonnen ook zo belangrijk te zijn.⁴⁵⁸

Een ballon is blijven hangen in een van de bomen op de gedenkplek, Bomen voor het levensdag 2006. November 2006

Er zitten ook nadelen aan de uitvoering van dit onderdeel van de Bomen voor het levensdag: sommige mensen krijgen bijvoorbeeld geen ballon terwijl ze deze wel graag gehad hadden.

Vooral het oplaten van de ballonnen was een indrukwekkend moment. Wel jammer dat wij geen ballon hebben gekregen om op te laten. (wij zaten in één van de laatste bussen naar het bos toe) (2007)

Het programma leek goed in elkaar te zitten qua opbouw. Maar het viel ons ontzettend tegen om verschillende redenen, onder andere omdat de ballonnen op waren, en we helemaal achteraan stonden. (2007)

⁴⁵⁸ Ibid.

Het oplaten van de ballonnen is een van de onderdelen van het programma waarvan de kracht nadrukkelijk schuilt in het collectieve. Juist omdat de ballonnen gelijktijdig worden losgelaten en als een wolk wegzweven, vinden mensen het jammer er geen gekregen te hebben. Uit reacties van enkelen blijkt, dat ze zich zelfs tekort gedaan voelden – in letterlijke zin ‘buitengesloten’: ze hadden ook aan dit ritueel willen meedoen. De symboliek van ‘zweven naar de hemel’ heeft verder als nadeel dat niet iedere ballon zover komt: de organisatie heeft ooit de opmerking gehad dat het geen goed idee is om ballonnen in een bos op te laten omdat de ballonnen met hun touwtjes in de bomen blijven hangen. In de praktijk blijven er van de 3000 ballonnen hooguit 15 in de takken hangen.⁴⁵⁹

In sporadische gevallen zie je een ballon terug aan een net geplant boompje. Er is er dan voor gekozen om de ballon niet collectief op te laten, maar om het individuele boompje ermee te markeren.

Samenvattende observaties

Zoals al eerder is gebleken, zoekt men in onze cultuur actief naar een passende rituele taal en vorm. Het oplaten van ballonnen is een rituele vorm die in deze tijd past: het is niet-talig, creatief, actief en kent een algemene symboliek. Ballonnen symboliseren de schoonheid en de korte duur van het leven.⁴⁶⁰ Bovendien wordt het oplaten van de ballonnen gepresenteerd als het brengen van een groet aan de overledenen, waarbij gerefereerd wordt aan het opstijgen van de aarde naar de hemel. Sommige mensen nemen dit heel letterlijk en schrijven een boodschap voor hun overleden dierbare op de ballon. Dit suggereert communicatie met de overledene met de ballon als boodschapper. Een vergelijkbare symboliek zien we terug in het bekende lied *De vlieger* van André Hazes. Ofschoon de ik-persoon in het onderstaande fragment, een achtjarig jongetje wiens moeder overleden is, zijn boodschap aan een vlieger in plaats van een ballon hangt, zijn de overeenkomsten evident:

Ik heb hier een brief voor m'n moeder
 Die hoog in de hemel is
 Deze brief bind ik vast aan m'n vlieger
 Tot zij hem ontvangt, zij die ik mis

Het oplaten van ballonnen tijdens de Bomen voor het leven-dag staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een algemene tendens tijdens herdenkingen en uitvaarten, met name uitvaarten van kinderen. De kleur van de ballon heeft vaak een extra symboolwaarde en staat voor eigenschappen als onschuld en liefde. De kleur wit is dominant in herdenkingen. Het Koningin Wilhelminabos past in die trend en heeft er de kleur rood aan toegevoegd. Vaak worden de ballonnen na één minuut stilte losgelaten, zo ook tijdens de Bomen voor het leven-dag. De ballonnen spreken volwassenen aan, maar vooral kinderen, voor wie ze in eerste instantie bedoeld waren. Het is een manier om kinderen bij het ritueel te betrekken, waar het programma voor

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ E. DOSS: *The emotional life of contemporary public memorials. Towards a theory of temporary memorials* (Amsterdam 2008) 15.

de deelnemers verder vooral bestaat uit luisteren en stil zijn. Ballonnen worden in eerste instantie geassocieerd met feestelijke gebeurtenissen: met clowns, het circus, de kermis of een verjaardag. Ze maken uitvaarten wat luchtiger, minder zwaar, wat ook geldt voor een herdenkingsritueel als de Bomen voor het leven-dag. Bij herhaling maakt organisator Peter Derksen tijdens interviews duidelijk dat dat zijn expliciete inzet is: hij wil voorkomen dat de herdenkingsdag te zwaar wordt. Hij streeft een sfeer na die lichtig, positief en misschien zelfs feestelijk is. De ballonnen dragen hieraan bij.

Naast het houden van een minuut stilte is het oplaten van ballonnen de enige echte collectieve actie tijdens de Bomen voor het leven-dag. Deze twee opeenvolgende onderdelen lopen naadloos in elkaar over. De stilte bij de deelnemers blijft grotendeels hangen wanneer de ballonnen de lucht in gaan, hoewel er in de rituele setting geen stilte meer heerst: het koor begeleidt de opstijgende ballonnen met een lied. Sommige aanwezigen onderstrepen de collectiviteit van dit onderdeel door ballonnen aan elkaar te knopen, zodat ze gezamenlijk de lucht in gaan. Het is voor veel mensen een indrukwekkend gezicht om alle ballonnen tegelijk op te zien stijgen: het collectieve maakt dit ritueel sterk.

6.5. Herinneren door namen

De liefste naam

de liefste naam,
ik wil haar zeggen
schrijven, horen
schreeuwen en
zachtjes fluisteren
in de nacht

hoor mijn roepen
zie mijn zwijgen
droog mijn tranen die
onophoudelijk stromen
ik spreek je aan
met de liefste naam⁴⁶¹

Opzet

Namen spelen een grote rol in het Koningin Wilhelminabos in het algemeen en tijdens de Bomen voor het leven-dag in het bijzonder. De namen van de overledenen staan centraal op de gedenkplek, maar komen ook op andere plekken terug, zoals op de certificaten die de deelnemers krijgen en bij de boompjes. Net als de vorige elementen, past ook het fenomeen van het gebruik van namen in het Koningin Wilhelminabos binnen een bredere context van (nieuwe) herdenkingsrituelen, zoals in dit hoofdstuk wordt aangetoond.

Op de gedenkplek van het Koningin Wilhelminabos staan 49 glasplaten, met daarop duizenden gegraveerde namen van mensen die overleden zijn aan kanker.⁴⁶² De glaspanelen staan in cirkels rondom een beeld van Koningin Wilhelmina. In 2000 zijn de eerste panelen geplaatst. Op elk glaspaneel staat het jaar van plaatsing en de namen staan gerangschikt op sterfdatum. Hoewel de meeste namen bestaan uit een voornaam en achternaam, wordt er ook regelmatig alleen een voorletter en een achternaam weergegeven. Dit is afhankelijk van hoe de deelnemers de naam doorgeven hebben. Tijdens iedere Bomen voor het leven-dag komen er nieuwe glasplaten bij en krijgen de overledenen voor wie dat jaar een boom wordt geplant een vermelding. Bovenaan de glasplaat staat een verwijzing naar de gelegenheid en de datum van de onthulling, waardoor de namen gecontextualiseerd worden, bijvoorbeeld:

⁴⁶¹ Gedicht van Liesbeth de Kat, geschreven voor haar dochter en voorgedragen tijdens de Bomen voor het leven-dag 2002.

⁴⁶² Dit zijn de glasplaten met namen die er staan in februari 2009. De panelen zonder namen zijn niet meegeteld.

Op 25 november 2006 zijn 'bomen voor het leven' geplant in dit Koningin Wilhelminabos, ter speciale herinnering aan hieronder genoemde overleden dierbaren

Op een bord bij de gedenkplek staat eveneens een plattegrond met daarop de jaartallen wanneer welke panelen zijn onthuld.

Wanneer de deelnemers tijdens de Bomen voor het leven-dag op de gedenkplek aankomen, zijn de glasplaten met de namen voor dat jaar nog verborgen onder grote doeken. De glazen panelen worden door medewerkers van Stichting Nationale Boomfeestdag onthuld aan het einde van het herdenkingsprogramma, na de minuut stilte en het oplaten van de ballonnen. Voordat de deelnemers de bomen gaan planten, hebben ze de gelegenheid om de naam van hun dierbare te bekijken. Omdat ieder paneel honderden namen bevat, is het een gedrang wanneer de deelnemers gelijktijdig op zoek gaan naar de naam van degene voor wie zij gekomen zijn. Er worden foto's gemaakt van de naam en menig deelnemer legt voorwerpen bij de plaat neer, voornamelijk bloemen. De confrontatie met de naam blijkt een emotioneel moment en er vloeien regelmatig tranen.

Het bekijken en fotograferen van de namen op een glaspaneel. Bomen voor het leven-dag 2007. November 2007

Er zijn twee glaspanelen zonder namen. Deze verwijzen naar mensen die aan kanker zijn overleden, maar niet met naam en toenaam op de gedenkplek staan vermeld. Wanneer mensen op een ander moment het bos bezoeken, gaan ze naar de gedenkplek en zoeken naar de naam van hun dierbare. Behalve dat bezoekers voorwerpen bij de plaat leggen, zoals bloemen, knuffels en stenen met de naam van

hun dierbare erop, plakken sommigen ook een stickertje bij de naam, bijvoorbeeld van een hartje. Anderen plakken een bloem op de glasplaat, dicht bij de naam.

Wanneer de deelnemers zich ingeschreven hebben voor de Bomen voor het leven-dag ontvangen ze thuis een certificaat, waarop een tekening van een boom staat met daarachter een bos. Daarnaast bevat het document een gedicht van een ex-medewerker van Stichting Nationale Boomfeestdag en een voorgedrukte tekst waarin de naam van de overledene is ingepast:

Ter nagedachtenis aan
[naam overledene]
[sterfdatum]
is in [maand en jaartal herdenkingsdag]
in het Koningin Wilhelminabos te Dronten
'een boom voor het leven' geplant

Certificaat voor de deelnemers Bomen voor het leven-dag.

Soms willen mensen meerdere certificaten hebben om aan anderen te kunnen geven. Ook komt het voor dat wordt verzocht om het certificaat voor een bepaalde datum te versturen, omdat men het document bijvoorbeeld cadeau wil doen aan familieleden op de sterfdag of geboortedag van de overledene. Op verzoek kunnen er, tegen betaling, meerdere certificaten worden verstuurd.

Paal met naamplaat bij een boompje, Koningin Wilhelminabos.

Oktober 2007

In het herdenkingsbos spelen niet alleen op de glasplaten namen een rol: hoewel het de bedoeling is dat de geplante boom opgaat in het bos en het dus niet om de individuele boom gaat, zijn de deelnemers sinds de tweede editie van de Bomen voor het leven-dag zich hun boompjes toch individueel gaan toe-eigenen. Men legt er

voorwerpen bij of hangt wat aan de takken. Daarnaast zijn er veel deelnemers die de naam van hun dierbare ook graag genoemd zien op de plantplek. Niet alleen worden er labeltjes aan de boom gehangen of worden er kaartjes en stenen met daarop de naam neergelegd, er zijn tevens deelnemers die ertoe overgaan de naam op een duurzame manier aan de boom te verbinden door middel van een bordje of zelfs een grote paal met naamplaat. Dit wordt tot op zekere hoogte gedoogd, waarbij 'hoogte' ook in letterlijke zin gelezen moet worden: hoewel er een zo natuurlijk mogelijk bos wordt nagestreefd, mogen mensen bij de bomen een klein herkennings- of gedachtenisteken achterlaten. Grote ornamenten worden door Staatsbosbeheer na verloop van tijd verwijderd.⁴⁶³ Op de website van het Koningin Wilhelminabos wordt vermeld dat ornamenten bij de glasplaten ook niet zijn toegestaan en dat ze verwijderd zullen worden.

Een naam en een gezicht...

Er bestaan verschillende hechte relaties tussen iemands naam en zijn karakter, zijn status en zijn 'wezen'. Naamloos zijn geeft een erg lage status. De christelijke leer stelt bijvoorbeeld dat wanneer ongedoopte kinderen overlijden, ze naar het voorgeborchte gaan. Ze hebben geen duidelijk gedefinieerde status omdat ze geen naam hebben gekregen door middel van het ritueel van de doop.⁴⁶⁴ Bij rooms-katholieken is het gebruikelijk dat bij de doop ook een aparte naam wordt gegeven. De doopnaam is de voornaam die een kind krijgt bij de doop. Deze naam kan afwijken van de naam die bij de burgerlijke stand wordt aangegeven en ook van de roepnaam, hoewel die vaak uit de doopnaam wordt afgeleid. Met het krijgen van een naam wordt een mens een individu, een persoon:

Names and naming activities are central to human symbolic and communicative processes. To be human is to name, and be named, and thereby to possess full being and the ability to relate to the world in meaningful ways.⁴⁶⁵

Door te benoemen en een naam te hebben bestaat men, is men aanwezig; men verschijnt (letterlijk of in gedachten) door het noemen van de naam:

Voor het kind zijn (...) woorden niet alleen een uitdrukkingmiddel, maar effectieve handelingen. De hardop, met klaaglijke stem geuite naam van een persoon bezit de macht deze persoon te laten verschijnen.⁴⁶⁶

Het noemen van de naam constitueert en activeert de betrekking tussen individuen. Er is de roeper van de naam veel gelegen aan de uniciteit en de identiteit, aan de

⁴⁶³ Boswachter Theo Wezenberg in een e-mail, 09-02-2009.

⁴⁶⁴ F. DENNY: Lemma 'Names and naming', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6406-6412, p. 6406.

⁴⁶⁵ DENNY: Lemma 'Names and naming' 6406; zie ook A. STOCK: *Poetische Dogmatik. Christologie 1. Namen* (Paderborn/München [etc.] 1995); M. MITTERAUER: *Abnen und Heilige. Namengebung in der europäischen Geschichte* (München 1993).

⁴⁶⁶ B. MALINOWSKY: 'Das Problem der Bedeutung in primitiven Sprachen', in C. OGDEN & I. RICHARDS: *Die Bedeutung der Bedeutung* (Frankfurt 1974) 353-359, p. 359.

onverwisselbaarheid van de aangeroepene. Het aanroepen van een naam is in de eerste plaats het verlangen naar de aanwezigheid van een afwezige.⁴⁶⁷ Hoewel de namen in het Koningin Wilhelminabos niet in letterlijke zin genoemd, laat staan geroepen worden, is er bij de deelnemers in zekere zin ook een verlangen naar de aanwezigheid van hun overleden dierbare en kan gesteld worden dat het duurzaam vermelden van hun namen op de glasplaten de herinnering aan hun leven en sterven bestendigt. Op veel meer plaatsen en bij veel meer gelegenheden vormt het vermelden van de naam een bewijs dat men bestaat, dat men er toe doet. Dat blijkt niet alleen in het alledaagse leven uit het naambordje bij de deur van een huis of kantoor, maar ook uit het vermelden van namen in een receptieboek bij een bruiloft, jubileum, begrafenis of promotie. Dergelijke boeken bevatten een enkele persoonlijke boodschap, maar vooral heel veel namen. Bij de geboorte van een kind krijgt het meteen een naam, die tegenwoordig op het verstuurd geboortekaartje staat vermeld. Wanneer men niet genoemd wordt, geen naam heeft, wordt men niet bevestigd in zijn of haar bestaan, zoals prachtig verwoord in dit gedicht van Neeltje Maria Min:

Mijn moeder is mijn naam vergeten

Mijn moeder is mijn naam vergeten.
Mijn kind weet nog niet hoe ik heet.
Hoe moet ik mij geborgen weten?

Noem mij, bevestig mijn bestaan,
Laat mijn naam zijn als een keten.
Noem mij, noem mij, spreek mij aan,
o, noem mij bij mijn diepste naam.

Voor wie ik liefheb, wil ik heten⁴⁶⁸

Wanneer iemand geen naam krijgt, wordt deze persoon niet erkend als mens. Door een naam 'krijgt iemand een gezicht', zoals de uitdrukking luidt. Na de Schipholbrand in 2005 werden de slachtoffers anoniem gehouden, wat niet onopgemerkt bleef. Dagblad *Trouw* schreef hierover op 7 november 2005:

De slachtoffers krijgen geen naam, de nabestaanden geen gezicht. De officiële herdenkingsbijeenkomst voor de elf mensen die zijn omgekomen bij de brand op Schiphol is 'vanwege de privacy' volstrekt anoniem. (...) 'Heel bizar', zegt Petra Schultz van de Amsterdamse vluchtelingenorganisatie ASKV. 'Eerst mogen die mensen amper bestaan van de overheid, en nu ze dood zijn, krijgen ze nog geen naam.' (...) ⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ A. STOCK: 'Namen, van goden, heiligen, mensen et cetera', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001), 303-316, p. 303.

⁴⁶⁸ Gedicht van Neeltje Maria Min, uit *Voor wie ik liefheb wil ik heten* (1966), Cora Honing refereert hieraan in haar toespraak in tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2006.

⁴⁶⁹ www.trouw.nl/nieuws/nederland/article1301391.ece, geraadpleegd 18-02-2009.

Het niet bekend maken van de namen veroorzaakte felle reacties:

Kan het nog krankzinniger in dit land, waarin economie, efficiency en geld de menselijke maat bepalen? Waarin beleid en procedures belangrijker zijn dan (mede)menselijkheid? 'Uit privacyoverwegingen' worden de namen van de mensen die zijn omgekomen in de brand niet genoemd. Wie maakt dat uit? En hoe komt zo iemand erbij om dat te doen? Het Nederlandse volk wordt door degenen die zeggen haar te vertegenwoordigen zo ver mogelijk weggehouden van wat zich afspeelt rond vluchtelingen. Want stel je voor dat mensen bij hun naam worden genoemd en daardoor een gezicht krijgen. Dan komen mensen tot leven en krijgen emoties een kans. Dan is er plaats voor verontwaardiging en voor woede over hoe in dit land met (uitgeprocedeerde) vluchtelingen wordt omgegaan. En dat moet klaarblijkelijk tegen elke prijs voorkomen worden. Elf anonieme doden worden straks begraven in hun thuisland. En de sporen die zij achterlieten in Nederland worden zo min mogelijk getoond. Alsof zij hier nooit zijn geweest.⁴⁷⁰

Natuurlijk mogen er geen namen en gezichten zijn bij deze door de regering geregisseerde 'herdenking'. Als je iemand een naam en een gezicht geeft, wordt zij/hij op dat moment een mens. Iemand wiens leven kostbaar is, bij gratie van het feit dat zij/hij mens is. Toen deze mensen nog gevangen zaten mochten ze niet als mens gelden; nu ze dood zijn blijkbaar nog steeds niet. Ik schaam mij, Nederlander te zijn.⁴⁷¹

Niet alleen krijg je met een naam een identiteit, maar ook erkenning – erkenning dat je een mens bent, een persoon, en dat je de moeite waard bent. De relatie tussen 'een naam' en 'een gezicht' krijgen en het krijgen van erkenning voor je 'eigenheid' wordt onlosmakelijk gelegd in het dagelijks leven, zoals onderstaand voorbeeld laat zien:

Onze stichting zorgt voor een open en gastvrije ontmoetingsplaats, waarbij wederkerigheid een belangrijk uitgangspunt is en waar je de moeite waard bent, een gezicht en een naam mag hebben.⁴⁷²

Het naamloos zijn is onacceptabel, zelfs na de dood. Het volgende voorbeeld onderstreept dat nogmaals:

Op het terrein van de GGzE-instelling De Grote Beek in Eindhoven is een monument onthuld ter nagedachtenis aan de achttienhonderd naamloze patiënten van het voormalige, in 1918 opgerichte Rijkskrankzinnigengesticht. (...) Op het monument staan de achttienhonderd namen van de mensen. (...) Het monument staat midden op de oude begraafplaats. Vroeger werden overleden patiënten daar begraven. Die oude grafzerken waren niet meer dan betonnen paaltjes, die inmiddels in veel gevallen gebroken zijn of overwoekerd door gras. 'Zo gaat men dus om met mensen die wat anders zijn. Zelfs in de dood nog verbannen', was twee jaar geleden

⁴⁷⁰ Ibid.

⁴⁷¹ Ibid.

⁴⁷² Stichting Diaconaal Centrum te Eindhoven www.dceindhoven.nl/blad_5.html, geraadpleegd 18-02-2009.

de gedachte van de initiatiefneemster van het herdenkingsmonument. Maar met dit monument is ze gelukkig: 'De mensen die hier liggen, hebben eindelijk hun plaats in de samenleving teruggekregen: de naamlozen hebben hun naam terug'.⁴⁷³

Het ritueel van het noemen van namen is deel van een lange rituele traditie. Iemands naam wordt direct verbonden aan iemands identiteit en het publiekelijk opnoemen van een naam is een sterke expressie van de aanwezigheid van die persoon, ook al is diegene afwezig.⁴⁷⁴ Het noemen van namen is geen lege of ongeïnspireerde rituele act. Het was, en is nog steeds, een krachtig protest in de context van Zuid-Amerikaanse dictators, waar mensen de namen van overleden of vermiste kameraden oplezen en dan antwoorden met 'Presente!' Schuman beschrijft deze rite als een uitzonderlijk expressief herdenkingsritueel. Het gebruik komt vanuit de socialistische traditie in Latijns-Amerika. Er wordt als het ware een appel gehouden op de begrafenis van een *compañero*, waarop de dode antwoordt door de monden van de levenden. Het leven mag dan tot een einde zijn gekomen; de idealen worden opgepakt en voortgezet door anderen. Dit is een herdenkingshandeling waarmee een persoon of gebeurtenis, soms uit een ver verleden, door woord en gebaar aanwezig gemaakt wordt. Op deze manier komen individuele personen en gebeurtenissen weer tot leven en helpen ze iets tot stand te brengen in het leven van anderen.⁴⁷⁵

Hieronder ga ik dieper in op de relatie tussen namen en herdenkingsrituelen, waarbij ik een onderscheid maak tussen doden- en grafriten, herdenkingen van oorlogsslachtoffers en collectieve herdenkingsrituelen vanaf de jaren negentig.

Naam en herdenken: doden- en grafriten

Van evident belang is de rol van namen bij doden- en grafriten. De naam van een overledene wordt gekoesterd. Wanneer een graf van tekst wordt voorzien, is de naam het meest basale element dat genoemd staat. Hoewel er regelmatig een geboorte- en sterfdatum op een grafsteen staan, soms nog een tekst en in zeldzamere gevallen een klein fotootje, staat de naam van de overledene er altijd op.

Zelfs wanneer er gekozen wordt voor crematie en het uitstrooien van de as, wordt er toch vaak een plek in het publieke domein voor de naam gezocht. Hiertoe kan een individuele herdenkingssteen dienen bij het strooiveld van een crematorium, of een speciale muur waarop men een naamplaatje kan laten bevestigen met naam, geboorte- en sterfdatum van de overledene. Mensen blijven bestaan na hun dood doordat hun namen niet vergeten worden:

Thy name which is on earth lives, thy name which is on earth lasts; thou wilt not disappear; thou wilt not be destroyed in all eternity⁴⁷⁶

⁴⁷³ 'Naamlozen hebben hun naam terug op monument De Grote Beek' (15-12-2008), www.ed.nl/specials/grotebeek/article4206507.ece, geraadpleegd 12-01-2009.

⁴⁷⁴ POST et al.: *Disaster ritual* 112-113.

⁴⁷⁵ N. SCHUMAN: 'Gedenken', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 181-193, p. 181, 185.

⁴⁷⁶ H. FRANKFORT: *Kingship and the Gods* (Chicago 1948) p. 113, citaat uit The Old Kingdom pyramid text of pharaoh Pepi I, in DENNY: 'Names and naming' 6406.

waarna ze overhandigd worden aan de nabestaanden.⁴⁷⁸ Met de kruisjes creëert men een plek waar men aan de overleden dierbaren kan denken, voor hen kan bidden en een kaarsje voor hen kan branden.⁴⁷⁹

Een herdenkingsobject dat men al eerder mee naar huis kan nemen of bij zich kan dragen is het bidprentje, dat in bepaalde katholieke streken bij een overlijden wordt uitgereikt. Op de voorkant staat een afbeelding, tegenwoordig vaak een foto van de overledene. Op de achter- of binnenkant staan de naam, geboorte- en sterfdag van de overledene en vaak een gedicht, een korte biografie of een andere tekst. Het gebruik van een bidprentje komt bijna uitsluitend onder katholieken voor, en is voortgekomen uit het devotieprentje. Het bidprentje, ook doodsprentje, doodssantje of gedachtenisprentje genoemd, is een bijzonder soort devotieprentje uitgegeven naar aanleiding van het overlijden van een bepaald persoon. Bidprentjes roepen op tot gebed voor de zielenheil van de overledene en zijn tevens bedoeld om de herinnering aan de overledene levend te houden.⁴⁸⁰ De oudste bidprentjes bevatten niet meer dan een oproep tot gebed, de naam en de sterfdatum van de overledene. Rond 1730 ging men ook teksten afdrukken met bijzonderheden uit het leven van de overledene, zoals leeftijd, geboortedatum en plaats, naam van de partner, datum van de begrafenis en meestal een gebed en citaten uit de Bijbel.⁴⁸¹

Naast deze 'herdenkingen' rondom de sterfdag van de overledene vindt er in katholieke kringen een jaarlijkse collectieve herdenking plaats tijdens Allerzielen. Dit wordt gevierd op twee november, de dag na Allerheiligen, waarmee deze dag nauw verbonden is. Met Allerzielen worden de overledenen herdacht: hun namen worden genoemd en kaarsen worden opgestoken.⁴⁸² De nabestaanden plaatsen bloemen op het graf. Veel kerken publiceren in hun parochieblad of een speciale publicatie de namen van de overledenen van het afgelopen jaar.⁴⁸³ Hun namen worden daarnaast bijgeschreven in een namenboek of kerkelijk overlijdensregister. In steeds meer protestantse kerken wordt het gewoonte om eind november op de laatste zondag van het kerkelijk jaar de overledenen van het afgelopen jaar te gedenken. Voor zover er eerder al sprake was van het gedenken van overleden gemeenteleden gebeurde dit meestal in de dienst op oudejaarsavond. Tegenwoordig wordt ook wel gekozen voor de zondag op of rond twee november, waarmee men aansluit bij de katholieke traditie van Allerzielen. Het herdenken van overledenen concentreert zich veelal in het

⁴⁷⁸ Het kerkelijk jaar start op de eerste zondag van de advent; www.religieusergoed.nl/maand.aspx?ID=28, geraadpleegd 20-02-2009.

⁴⁷⁹ Folder: de uitvaart van parochiecluster Roerstreek www.roerkerken.nl/Index/Teksten/Uitvaart.doc, geraadpleegd 20-02-2009.

⁴⁸⁰ P. POST: 'De beeldtaal van devotieprentjes (Nederland en België, negentiende/twintigste eeuw): context-analyse als onderzoeksperspectief', in P. POST (red.): *Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron* (= *Volkskundig Bulletin* 16, 3) (1990) 310-349; W. FRIJHOFF: 'Devotieprentjes als bestanddeel van culturele praktijken', in P. POST (red.): *Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron* (= *Volkskundig Bulletin* 16, 3) (1990) 350-378; users.skynet.be/jneven/his_bidprentjes.htm, geraadpleegd 20-02-2009.

⁴⁸¹ users.skynet.be/jneven/his_bidprentjes.htm, geraadpleegd 20-02-2009.

⁴⁸² users.telenet.be/pastonet/liturgia/vieringen/feestdagen/allerzielen8.html, geraadpleegd 18-02-2009.

⁴⁸³ www.bisdombosch.nl/default.aspx?class=item&item=607; www.beleven.org/feest/allerzielen, geraadpleegd 20-02-2009.

noemen van de namen. Na elke genoemde naam wordt vaak een kaars aangestoken. Aansluitend volgt meestal het zingen van een toepasselijk lied.⁴⁸⁴

Naam en herdenken: oorlogsherdenkingen

Een vaak massaal gebruik van namen zien we bij oorlogsherdenkingen en dan met name bij oorlogsmonumenten, waarop in veel gevallen honderden of duizenden namen staan van soldaten die geen (officieel) graf hebben. Een voorbeeld is de Menenpoort in het Belgische Ieper, een herdenkingsmonument dat in 1927 door de Britten werd gebouwd ter nagedachtenis aan de 54.896 soldaten van het Gemenebest die sneuvelden op de slagvelden rond de stad en van wie de lichamen niet werden teruggevonden of niet konden worden geïdentificeerd.⁴⁸⁵ Al hun namen staan gebeiteld in de wanden van de Menenpoort. Hun lichamen liggen ofwel ergens verloren in de Ieperse velden, ofwel op een van de oorlogskerkhoven rond Ieper, met als vermelding op de grafsteen *Only Known Unto God*.

De Menenpoort beantwoordde én beantwoordt aan een reële behoefte van de Britse frontbezoeker: de namen van die verwanten terugvinden die geen bekend graf hebben. Veldmaarschalk Plumer verwoordde het treffend op de dag van de onthulling: 'He is not missing, he is here'.⁴⁸⁶

Door hun naam zijn de gesneuvelden dus aanwezig. De poort heeft de vorm van een Romeinse triomfboog. Omdat de Menenpoort te klein bleek te zijn voor alle namen, werden alle Britse vermisten die na 16 augustus 1917 sneuvelden vermeld op het *Tyne Cot Memorial* bij het nabijgelegen dorpje Passendale in West-Vlaanderen.⁴⁸⁷ Vermisten uit Nieuw-Zeeland en Newfoundland staan op aparte herdenkingsmonumenten. Nog steeds worden, tijdens graafwerkzaamheden in het gebied, menselijke resten uit de Eerste Wereldoorlog gevonden. Zodra deze wordt geïdentificeerd als vermiste Britse militair wordt hij tijdens een officiële ceremonie herbegraven en wordt zijn naam verwijderd van de gedenktekens.

Herdenkingen rondom de Eerste Wereldoorlog spelen in Nederland geen grote rol, aangezien Nederland niet actief deelnam aan deze oorlog. In de Tweede Wereldoorlog was dit anders en rondom deze oorlog vinden dan ook des te meer herdenkingen plaats. Zo zijn er de Nationale Dodenherdenking op 4 mei en Nationale Bevrijdingsdag op 5 mei. Tijdens deze nationale herdenkingen worden er geen namen genoemd.⁴⁸⁸ Wel zijn er regionale herdenkingen waarbij namen genoemd worden. Een voorbeeld hiervan is de herdenking in Breskens, waar jaarlijks 217 slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht worden. Ter herinnering aan deze inwoners die in de Tweede Wereldoorlog de dood vonden, is in 1994 een monument opgericht, waar

⁴⁸⁴ www.religieuserfgoed.nl/maand.aspx?ID=28, geraadpleegd 20-02-2009.

⁴⁸⁵ www.wereldoorlog1418.nl/ieper2007/menenpoort.html, geraadpleegd 29-01-2009.

⁴⁸⁶ www.wereldoorlog1418.nl/ieper2007/menenpoort.html, geraadpleegd 29-01-2009.

⁴⁸⁷ www.passchendaele.be/ned/tynecotNL.html, geraadpleegd 29-01-2009.

⁴⁸⁸ SCHUMAN: 'Gedenken' 187-193; M. BARNARD: 'De Nationale Herdenking en Nationale Viering Bevrijding op 4 en 5 mei', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 187-193.

sindsdien elk jaar een herdenkingsplechtigheid wordt gehouden. Na een minuut stilte worden de namen genoemd van de slachtoffers. Dat namen cruciaal zijn in het herdenken blijkt ook uit het feit dat in het monument een document met de namen van de gevallen is gemetseld.⁴⁸⁹ Vaker staan de namen op de monumenten zelf vermeld.⁴⁹⁰ Een voorbeeld is het monument voor gevallen spoorwegpersoneel. In 1949 werd dit monument onthuld ter nagedachtenis aan circa 500 spoorwegambtenaren die als gevolg van de Tweede Wereldoorlog het leven lieten. Hun namen staan op een gedenkplaat op het monument.⁴⁹¹ Van recenter datum (1989) is het oorlogsmonument in Haarlem: een grote stenen formatie met daarop drie plaquettes. Op twee van deze plaquettes bevinden zich de namen van 136 inwoners van de gemeente Kennemerland die door de oorlog om het leven zijn gekomen. De lijst met namen bleek niet compleet: op 4 mei 1995 is een lijst met 24 namen toegevoegd.⁴⁹² Een tweede voorbeeld van een recent opgericht oorlogsmonument (1995) is de *Wand met joodse namen* in het Leeuwardense verzetmuseum. Het monument bestaat uit twee gedenkplaten: een roestende stalen plaat met daarvoor een glazen plaat, waarop 616 namen van joodse oorlogsslachtoffers vermeld staan.⁴⁹³

Naast deze monumenten wordt de Tweede Wereldoorlog herdacht op militaire begraafplaatsen, die gekenschetst zouden kunnen worden als een combinatie van begraafplaats en herdenkingsmonument. In Margraten, Limburg, ligt een Amerikaanse militaire begraafplaats: *Netherlands American Cemetery and Memorial*. Elk jaar op *Memorial Day* (de laatste maandag in mei) worden de doden herdacht, die in de herfst en winter van 1944 vielen in Zuid-Limburg en tijdens het Ardennenoffensief in België. In totaal zijn er op deze begraafplaats 8.302 militairen begraven van Amerikaanse, Britse, Canadese en Mexicaanse nationaliteit. Behalve uit duizenden graven, bestaat de begraafplaats uit een Ereplein. Aan de noord- en zuidzijde van dit plein bevindt zich de *Wall of the Missing* met namen van de vermiste militairen. Hier staan nog eens 1.723 namen.

Here are recorded the names of
Americans who gave their lives
In the service of their country and
Who sleep in unknown graves⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ www.pzc.nl/regio/zeeuws-vlaanderen/3646146/Breskens-herdenkt-217-slachtoffers-van-Tweede-Wereldoorlog.ece, geraadpleegd 09-02-2009.

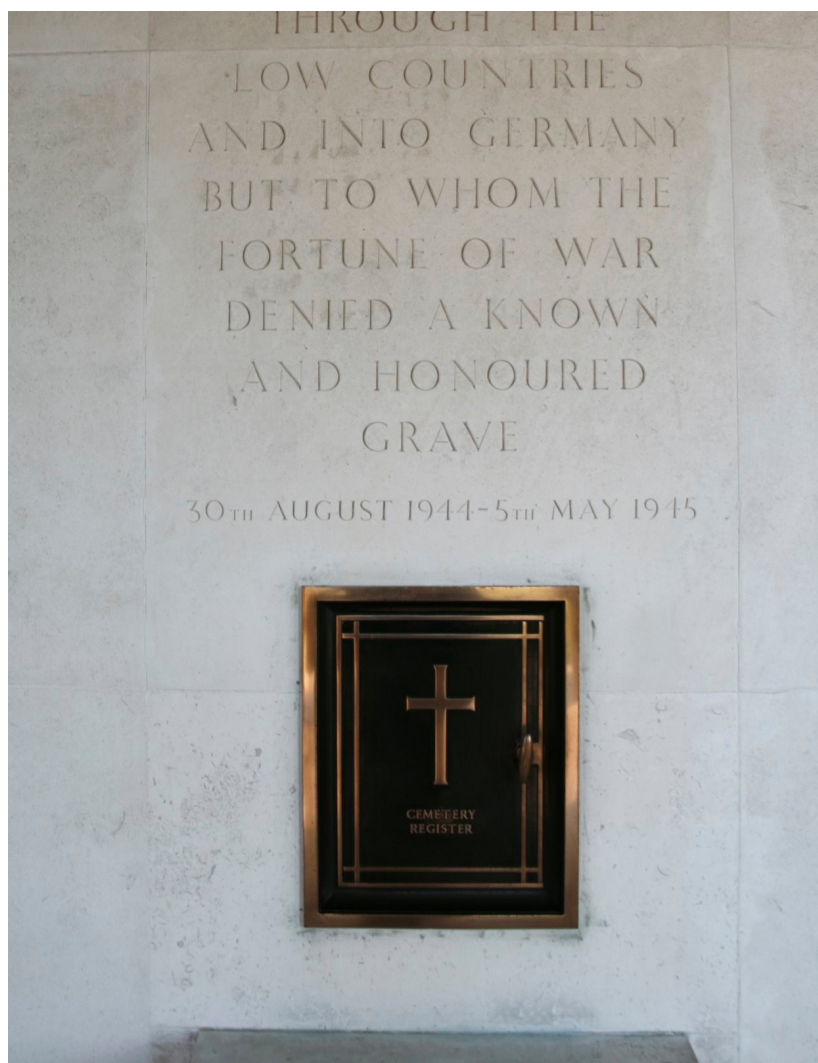
⁴⁹⁰ Zie hiervoor onder andere: www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken, geraadpleegd 09-02-2009.

⁴⁹¹ www.4en5mei.nl/content/12996/utrecht_monument_voor_gevallen_spoorwegpersoneel, geraadpleegd 09-02-2009.

⁴⁹² www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/monument-detail/_rp_main_elementId/1_18636, geraadpleegd 09-02-2009.

⁴⁹³ www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/monument-detail/_rp_main_elementId/1_3264, geraadpleegd 09-02-2009.

⁴⁹⁴ Tekst op de noordelijke muur. Folder *Netherlands American Cemetery and Memorial*, American Battle Monuments Commission, p. 15.

Register met namen van het *Groesbeek Canadian War Cemetery*.

Foto: Clemon Tonnaer, februari 2009

Rozetten markeren de namen van de soldaten die teruggevonden en geïdentificeerd zijn.⁴⁹⁵ De militaire begraafplaats in Margraten is wellicht de bekendste van ons land, maar hoewel dit de enige Amerikaanse is, zijn er meer militaire begraafplaatsen in Nederland. Zo ligt in Groesbeek (Gelderland) een Canadees oorlogskerkhof, zijn er oorlogskerkhoven van het Gemenebest in Nijmegen (Gelderland), Mook (Limburg) en Bergen (Noord-Holland) en is er een Nederlandse militaire begraafplaats in Loenen (Gelderland). De namen van de overledenen staan ook hier centraal. Regelmatig zien

⁴⁹⁵ www.abmc.gov/cemeteries/cemeteries/ne.php, geraadpleegd 20-02-2009; Folder *Netherlands American Cemetery and Memorial*, American Battle Monuments Commission.

we bij oorlogskerkhoven registers met namen van de overleden soldaten, wat ook bijvoorbeeld in Engeland een veel voorkomend gebruik is: ook al zijn de lichamen niet altijd teruggevonden, de namen worden herdacht en geëerd.

Met betrekking tot de rol van namen bij herdenkingen, neemt *Yad Vashem*, het officiële monument van Israël voor het herdenken van de joodse slachtoffers van de Holocaust, een interessante plaats in. Yad Vashem is een samentrekking van de twee Hebreeuwse zelfstandige naamwoorden *Yad* (*hand/gedenkteken*) en *Shem* (*naam*) en is ontleend aan Jesaja 56:5: ‘hem geef ik iets beters dan zonen en dochters: *een gedenkteken en een naam* in mijn tempel en binnen de muren van mijn stad. Ik geef hem een eeuwige naam, een naam die onvergankelijk is.’⁴⁹⁶ De naam van het monument onderstreept het idee van de onvergankelijke relatie tussen naamgeven en gedenken. Yad Vashem werd in 1953 opgericht en staat in Jeruzalem. In 2005 werd het uitgebreid tot vier keer de originele grootte. In de joodse religie is het van belang dat het lichaam van de overledene begraven wordt en dat het graf ongeschonden blijft. Van vele Holocaust slachtoffers zijn echter geen stoffelijke resten overgebleven. Daarom heeft Yad Vashem een *Hall of Names*, met niet alleen de namen, maar ook biografische details van de slachtoffers, de zogenaamde *Pages of Testimony*, ter vervanging van een graf. Behalve de hall of names is er een museum, een kunstgalerij, centraal archief en een onderzoekscentrum voor Holocaustdocumentatie. Ook is er een speciale plek voor de herdenking van de anderhalf miljoen joodse kinderen die slachtoffer werden van het nazi-regime.

The Hall of Names at Yad Vashem is the Jewish people’s memorial to each and every Jew who perished in the Holocaust – a place where they may be commemorated by generations to come⁴⁹⁷

Elk jaar worden er tijdens de *Remembrance Day for the Martyrs and Heroes of the Holocaust* herdenkingsceremonies in Yad Vashem gehouden. De centrale database met namen van de Holocaust slachtoffers is ook op internet te vinden.⁴⁹⁸

[The Names database] is the attempt to reconstruct the names and life stories of all the Jews who perished in the Shoah. It is the final sign of respect we can show them. (...) Join us and help ensure that every victim of the Shoah has a place in our collective memory.⁴⁹⁹

Hoe belangrijk de (complete) lijst van namen hier is, blijkt onder andere uit het taalgebruik in onderstaand citaat: het verzamelen van namen ter herdenking wordt een *sacrale taak* genoemd:

⁴⁹⁶ Uit de Nieuwe Bijbelvertaling; mijn cursivering, zie: www.biblia.net/biblia.cgi?m=jesaja+56&id42=0&id18=1&pos=0&cl=nl&set=10, geraadpleegd 24-02-2010.

⁴⁹⁷ www1.yadvashem.org/about_yad/index_about_yad.html, geraadpleegd 26-01-2009.

⁴⁹⁸ www1.yadvashem.org/remembrance/names/site/home_names.html, geraadpleegd 26-01-2009.

⁴⁹⁹ Ibid.

Yet, the names of many Holocaust victims have still not been registered in the Hall of Names: this is an on-going mission, and the public is requested to assist us in this sacred task of commemoration.⁵⁰⁰

In Yad Vashem worden niet alleen de slachtoffers geëerd, maar ook de helden van de oorlog: degenen die joden geholpen hebben tijdens hun pogingen aan het Duitse regime te ontkomen worden geëerd in *The Avenue and Garden of the Righteous among the Nations*. Aan en rondom de laan staan tweeduizend bomen, als symbool voor de vernieuwing van het leven. Gedenkplaten bij elke boom vermelden namen en land van herkomst van degenen die geëerd worden. De andere 19.000 namen zijn gegraveerd in muren in *The Garden of the Righteous among the Nations*.⁵⁰¹

Een ander Holocaustherdenkingsmonument staat in Berlijn: in mei 2005 werd het *Holocaust Mahnmal* onthuld, een veld van 19.000 vierkante meter met daarop 2.711 betonnen blokken die variëren in hoogte. Hieronder zit een informatiecentrum met onder andere de *Raum der Namen*. Hier kan men korte biografieën lezen van joden die zijn vermoord of vermist. De bedoeling is om het ondoorgroondelijke abstracte getal van zes miljoen vermoorde joden te concretiseren. Tegelijkertijd worden de namen en de geboorte- en sterftedatum van alle personen op de vier muren geprojecteerd.⁵⁰² Een voorbeeld van nog een oorlogsmonument met grote aantrekkingskracht en internationale uitstraling is het *Vietnam Veterans Memorial* in Washington, D.C. In 1979, vier jaar na het eind van de oorlog, vatte een groep Vietnamveteranen het plan op voor een monument. Zij wilden een vorm van erkenning en troost voor zichzelf en hun medesoldaten, van wie velen gebukt gingen onder het gevoel dat ze in een 'foute' oorlog hadden gevochten. Het definitieve ontwerp van het monument waren twee lange, zwarte, granieten muren met daarop de namen van alle 58.000 omgekomen Amerikanen. Nationale symbolen ontbraken, net als verwijzingen naar het ideaal van het dienen van de nationale gemeenschap. Er kwam kritiek op het monument en verontwaardigde burgers stuurden brieven aan president Reagan. Een van de klachten was dat het monument alleen de gesneuvelden zou herdenken. Men wilde, naast de namen van de doden, de namen van de levende veteranen op het monument zien. In 1982 kwam een compromis tot stand. Het oorspronkelijke ontwerp met de namen van de doden werd gehandhaafd, maar er werden enkele elementen aan toegevoegd: een Amerikaanse vlag, een 'heroïsch' beeld van drie soldaten en het opschrift *God Bless America* op het monument zelf. Vanaf het begin was het monument een plek waar mensen hun persoonlijke verdriet uitten, de namen van hun beminden aanraakten en hun tranen de vrije loop lieten.⁵⁰³

Sinds de opkomst van het internet is het mogelijk om digitale herdenkingsmonumenten op te richten. Steeds vaker wordt er, soms parallel aan een

⁵⁰⁰ www1.yadvashem.org/remembrance/index_remembrance.html, geraadpleegd 26-01-2009.

⁵⁰¹ www1.yadvashem.org/about_yad/index_about_yad.html, geraadpleegd 20-02-2009.

⁵⁰² www.holocaust-mahnmal.de/en/thememorial/informationcentre/names; www.raumdernamen.com, beide geraadpleegd 24-02-2009.

⁵⁰³ PERRY: *Wij berdenken, dus wij bestaan* 81-83; A. NUGTEREN: 'Monuments', in P. POST, R. GRIMES, A. NUGTEREN, P. PETTERSSON & H. ZONDAG: *Disaster ritual. Explorations of an emerging ritual repertoire* (= Liturgia condenda 15) (Leuven [etc.] 2003) 145-156, p. 146.

nationaal monument, een digitaal monument opgericht. Soms bestaat het digitale monument alleen uit een lijst met namen, maar andere monumenten worden uitgebreid met achtergrondinformatie van de gebeurtenis, een condoleanceregister, de achtergrond van de slachtoffers et cetera. Een voorbeeld van een digitaal monument voor slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog is de *List of Kansas City's War Dead*. Hier staan de namen van inwoners van Kansas City, Missouri, die stierven tijdens deze oorlog. De namen zijn niet alleen op internet te vinden, maar ook op een monument, *The Liberty Memorial*.⁵⁰⁴ Ook is sinds april 2008 het online *Oorlogsdodenboek Nijmegen* beschikbaar. Het Stedelijk Comité 4&5 mei Nijmegen en onderzoekers van de Radboud Universiteit Nijmegen hebben in samenwerking met het Regionaal Archief Nijmegen een database samengesteld met namen van 2.300 slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. Het gaat voornamelijk om Nijmeegse burgers, maar ook om Engelse en Duitse militairen die in Nijmegen zijn gesneuveld.⁵⁰⁵ Eveneens in 2008 kwam er een nieuwe site op internet met lijsten van Nederlandse slachtoffers in Zuidoost-Azië tijdens Tweede Wereldoorlog.⁵⁰⁶ Een aantal websites is nog bezig met het verzamelen van de namen van de slachtoffers of het samenstellen van hun levensverhalen. Zo heeft Nationaal Monument Kamp Vught een website met namenlijsten van de mannen, vrouwen en kinderen die in kamp Vught zijn omgekomen.⁵⁰⁷ Ook wordt er een database samengesteld met de namen van joodse slachtoffers van de Holocaust in Nederland. Ten tijde van dit schrijven zijn de namen die beginnen met de letters A tot en met G beschikbaar.⁵⁰⁸

Naam en herdenken: collectieve herdenkingscultuur vanaf de jaren negentig

Uit het eerder genoemde ritueel rondom het herdenken van oorlogsslachtoffers blijkt dat er eind jaren negentig en begin jaren nul nog altijd monumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog werden opgericht. Het noemen van namen speelde daarbij telkens een grote rol, niet alleen bij digitale oorlogsmonumenten, ook bijvoorbeeld bij het Berlijnse *Holocaust Mahnmal* (2005). In de loop van de negentiger jaren van de vorige eeuw kregen namen een prominente plaats in herdenkingsritueel, met nadruk in het zogenoemde lotgenotenritueel.⁵⁰⁹ Verwant aan ritueel rondom oorlogsherdenkingen, worden vanaf de jaren negentig vaak namen voorgelezen tijdens herdenkingsdiensten. Ook werden ze geprojecteerd op grote schermen (zoals in Enschede na de vuurwerkramp), op panelen geprint (Brussel, Witte Mars) en uiteindelijk weergegeven op monumenten. In het geval van de Herculesramp (1996) komen de namen tweemaal terug op het monument, dat vlak voor de eerste jaarlijkse herdenking in 1997 werd onthuld. Aan het begin en het eind van twee grote paden

⁵⁰⁴ www.theworldwar.org/s/110/display.aspx?sid=110&gid=1&pgid=910, geraadpleegd 09-02-2009.

⁵⁰⁵ www2.nijmegen.nl/bezoek/historienijmegen/tweedewereldoorlog; www.oorlogsdodennijmegen.nl/naam.asp?letter=A, beide geraadpleegd 09-02-2009.

⁵⁰⁶ www.computergenealogie.org/index.php?name=News&file=article&sid=2117; www.wereldoorlog2.com/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=30, beide geraadpleegd 09-02-2009.

⁵⁰⁷ www.nmkampvught.nl/index.php?id=9, geraadpleegd 09-02-2009.

⁵⁰⁸ zoek-holocaust-slachtoffer.holocaust.klup.nl, geraadpleegd 09-02-2009, nogmaals geraadpleegd op 23-09-2009 en op 06-01-2010, nog steeds zijn de namen slechts beschikbaar tot en met beginletter G.

⁵⁰⁹ Ik kom uitgebreid terug op lotgenotenritueel in het laatste hoofdstuk.

naar het monument staan plaquettes met de namen van de slachtoffers.⁵¹⁰ Het ritueel vermelden van namen is een terugkerend onderdeel van veel hedendaagse herdenkingen. Vaak wordt dit zelfs meermalen gedaan, eerst in de herdenkingsdienst en daarna als deel van het monument. Tijdens de herdenking van de vuurwerkramp in Enschede (2000) bijvoorbeeld werden de namen van de dodelijke slachtoffers hardop opgelezen en op verschillende plekken in stad verschenen persoonlijke monumentjes met een naam erop.⁵¹¹ In het Koningin Wilhelminabos komen de namen van de overledenen in het officiële programma slechts één keer voor, namelijk bij de onthulling van de glasplaten. Maar ook hier blijken nabestaanden de behoefte te hebben de naam van hun dierbare vaker te laten terugkeren, bijvoorbeeld op de ballonnen en op persoonlijke monumentjes die bij de boompjes of bij de glasplaten worden achtergelaten.

Namen lijken een bijna vast ingrediënt van een herdenking, maar een lijst met namen kan ook ongepast gevonden worden, bijvoorbeeld wanneer het aantal doden nog steeds kan oplopen, of wanneer familieleden er voorkeur aan geven dat de naam van hun dierbare niet genoemd wordt.⁵¹² Het oplezen van de namen van de (dodelijke) slachtoffers tijdens de collectieve herdenkingsdienst en het vermelden van de namen op het monument, vooral het fenomeen dat de namen een plaats krijgen in het ritueel (opgelezen of anderszins vermeld), is een belangrijk nieuw element.⁵¹³ De doden bij de naam noemen wordt een krachtige, emotionele litanie die door de cadans van de opeenvolgende namen een soort van trance kan veroorzaken bij de aanwezigen. Dit ritueel vergt extreme voorzichtigheid: men kan geen enkele naam vergeten, overslaan of verkeerd uitspreken. Tijdens de Belgische herdenkingsriten na de affaire Dutroux werden namen soms per ongeluk of opzettelijk weggelaten, wat hevige emotionele uitbarstingen veroorzaakte. Dat gebeurde bijvoorbeeld tijdens de beroemde Witte Mars in Brussel in 1996, waar tijdens het ritueel bleek dat de naam van Loubna Benaïssa niet op het bord stond met de namen van overleden en vermiste kinderen. Het bleef een pijnlijk incident, ondanks dat de naam snel toegevoegd werd. Het goed uitspreken van de naam is eveneens essentieel, want een niet goed uitgesproken naam kan worden ervaren als een aanval op de identiteit van de betrokken persoon.⁵¹⁴ Ook wanneer een naam niet op een monument staat kan dit erg pijnlijk zijn en heftige emoties oproepen. Dit zal ik straks laten zien aan de hand van een gebeurtenis in het Koningin Wilhelminabos.

Illustratief voor deze tendens van naamritueel is *Aids Memorial Day*.⁵¹⁵ Tijdens deze herdenking voor aidsslachtoffers in 2008 in de Dominicuskerk in Amsterdam werden namen genoemd van overleden aidspatiënten. Ook waren er dat jaar voor het eerst op een groot scherm achter de sprekers en zangers foto's te zien van degene die herdacht werden. Tijdens het noemen van de namen van overledenen werden daarop

⁵¹⁰ POST et al.: *Disaster ritual* 113.

⁵¹¹ NUGTEREN: 'Monuments' 154.

⁵¹² NUGTEREN: 'Monuments' 155.

⁵¹³ POST et al.: *Disaster ritual* 247.

⁵¹⁴ POST et al.: *Disaster ritual* 113.

⁵¹⁵ Deze wordt vanaf 1985 in Nederland gehouden, zie hiervoor het gedeelte over lotgenotenritueel in het slothoofdstuk.

ook de namen getoond van meer dan 200 mensen van over de hele wereld die overleden zijn ten gevolge van aids.⁵¹⁶ Tijdens deze herdenking worden de namen van slachtoffers niet alleen genoemd (en sinds 2008 ook geprojecteerd), maar ze staan eveneens centraal op naamvlaggen die samen de *AIDS Memorial quilt* vormen. Wanneer de quilt tentoongesteld wordt, worden de namen opgelezen. Met de naamvlaggen wil men onder andere 'de mensen achter de cijfers' een gezicht geven. Vele vrijwilligers en nabestaanden zetten zich in om 'de overledenen niet te doen vergeten'. Ook tijdens de jaarlijkse herdenking van verkeersslachtoffers, die sinds 1996 plaatsvindt worden namen opgelezen.⁵¹⁷ Het programma van die dag bestaat verder uit muziek, toespraken en twee minuten stilte. Het aantal slachtoffers wordt genoemd.⁵¹⁸ Er zijn lege stoelen als symbool voor de overledenen. Omdat men vindt dat mensen geen nummers zijn, worden de namen genoemd van een aantal verkeersslachtoffers. Bij het noemen van de namen wordt een bloem op een lege stoel gelegd. Wanneer men prijs stelt op het laten noemen van een naam, kan men dat van tevoren doorgeven door middel van een aanmeldingsformulier. Op een herdenkingsbord kunnen foto's van omgekomen familieleden geplaatst worden en achtergrondinformatie over deze persoon en/of over het ongeluk.

Tijdens de jaarlijkse herdenking van de aanslagen van 11 september 2001, 9/11, die plaatsvond bij *Ground Zero* in New York, de plaats waar de twee torens van het *World Trade Center* werden verwoest, spelen namen eveneens een grote rol. De namen van de 2.749 mensen die omkwamen door de aanslagen op het WTC worden er voorgelezen.⁵¹⁹ Tijdens de herdenking van 2003 werd dit gedaan door kinderen die tijdens de aanslagen een ouder of een ander familielid verloren hebben.⁵²⁰ Onder de slachtoffers bevond zich één Nederlandse, Ingeborg Lariby. Op de Nederlandse televisie werd de herdenking vijf jaar na de ramp, in 2006, in zijn geheel live uitgezonden. De namen werden hierbij eveneens door nabestaanden voorgelezen. De Nederlandse commentator gaf verschillende keren aan wanneer de Nederlandse naam uitgesproken zou gaan worden – een speciaal moment in de ellenlange opsomming van namen. Ook tijdens de herdenking van de slachtoffers van een neergestort Turks vliegtuig bij Schiphol op 25 februari 2009 speelden de namen van de dodelijke slachtoffers een grote rol. Ze kwamen herhaaldelijk naar voren: de Turkse ambassadeur noemde de namen en condoleerde de families; de Amerikaanse zaakgelastigde noemde de namen van de Amerikaanse dodelijke slachtoffers en ten slotte werden de namen van de negen overledenen genoemd door de burgemeester van Haarlemmermeer. Tegelijkertijd stonden ze ook op een scherm, met de

⁵¹⁶ www.hivnet.org/index.php?option=com_content&task=view&id=6210&Itemid=460, geraadpleegd 12-01-2009.

⁵¹⁷ Zie hiervoor het gedeelte over lotgenotenritueel in het slothoofdstuk.

⁵¹⁸ 811 in 2006, 250 jongeren per jaar tussen 15 en 25 jaar.

⁵¹⁹ Bij het Pentagon kwamen 184 mensen om het leven en in Pennsylvania 40 mensen.

⁵²⁰ www.rusnet.nl/nl/news/2003/09/12/print/buitenland01.shtml, geraadpleegd 27-01-2009. Ieder jaar tijdens de herdenking van de aanslagen worden de namen van de slachtoffers voorgelezen, zo ook in 2009: www.nu.nl/algemeen/2079617/new-york-herdenkt-911-bij-bouwput.html, geraadpleegd 11-09-2009.

achternaam vooraan. Tijdens de twee minuten stilte bracht de NOS, die live verslag deed van de herdenking, onder andere de namen op het scherm in beeld.⁵²¹

Niet altijd worden de namen van slachtoffers opgenoemd. Soms worden ze vermeld op een monument, zoals op het monument voor de Bijlmerramp en in de *Tuin van Bezinning* voor overleden politieagenten. Het blijvende monument voor de Bijlmerramp, dat in 1998 gereed kwam, bestaat uit een landschappelijk park met onder andere *de boom die alles zag*, mozaïektegels gemaakt door bewoners, overlevenden en hulpverleners en een herdenkingsmuur met daarop onder andere de namen van de dodelijke slachtoffers, met een open plek voor alle niet-geïdentificeerde doden.

Namen op de herdenkingsmuur, als deel van het monument voor de Bijlmerramp.

November 2007

Ook in *Tuin van Bezinning* spelen namen een grote rol: in de verhoogde randen van het parkachtige herdenkingsmonument zijn de namen aangebracht van de omgekomen politiemensen die herdacht worden.⁵²² Hoewel men probeert om creatief te zijn in het ontwikkelen van een herdenkingsritueel, keert het vermelden van de namen van de slachtoffers steeds weer terug en zit er wat dat betreft een duidelijke lijn in de verschillende rituelen.

Bij dit type van collectief ritueel is er ook sprake van digitale monumenten. Het is mogelijk overleden aidsslachtoffers te herdenken op de website www.aidsmemorial.nl. De bedoeling is om de overledene op deze website in het middelpunt te laten staan, zonder dat hier een 'naamvlag' voor nodig is. Behalve de

⁵²¹ NOS herdenking vlucht TK 1951, 07-03-2009.

⁵²² www.poelmansreesink.nl/index.php?id=2479, geraadpleegd 23-08-2007.

naam en de leeftijd, kunnen hier geboortedatum en sterfdatum, foto's, teksten, muziek en video's van de overledene getoond worden.⁵²³ Na de vuurwerkramp in Enschede op 13 mei 2000 was hetzelfde fenomeen zichtbaar: op internet verscheen een lijst met namen van de omgekomen slachtoffers, met daarbij vermeldt het geslacht en de geboortedatum.⁵²⁴ Het vermelden van namen op internet zien we eveneens terug bij de herdenking van overleden politiemensen.⁵²⁵ Hoewel het gebruik van internet van recente datum is, gebeurt het vermelden van namen van slachtoffers op internet niet alleen bij relatief nieuwe gebeurtenissen: in 1998 publiceerde het Zeeuws archief een website met de namen van de slachtoffers van de watersnoodramp in 1953. Ook de website van het Watersnoodmuseum te Ouwerkerk (Zeeland) biedt een overzicht van de slachtoffers.⁵²⁶ Hier worden de voornaam, achternaam, het geslacht, de geboortedatum en de gemeente van overlijden genoemd. Ook is er de website *www.deramp.nl*, een digitaal monument voor de slachtoffers van de watersnoodramp.⁵²⁷ Hierop staan eveneens alle namen van de 1.835 slachtoffers, hun geboortjaar en woonplaats. Men kan herinneringen aan genoemde personen toevoegen: 'Door uw herinnering op deze site achter te laten, zal deze bewaard worden voor latere generaties. Herinneringen vormen de basis van de geschiedenis.'

Namen van overleden politiemensen in de Tuin van Bezinning. Foto: Jan Hateboer april 2008

⁵²³ www.aidsmemorial.nl/page=site.namen, geraadpleegd 27-01-2009.

⁵²⁴ www.13mei2000.nl, geraadpleegd 17-03-2008.

⁵²⁵ www.politie.nl/Overige/Overdepolitie/tuinvanbezinning/namenlijst.asp, geraadpleegd 30-07-2007.

⁵²⁶ www.watersnoodmuseum.nl/de-ramp/slachtoffers.html, geraadpleegd 27-01-2009.

⁵²⁷ www.deramp.nl > overige gegevens > slachtofferlijst, geraadpleegd 27-01-2009.

Op internet zijn er verschillende herdenkingspagina's voor de slachtoffers van 9/11 te vinden. Zo heeft *Washington Post* een digitaal *September 11 Memorial*: 'Remembering the victims who died at the World Trade Center, the Pentagon and in Pennsylvania'.⁵²⁸ De namen van alle slachtoffers staan hier genoemd. Wanneer men op een naam klikt, verschijnt behalve de naam van die persoon, ook de leeftijd, de woonplaats, het beroep en de locatie waar diegene zich bevond tijdens de aanslagen. Bij de slachtoffers van het Pentagon staan eveneens pasfoto's. Ook *Remember: September 11, 2001* is een soortgelijke herdenkingssite.⁵²⁹ Van ieder slachtoffer is er behalve de naam een profiel te lezen en ieder slachtoffer heeft een persoonlijk 'gastenboek'. Bovendien is er een *National Book of Remembrance* dat dient als monument voor iedereen die geraakt is door de gebeurtenissen op 11 september en een 'Moving Tribute', dat bestaat uit filmpjes met foto's, tekst en geluid om overleden dierbaren te eren.

Koningin Wilhelminabos

Uit deze korte verkenning van de rol van namen in herdenkingsritueel in het algemeen en het Koningin Wilhelminabos in het bijzonder, komen verschillende thema's en lijnen naar voren. Ze worden hieronder gepresenteerd en geïllustreerd door reacties van deelnemers, toespraken tijdens de Bomen voor het leven-dag, gedichten, teksten in folders en op de website.

Namen krijgen een plaats

In het eerste deel van paragraaf 6.5 'Herinneren door namen' werd duidelijk dat in de grafcultuur de naam het centrale element is voor het herdenken van een overledene. Daarvoor bleek de aanwezigheid van het lichaam of de as van de overledene geen noodzakelijke voorwaarde: essentieel voor het herdenken is in eerste instantie de vermelding van de naam in het publieke domein. Dit geldt evenzeer voor het herdenkingsritueel in het Koningin Wilhelminabos: deelnemers zijn op zoek naar een vaste plek voor de naam van hun dierbare, soms bij gebrek aan een graf of een andere herdenkingsplek. Uit mijn interviews, observaties en de reacties van deelnemers aan de organisatie komt het beeld naar voren dat de motivatie voor deelname (voornamelijk) voortkomt uit een individueel gerichte behoefte; het gaat de deelnemers veel minder om het feit dat de naam van de dierbare tussen de namen van vele lotgenoten staat. Uit de enquête van KWF Kankerbestrijding blijkt dat voor bijna 37% van de deelnemers de reden voor deelname aan de Bomen voor het leven-dag is dat men het belangrijk vindt dat de naam een plek krijgt waar men naartoe kan gaan.⁵³⁰ Ton Hanselaar, algemeen directeur KWF Kankerbestrijding, maakte deze behoefte expliciet in zijn toespraak in 2002:

Hier hebben onze dierbaren een plaats gekregen. Hun namen gegrift in glas, zoals zichzelf gegrift staan in ons geheugen.⁵³¹

⁵²⁸ projects.washingtonpost.com/911victims/wtc, geraadpleegd 27-01-2009.

⁵²⁹ www.legacy.com/Sept11/Home.aspx, geraadpleegd 27-01-2009.

⁵³⁰ Memo van Rob Knipping aan de MT leden van KWF Kankerbestrijding 08-03-2006: Evaluatie Bomen voor het leven-dag.

⁵³¹ www.wilhelminabos.nl/bomen-voor-het-leven.pdf, geraadpleegd 22-01-2009.

In de opmerkingen van de deelnemers wordt diezelfde wens veelvuldig verwoord. Het glaspaneel fungeert in de beleving van nabestaanden regelmatig als een alternatief graf, soms zelfs letterlijk:

Ik wilde graag een boom planten als blijvende herinnering en een plek om mijn moeder te gedenken, met name de glasplaat (2007)

Ook het feit dat haar naam nu ergens vermeld staat vind ik belangrijk. Mijn partner is gecremeerd en de as is verstrooid, zodat er geen grafsteen is. (2007)

Haar as is anoniem op het graf van haar moeder geplaatst en om de een of andere reden vond ik dat helemaal niets. Er is nog een rest van haar op een duidelijke plaats, maar behalve een paar mensen weet niemand dat, daarom wilde ik haar (samen met een ander vriendenpaar) een naam geven op een plaats waar iedereen dat zou kunnen zien. (2007)

Ik heb spullen bij de glasplaat achtergelaten omdat wij de glasplaat zien als een soort 'graf' en meenden daarom bloemen te plaatsen. (2007)

Het is in onze familie helemaal geen gewoonte, een crematie. We hebben de wens van mijn zus vervuld. De familie vond dit ook maar niets. Toen ik hen liet weten dat er de mogelijkheid bestond om haar naam te laten ingraveren in een glaspaneel en een boom voor haar te planten vonden ze dat er dan toch nog ergens haar naam werd genoemd en iets tastbaars was waar je eventueel heen zou kunnen gaan. Mijn zus wilde ook niet dat wij een urn kregen, de as moest zonder ons verstrooid worden. (2007)

Wij hebben bij de glasplaat een koker neergezet waar foto's van ons vijven opgerold inzaten, met een plantje bovenin, als herinnering, net zoals je iets op een graf bij iemand zet. (2006)

Wanneer er in 2006 net voor de Bomen voor het leven-dag vernielingen worden aangebracht in het bos, noemt een boswachter dat 'een soort van grafschennis'. Dat mensen spullen bij de glasplaten neerzetten, net als op een begraafplaats of strooiveld, wordt door anderen soms als storend of ongewenst beschouwd:

Hier vond ik het helemaal storend. De prachtige plexiglas plaquettes behoren niet ontsierd te worden door een hoop 'dingen' eromheen. (2006)

We hebben geen spulletjes bij de glasplaat achtergelaten. Dat vinden we een beetje 'overdone'. Een bloem of zo dat kan best, maar hele naamplaatjes vinden wij niet echt nodig zo openbaar. (2007)

Wanneer deelnemers het bos later bezoeken, slaat niemand van hen de glazen panelen over. Voor sommigen blijken de naam en het glaspaneel nog belangrijker dan de geplante boom:

Wanneer ik in het bos kom probeer ik de boom terug te vinden, maar dat hoeft niet per se. En ik ga naar de glasplaat. (2007)

Als ik naar het bos ga, bezoek ik de glaspanelen en de boom die wij geplant hebben. (2007)

De boom betekent niet zo veel voor mij, de naam op de glasplaat heeft meer betekenis. (2006)

De boom heeft geen betekenis voor mij. Ik wilde graag de naam van mijn moeder op één van de glasplaten laten zetten, de boom planten was voor mij bijzaak. (2007)

Hoe belangrijk het voor de deelnemers is dat de naam van de overledene daadwerkelijk een plaats krijgt, blijkt als er iets misgaat. Tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2007 blijkt dat de naam van de vader van een deelnemer niet op een van de glaspanelen vermeld staat. De vrouwelijke deelnemer is zeer teleurgesteld. Het blijkt voor haar niet alleen van belang dat de naam op een glaspaneel staat, maar ook dat hij op de juiste glasplaat staat:

Mensen komen naar een dergelijke dag om iets af te sluiten en te herdenken en je zou toch verwachten dat de organisatie begrijpt hoe gevoelig en emotioneel dat is. Het is niet zoals u schrijft 'zomaar een naam' die ontbreekt, het is mijn vaders naam die ontbreekt, iemand die u niet gekend heeft, maar voor mij erg belangrijk was en is. Zijn naam hoort op de glasplaat van 2007 te staan (...). Dit betekent dat de glasplaat van 2007 zal moeten worden aangepast. Mijn vaders naam zal onder geen voorwaarde worden geplaatst bij een ander jaar (...). Ik heb niets met 2008 te maken, en zal daar ook absoluut niet aanwezig zijn. (...) Een plaatje bij de boom zelf kan slechts een tijdelijke oplossing zijn, totdat de glasplaat van 2007 is aangepast. Zijn naam hoort gewoon tussen de namen te staan die in 2007 zijn herdacht.⁵³²

Uit de animo sinds de allereerste editie blijkt dat de Bomen voor het leven-dag een snaar heeft weten te raken bij veel Nederlanders. Duidelijk is dat de behoefte leeft om naar 'een plek' te kunnen gaan, vooral als deze elders ontbreekt. Door een boom te planten en daarmee de naam op een plaat op de gedenkplek te laten plaatsen, krijgen deelnemers de mogelijkheid een dergelijke plek te creëren – een plek waar men heen kan om te herdenken. Niet iedereen keert na een herdenkingsbijeenkomst nog terug naar het Koningin Wilhelminabos. Voor sommigen volstaat de gedachte dat er een plek is waar de naam van hun dierbare vernoemd staat.

Individu – gemeenschap

De verhouding tussen individu en gemeenschap speelt een rol in de verschillende delen van deze paragraaf. Naast de individuele grafstenen zijn er eveneens collectieve herdenkingen, zoals de viering van Allerzielen. Ook de slachtoffers van oorlogen worden collectief herdacht met herdenkingen, oorlogsmonumenten en

⁵³² E-mail en brief aan Stichting Nationale Boomfeestdag en KWF Kankerbestrijding, 2007. Deze kwestie is uiteindelijk opgelost door een apart paaltje met de naam erop naast de glasplaat van 2007 te plaatsen.

oorlogsbegraafplaatsen. Maar zelfs wanneer mensen kiezen om collectief te herdenken, blijft er een individuele factor aanwezig waardoor er een spanningsveld ontstaat tussen individuele en gemeenschappelijke belangen. Zoals men speciaal voor de herdenking van een individu naar een Allerzienviering kan gaan of de naam van de eigen dierbare markeert op een collectief monument, zo blijft het individuele binnen het collectieve bestaan. Tijdens de Bomen voor het leven-dag benadrukken verschillende medewerkers van de organisatie in hun toespraken de collectieve opzet van het Koningin Wilhelminabos. Ze onderstrepen bijvoorbeeld het idee dat het eigenlijke monument bestaat uit de namen op de glaspanelen, en dat de afzonderlijke boompjes niet bedoeld zijn als monumentjes:

De namen op de glaspanelen, deze namen zijn hét monument van dit mooie bos.⁵³³

De namen op de glasplaten, die samen één monument vormen, worden aan de ene kant als een gezamenlijk monument gepresenteerd, aan de andere kant wordt in dezelfde toespraak gezegd dat elke individuele naam op de glasplaat een monumentje op zich is:

Die duizenden monumentjes staan hier op deze gedenkplek, om precies te zijn: vandaag wordt het 20.000ste monumentje onthuld: 20.000 namen herinneren aan een dierbare die overleden is kanker.⁵³⁴

Naamplaatje bij een boompje, Koningin Wilhelminabos.

Oktober 2007

⁵³³ Toespraak Peter Derksen, Bomen voor het leven-dag 2007.

⁵³⁴ Ibid.

We zien dat mensen soms de naam van hun dierbare op de glasplaat markeren door middel van een stickertje of een bloem die op de plaat geplakt wordt. Dit fenomeen heeft een tegenhanger in het *Vietnam Veterans Memorial* in Washington, waar nabestaanden de naam van hun dierbare met potlood onderstrepen. Er is blijkbaar toch behoefte om onderscheid te maken tussen de namen van de overledenen: het collectieve monument wordt individueel gemarkeerd. En ondanks dat de nadruk op de glasplaten in het Koningin Wilhelminabos wordt gelegd, wordt de naam van de overledene ook gebruikt om het geplante boompje toe te eigenen:

Ik heb een speciaal bordje met haar naam laten maken en in de grond gezet voor haar boom, zodat ik later de boom terug kan vinden. (2006)

Het gaat hier natuurlijk niet alleen om het kunnen terugvinden van de boom, maar vooral ook om het afbakenen van een eigen element in het bos: dit is onze boom. Een duidelijk voorbeeld hiervan is bovenstaande foto.

Voortleven

Het vermelden van de naam zorgt ervoor dat men bestaat, dat men herinnerd wordt en in herinnering voortleeft. Het hebben van een naam, ook na de dood, is een erkenning dat men er toe doet. Met het krijgen van een naam krijg je erkenning als mens. Zoals ik eerder heb laten zien is het naamloos zijn onacceptabel, zelfs na de dood. Het voortleven van de naam tot in de eeuwigheid is een thema dat terugkeert in het Koningin Wilhelminabos, wat blijkt uit zowel een toespraak als uit opmerkingen van de deelnemers. Stafid van KWF Kankerbestrijding Cora Honing noemt in haar toespraak van 2006 het voor altijd voortleven van de naam:

Namen die zo voor altijd zullen heten, die voor altijd zullen voortleven. Dat maakt dit bos tot een groen eremument voor mensen die aan kanker zijn overleden.⁵³⁵

Ook voor veel deelnemers is dit een belangrijk thema:

Het is fijn om haar naam ook 'vereeuwigd' (op de glasplaat) te zien. (2007)

Hij is gecremeerd en uitgestrooid. Nu is toch zijn naam voor eeuwig vast. (2007)

Ik wilde een boom planten zodat haar naam zou 'herleven'/blijven bestaan op het monument. (2007)

Ik wilde graag een boom planten, daar er iets van hem nog voorgroeit en bloeit. En een plekje is waar je naar toe kan gaan omdat zijn naam daar voor altijd gegraveerd staat. (2006)

Opvallend is dat het voor veel deelnemers niet voldoende blijkt om de naam op de glasplaat te zien: men wil er ook een foto van en zo de naam nogmaals vastleggen. De

⁵³⁵ www.wilhelminabos.nl/2006toespraakCora.pdf, geraadpleegd 22-01-2009.

deelnemers staan massaal met hun fotocamera in de aanslag wanneer de panelen onthuld worden. Medewerkers van Stichting Nationale Boomfeestdag spelen op deze behoefte in door donkere platen achter het paneel te houden, zodat de namen beter te zien en te fotograferen zijn. Een deelnemer vertelt dat hij thuis een foto had staan van zijn aan kanker overleden zus. Die foto is nu vervangen door een foto van haar naam op de glasplaat: de naam zegt meer dan een momentopname van een portret.

Veld van eer

Van de drie behandelde herdenkingssettings (doden- en grafriten, herdenkingen van oorlogsslachtoffers en collectieve herdenkingsrituelen vanaf de jaren negentig), sluit de traditie van herdenken van oorlogsslachtoffers het meest aan bij het karakter van de herdenkingen in het Koningin Wilhelminabos. Bewust en/of onbewust lijkt het rituele repertoire bij oorlogsslachtofferherdenkingen een belangrijke inspiratiebron geweest te zijn. Dat spreekt uit de vormgeving, maar is ook direct gelieerd aan hoe over de overleden dierbare en zijn/haar dood wordt gesproken. In het taalgebruik van deelnemers en toespraken zijn woorden als een (verloren) strijd, vechten, erkenning, gevallen en een veld van eer prominent vertegenwoordigd.

Het overeenkomstige 'oorlogsjargon' komt heel duidelijk naar voren in de toespraak van Ton Hanselaar in 2005:

Een plek waar we ons verbonden voelen met al die mensen die hebben meegemaakt hoe hun overleden dierbare de ongelijke strijd heeft gestreden en verloren. (...) De hoop om kanker te overwinnen bleek uiteindelijk niet meer reëel. Velen van u zullen een intensieve laatste ziekte periode hebben meegemaakt. Die ervaring tekent veel mensen voor het leven, volwassenen en kinderen. Ik hoop uiteindelijk in positieve zin, maar soms zijn er ook diepe wonden. (...) Voor KWF Kankerbestrijding is deze herdenkingsdag elk jaar weer een extra aanmoediging om de strijd tegen kanker met alle kracht voort te zetten. (...) Want stilstaan bij het verlies van dierbaren aan kanker hoort erbij zolang we kanker niet hebben overwonnen. Dat verdienen al die mensen die met zoveel inzet, moed, vertrouwen, kracht en hoop voor hun leven hebben gevochten.

Ook in bijdragen van nabestaanden zien we deze thematiek terugkomen:

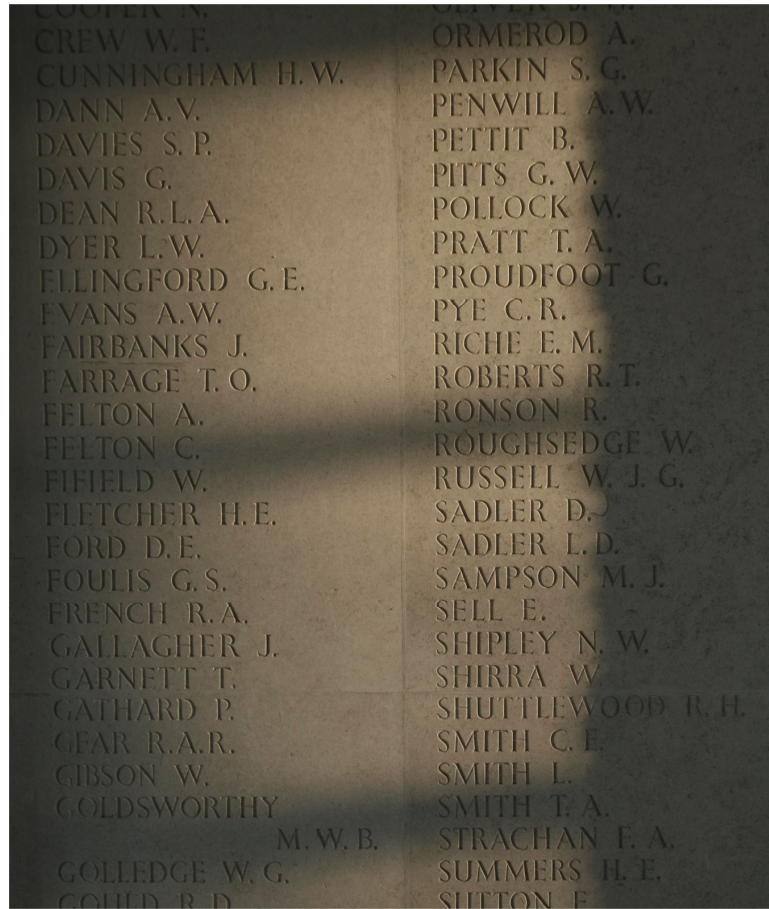
De strijd was ongelijk, Elise's lichaam zou definitief verliezen maar haar spirit leefde voort.⁵³⁶

Na de eerste schok hebben we de moed opgebouwd om er tegen te gaan vechten, ook omdat er geen keuze was. Niet vechten betekent immers doodgaan accepteren. (...) Zonder de moed te verliezen in het gevecht tegen de kanker, spraken we met de kinderen, familie en vrienden over de mogelijk naderende dood.⁵³⁷

⁵³⁶ Toespraak Richard Bottram, nabestaande, Bomen voor het leven-dag 2007.

⁵³⁷ Toespraak Hans van Lierop, nabestaande, Bomen voor het leven-dag 2006.

Aan de held
Die hier eens stond⁵⁴⁰

Namen op een herdenkingsmuur van het *Groesbeek Canadian War Cemetery*.

Foto: Clemon Tonnaer, februari 2009

De gedenkplek wordt betiteld als een eremontument voor mensen die aan kanker zijn overleden⁵⁴¹, zoals een ereveld voor militairen die in een oorlog gevochten hebben en het niet hebben overleefd. Een dergelijk ereveld kan, net als het eremontument in het Koningin Wilhelminabos, bestaan naast een graf. Erkenning speelt bij beide eremontumenten een grote rol: erkenning voor de heldhaftige strijd die is gestreden en het offer dat is gebracht.

⁵⁴⁰ Gedicht op ansichtkaart 'een boom' van Lammy Vriesinga.

⁵⁴¹ www.wilhelminabos.nl/bos.html, geraadpleegd 18-02-2009; toespraak Cora Honing 2006; toespraak Ton Hanselaar 2007.

Het gebruik van oorlog als metafoor voor een ziekte, en dan met name kanker, is uitgebreid geanalyseerd door Susan Sontag in haar boek *Illness as Metaphor*.⁵⁴² Volgens Lakoff and Johnson is ons normale conceptuele systeem fundamenteel metaforisch van aard. Deze metaforen worden gebruikt om abstracte domeinen zoals liefde, tijd en ziekte zin en structuur te geven.⁵⁴³ Het gebruik van oorlog als metafoor voor kanker in het Koningin Wilhelminabos is dus geen toeval: de metafoor van een ziek persoon die een gevecht voert dat gewonnen of verloren kan worden zit diepgeworteld in de westerse cultuur. Metaforen van oorlogsvoering zijn een van de meest gebruikelijke manieren om over ziekte na te denken.⁵⁴⁴ Sontag wijst op de metaforen die gebruikt worden met betrekking tot kanker en het taalgebruik van oorlogsvoering: kankercellen vermenigvuldigen zich niet, ze 'dringen binnen'. Het 'verdedigingsmechanisme' van het lichaam moet de tumor uitwissen. Bestraling 'bombardeert' ons met giftige straling. Chemotherapie is de 'chemische oorlogsvoering'. Het doel van de behandeling is het doden van cellen, hopelijk zonder de patiënt te doden.⁵⁴⁵ Hoewel Sontag de vergelijking ver doorvoert, is haar punt valide. Hoe ver men soms gaat in deze vergelijking blijkt uit een opmerking van de *American Cancer Society*, die ooit heeft gesteld dat vooruitgang geboekt was 'reminiscent of Vietnam optimism prior to the deluge'⁵⁴⁶ In het Koningin Wilhelminabos gaat het nog verder: niet alleen in het taalgebruik wordt naar strijd en oorlog verwezen, ook de manier van herdenken op de gedenkplek komt overeen met een oorlogsmonument. De twee glaspanelen zonder namen die verwijzen naar mensen die aan kanker zijn overleden, maar niet genoemd worden in het bos vormen een treffende gelijkenis met het graf voor de onbekende soldaat.

De hier gebruikte metaforen van oorlog en strijd zijn direct verbonden met de dynamiek van de *spatial triad* van Lefebvre en Knott uit hoofdstuk 3. Het gaat bij deze triade om de interferentie van plaats, ritueel en verbeelding. We zien hoe plaats en ruimte geen abstracte en passieve categorieën zijn, maar juist actief van aard zijn. Het eerste aspect is dat van *representations of space*, of *conceived* of *conceptualised space* ('ontworpen ruimte' of 'bedachte ruimte'), ruimte die bedacht en geconstrueerd is door ontwerpers. Hier zien we de herdenkingsplek in de traditie van oorlogsbegraafplaatsen. Dit is de concrete vorm van de plek en de visie van degenen die het bos, en met name de gedenkplek, ontworpen hebben. Het tweede aspect van de triade is *space of representation*, ook wel aangeduid als *geleefde ruimte*. Hier spelen allerlei associaties met beelden en symbolen. We kunnen hier ook spreken van symbolische ruimte. In dit geval zijn dat de metaforen die gebruikt worden, die de ideeën erachter laten zien: de associaties met oorlog, strijd, gevallen en herdenking. Het derde aspect is de *spatial practice*: de manier waarop men door handelen de ruimte vormgeeft, gebruikt en waarneemt. Bij de gedenkplek van het Koningin Wilhelminabos is er sprake van ritueel handelen: de jaarlijkse herdenkingsdag, het centraal stellen van de

⁵⁴² S. SONTAG: *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors* (London/New York [etc.] 1991).

⁵⁴³ G. LAKOFF & M. JOHNSON: *Metaphors we live by* (Chicago 1980).

⁵⁴⁴ A. STIBBE: 'Metaphor and the media: the case of outbreak', in *The journal of media psychology on-line* (1999); www.calstatela.edu/faculty/sfisco/outbreak.html, geraadpleegd 17-02-2009.

⁵⁴⁵ Ruralwomen.wordpress.com/2009/01/31/illness-as-metaphor, geraadpleegd 17-02-2009.

⁵⁴⁶ Ibid.

namen op de glasplaten, het bezoeken van de gedenkplek door het jaar heen, het leggen van bloemen en andere spullen bij de glazen panelen. Deze handelingen hangen sterk samen met wat men gepast acht op deze plek en komen sterk overeen met de handelingen op oorlogsbegraafplaatsen. Kortom, we zien direct rituelen en vormgeving van oorlogsherdenkingen (plaatsen) hier terug. Zo zien we dat deze drie categorieën met elkaar samenhangen en elkaar beïnvloeden.

Elke naam op een glaspaneel bij de gedenkplek is een klein monumentje. Een monumentje voor iemand die een ongelijke strijd verloren heeft. Maar ook voor iemand die anderen zo dierbaar was, dat zij de herinnering aan hem of haar op deze manier willen levend houden.⁵⁴⁷

'Their name liveth for evermore', *Groesbeek Canadian War Cemetery*.

Foto: Clemon Tonnaer, februari 2009

⁵⁴⁷ www.wilhelminabos.nl/bos.html, geraadpleegd 21-01-2009.

6.6. Het planten van bomen

De boom verbindt in weer en wind
de wereld met de wolken
om met zijn takken onze groet
naar boven te vertolken
waar zij, door ons zo teer bemind,
het hemelrijk bevolken...⁵⁴⁸

Opzet

Bij veel hedendaagse herdenkingen is ‘natuur’ een centraal en terugkerend thema. Meerdere moderne herdenkingsrituelen hebben als plaats van handeling een tuin, park of bos. De Bomen voor het leven-dag staat hierin niet op zichzelf. Dit is bijvoorbeeld terug te zien bij de herdenkingen na rampen (*de boom die alles zag* na de Bijlmerramp, het parkmonument na de vuurwerkramp in Enschede⁵⁴⁹) of die van spoorwegslachtoffers en van overleden politiemensen in de Tuin van Bezinning.⁵⁵⁰ In het geval van de Bomen voor het leven-dag worden de deelnemers in de gelegenheid gesteld de plek, het bos, zelf mee vorm te geven, met name door het planten van een boom. Dat mensen hierdoor een actieve rol krijgen in het ritueel, is deel van een tendens in al het modern herdenkingsritueel: er bestaat een grote behoefte onder nabestaanden, rouwenden of mensen die zich anderszins betrokken voelen om iets te doen, te kunnen handelen. Men steekt lichtjes aan, loopt, of plant een boom.⁵⁵¹ In dit deel wil ik het fenomeen van het bomen planten als ritueel nader verkennen. Ik zal hiertoe de symboliek van bomen en bossen belichten en rituelen met het planten van bomen nagaan, om zo tot een kadering te komen voor het Koningin Wilhelminabos: waar komt het ritueel van het bomen planten vandaan, hoe heeft het zich ontwikkeld en hoe wordt het beleefd door deelnemers en andere betrokkenen?

Algemene symbolische situering – omgang met bomen en bossen

Bomen: symboliek in religies en culturen

In vrijwel alle religies en culturen spelen bomen een belangrijke rol.⁵⁵² De nieuwste editie van de *Encyclopedia of religion* schrijft daarover:

⁵⁴⁸ Gedicht van Peter de Vos, ex-medewerker Stichting Nationale Boomfeestdag, op het certificaat dat de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag krijgen wanneer er een boom is geplant.

⁵⁴⁹ Zie hiervoor POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 63-64; 67-68; 89-90.

⁵⁵⁰ Deze herdenkingen voor slachtoffergroepen komen uitgebreid aan de orde in het slothoofdstuk.

⁵⁵¹ POST: ‘De “Bomen voor het Leven”-dag’ 203.

⁵⁵² Zie hiervoor P. FRESE & S. GRAY: Lemma ‘Trees’, in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 14 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 9333-9340; U. RÜTERSWORDEN: Lemma ‘Bäume/Pflanzen’, in J. PERSCH (red.): *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* 1 (vierte Auflage) (Tübingen 1998) 1177-1178; O. HAGEMEYER: Lemma ‘Baum: Christlich’, in T. KLAUSER et al. (reds.): *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt* 2 (Stuttgart 1954) 22-28; F. MOENS & R. DE WEERD (reds.): *Bomen en mensen. Een oeroude relatie* (Amsterdam 2000) 44-46; C. CHARALAMPIDIS: *The Dendrites in pre-Christian and Christian historical-literary tradition and iconography* (Rome 1995); M. HUTTER: Lemma ‘Bäume/Pflanzen’, in J. PERSCH (red.): *Religion in Geschichte und*

Trees are a form of nature that represent life and the sacred continuity of the spiritual, cosmic, and physical worlds. (...) The physical properties of trees are combined with supernatural or sacred ideas.⁵⁵³

In de geschiedenis is aan bomen vaak een bijzondere betekenis toegekend. Van de vele studies naar symboliek en ritueel rond bomen is de studie van Nugteren, *Belief, bounty, and beauty. Rituals around sacred trees in India*, een recent voorbeeld.⁵⁵⁴ Zij stelt dat bomen verbonden zouden zijn met het goddelijke, omdat ze tot drie werelden behoren: de onderwereld, de menselijke wereld en de hemelse wereld. Op een directe, fysieke manier verbinden bomen deze drie werelden.⁵⁵⁵ Deze symboliek keert gedeeltelijk terug in het Koningin Wilhelminabos: zowel in een gedicht op het certificaat dat de deelnemers krijgen, als in een gedicht dat voorgedragen wordt tijdens de Bomen voor het leven-dag.⁵⁵⁶ Ook de deelnemers noemen deze symbolische verbinding tussen hemel en aarde wanneer zij spreken over de reden om een boom te planten. Hierover volgt later meer.

Onsterfelijkheid is een van de karakteristieken die met bomen geassocieerd wordt, aangezien de levensduur van een boom de duur van een menselijk leven ruim overtreft. Dat bomen geassocieerd worden met het verleden, met voorouders en met geesten van de doden is daarmee begrijpelijk.⁵⁵⁷ Een boom staat voor de cyclus van leven en dood, en dus voor het voortdurende bestaan, de keten van leven, dood en wedergeboorte.⁵⁵⁸ Ook dit zien we in een eigen vorm terug in het Koningin Wilhelminabos: veel deelnemers vinden het een mooi idee om met het planten van een boom het leven door te geven; de overledene blijft, weliswaar in een andere vorm, voortleven.

Behalve algemene waarden die aan bomen worden toegekend, kennen veel boomsoorten een eigen symboliek. Enkele soorten die in het Koningin Wilhelminabos een grote rol spelen zijn de eik, de beuk en de linde.⁵⁵⁹ Het is niet ondenkbaar dat behalve het uiterlijk en de duurzaamheid van een soort, de eraan toegekende symboliek mee zou kunnen spelen bij de voorkeur van de deelnemers voor een bepaalde boomsoort.⁵⁶⁰

Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft 1 (vierte Auflage) (Tübingen 1998) 1176-1178; J. TIMMERS: *Christelijke symboliek en iconografie* (Bussum 1974).

⁵⁵³ FRESE & GRAY: Lemma 'Trees'.

⁵⁵⁴ A. NUGTEREN: *Belief, bounty, and beauty. Rituals around sacred trees in India* (Leiden/Boston 2005).

⁵⁵⁵ NUGTEREN: *Belief, bounty, and beauty* 46-47.

⁵⁵⁶ Zie hiervoor onder andere het gedicht van Peter de Vos aan het begin van deze paragraaf 6.6 en het gedicht van Sinja Kuipers, voorgedragen op de Bomen voor het leven-dag van 2003, www.wilhelminabos.nl/gedichten_2003.html, geraadpleegd 25-08-2008.

⁵⁵⁷ NUGTEREN: *Belief, bounty, and beauty* 51.

⁵⁵⁸ NUGTEREN: *Belief, bounty, and beauty* 51-52.

⁵⁵⁹ In 2006 hebben de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag de keuze uit een eik, berk, els, lijsterbes, sporehout en grove den. In 2007 worden er ook beuken en essen geplant. Bij de gedenkplek staan verschillende lindes.

⁵⁶⁰ Hier moet worden opgemerkt dat het aanbod aan soorten beperkt is. Bij de boomsoorten die Staatsbosbeheer aanlevert wordt rekening gehouden met de voorkeur van de deelnemers: de eik en beuk zijn favoriet. Ook wordt er naar een zo gevarieerd en natuurlijk mogelijke beplanting gestreefd, waartoe

De *eik* is de belangrijkste loofboom van het Europese bos, de ‘koning onder de bomen’. Deze boom kan eeuwenoud worden en staat voor kracht, macht en zijn reikende hoogte, zowel in spirituele als in materiële zin. De eik en de eikel symboliseren de mannelijke kracht, vruchtbaarheid en seksualiteit. Vooral de kracht waarmee de boom geassocieerd wordt, is een eigenschap die de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag aanspreekt, zoals zal worden geïllustreerd in de paragraaf *het Koningin Wilhelminabos nader bezien*. De *beuk* wordt wel de koningin van het bos genoemd, de vrouwelijke tegenhanger van de eik en symboliseert wijsheid, tolerantie, voorspoed en bloei.⁵⁶¹ De *linde* is een echt Hollandse boom. De linde wordt veel geplant als herdenkingsboom, zoals in de open cirkel op de centrale gedenkplek in het Koningin Wilhelminabos.⁵⁶² Het is een boom van liefde en trouw, die vrouwelijke gratie, schoonheid en geluk symboliseert.

Wanneer we denken aan bomen en rituelen, is het bekendste hedendaagse voorbeeld de kerstboom, die traditioneel rond kerstmis in huis wordt gehaald om versierd te worden met kaarsjes, ballen, slingers, engelenhaar en uiteenlopende decoratieve figuren. De traditie van de kerstboom is uitgebreid tot verlichte en versierde bomen op pleinen en in parken, straten en tuinen. De groenblijvende boom vertegenwoordigt daarin de vernieuwing van het leven. De kerstboom heeft een vrij recente oorsprong: in de zestiende eeuw versierden Duitsers een spar met lichtjes, fruit en klatergoud. Vanuit Duitsland verspreidde dit gebruik zich snel en werd het universeel populair.⁵⁶³

Actueel: bomen en ‘spiritualiteit’

De boom is momenteel een actuele component van een diffuse religiositeit of spiritualiteit. In dit religieus-spirituele domein dat niet strikt gekoppeld is aan religieuze instituties en tradities speelt de natuurervaring een belangrijke rol. Zo zijn religieuze ervaringen in onze huidige cultuur vaak verbonden met het bos.⁵⁶⁴ Tekenend in dit verband is de *boomhoroscoop*. Deze is een variatie op de algemeen bekendere astrologische dierenriem, met dien verschille dat volgens deze Keltische horoscoop je karakter niet bepaald wordt door de stand van de sterren, maar door de levensboom die in je geboorteperiode heerst. De eigenschappen van je levensboom zouden een sterke invloed hebben op je persoonlijkheid, gedrag en levensloop. Deze boom is niet

ook andere soorten zoals struikvormers worden aangeboden. E-mail van boswachter Theo Wezenberg, 10-11-2008.

⁵⁶¹ MOENS & DE WEERD (reds.): *Bomen en mensen* 227; www.livingartsoriginals.com/infoforests.htm, geraadpleegd 08-10-2008.

⁵⁶² B.V. VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* ('s-Gravenhage 1991) 44-45.

⁵⁶³ J. BALDOVIN: Lemma ‘Christmas’, in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 3 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 1757; A. DEKKER: ‘De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca 1835-1880)’, in *Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 129-179; JUCHTMANS: *Rituelen thuis* 196-226.

⁵⁶⁴ William James beschrijft voorbeelden van mystieke ervaringen in natuur en aan het strand. W. JAMES: *Vormen van de religieuze ervaring. Een onderzoek naar het wezen van de mens* (Amsterdam 2003) 293-294; Vergote noemt in 1985 de natuur een plek waar de mens een teken van goddelijk mysterie kan ervaren. A. VERGOTE: *Profielen van een hedendaagse spiritualiteit* (Baarn 1985) 17. In zijn boek *Religion, belief and unbelief* gaat Vergote dieper in op de religieuze perceptie van natuur. De schoonheid van de natuur kan een mens raken. A. VERGOTE: *Religion, belief and unbelief. A psychological study* (Leuven [etc.] 1997) 160-163.

alleen je geluksboom, maar vertelt tevens welke eigenschappen de personen die geboren zijn in dezelfde periode met elkaar (en de boomsoort) gemeen hebben.⁵⁶⁵ Ook zijn er cursussen over werken en praktisch omgaan met bomen, het leren communiceren met oerkrachten en deze leren te gebruiken voor het vergroten van het algemeen welbevinden, zoals blijkt uit onderstaand voorbeeld:

Tegenwoordig geniet de boom, als één van de mooiste gaven van de natuur, grote belangstelling. Niet alleen vanwege de steeds groter wordende bedreiging door de mens maar ook vanwege zijn bijzondere eigenschappen. Hoe langer hoe meer raakt men bewust dat de energieën van bomen kunnen worden gebruikt om veranderingen tot stand te brengen in innerlijke en lichamelijke processen. De kracht van bomen, de vibraties, wordt als het ware 'uitgezonden', maakt emoties los, heft blokkades op en verbindt ons rechtstreeks met de onuitputtelijke levenskracht van Moeder Aarde. Deze kracht van bomen is de Universele Levenskracht, de energie die in alles wat leeft aanwezig is.⁵⁶⁶

Op de website *spiritueelsymboliek.startpagina.nl* is een aparte onderverdeling te vinden voor bomensymboliek, waarin verwijzingen te vinden zijn naar de symboliek van verschillende boomsoorten, bomen in het algemeen, hout, et cetera.⁵⁶⁷ Gespecialiseerde informatie over bijvoorbeeld spirituele boomsymboliek is te vinden op een pagina over *Druidisme: Helende en spirituele kracht van bomen*.

Alle bomen hebben een specifieke energie die ze met ons kunnen delen. Sommige bomen zijn duidelijk genezend, anderen bieden kracht, rust of een soort bruisende vitaliteit die ze aan onze uitgeputte geestgesteldheid kunnen afstaan. Bomen hebben namelijk machtige beschermgeesten, soms dryaden genoemd. Als je contact met deze beschermgeesten maakt en bereid bent hun hulp in te roepen, kunnen ze je van kracht voorzien.⁵⁶⁸

Vervolgens wordt er uitgelegd hoe je contact kunt maken met boomdryaden. Ook de energetische kwaliteiten van verschillende boomsoorten worden besproken, met de uitleg welke soort waarvoor benaderd kan worden. Voor wie lijdt aan depressiviteit zou het bijvoorbeeld goed zijn contact te maken met een els en 'voor je het weet ga je weer dansend en fluitend door het leven'. Ook wordt de tip gegeven om in elke schoen een elzenblad leggen; dan zullen de elfen je reis zegenen en wordt je minder snel moe.⁵⁶⁹ Niet alleen op internet, ook in de boekhandels is er veel aandacht voor

⁵⁶⁵ home.wanadoo.nl/~jvanelswijk/horos.html, geraadpleegd 01-09-2008; zie onder andere ook: home.wanadoo.nl/cviersel/boomhoros.htm; http://www.nativeart.nl/VERH_Keltische-boomhoroscoop.htm; www.morganasheksenkring.nl/2006/01/keltische-boomhoroscoop-de-kelten.html; home.zonnet.nl/eavanvieggen/Boom/Boom.htm; www.schmeets.nl/go/boomhoroscoop, alle geraadpleegd 01-09-2008.

⁵⁶⁶ De spirituele kracht van bomen: www.schors.nl/book/sonn4074.html, geraadpleegd 03-09-2008.

⁵⁶⁷ Zie onder andere www.nativeart.nl/Bomensymboliek.htm; www.begraafplaats.org/info/clipart/symbolen/plantenbomen.htm; www.theosofie.net/sunrise/sunrise1998/meijuni1998/wereldbomen.html, allen geraadpleegd 03-09-2008.

⁵⁶⁸ www.geocities.com/magicwolf2000/04a_Druide-Bomenkracht.html?200810, geraadpleegd 10-09-2008.

⁵⁶⁹ Ibid. Meer boomsymboliek onder andere brenyasweblog.web-log.nl/brenyas_ravennest/hekserij_

‘boomspiritualiteit’: in 1995 publiceerde prinses Irene van Lippe-Biesterfeld het boek *Dialog met de natuur*, waarin ze onder andere schrijft over het praten met bomen. Het boek werd een *bestseller*. Haar boeken over natuur en bomen werden onder andere uitgegeven bij uitgeverij Ankh-Hermes, die zich specialiseert in ‘boeken tussen hemel en aarde’ en die als doelstelling heeft om mensen tegemoet te komen ‘in hun proces van bewustwording en levensverdieping’.⁵⁷⁰ Dat bomen tegenwoordig veel aandacht krijgen, blijkt eveneens uit de recent bij De Arbeiderspers verschenen titel *Het bomenboek* van Koos van Zomeren.⁵⁷¹ Van Zomeren schreef vanaf oktober 2006 een serie artikelen in het NRC Handelsblad over individuele bomen, waarvan dit boek een bundeling is. Verder vinden we boeken met titels als: *Boombabbels: over oude, nieuwe en magische boomweetjes en alles wat je altijd al van bomen wilde weten*, *Bomen en hun genezende krachten* en *In resonantie met de natuur. Vitale planten en bomen door energetische behandeling*.⁵⁷²

Bomen vervullen tegenwoordig nog een andere functie: het milieu staat de laatste jaren volop in de belangstelling en bomen krijgen hierbij een belangrijke rol toebedeeld als compenseerders van CO₂-uitstoot. Bewuste (vlieg)reizigers kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen hun persoonlijke CO₂-uitstoot te compenseren door bomen te laten planten. Ook is het mogelijk bomen te laten planten die koeien schaduw bieden⁵⁷³; die mensen in ontwikkelingslanden helpen aan schaduw, fruit en vruchtbaarheid.⁵⁷⁴ Anderen kiezen ervoor bestaande bomen te beschermen via de Bomenstichting⁵⁷⁵ of de stichting Bomen over leven⁵⁷⁶. Groen is in: op internet, in de boekhandel en als *life-style*. Ik kom later terug op de zogenaamde compensatiebossen.

Bos

Een opvallend gegeven is dat *forest* of *woods* in tegenstelling tot *tree* niet in de *Encyclopedia of religion* te vinden is. De individuele boom speelt een grote rol in religies, maar het collectieve bos blijkbaar minder. Ook onder het lemma *nature* in de *Encyclopedia of religion* wordt wel een passage besteed aan bomen, maar niet aan bossen.⁵⁷⁷

In *Man and the natural world* doet Keith Thomas verslag van de veranderende verhouding tussen mens en de natuur in Engeland tussen 1500 en 1800.⁵⁷⁸ Hierin besteedt hij onder meer aandacht aan bomen en bos. Bos werd in eerste instantie gezien een plek die wild, onveilig en vijandig was. De vroege mens had een voorkeur

spiritualiteit/index.html, beiden geraadpleegd 10-09-2008.

⁵⁷⁰ www.ankh-hermes.nl, geraadpleegd 08-10-2008.

⁵⁷¹ K. VAN ZOMEREN: *Het bomenboek* (Amsterdam 2008).

⁵⁷² *Boombabbels* door M. TIMMERS (Amsterdam 2008); *Bomen en hun genezende krachten*: oorspronkelijke titel: *The healing energies of trees*. Oorspronkelijk jaar van uitgave: 1998. Oorspronkelijke plaats van uitgave: London. Door P. BOUCHARDON (Rijswijk 1999); *In resonantie met de natuur* door H. ANDEWEG (Utrecht 2001).

⁵⁷³ www.bomenvoorkoeien.nl, geraadpleegd 17-10-2008.

⁵⁷⁴ www.oxfamnovibpaktuit.nl > kies een cadeau > plant 50 bomen, geraadpleegd 11-01-2010.

⁵⁷⁵ www.bomenstichting.nl, geraadpleegd 17-10-2008.

⁵⁷⁶ www.bomenoverleven.nl, geraadpleegd 17-10-2008.

⁵⁷⁷ L. SULLIVAN: Lemma ‘Nature’, in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6431-6441.

⁵⁷⁸ K. THOMAS: *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (London [etc.] 1983).

voor open land in plaats van bosrijk gebied omdat het overzichtelijker was: het gaf hem de mogelijkheid van verre te zien wie of wat eraan kwam en zich er eventueel alvast tegen wapenen. Bossen waren een plek voor dieren, niet voor mensen. Voor bos met een andere bestemming dan houtkap was geen plaats, met als gevolg dat bossen op grote schaal werden gekapt en afgebrand. Nieuw opgekomen bomen werden aan het eind van de veertiende en in de vijftiende eeuw weer gekapt om plaats te maken voor grasland voor vee, om de grond te cultiveren, voor bouwmaterialen en (pre)industriële brandstof.⁵⁷⁹ Het terugdringen van bos werd algemeen beschouwd als een overwinning van de beschaving op de natuur. De houding ten opzichte van bossen is in de loop van de eeuwen duidelijk veranderd. Tegenwoordig is de opvatting dat het beter is om bomen te planten dan ze te kappen. De verschuiving van het behoud naar het daadwerkelijke planten van bossen kwam rond 1650, toen bomen geplant werden omdat ze er aantrekkelijk uitzagen. Wanneer deze manier van planten precies zijn aanvang nam is moeilijk, zo niet onmogelijk te achterhalen. Bekend is dat al veel langer bij huizen groepen bomen werden behouden om bescherming te bieden tegen wind en zon. Bossen hadden dan misschien de reputatie intimiderend en gevaarlijk te zijn, maar een groepje bomen werd gezien als een teken van menselijke bewoning.⁵⁸⁰ In de late zeventiende eeuw plantten machtige heren bos aangrenzend aan hun landhuizen om hun woning mooier en indrukwekkender te laten lijken. Dit werd later 'uitgebreid- of bostuinieren' genoemd.⁵⁸¹ Het ging daarbij om een 'getemd', gedomesticeerd bos. Rond de achttiende eeuw werd het planten van bomen en het landschappelijk tuinieren een karakteristieke vrijetijdsbesteding van de welgestelden. Bomen en bloemen begonnen langzaam maar zeker een nieuwe emotionele waarde te vertegenwoordigen. Bomen werden een onontbeerlijk onderdeel van het *upper-class* leven. Men zou kunnen zeggen dat *bos* verschuift naar *tuin*. Terwijl de bosgebieden afnamen in omvang, werden ze ook minder angstaanjagend en werden het bronnen van plezier en inspiratie. In de Romantiek van de achttiende en negentiende eeuw kreeg de wilde, ongereptheid van de natuur zelfs een uiterst positieve connotatie. In diezelfde periode kwam in Nederland de landschapstuin of Engelse tuin in zwang.⁵⁸² Met de Engelse tuin stapte men af van het idee dat de natuur beheerst moest worden door mensen. De tuinen werden aangelegd zonder symmetrie en evenwicht. Het concept leunt op de voorstelling van romantische, parkachtige landschappen met doorkijkjes.

Dat wat er in ons land is aan bos, heeft vooral een recreatieve functie gekregen. Alle huidige bossen in Nederland zijn aangeplant. Landschap, en daarmee bos, heeft verschillende functies. Paul Post stelt in zijn *Ritueel landschap: over liturgie buiten*:

Landschap is de plaats voor projectie van dromen en idealen. Het kan gaan om het universele beeld van de geordende tuin, het mooie idyllische grasveld, de

⁵⁷⁹ THOMAS: *Man and the natural world* 192-193.

⁵⁸⁰ THOMAS: *Man and the natural world* 204.

⁵⁸¹ THOMAS: *Man and the natural world* 208.

⁵⁸² www.wonen.rotterdam.nl/smartsite2062103.dws?Menu=2072028, geraadpleegd 17-12-2008; D. SCHAAP & T. VAN DEN BERG: *Parken, tuinen en landschappen van Nederland* (Baarn 1979) 16.

paradijselijke tuin. Maar het kan ook gaan om de ongerepte weerbarstige woestijn, de wildernis van het oerwoud, het (nog) lege land⁵⁸³

Of, zoals in ons geval: het gecreëerde bos. Landschappen stellen ons in staat om te gaan met de spanning tussen verleden, heden en toekomst; ze bieden houvast aan ons herinneren, collectief of individueel. Landschappen kunnen in dit opzicht worden geromantiseerd, gemobiliseerd, genationaliseerd, gereorganiseerd, gemonumentiseerd, gemusealiseerd, bevroren als natuurmonument. Maar ze kunnen ook worden gerevitaliseerd door rituelen en verhalen, aldus Post.⁵⁸⁴ Veel van het bovenstaande is van toepassing op het Koningin Wilhelminabos en andere landschappelijke herdenkingsmonumenten.

Situering Koningin Wilhelminabos in tijd en plaats

Bij wijze van een verdere contextuele analyse van het ritueel planten van bomen tijdens de Bomen voor het leven-dag, zal ik een aantal rituele referenties uitwerken. Hiermee wordt het ritueel nu zeer concreet in plaats en tijd gesitueerd. Ik zal een viertal clusters presenteren: herdenken en markeren, boomplant en -feestdagen, creëren van bijzondere bossen en boom, bos en grafcultuur.

Herdenken en markeren

In Nederland bestaat een lange traditie van bomen planten om iets te herdenken, zowel in de privésfeer als in het kader van nationale gebeurtenissen rond het koningshuis en bevrijdingsfeesten. Het werd gebruikelijk om hoogtepunten in het leven met bomen te verbinden. Zo ontstond het gebruik van de gedenkbomen voor particulieren bij gebeurtenissen in de familie, bijvoorbeeld het planten van een geboorteboom. Bomen werden geplant om een gebeurtenis die men de moeite waard vond voor een verre toekomst in herinnering te houden. Linden, eiken, beuken, platanen en, in mindere mate, kastanjabomen werden veel voor dit doel gebruikt; zelden berken of populieren, aangezien die niet oud worden en dus een beperkte herdenkingswaarde hebben. Bij de bomen werd de aanleiding aangegeven via gedenkplaten, stenen met inscripties en soms zelfs een smeedijzeren hekwerk met afbeeldingen en tekst.⁵⁸⁵ Personen die zich voor de gemeenschap verdienstelijk hadden gemaakt, werden vaak geëerd met een boom, bijvoorbeeld een notaris, burgemeester of stadsarchitect.⁵⁸⁶

Een andere traditie is die van het planten van een meiboom. Vanaf haar ontstaan in de Middeleeuwen kent de schutterij een rijke feesttraditie. In vele steden

⁵⁸³ POST: *Ritueel landschap* 15.

⁵⁸⁴ Ibid.

⁵⁸⁵ VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 15-16.

⁵⁸⁶ VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 18. In Muiderberg (Noord-Holland) staat een paardekastanje als herinnering aan de moord op graaf Floris V in 1296. In Uden (Noord-Brabant) herinnert een lindeboom aan iemand die in 1868 verdronk in een put. In Borsele (Zeeland) is in 1891 een beuk geplant ter nagedachtenis aan een van de heren van het geslacht van Eversdijk. Op het landgoed Stoutenburg in Leusden (Utrecht) staan twee eiken met de namen Adam en Eva die volgens de overlevering zijn geplant ter nagedachtenis aan de eigenaar, de staatsman Johan van Oldenbarneveld. Dit zijn slechts enkele voorbeelden.

trok de schutterij gedurende de kermis in vol ornaat op – met pluimen, helmen, harnassen, schilden en in fraai gewaad. In Den Haag werd het prijschieten voorafgegaan door de planting van meibomen door een compagnie van de stedelijke schutterij. Het gebruik van de meiplanting gaat terug op een Germaans feest waarbij de overwinning van de zomer op de winter, van het licht op de duisternis, van het goede op het kwade en van de vruchtbaarheid op de onvruchtbaarheid gevierd werd. Dat laatste uitte zich ook in de verkiezing van het mooiste meisje van het dorp door de hoofdman van het plaatselijke meigilde. De meisjes dansten in witte kleding, met kransen in het haar en bloemen op de borst, rond de meiboom die de avond voor het feest geplant was. De boom of mast was eerst met linten, later ook met kransen, kroontjes, strikken, wimpels en vlaggetjes versierd en werd bekroond met meidoornrakken. In de zeventiende eeuw was dit gebruik op de meeste plaatsen in onbruik geraakt of verboden, maar in Den Haag werd het nog elk jaar door de schutterij gepraktiseerd.⁵⁸⁷ Het planten van de meiboom is in sommige gemeenten nog steeds een levend ritueel; in Zuid Limburg wordt in veel plaatsen elk jaar een den geplant. Dit gebeurt vaak door de plaatselijke schutterij, die de den meestal plant bij de schutterskoning, of door de jonkheid, een vereniging van ongehuwde mannen.

Ook staan in ons land nogal wat bomen die de vrijheid symboliseren. De oudste dateren uit 1795 naar aanleiding van de Franse revolutie, toen de Fransen als boodschappers van een nieuwe tijd in Nederland werden binnengehaald. Het welslagen van de revolutie werd in het begin van 1795 in vele steden met feesten gevierd. De meeste van die feesten hadden een min of meer gelijkvormig verloop. De gewapende burgerij, de zojuist aangestelde Bataafse bestuurders en een groot aantal in het wit geklede en met rood-wit-blauwe linten gesierde jonge vrouwen begaven zich onder tromgeroffel en het lossen van kanonschoten naar een centraal gelegen plein, waar de vrijheidsboom werd geplant, een toespraak werd gehouden en de verheugde burgers een rondedansje rond de boom maakten. De vrijheidsboom, versierd met rood-wit-blauwe linten, vlaggetjes, deviezen, emblematische schilden en een vrijheidshoed, vormde vrijwel overal het centrum van deze feestelijkheden.⁵⁸⁸ Er staat een vrijheidsboom in onder andere Oisterwijk (Noord-Brabant), hier staat een zomereik; in Lochem (Gelderland) staan twee zomereiken, een beuk en een zomerlinde.⁵⁸⁹ In 1813 vierde men het einde van de Franse overheersing. Ook toen werden er herdenkingsbomen geplant. Hiervan zijn nog voorbeelden bewaard gebleven in Den Haag en Afferden (Gelderland).⁵⁹⁰ Ter gelegenheid van de bevrijding zijn er na de Tweede Wereldoorlog in 1945 in veel gemeenten bomen geplant; soms een jaar of een paar jaar later.

Oranjabomen

In de twintigste eeuw zijn er veel bomen geplant ter gelegenheid van een heuglijke gebeurtenis voor leden van het koninklijk huis: een geboorte, een huwelijk of een verjaardag werd vaak aangegrepen om een boom te planten, maar ook gebeurtenissen

⁵⁸⁷ F. GRIJZENHOUT: *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle, 1989) 22-23.

⁵⁸⁸ GRIJZENHOUT: *Feesten voor het vaderland* 127-128.

⁵⁸⁹ N. MAES: *Bomen en monumenten* ('s Gravenhage 1996) 19-20.

⁵⁹⁰ MAES: *Bomen en monumenten* 19.

van publieke aard, zoals een inhuldiging of een regeringsjubileum. Vooral tijdens de regeerperiode van koningin Wilhelmina (1898-1948) raakte het planten populair. Er zijn in verschillende plaatsen in Nederland bomen geplant ter gelegenheid van de troonbestijging van koningin Wilhelmina in 1898, de geboorte van prinses Juliana (1909), en van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernard (1937).⁵⁹¹ In één geval is een boomplanting bekend ter herdenking van een droevige gebeurtenis in de Koninklijke familie, namelijk het overlijden van koningin Emma in 1934 (Utrecht). De eerste Oranjevorst die een boom op zijn naam kreeg is waarschijnlijk koning Willem III geweest: in Boven-Leeuwen (Gelderland) werden in 1874 twee linden geplant naar aanleiding van zijn bezoek jaren eerder. In 1889 werd in Putten (Gelderland) een eik geplant ter gelegenheid van het veertigjarige regeringsjubileum van Willem III.⁵⁹²

Oranjabomen zijn geplant door Oranjeverenigingen en gemeentebesturen. Van een grootscheepse landelijke Oranjeboomplanting was voor het eerst sprake in 1988. Toen werden op initiatief van de gemeente Zwolle in ruim 500 gemeenten ongeveer 800 bomen geplant ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van koningin Beatrix.⁵⁹³ Niet alleen het volk plantte bomen ter ere van het vorstenhuis, de leden van de Koninklijke familie hebben in de loop der jaren ook zelf bomen geplant, in de eigen tuin en in het openbaar.⁵⁹⁴

Sommige bomen krijgen een speciale betekenis door de plek waar ze staan. Ze zijn niet geplant met het doel iets te herdenken of te markeren, maar doordat er iets gebeurde op de plek waar ze staan kregen ze nationale bekendheid en werden ze verheven tot monument. Twee recente voorbeelden hiervan zijn de *Anne Frankboom* en de *boom die alles zag*. De Anne Frankboom is de bijnaam van een witte paardenkastanje in het centrum van Amsterdam. De boom is ongeveer 150 jaar oud en bevindt zich in de tuin van het pand Keizersgracht 188 en geniet bekendheid doordat hij beschreven is in *Het Achterhuis*, het dagboek dat Anne Frank in de Tweede Wereldoorlog bijhield. Zij had vanuit het zolderraam van haar onderduikadres aan de Prinsengracht uitzicht op de boom.⁵⁹⁵ De boom wordt aangetast door een schimmel en een mot. Er zijn al eerder pogingen gedaan de boom te redden, maar in november 2007 bleek dat de conditie van de boom zo achteruit gegaan was, dat het niet langer verantwoord leek hem te laten staan.⁵⁹⁶ De Bomenstichting en een aantal buurtbewoners tekenden echter bezwaar aan tegen de kapvergunning. Intensief overleg tussen stadsdeel Centrum van Amsterdam, bewoners, de Bomenstichting, de Anne Frank Stichting en de eigenaar heeft geleid tot overeenstemming over het

⁵⁹¹ VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 15, 51-109.

⁵⁹² VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 21. Zie ook MAES: *Bomen en monumenten* 20.

⁵⁹³ VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 22-23.

⁵⁹⁴ VOSKUIL: *Bomen voor Oranje* 23.

⁵⁹⁵ MAES: *Bomen en monumenten* 20; A. FRANK: *Het achterhuis: dagboekbrieven 12 juni 1942 - 1 augustus 1944* (Amsterdam 1970).

⁵⁹⁶ In 1993 dreigde de boom te bezwijken door vervuiling van een nabijgelegen ondergrondse olietank en aantasting door een houtrot veroorzakende schimmel. De gemeente Amsterdam betaalde 365.000 gulden (circa 165.000 euro) om de boom te redden en nam de verzorging van de boom over. Deze taak is later overgegaan naar het stadsdeel Centrum. In 2005 is de kroon van de boom behoorlijk ingekort. Hierdoor steekt de boom minder boven de gebouwen uit en vangt daardoor minder wind.

behoud van de kastanjeboom. In april 2008 kreeg de boom een bokconstructie, werd de kroon gesnoeid en vond kroonverankering plaats. Daarmee kan de boom minimaal 5 tot 15 jaar blijven staan. De stichting *Support Anne Frank Tree* is verantwoordelijk voor uitvoering van deze maatregelen.⁵⁹⁷ Op Internet is een alternatief voor de boom te vinden, bedacht door de Anne Frank Stichting – een interactief monument waar iedere bezoeker een blaadje kan achterlaten.⁵⁹⁸ Een dergelijk blaadje staat volgens de site voor vrijheid, betekenis, menselijkheid, geluk, moed, geven en goedheid. De virtuele boom is gemaakt uit beelden van de echte boom.

De boom die alles zag, Bijlmermonument Amsterdam. November 2007

⁵⁹⁷ www.annefranktree.nl/Content.aspx?FileName=NewsAboutTheTree, geraadpleegd 12-09-2008.

⁵⁹⁸ www.annefranktree.nl/index.aspx?lang=nl, geraadpleegd 12-09-2008.

Het tweede voorbeeld is *de boom die alles zag*. Na de Bijlmerramp in 1992 richtten de overlevenden en nabestaanden al snel een herdenkingsplaats in rondom een boom op de rampplek die de crash en de brand had overleefd: de boom die alles zag. Rondom deze boom werden onder andere waxinelichtjes en foto's geplaatst. Al snel werd deze boom een belangrijke plaats voor mensen om te herdenken. Later werd deze plaats geïnstitutionaliseerd: door een architect werd een herdenkingsmonument opgericht rondom de boom. Jaarlijks vindt er een herdenking van de slachtoffers plaats bij *de boom die alles zag*.

Boomplant en -feestdagen

Een tweede cluster van rituele referenties bestaat uit boomplant en -feestdagen. Een directe band met het ritueel in het Koningin Wilhelminabos is de Nationale Boomfeestdag. Zoals eerder aangegeven, uitte de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties, in 1954 haar bezorgdheid over de mondiale ontbossing in veel landen, wat leidde tot grootschalige erosie en woestijnvorming. Om de mensen bewuster te maken van de waarde van bomen werd een resolutie aangenomen, waarin werd opgeroepen tot een jaarlijks terugkerend *World Festival of Trees*. Een passage uit de publicatie van de FAO:

Belangstelling voor bomen is noodzakelijk om in te kunnen zien dat bomen bijdragen aan het welzijn en de welvaart van een natie. Bomen versieren huizen en steden. Bossen beschermen de bodem, houden water vast, verzachten het klimaat, bieden een woonplaats aan het wild en vormen een rustpunt voor de mensen. De beschermende invloed van bossen houdt niet op bij de landsgrenzen, is niet beperkt tot één natie. Daar komt bij dat houttekorten kunnen worden aangevuld vanuit gebieden met een overschot. Om bosproducten zo goed mogelijk te verdelen over de wereld, opdat zoveel mogelijk mensen ervan profiteren, is het nodig dat de hele wereld de waarde van bossen inziet.⁵⁹⁹

Naar aanleiding van deze resolutie riep in datzelfde jaar professor Houtzagers, hoogleraar in houtteelt en bosgeschiedenis en voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Bosbouwvereniging, een vergadering bijeen om aan een dergelijke Boomplantdag vorm te geven. Nederland reageerde in 1956 met de oprichting van het Landelijk Comité Boomplantdag, met als doel de belangstelling voor bomen en bossen te vergroten, beginnend bij kinderen.⁶⁰⁰ Het plan ontstond om jaarlijks een Boomplantdag te organiseren, waarbij kinderen hun eigen boom zouden planten.

Op 10 april 1957 werd de eerste Boomplantdag gevierd.⁶⁰¹ In 1980 werd de Boomplantdag voortgezet door Stichting Nationale Boomfeestdag en ging de jaarlijkse plantdag *Nationale Boomfeestdag* heten. In 2007 was het aantal deelnemende kinderen uitgegroeid tot 100.000, in ruim 79% van de Nederlandse gemeenten. De bomen worden op de derde woensdag van maart geplant langs straten en pleinen, in parken

⁵⁹⁹ P. DE VOS: *Van Boomplantdag tot Boomfeestdag* (Driebergen 2000).

⁶⁰⁰ Ibid.

⁶⁰¹ In 1919 was er voor het eerst een boomplantdag in Nederland: 240 leerlingen van Arnhemse lagere scholen plantten dat jaar nieuwe beuken langs de oprijlaan van Kasteel Doorwerth. Het was echter een plaatselijke en eenmalige gebeurtenis.

en bossen, verspreid over het hele land.⁶⁰² Stichting Nationale Boomfeestdag is eveneens de initiatiefnemer en een van de organisatoren van de Bomen voor het leven-dag en het Koningin Wilhelminabos.

Deze Nederlandse boomplantdag kent internationale voorlopers. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld wordt *Arbor Day* gevierd op de laatste vrijdag in april. Dit is in veel staten een feestdag. Het idee van *Arbor Day* komt oorspronkelijk uit de staat Nebraska waar een gebrek aan bomen was. In 1872 stelde een invloedrijke pionier voor om een feestdag in te voeren waarop bomen geplant zouden worden. Dat jaar werden er in april meer dan een miljoen bomen geplant. Vanaf 1874 werd *Arbor Day* in Nebraska officieel erkend. In 1885 werd het daar een officiële feestdag. De traditie van *Arbor Day* raakte in 1882 nationaal verspreid, vooral onder scholen. Het gebruik is nu verspreid over de hele Verenigde Staten en vindt eveneens in andere landen plaats.⁶⁰³ In Nieuw-Zeeland (vanaf 1892) wordt het gevierd op 5 juni en later is *Arbor Day* ingevoerd in vele andere landen, onder andere Zuid-Korea en China. In China dient deze dag ter herdenking van het overlijden van de Chinese revolutionair Dr. Sun Yat-sen in 1925.⁶⁰⁴ In 1981 werd bepaald dat iedere Chinese burger tussen 11 en 60 per jaar drie tot vijf bomen moet planten. Het ritueel aanplanten van bossen is eveneens een lang bestaande traditie in Israël. Het gaat hier vooral om de herbebossing. Op de 15de van de joodse maand Sjewat, wordt in Israël elk jaar het Nieuwjaarsfeest der Bomen gevierd (Tu bi-Shevat). Het feest markeert het naderende einde van de winter en de tijd dat het levenssap weer begint te vloeien in de bomen.⁶⁰⁵ Tu bi-Shevat is een *arbor day* geworden die gemarkeerd wordt door het ceremonieel planten van bomen door schoolkinderen.⁶⁰⁶ Deze dag, inclusief de rol van kinderen, is te vergelijken met de Nationale Boomfeestdag in Nederland, die ieder jaar rond de eerste dag van de lente gevierd wordt. De Israëlische boomplantdag dateert terug tot 1890, toen een rabbijn samen met zijn studenten besloot bomen te gaan planten. In 1908 werd dit overgenomen door de *Jewish Teachers Union* en later door het *Joods Nationaal Fonds (jnf)*, opgericht in 1901 om land te kopen en te ontwikkelen in wat later Israël werd.⁶⁰⁷

In Vlaanderen vindt vanaf begin jaren tachtig in veel gemeenten op of rond 21 maart eveneens een Nationale Boomplantdag plaats.⁶⁰⁸ Deze dag wordt georganiseerd door de *Vereniging voor Openbaar Groen* in samenwerking met enkele

⁶⁰² www.boomfeestdag.nl/BOOMFEESTDAG02/Algemene.htm, geraadpleegd 16-09-2008.

⁶⁰³ www.arborday.org/arborday/history.cfm, geraadpleegd 26-11-2008. Voor een overzicht verwijs ik naar de website van de *Arbor Day Foundation*: www.arborday.org/arborday/ArborDayDatesinternational.cfm, geraadpleegd 17-10-2008.

⁶⁰⁴ www.consultpivotal.com/arborday.htm, geraadpleegd 26-11-2008.

⁶⁰⁵ Deze dag valt meestal in januari of februari. 'Tu bi-Shevat', in R. WERBLOWSKY & G. WIGODER (reds.): *The Oxford dictionary of the Jewish religion* (New York/Oxford 1997) 708; R. GOETSCHER: 'La celebration du nouvel an de l'arbre analyse d'un rituel kabbalistique du 18e siècle', in *Daat* 10 (1983) 39-49; Y. GOLDBREICH: 'The dispute concerning the date of the new year for trees: a climatic point of view', in *Jewish quarterly review* 74 (1983) 80-87.

⁶⁰⁶ Ibid; F. SCHMIDTKE: Lemma 'Baum: Judentum', in T. KLAUSER et al. (reds.): *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt* 2 (Stuttgart 1954) 11-15, p. 11-12.

⁶⁰⁷ www.jnf.nl/jnf/index.html, geraadpleegd 07-11-2008.

⁶⁰⁸ E-mail van Agentschap voor Natuur en Bos, Brussel. Ontvangen 27-11-2008.

gemeenten. In 2004 komt hier het *Boompjesweekend* uit voort, dat inhaakt bij de campagne *Kom op tegen Kanker* van de Vlaamse Liga tegen Kanker.⁶⁰⁹ Het Boompjesweekend is een samenwerking tussen het *Agentschap voor Natuur en Bos* (Vlaamse Overheid), *Kom op tegen Kanker* en *Vereniging voor bos in Vlaanderen*. Hier zijn het niet alleen kinderen die de bomen planten, zoals bij de Nederlandse Nationale Boomplantdag: tienduizenden kinderen én volwassenen doen hieraan mee. Ik kom later terug op dit Boompjesweekend.

Creëren van bijzondere bossen

Een derde cluster van rituelen die een verwantschap tonen met de Bomen voor het leven-dag is het creëren van bijzondere bossen. Vanaf de jaren negentig ontstaat er een opmerkelijke trend van het creëren van ‘gelegenheidsbossen’, bossen met een specifiek thema. Dit is een categorie bossen waarbij de zojuist genoemde bossen in bijvoorbeeld België aansluiten, maar die ook een direct verband met het Koningin Wilhelminabos heeft. Behalve met de jaarlijkse Nationale Boomfeestdag begon de Stichting Nationale Boomfeestdag met het ontwikkelen en realiseren van meerdere bossen met ieder een eigen doel(groep) en symboliek. Sinds 1990 voert de Stichting Nationale Boomfeestdag de Geboortebomen-actie, waarbij mensen voor een nieuw geboren kindje een boom kunnen bestellen in een speciaal Geboortebos.⁶¹⁰ Als men een boom bestelt, ontvangt men een plantcertificaat en een routebeschrijving zodat men zelf naar de boom kan gaan kijken. De naam van het kind komt op een plaquette te staan.⁶¹¹ Er zijn ook andere herdenkingsbossen zoals het bevrijdingsbos in Groningen (1992), als levend eerbetoon aan de Canadese bevrijders van de Tweede Wereldoorlog. In 2000 is behalve het Koningin Wilhelminabos ook het *Bos van de Toekomst* geplant in Schuddebeurs (Zeeland). Dit is een algemeen herdenkingsbos: het gaat hier niet om een bos met een bepaald thema. Men kan een boom planten voor ieder bijzonder persoonlijk moment. In 2004 werd een tweede Bos van de Toekomst geplant in Dishoek, eveneens in Zeeland. In 2003 is er een zogenaamd Regenboogbos geplant op Texel, door en voor gezinnen die een kind hebben met, of verloren hebben aan, een levensbedreigende ziekte. Inmiddels zijn er vier van deze bossen in Nederland. In 2005 werd in Schijndel (Noord-Brabant) een Jublieumbos voor Koningin Beatrix geplant, in het kader van haar Zilveren Regeringsjubileum. In 2006 is een gedenkbos in Neede (Gelderland) gerealiseerd. Ook in dit bos kan de reden voor het planten van een boom divers zijn, net zoals in het Bos van de Toekomst. Bijvoorbeeld geboorte, huwelijk, jubileum, verjaardag of start van een nieuw bedrijf. Maar ook kan de boom geplant worden als symbool van verbondenheid met een medemens, als symbool van het levensmotto van een overledene of voor levenloos geboren kinderen.⁶¹² Zoals ik al eerder genoemd heb heeft Stichting Nationale Boomfeestdag een nieuw herdenkingsbos gerealiseerd, het Nationaal

⁶⁰⁹ www.tegenkanker.net/kom_op_tegen_kanker, geraadpleegd 26-11-2008.

⁶¹⁰ www.boomfeestdag.nl, geraadpleegd 14-05-2007.

⁶¹¹ Het eerste geboortebos werd geplant in 1991 in Ugchelen (Gelderland). Daarna volgden er bossen in Utrecht, Winschoten (Groningen), Mierlo (Noord-Brabant) en Tilburg (2007). www.staatsbosbeheer.nl/actueel/nieuws/details.asp?NWS_ID=456, geraadpleegd 27-02-2007.

⁶¹² www.gedenkbosneede.nl, geraadpleegd 17-07-2007.

KinderBomenBos in de gemeente Rijnwoude. Het bos is bedoeld voor overleden of doodgeboren kinderen, maar er kunnen ook geboortebomen geplant worden.

Bij al deze bossen worden natuurwaarden verbonden aan de praktijk van het herdenken. Stichting Nationale Boomfeestdag staat aan de wieg van de meeste gelegenheidsbossen. Hier zien we een duidelijke overlap met *herdenken en markeren* en *boomplant- en feestdagen*. In deze gelegenheidsbossen komen het publieke en het persoonlijke aspect van herdenken samen.

Tabel 4: Overzicht van gelegenheidsbossen in Nederland

Jaartal	Naam bos	Aanleiding
1990-2007	Geboortebossen	Geboorte kind
1992	Bevrijdingsbos	Eerbetoon aan Canadese bevrijders WOII
2000	Koningin Wilhelminabos	Overleden kankerpatiënten
2000, 2004	Bos van de Toekomst	Diverse gelegenheden
2003 e.v.	Regenboogbos	Kinderen met levensbedreigende ziekte
2005	Beatrix Jubileumbos	Zilveren regeringsjubileum koningin Beatrix
2006	Gedenkbos Neede	Diverse gelegenheden
2009	Nationale KinderBomenBos	Overleden, doodgeboren kinderen en geboorte

Als laatste wil ik nog twee andere soorten gelegenheidsbossen bespreken. De eerste is het zogenaamde protestbos. Dit bos wordt, zoals de naam al doet vermoeden, geplant wanneer men ergens tegen in het verzet wil komen. Een bekend voorbeeld is het *Bulderbos* in Schiphol (Vijfhuizen): om de aanleg van de vijfde baan van luchthaven Schiphol te dwarsbomen kwam de milieubeweging met dit bos dat in 1994 werd geplant op de grond waar de nieuwe baan zou komen. De grond waarop dit Bulderbos was geplant werd in kleine stukjes verkocht aan tegenstanders van de uitbreiding van Schiphol. Omdat de uitbreiding toch doorging, moesten alle stukjes bos individueel onteigend worden. Van het oorspronkelijke bos is inmiddels vrijwel niets meer over. Alleen een bord en een klein stukje Bulderbos herinnert nog aan het groene verzet tegen de Polderbaan.⁶¹³ Een ander protestbos heeft eveneens te maken met een actie tegen de luchtvaart: het gaat hier (in eerste instantie) om een reeds bestaand bos. In 2006 verschansten actievoerders zich in een bos in het Limburgse Schinveld om de

⁶¹³ www.hotspotholland.nl/nh_bulderbos.php; www.milieudefensie.nl/verkeer/doemee/bulderbos, beide geraadpleegd 25-09-2008.

kap te voorkomen ten bate van de aanvliegroute van een Duitse NAVO-basis. Uiteindelijk werden de actievoerders uit het bos gehaald en werd zes hectare van het bos tot op één meter hoogte afgezaagd. In 2007 werd door de Raad van State geoordeeld dat het bos ten onrechte was gekapt en dat het niet verder gekapt mocht worden. Dat jaar plantten actievoerders symbolisch twee bomen in het Schinveldse bos.⁶¹⁴ Hoewel het Koningin Wilhelminabos opgevat zou kunnen worden als een protestbos tegen ongeneeslijke kanker, is het zo niet bedoeld door de initiatiefnemers en organisatie en hebben ook de deelnemers deze opvatting niet.

Een tweede heel ander soort nieuw opgekomen gelegenheidsbos zijn de bossen ter compensatie van onder andere (vlieg)reizen.⁶¹⁵ Via verschillende websites kun je bomen laten planten die de CO₂ uitstoot van je (vlieg)reis compenseren.⁶¹⁶ Bomen binden de koolstof uit de kooldioxide en zetten dit om in hout. Deze bomen worden in binnen- en buitenland geplant. In deze twee soorten gelegenheidsbossen, de protestbossen en de compensatiebossen is (de zorg om) het milieu een centraal thema.⁶¹⁷

Nederland is niet uniek in het planten van herdenkingsbossen. Israël vormt wederom een goed voorbeeld van een land met een lange traditie van het planten van herdenkingsbossen en -bomen. In 1951 werd bijvoorbeeld het *Martyr Forest* geplant voor de slachtoffers van de Holocaust.⁶¹⁸ Tegenwoordig kan iedereen die dat wil via een groot aantal websites een boom laten planten in het Heilige Land.⁶¹⁹ Met deze

⁶¹⁴ Onder andere 'Kap Schinveldse bos toch begonnen' in *NRC Handelsblad* 09-01-2006; maastricht.sp.nl/bericht/18887/070726-herplanting_schinveldse_bos_begonnen.html, geraadpleegd 18-12-2008.

⁶¹⁵ De eerste vorm van compensatiebossen vind ik in 2001: De staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij geeft met de directeur van de ANWB en de waarnemend directeur van Staatsbosbeheer in mei 2001 het startsein voor een nieuw systeem dat de uitstoot van CO₂ compenseert in bos: het Boscertificatensysteem. Boscertificaten zijn in Nederland een eerste initiatief van handel in uitstoot van CO₂. Bedrijven met een eigen wagenpark kunnen via het Nationaal Groenfonds in Boscertificaten investeren om zo hun CO₂-emissie te compenseren. Het Groenfonds sluit contracten met boseigenaren, die daarmee de verplichting aangaan een nieuw bos aan te leggen en duurzaam te beheren voor een periode van ten minste 50 jaar. Met de Boscertificaten wordt er een relatie gelegd tussen het klimaatprobleem veroorzaakt door de CO₂-emissie en de aanleg van nieuw bos. www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640851&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_news_item_id=21262, geraadpleegd 18-12-2008.

⁶¹⁶ Bijvoorbeeld www.treesfortravel.nl, www.greenseat.com en internationaal bijvoorbeeld www.treeflights.com, geraadpleegd 18-12-2008.

⁶¹⁷ Hier wil ik eveneens twee acties van bedrijven noemen: Nationale Spoorwegen in januari 2009: wie die maand met de trein reisde (en daarmee 'groen bezig' was) maakte kans op een bos waarvoor hij of zij de naam mocht bepalen. www.ns.nl/groenbezig, geraadpleegd 13-01-2009; Leverancier van groene energie Greenchoice heeft een bosspaarplan: samen met het voorschotbedrag voor energie kan een maandelijks bedrag worden afgeschreven, dat besteedt wordt aan het planten van een bos. Voor vijf euro per maand wordt bijvoorbeeld jaarlijks 1000m² bos geplant. Uit: folder Greenchoice, januari 2009.

⁶¹⁸ www.jnf.org/site/PageServer?pagename=history, geraadpleegd 10-11-2008.

⁶¹⁹ Enkele voorbeelden: www.treesfortheholylant.com; www.jnf.org; treestoisrael.org; www.biblelandtrees.org; www.israel-catalog.com/product.asp?Product=11859, alle geraadpleegd 18-09-2008.

boom draagt men bij aan het vruchtbaarder maken van het land en kan men iets of iemand herdenken:

For life, for hope, in honor and in memory. Honor your family and friends by giving them trees. The gift of life.⁶²⁰

Ook is er een bos geplant ter nagedachtenis aan Martin Luther King Jr.⁶²¹ Dit bos ligt in Turan, bij Nazareth. In 1987 plantte zijn zoon een pijnboompje ter ere van zijn vader, als symbool van de voortlevende missie van zijn vader. Ieder jaar in januari, de geboortemaand van Martin Luther King Jr., worden er honderden bomen toegevoegd aan het bos. Deze bomen worden gedoneerd door Amerikaanse joden. Er zijn inmiddels meer dan 240 miljoen bomen geplant in Israël.

In het kader van de internationale variant van het planten van herdenkingsbomen en -bossen wil ik eveneens wijzen op een fenomeen in de Verenigde Staten en Canada: via verschillende websites kan een ieder een herdenkingsboom laten planten.⁶²² Dit kan voor iedere gelegenheid, zoals een overlijden, een verjaardag of een huwelijk. Het bedrijf *Tree Givers* plant bomen in heel de Verenigde Staten en Canada.⁶²³ In 1981 wilden twee mannen een boom planten als levend monument voor een overleden familielid. Net als in het geval van Peter Derksen bleek er meer animo voor het idee, waarna ze samen *Tree Givers* begonnen. De bomen worden geplant door kinderen van de scouting in publieke ruimte in het kader van herbebossing. Uit het motto blijkt hoe een deelnemer vele goede dingen tegelijk doet, wanneer hij een boom plant:

Honor their memory, restore the earth, show that you care... with one gift!⁶²⁴

Dichterbij kent België sinds 2004 de eerder genoemde jaarlijkse 'boompjesweekenden' van *Kom op tegen kanker*, de campagne van de *Vlaamse Liga tegen Kanker*. In een vijftal gemeenten wordt er elk jaar in de lente een *Kom op tegen Kankerbos* aangeplant. Het Boompjesweekend is een initiatief van Kom op tegen Kanker met als vaste partners het *Agentschap Natuur en Bos van de Vlaamse Gemeenschap* en de *Vereniging voor Bos in Vlaanderen*. Men koopt een boompakket met daarin vier wenskaarten, een folder en een boomlabel. Voor elk verkocht pakket wordt een boompje geplant. Op een bepaalde dag in maart kan men zijn of haar eigen boompje planten.⁶²⁵ De opbrengst wordt gebruikt voor preventiecampagnes, palliatieve zorgverlening, psychosociale ondersteuning van patiënten en hun omgeving, vakantiecampen voor kinderen en adolescenten en wetenschappelijk onderzoek.⁶²⁶ Hierop aansluitend en het melden

⁶²⁰ www.treesfortheholylnd.com, geraadpleegd 18-09-2008.

⁶²¹ www.defenselink.mil/news/jan1998/n01091998_9801091.html, geraadpleegd 18-09-2008.

⁶²² www.treegivers.com; www.memorywoods.com; www.memorialtrees.com; www.dedicatedtrees.com en www.celebrationforest.com zijn enkele voorbeelden, alle geraadpleegd 18-09-2008.

⁶²³ www.treegivers.com, geraadpleegd 18-09-2008.

⁶²⁴ www.memorialtrees.com, geraadpleegd 18-09-2008.

⁶²⁵ 18 maart in 2007, 16 maart in 2008 en 22 maart in 2009. Uit: *Passe-partout*, editie Malle-Wuustwezel, 14-03-2007.

⁶²⁶ www.tegenkanker.net/boompjesweekend, geraadpleegd 16-09-2008.

waard zijn de *cancer survivors parks* in de Verenigde Staten en Canada: in plaats van overleden kankerpatiënten, gaat het hier om ex-kankerpatiënten die de strijd tegen kanker hebben gewonnen: we zien hier de optimistische aard van de Amerikaan. Er zijn in september 2008 22 *cancer survivors parks* in Noord-Amerika.⁶²⁷ Het nieuwste park is in de zomer van 2008 geopend in Ottawa in Canada. Men wil er een serene, inspiratieve plek bieden aan ex-kankerpatiënten, hun familie en vrienden. In het park is een *tree of life* te vinden, een standbeeld, een *honour wall* en getuigenissen van ex-kankerpatiënten.⁶²⁸

Boom, bos en grafcultuur

Het laatste cluster van rituele referenties dat ik hier wil presenteren is dat van boom, bos en grafcultuur. In Noord-Europa worden vanouds bomen op graven geplant. Meestal gaat het hierbij om soorten die het gehele jaar groen blijven, zoals taxus.⁶²⁹ Familiegrafkelders werden in Engeland, Schotland en Ierland onder taxusbomen aangelegd. Deze boom symboliseert het vooruitzicht van eeuwig leven. In Groot-Brittannië is het verder gebruikelijk om op elk kerkhof ten minste twee taxusbomen te planten. Behalve de taxusboom werd ook de den gezien als een symbool van de eeuwigheid. Daarom is ook deze soort veel op kerkhoven te vinden.⁶³⁰

De landschap-, park- en tuincultuur die Brown bespreekt in zijn *God and enchantment of place* zien we hier terugkomen met het aanleggen van herdenkingsbossen en de parkcultuur die overslaat naar begraafplaatsen.⁶³¹ In de negentiende eeuw ontstond het idee van een romantische en landschappelijke begraafplaats. Tussen de grafzerken was ruim plaats voor bomen.⁶³² Bekende architecten kregen opdrachten voor het ontwerpen van dergelijke begraafparken. Rond 1900 kwamen ook de strakkere en formele ontwerpen weer terug.⁶³³ Rond 2000 raakte in Nederland de natuurbegraafplaats in opkomst, een begraafplaats die op de eerste plaats een bos en op de tweede plaats een begraafplaats is. Bij veel groene en parkachtige begraafplaatsen is dat andersom.⁶³⁴ Zoals een begraafplaats in Bilthoven met de toepasselijke naam *Den en Rust*: hoewel de begraafplaats ongeveer acht hectare bos beslaat en er gestreefd wordt naar herstel en behoud van de oorspronkelijke begroeiing van het terrein, is het toch vooral een begraafplaats. Dit blijkt door de beperkte openingstijden van het terrein en de normale grafzerken die er te vinden

⁶²⁷ Zie voor een overzicht: www.blohcancer.org/park/parklist.html, geraadpleegd 10-09-2008.

⁶²⁸ www.cancersurvivorspark.ca/about.html, geraadpleegd 10-09-2008.

⁶²⁹ A. CLAYDEN & K. DIXON: 'Woodland burial: memorial arboretum versus natural native woodland?', in *Mortality* 12, 3 (2007) 240-260.

⁶³⁰ Ibid; FRESE & GRAY: Lemma 'Trees'.

⁶³¹ D. BROWN: *God and enchantment of place: reclaiming human experience* (Oxford 2004); POST: 'Plaatsen genoeg'.

⁶³² Voorbeelden van dergelijke begraafplaatsen zijn de algemene begraafplaats in Leeuwarden (1829), Algemene begraafplaats te Zutphen (1829), Soestbergen in Utrecht (1830) en Zorgvliet in Amsterdam (1868). Ook een begraafplaats in Den Haag met de veelzeggende naam *Oud Eik en Duinen* is hier een voorbeeld van. Zie www.dodenakkers.nl/plaatsen/oudeikenduinen.html, geraadpleegd 17-10-2008.

⁶³³ MAES: *Bomen en monumenten* 117-119.

⁶³⁴ www.uitvaartcompas.nl/themes/april2005/main.php?sub=natuurlijk, geraadpleegd 15-09-2008.

zijn.⁶³⁵ Begraaf- en gedenkpark *Heilig Land Stichting* in Heilig Landstichting bij Nijmegen is een begraafplaats met een landschappelijke aanleg. Volgens de website van de begraafplaats 'komen begraven, gedenken, cultuur en natuur hier op bijzondere wijze samen'.⁶³⁶ Ook kan men lezen op deze website:

De unieke harmonie tussen de prachtige natuur en de graven biedt troost en nodigt uit tot bezinning. Dat het oude erfgoed en de grafmonumenten volkomen één zijn met de natuur, heeft alles te maken met de vanaf 1913 gehanteerde stijl van gravenbouw en grafafrichting. De algemene richtlijnen voor de graven zijn sindsdien eigenlijk ongewijzigd:

- iedereen moet, door het kiezen van een eigen plekje en/of uiterlijk van het grafmonument, een plaats krijgen waar men zich 'thuis voelt', een plek om te gedenken, om te bidden, om te lachen, om emoties kwijt te kunnen.
- alle nieuwe grafvormen en monumenten moeten volledig in harmonie zijn met de bestaande natuur, met de bestaande 'museale' monumenten en met de traditionele tuingraven naar voorbeelden uit het oude Palestina.⁶³⁷

Hoewel het landschap hier centraal staat, voldoet deze begraafplaats niet aan de criteria van een natuurbegraafplaats, aangezien het gedenken er op de eerste plaats komt. Daarnaast vormt het park een herinnering aan de opzet en het gedachtegoed van het vooroorlogse devotiepark.⁶³⁸ Grafmonumenten en beelden zijn hier (mits passend binnen het landschap) toegestaan en er zijn beperkte openingstijden van het begraafpark.

In Nederland hebben we twee echte natuurbegraafplaatsen: *Bergerbos* en *Westerwolde*. Bergerbos ligt in het Midden-Limburgse St. Odiliënberg: een parkachtig bos als begraafplaats zonder grafstenen, openings- en sluitingstijden en toegangspoort, maar met graven verspreid in het bos, meestal gemarkeerd door een zwerfkei of een houten kruis.⁶³⁹ Bergerbos is niet de eerste Nederlandse natuurbegraafplaats, die eer gaat naar Westerwolde bij het Veluwe Hoog Soeren in Gelderland. In juni 2008 ontstonden er plannen om binnen drie jaar een natuurbegraafplaats aan de rand van Blauwestad (Groningen) te realiseren.⁶⁴⁰ Ook is er een crematievariant op deze natuurbegraafplaatsen: in Herinneringsbos Hees (Utrecht) kan men in de vrije natuur de as van een dierbare laten begraven of verstrooien, met de aanvullende mogelijkheid er een herinneringsboom te laten planten.⁶⁴¹ Op de website van het bos staat:

In het herinneringsbos geeft u de as terug aan de natuur. De mineralen uit de as worden door de boomwortels opgenomen en komen zo in de natuurlijke kringloop terecht. Opgaan in de natuur betekent ook dat de geplante boom en de omringende natuur u herinneren aan de speciale waarde die het bos voor u heeft gekregen.⁶⁴²

⁶³⁵ Zie www.denenrust.nl/begraafplaats.html, geraadpleegd 25-09-2008.

⁶³⁶ www.heiliglandstichting.com, geraadpleegd 26-11-2008.

⁶³⁷ www.heiliglandstichting.com/regels.html, geraadpleegd 26-11-2008.

⁶³⁸ www.heiliglandstichting.com/gv_inleiding.html, geraadpleegd 26-11-2008.

⁶³⁹ Zie www.natuurbegraafplaats.nl, geraadpleegd 15-09-2008.

⁶⁴⁰ www.natuurlijkdoodcentrum.org/?p=217, geraadpleegd 15-09-2008.

⁶⁴¹ www.herinneringsbos.nl/index_web.php, geraadpleegd 15-02-2007.

⁶⁴² Ibid.

Ook in het Koningin Wilhelminabos bestaat de mogelijkheid om as te verstrooien. Dit wordt regelmatig gedaan door mensen die daar een boom planten. Zij zullen het herdenkingsbos daarmee beleven als graf- of strooiveld.

Niet alleen in Nederland is het natuurlijk begraven een opkomende trend. In Engeland is het veelvoorkomend: de eerste natuurbegraafplaats werd in 1993 geopend in de plaats Carlisle en in 2005 waren er al ongeveer 400 natuurbegraafplaatsen.⁶⁴³ Toen prinses Diana in Engeland ‘groen begraven’ werd in 1997⁶⁴⁴, steeg het aantal natuurlijke begrafenissen in Engeland met 300%.⁶⁴⁵ Clayden en Dixon deden onderzoek naar *Woodland burial* in Groot-Brittannië, dat zij definiëren als natuurlijk begraven met een plant of boom als alternatief voor een traditionele grafsteen.⁶⁴⁶ Zij vonden onder andere dat – net als in het Koningin Wilhelminabos – de eik verreweg favoriet is bij de keuze voor een boom, gevolgd door lijsterbes, zilveren berk en kersenboom.

Ook hebben Clayden en Dixon de redenen in kaart gebracht waarom mensen kiezen voor een natuurlijke begrafenis. Het gaat hier om mensen die hier zelf vóór hun dood voor hebben gekozen. Deze mensen kregen stellingen voorgelegd waarbij men kon aangeven in hoeverre men hiermee eens was. Hieruit blijkt dat 100% van de respondenten het eens is met de stelling: ‘ik vind het een mooi idee dat een levend gedenkteken doorgroeit na mijn dood’. 89% is het eens met de stelling dat een bos een prettigere plek voor familie en vrienden is om te bezoeken dan de traditionele kerkhoven. De overige 11% is het hier niet mee eens, maar ook niet oneens. 82% vindt dat natuurlijk begraven voor een meer therapeutische omgeving zorgt die helpt het rouwproces te vergemakkelijken. Wederom is de rest (18%) het hier niet mee eens, maar ook niet oneens. 69% is het eens met de stelling dat het prettig idee is om uiteindelijk een deel te zijn van een collectief monument waarin je eigen identiteit verloren gaat. De rest van de respondenten is hier niet mee eens, maar ook niet oneens. Wanneer men kijkt naar de motivatie voor nabestaanden om een boom op het graf te laten planten, dan zien we dat de belangrijkste reden is om de boom te zien groeien en veranderen (91% mee eens), daarna volgen: een unieke viering van het individuele leven (89%), de plek te personaliseren (81%), om focus te verschaffen (81%), de plek van het graf markeren (77%), aanwezigheid van de dierbare door de boom (73%) en het kunnen verzorgen van de boom (67%). Ook dit zijn redenen aangedragen door de onderzoekers, de respondenten geven aan in hoeverre ze het hiermee eens zijn.⁶⁴⁷

Het planten van bomen na een crematie komt ook voor in Groot-Brittannië: in het *Lake District National Park* in noordwest Engeland bestaat de mogelijkheid om een boom te planten na een crematie en zo een plek te creëren die men kan bezoeken

⁶⁴³ www.uitvaartcompas.nl/themes/april2005/main.php?sub=natuurlijk; www.terebinth.nl/graven_op_internet/Graven%20op%20internet%207.htm, beide geraadpleegd 15-09-2008.

⁶⁴⁴ Diana ligt begraven op een eilandje in de grote vijver van Althorp, een landgoed in Engeland, eigendom van de familie Spencer.

⁶⁴⁵ www.uitvaartcompas.nl/themes/april2005/main.php?sub=natuurlijk, geraadpleegd 15-09-2008.

⁶⁴⁶ CLAYDEN & DIXON: ‘Woodland burial’.

⁶⁴⁷ CLAYDEN & DIXON: ‘Woodland burial’.

na de dood van een dierbare.⁶⁴⁸ Er wordt een plaquette bij de boom geplaatst met een persoonlijke boodschap. Ook ontvangt men een certificaat. De as kan bij de boom worden verstrooid of begraven. Men heeft de keuze uit vijf boomsoorten, waarvan de Engelse eik het meest wordt gekozen omdat het 'een grootse boom is die eeuwen kan leven' en omdat men in deze boom vaak dezelfde kwaliteiten ziet als in de overleden dierbare.⁶⁴⁹ Dit laatste is eveneens een motivatie voor de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag om voor een bepaalde boomsoort te kiezen. Hier zal ik later op terugkomen.

Tussentijdse balans

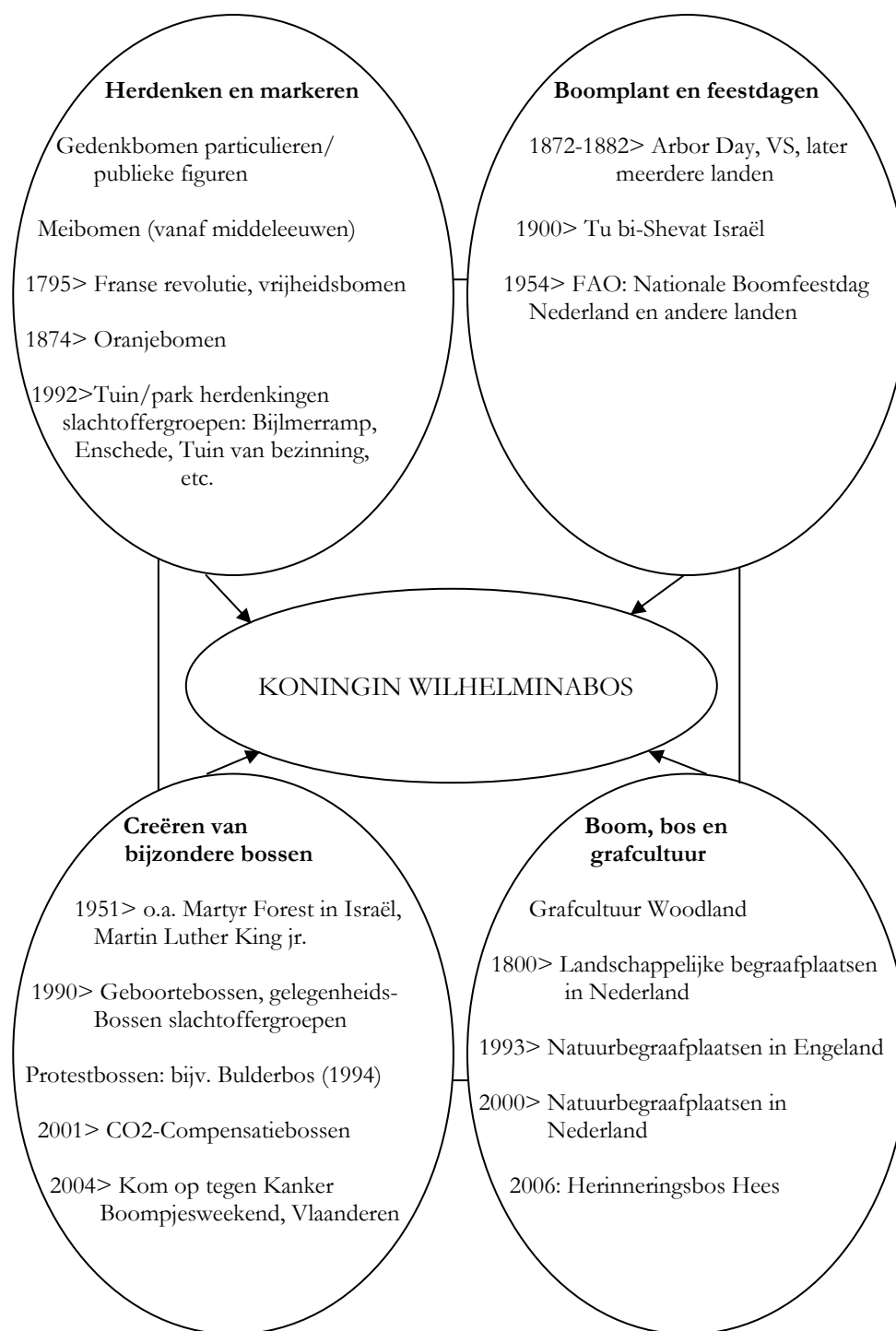
Volgens de jury van de *Funeral Award* (een prijs voor mensen die zich 'op een bijzondere manier hebben ingespannen om het funerair gebeuren te verbeteren'), die Stichting Nationale Boomfeestdag in 2007 won voor het Koningin Wilhelminabos, is 'een soortgelijk bos uniek in de wereld'.⁶⁵⁰ Zoals in de bovenstaande beschrijvingen is aangetoond, past het Koningin Wilhelminabos met de Bomen voor het leven-dag echter in een algemeen (internationaal) kader van symboliek van boom en bos. De hierboven genoemde clusters, die overigens onderling overlap kennen, komen als het ware samen in het Koningin Wilhelminabos: herdenken en markeren, boomplant- en feestdagen, het creëren van bijzondere bossen en boom, bos en grafcultuur. Er is hier sprake van een onderling verband én van onderlinge beïnvloeding.

Het planten van bomen is, zoals ik liet zien, een zeer algemeen en basaal ritueel. Er is hier sprake van een algemeen religieus ritueel, van een algemene sacraliteit. Door het gebruik van basale symbolen die iedereen aanspreken, wordt er niet direct naar een bepaalde religieuze stroming verwezen. De Bomen voor het leven-dag is verbonden met het populariseren van de herdenking, een fenomeen dat ook als algemene tendens in onze cultuur zichtbaar is. Deze herdenkingen manifesteren zich in de openbare ruimte. Ook de hedendaagse natuurbeleving raakt hieraan, met de uitgebreide aandacht voor boom en natuur in boekhandel en op internet. De hedendaagse grafcultuur, zoals we die zagen met begraafplaatsen als parken en natuurlijke begrafenissen in het bos, is verbonden met het herdenkingsritueel in het Koningin Wilhelminabos, net als de asverstrooiingen in de natuur. Ook het algemene eco-bewustzijn en zorg voor het milieu raakt hieraan.

⁶⁴⁸ www.lakelandforesters.co.uk, geraadpleegd 18-09-2008.

⁶⁴⁹ Ibid.

⁶⁵⁰ www.funeralawards.com/winnaars07.htm, geraadpleegd 24-10-2008.

Figuur 5: Schematische situering van het Koningin Wilhelminabos in tijd en plaats

Het Koningin Wilhelminabos nader gezien

Vandaag plant ik een boom
 die hopelijk generaties aan zich voorbij ziet komen
 Een boom waarvan de wortels het aardse bestaan vasthouden
 Zoals jij je ook hebt vastgehouden
 een boom met takken die reiken naar de hemel
 waar jij je rust hebt mogen vinden.⁶⁵¹

‘De naam van de Bomen voor het leven-dag verwijst naar het idee dat niet de afzonderlijke boom, maar het bos als geheel symbool staat voor het leven dat doorgaat en waarin de overledenen hun plaats behouden’, staat te lezen op de website van het Koningin Wilhelminabos.⁶⁵² Ook in ander opzicht gaat het om Bomen voor het leven: KWF Kankerbestrijding krijgt per verkochte boom een gedeelte van het bedrag ten behoeve van onderzoek naar nieuwe behandelmogelijkheden.⁶⁵³

Het ontwerp en de bomen

Bij het ontwerp van het Koningin Wilhelminabos is bepaald dat het een herkenbaar bos moet worden, waar ruimte is voor rust en bezinning en waar bomen een symbolische betekenis hebben. De thema’s zijn leven, kringloop en natuur. Er is gekozen voor een algemene symboliek, niet gekoppeld aan een bepaalde religieuze traditie. Het bos moet als geheel recreatief aantrekkelijk en toegankelijk zijn voor de bezoekers. Om dit te realiseren is als centrale gedachte in het bos het thema van de levenscirkel gekozen. Het ontwerp van het bos komt nader aan de orde in hoofdstuk 8.⁶⁵⁴ Hier zal ik alleen het ontwerp van de centrale gedenkplek bespreken.

De gedenkplek is opgebouwd uit cirkels. Volgens initiatiefnemer en ontwerper Peter Derksen staat een cirkel voor eenheid, voor samenwerking en is de verbintenis tussen hemel en aarde ook een cirkel. Vandaar dat er bij de gedenkplek twaalf bomen (bollindes) in een open cirkel staan. De cirkel van bomen is open, onderbroken, als symbool dat er een persoon uit het leven van de bezoekers verdwenen is en met wie het directe contact verbroken is. Het getal twaalf verwijst volgens Derksen onder andere naar de twaalf sterren van de Europese vlag, aangezien de natuur grensoverschrijdend is. Peter Derksen heeft een katholieke achtergrond en hij refereert hieraan als hij vertelt dat in ‘de hele mythologie’ het getal twaalf belangrijk is en het bijvoorbeeld kan verwijzen naar de twaalf apostelen. Wanneer hij het naar eigen zeggen ‘naar de mens toe vertaalt’, staat het getal ook voor de maanden in een jaar, de sterrenbeelden in de dierenriem en de twaalf provinciën. Nog meer

⁶⁵¹ ‘Vandaag plant ik een boom’: gedicht van Sinja Kuipers, voorgedragen op de Bomen voor het leven-dag van 2003, www.wilhelminabos.nl/gedichten_2003.html, geraadpleegd 25-08-2008.

⁶⁵² www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag.html, geraadpleegd 17-09-2008.

⁶⁵³ In 2009 is de prijs voor deelname aan de Bomen voor het leven-dag verhoogd naar 75 euro en krijgt KWF Kankerbestrijding 15 euro per boom. www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag.html, geraadpleegd 24-09-2009.

⁶⁵⁴ Zie hiervoor ook de scriptie *In het bos voor 't leven*. C. van de Bles en L. Hollander, in het kader van opleiding Tuin- en Landschapsinrichting, Internationale agrarische Hogeschool Larenstein te Velp (2000).

symboolwaarde krijgen de twaalf bollindes, geplant in 2000, met hun alternatieve naam, de zogenoemde millenniumbomen. In de opening die de cirkel liet, staat een moeraseik. Deze boom herstelt de complete ronding van de cirkel, en symboliseert de verbinding tussen hemel en aarde voor mensen die zijn overleden aan kanker. Eveneens staat deze boom symbool voor alle blijvende herinneringen aan de overledenen die de cirkel toch weer sluitend maken. Deze moeraseik is geplant door de *Contactgroep Nabestaanden Kankerpatiënten* namens alle nabestaanden. Het bos rondom de gedenkplek symboliseert het leven – het groeit, biedt beschutting, plant zich voort en sterft ooit weer af, om zo de kans te geven aan een nieuwe generatie bomen. De bomen hebben hun wortels in de aarde en de kruin tot in de hemel. Het bos biedt rust en ruimte voor herinneringen, voor vreugde, voor verdriet.⁶⁵⁵

Hieronder zal ik dieper ingaan op de symboolwaardes die de bomen, het bos en de activiteit van het planten in zich herbergen. Ik betrek hierbij de visie van de organisatie en de deelnemers. Hiertoe zal ik de teksten, speeches, gedichten en andere communicatiemiddelen bekijken die de organisatie gebruikt, evenals reacties van de deelnemers en de gesprekken met de mensen van de betrokken organisaties.

Thema's en lijnen

Het planten van de bomen wordt door de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag hoog gewaardeerd: uit een enquête van KWF Kankerbestrijding onder deelnemers in 2005 blijkt dat het planten gewaardeerd wordt met een 8,8, gebaseerd op antwoorden van 225 deelnemers.⁶⁵⁶ Dit is allerm minst opmerkelijk te noemen: de deelnemers hebben zich actief moeten inschrijven en komen speciaal om een boom te planten. De redenen waarom mensen een boom willen planten in het Koningin Wilhelminabos voor hun overleden dierbare variëren. De een zoekt een blijvende herinnering, de ander doet het omdat de dierbare dat wilde. Er zijn verschillende thema's en lijnen te ontdekken. Ze worden hieronder gepresenteerd, geïllustreerd door teksten van deelnemers en organisatie, gedichten, folders en de website.

Het doorgeven van het leven

Uit de antwoorden van de deelnemers blijkt dat een van de voornaamste redenen om een boom te planten de symboliek van het doorgeven van leven is: de dierbare leeft, weliswaar in een andere vorm, door in de boom en in het bos. Het leven gaat, letterlijk, door en de herinneringen blijven levend. Dit is een thema dat de organisatie aanreikt: het bos staat symbool voor de kringloop van het leven die zichzelf steeds weer herhaalt. Een boom en het bos zijn een teken van hoop en leven, waarin de dierbare voortleeft. Cora Honing zegt in haar toespraak in 2006 over bomen:

(...) Samen planten we straks ook bomen. Teken van hoop en leven. Van een lente die weer aan zal breken. Alle duizenden unieke bomen hier, weten zich omringd en

⁶⁵⁵ Infomap KWF Kankerbestrijding, 2006.

⁶⁵⁶ Dit is de enquête waarnaar eerder is verwezen, onder andere in hoofdstuk 1.

beschermd door andere bomen. Zo vormen ze samen een bos. Een bos waarin uw dierbare voortleeft.⁶⁵⁷

De algemeen directeur van KWF Kankerbestrijding, Ton Hanselaar, schrijft in een folder van het Koningin Wilhelminabos (2006) over de symboliek van het planten van bomen:

Vandaag planten we bomen. Levend, zoals we de dierbare herinneringen willen blijven houden. De bomen staan symbool voor hoop en nieuwe moed. Want liefdevolle gedachten aan de mensen die we hier gedenken, geven ons ook de kracht om verder te gaan. Hier in het Wilhelminabos vinden we een plek van verbondenheid. Een eremonument voor mensen die aan kanker zijn overleden. Laten we hen vandaag eren, door hun namen te onthullen, door bomen van hoop te planten.

En ook de deelnemers noemen dit thema:

Mijn vader leeft op die manier een beetje door, mijn vader hield van de natuur en ik denk dat hij er trots op zou zijn dat zijn naam genoemd wordt in een bos. (2007)

Ik vind de symboliek mooi: het leven dat van een groeiende boom uitgaat. (2007)

(...) We hebben gisteren een stuk 'leven' geplant, die de herinneringen aan de gestorvenen levend zal houden. Deze bijdrage aan het leven, maakte ons lichtelijk opgewonden en blij. Een boom leeft nu eenmaal meer dan een kille grafzerk. (2006)

Uit het eerder aangehaalde onderzoek van Clayden en Dixon bleek dat het doorgeven van leven eveneens een belangrijk thema is voor de respondenten in hun sample: alle door hen bevraagde personen die gekozen hebben voor een natuurlijke begrafenis vinden het een mooi idee dat een levend gedenkteken doorgroeit na hun dood.

Het creëren van een herdenkingsplek

Veel deelnemers geven aan dat ze behoefte hebben aan een plek om hun dierbare te kunnen gedenken, een plek die ze missen omdat de as van de overleden persoon ergens verstrooid is, omdat diegene in het buitenland is begraven, omdat er geen graf meer is of omdat men niets heeft met een graf. Men zoekt een (andere) plek en vindt die in het Koningin Wilhelminabos: in de gedenkplek met de glazen panelen met gegraveerde namen en/of in het geplante boompje.

Om toch een plek te hebben waar we haar kunnen gedenken. (2007)

Ik had de behoefte aan een gedenkplek, wilde haar op deze wijze eren. (2007)

Mijn moeder is gecremeerd, haar as verstrooid, ik had dus nooit een plekje waar ik haar kon herdenken, nu kan ik dit dus bij deze boom doen. (2007)

⁶⁵⁷ www.wilhelminabos.nl/2006toespraakCora.pdf, geraadpleegd 23-10-2008.

Dit thema komt eveneens aan de orde in het volgende onderdeel van praktijken: voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos (paragraaf 6.7).

Eeuwigheid

Ook zoekt men ‘eeuwigheid’: de tijdelijkheid en vergankelijkheid van het leven van de dierbare maakt plaats voor een tastbare, blijvende herinnering aan de overledene. De persoon wordt ‘vereeuwigd’. Het gaat hier niet alleen om de boom die meerdere generaties zal overleven, maar ook om de naam op de glasplaat, zoals ik eerder liet zien. In de toespraken en teksten wordt het Koningin Wilhelminabos een ‘monument voor de eeuwigheid’ genoemd.

Mijn moeder vond het een heel fijn idee. Verder vond ik het een mooi idee. De wortels in de aarde en de takken reikend naar de hemel. Het is fijn om de naam van mijn zus ook ‘vereeuwigd’ (op de glasplaat) te zien (2007)

Hemel-aarde

Het thema hemel en aarde – de boom die met zijn wortels in de aarde staat en met zijn takken naar de hemel wijst, de boom die zorgt voor contact tussen hemel en aarde, tussen overledene en nabestaande – komt voor in zowel de beschrijving van het ontwerp, in toespraken (met name van (ontwerper) Peter Derksen), in gedichten (zowel op het certificaat dat de deelnemers krijgen als in gedichten die voorgedragen of uitgedeeld werden), als in de reacties van deelnemers. Deze symboliek zagen we al eerder bij de beschrijving van boomsymboliek en bomen in religies en culturen. Omdat dit thema zo duidelijk en bij herhaling wordt aangereikt aan de deelnemers, zou het kunnen zijn dat ze dit overnemen. In zijn toespraak noemt Peter Derksen een boom ‘een symbool van contact tussen hemel (de kroon) en aarde (de wortels)’ Deze symboliek komt eveneens voor in het gedicht dat ik eerder citeerde aan het begin van dit gedeelte ‘het Koningin Wilhelminabos nader bezien’ en dat in 2003 tijdens de Bomen voor het leven-dag is voorgedragen. Een gedicht op een van de kaarten die de deelnemers na afloop krijgen uitgereikt, handelt over hetzelfde thema.

De boom verbindt in weer en wind
de wereld met de wolken
om met zijn takken onze groet
naar boven te vertolken
waar zij, door ons zo teer bemind,
het hemelrijk bevolken...⁶⁵⁸

Deze symboliek spreekt de deelnemers aan:

Als ‘blijvende’ herinnering aan mijn partner; na haar dood gaat iets groeien met wortels in de aarde en takken die steeds hoger reiken naar de hemel. Een symbolische verbinding tussen hemel en aarde. Ook het feit dat haar naam nu ergens

⁶⁵⁸ Gedicht van Peter de Vos, ex-medewerker Stichting Nationale Boomfeestdag, op het certificaat dat de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag krijgen wanneer er een boom is geplant.

vermeld staat vind ik belangrijk. Mijn partner is gecremeerd en de as is verstrooid, zodat er geen grafsteen is. (2007)

Personificatie

Zoals we gezien hebben kunnen de deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag kiezen uit verschillende boomsoorten om te planten. De boom die het meest gevraagd wordt is de eik, aldus Theo Wezenberg, boswachter in het Koningin Wilhelminabos. De boswachters zorgen er echter zelf voor dat er toch een gemengde opstand ontstaat door ook andere bomen in het assortiment op te nemen. Zouden ze het aan de mensen zelf overlaten dan ontstond er een eikenopstand.⁶⁵⁹ Zoals ik al eerder aangaf is de beuk samen met de eik de populairste boom in het Koningin Wilhelminabos. Twee belangrijke thema's spelen een rol bij de keuze voor de boomsoort. Ten eerste is er sprake van identificatie met de (karakter)eigenschappen van de overleden dierbare. De eigenschappen die worden toegekend aan de boomsoort worden gezien als in overeenstemming met die van de overledene. De boom staat zo letterlijk symbool voor de overledene en diens karakter- of lichamelijke eigenschappen.⁶⁶⁰ Welke eigenschappen men aan de boom toeschrijft blijkt uit opmerkingen van de deelnemers. Men kiest bijvoorbeeld voor een eik omdat deze groot en sterk is. Een deelnemer licht de keuze voor de eik toe:

Associatie met kracht, ouderdom, wijsheid. (2007)

Een tweede thema vormt de associatie met het leven van de overledene. De keuze wordt dan bepaald doordat de overledene hield van een bepaalde boomsoort of deze bijvoorbeeld in de tuin had staan. In sommige gevallen zijn er verhalen over een specifieke boom die een rol in het leven van de overledene en de nabestaande(n) gespeeld heeft:

Eerlijk gezegd was er niet veel keus meer maar in de tuin hebben wij een beukenhaag, vandaar. (2007)

Mijn man hield van beuken. (2007)

In onze woonomgeving is veel beukenbos. Wij hebben er altijd veel gewandeld en erg van deze prachtige bomen genoten. Een beuk reikt hoog en kan erg oud worden. (2007)

Wij hebben de eik gekozen. Toen we bij het te beplanten gedeelte aankwamen wisten we nog niet dat ze (naar later bleek) vijf soorten bomen hadden... tegen elkaar zeiden we als ze een eik hebben dan 'nemen' we die. En ja die hadden ze. Het kwam gewoon spontaan in me op en mijn gedachten gingen uit naar een 'prachtige, oude eik' waar je heerlijk vertrouwd onder kunt schuilen. Op een of andere manier als ik

⁶⁵⁹ E-mail Theo Wezenberg, 17-01-2008.

⁶⁶⁰ In het eerder genoemde *Lake District National Park* in Engeland wordt eveneens vaak voor een boom, in dit geval voor een eik, gekozen omdat men hierin dezelfde kwaliteiten ziet als in de overleden dierbare. www.lakelandforesters.co.uk, geraadpleegd 18-09-2008.

een eik zie, wat op zich al een prachtige boom is, straalt er altijd heel veel rust en kracht vanaf en dat vond ik wel een mooie gedachte... Om zo'n boom als symbool voor mijn schoonvader te planten zodat als we de gedenkplek daar gaan bezoeken ook die energie, rust en kracht te voelen. Dat doet me dan heel erg denken aan mijn schoonvader want dat gevoel had ik ook altijd bij hem... (2007)

Een stoere boom voor een stoere man. (2006)

Omdat mijn man ook zo sterk was als een eik en niet gauw zijn 'blad' verloor bij het eerste zuchtje wind! (2006)

De eik is een sterke boom die langzaam groeit. Heeft een soort van eeuwigheidswaarde. Dat heeft mijn overleden vrouw ook. (2006)

Stevige sterke boom en mijn moeder was tot het laatste moment ook sterk. (2007)

Ik vind dat van deze boom [een beuk] kracht uitgaat. Mijn vriendin is meer dan 45 jaar ziek geweest en heeft, ondanks grote fysieke beperkingen, altijd optimistisch en krachtig in het leven gestaan. (2007)

Opvallend is dat de identificatie met de overledene een enkele keer verder gaat dan de boomsoort: een dame die in juli 2006 in het Koningin Wilhelminabos loopt en twee jaar eerder een boompje voor haar man heeft geplant, herkent zelfs eigenschappen in het specifieke exemplaar dat ze geplant heeft:

Het boompje dat voor hem is geplant is een eik. Nu hangen er twee eikels aan, aan de andere eikenboompjes hangen er geen. Dat is typisch mijn man, altijd tegen de draad in.

Hoewel deze citaten slechts verwijzen naar de twee populairste bomen in het Koningin Wilhelminabos, spelen deze thema's bij andere boomsoorten eveneens een rol. Het komt zelden voor dat het deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag niet uitmaakt welke boom ze planten:

Wij hebben niet bewust een boom gekozen, omdat dat voor ons niet belangrijk was. (2007)

Wel komt het voor dat mensen achteraf zeiden dat ze niet wisten dat er keuze was tussen de verschillende soorten of dat hun eerste keus niet meer te verkrijgen was. Bij hen spelen deze thema's vanzelfsprekend dan ook geen rol. Ook spelen soms andere, meer praktische, redenen een rol:

Doordat er aan dit boompje wat blaadjes zaten was het de minst iele soort. Aangezien wij een naamplaatje bij de boom wilden zetten kwam dit het beste tot zijn recht bij deze beuk dan bij een andere, ielere boomsoort. (2007)

Voordat de deelnemers tijdens de Bomen voor het leven-dag weer naar de bussen gaan om teruggebracht te worden naar de parkeerplaats of het treinstation, krijgen ze een setje ansichtkaarten. Hierop staan gedichten. Tijdens eerdere edities van deze herdenkingsdag werden gedichten voorgedragen tijdens het herdenkingsprogramma.

Afgestorven bomen

de bomen
volop in bloei
wuiven de takken
alles volop groen
één boom
staat er
prachtig
zichzelf te wezen
ontdaan
van al het groen
hij wuift niet alleen
hij buigt
als groet⁶⁶¹

Hoewel het uit bovenstaande tekst niet direct duidelijk is en ik me aan interpretatie zal moeten wagen, zou men dit gedicht als een personificatie kunnen zien: één boom staat in het bos, ontdaan van het groen, als ware hij kaal van de behandeling tegen kanker. Via de boom groet de overledene de nabestaande. Hetzelfde geldt voor onderstaand gedicht: een verslagen, gevelde boom, eens gezond en sterk, als de dierbare die de strijd tegen kanker heeft verloren.

Een boom

Een boom om te schuilen
voor storm, verdriet...
het bladerdak dicht,
regen raakt je niet,
niemand ziet je huilen.

Een boom, temperend het licht
van de felle zon.
Elk jaargetij in kleur,
een warm gezicht:
een boom die overwon.

⁶⁶¹ Gedicht van Harry Wanders, uitgedeeld op ansichtkaarten tijdens Bomen voor het leven-dag 2007, www.wilhelminabos.nl/gedichten_2007.html, geraadpleegd 23-10-2008.

Hij is niet meer, de boom
 verslagen, geveld
 zijn wortels ankeren in de grond,
 doen denken
 aan de held
 die hier eens stond
 en laten ons weten
 wie hij was...

zodat wij niet vergeten!⁶⁶²

Eenmaal is er een tekst waar bomen juist geïdentificeerd worden met nabestaanden en het omgaan met hun verlies. In de folder van 2006 van het Koningin Wilhelminabos voor de deelnemers staat een tekst van Evert Landwaard uit het boek *Leren leven met verliezen: hoe doe je dat?*⁶⁶³ Deze tekst is eveneens voorgedragen tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2001:

Drie bomen

Gisteren was ik in het bos.
 Op zoek naar drie bomen, drie bomen die ik gekend had.
 Drie bomen die alle drie een tak hadden verloren.
 Drie bomen die daar alle drie op een andere manier mee omgegaan waren.
 Gisteren.
 Vandaag heb ik ze gevonden.

De eerste boom was gaan rouwen om zijn verlies en zei ieder jaar als de zon hem uitnodigde om te gaan groeien: 'dat kan ik niet want ik mis een tak'.
 De tweede boom was geschrokken van de pijn en had maar snel besloten om het verlies te vergeten.
 De derde boom was ook geschrokken van de pijn.
 Had gerouwd om het verlies. En het eerste voorjaar dat de zon hem uitnodigde te groeien had hij gezegd: 'dit jaar niet'.
 Maar de zon kwam het jaar daarop terug. Nu zei de boom: 'ja zon, verwarm mij opdat ik mijn wond kan verwarmen. Ziet u mijn wond heeft warmte nodig, omdat hij weet dat hij erbij hoort'.
 En het derde jaar dat de zon terugkwam sprak de boom: 'ja zon, laat mij groeien want er is nog zoveel te groeien'.

Na wat zoeken vond ik de drie bomen, of eigenlijk twee.

⁶⁶² Gedicht van Lammy Vriesinga, voorgedragen tijdens de Bomen voor het leven-dag 2002, www.wilhelminabos.nl/gedichten_2002.html, geraadpleegd 23-10-2008.

⁶⁶³ M. DE BRUIJN: *Leren leven met verliezen: hoe doe je dat?* (Dordrecht 1996).

De eerste boom was klein gebleven. De plaats van de wond was duidelijk te zien, het was het hoogste punt van de boom.

De tweede boom was geen boom meer. Een voorjaarsstorm had hem doen omwaaien. De plek van de wond moest ik zoeken. Achter een heleboel bladeren vond ik hem.

De derde boom was het moeilijkst te vinden, want ik had niet verwacht dat hij zo groot en sterk was geworden. Maar gelukkig kon ik hem herkennen aan de dichtgegroeide wond die vol trots in het zonlicht stond.

Verhouding boom-bos/individu-collectief

Als laatste wil ik wijzen op de verhouding boom/bos en individu/collectief. Er is een zekere discrepantie tussen de invulling van de organisatie en de meerderheid van de deelnemers: voor de deelnemers is het niet het collectieve bos, maar de individuele boom die staat voor het individuele leven van de overledene dat doorgaat. Dit blijkt onder andere uit de manier waarop de boom gemarkeerd wordt, waarop ik hierna dieper in zal gaan. De organisatie probeert de deelnemers hierin te sturen, zo staat op de website van het Koningin Wilhelminabos te lezen over de boom die men plant:

Deze 'Boom voor het leven' wordt onderdeel van het natuurlijke proces dat het Koningin Wilhelminabos doormaakt. Niet de afzonderlijke boom, maar het bos als geheel staat daarom symbool voor het leven dat doorgaat en waarin onze overleden dierbaren hun plaats behouden.⁶⁶⁴

In een brief van Peter Derksen aan de deelnemers staat het volgende:

(...) Uiteindelijk zullen de bomen, die door nabestaanden in de loop der jaren zijn geplant en nog geplant zullen worden niet meer apart te herkennen zijn: zij zullen opgaan in een prachtig bos. Het mooie is dat dit bos met de namen op de glaspanelen 'HET monument' gaat vormen voor onze dierbaren, die aan deze ziekte zijn overleden. Een monument voor de eeuwigheid!⁶⁶⁵

Het verschil in opvatting over het bos kan tot problemen leiden. De organisatie probeert duidelijk te communiceren naar de deelnemers hoe ze dit bos beheert. Hierbij staat het belang van het gehele bos voorop, en niet van de individuele boompjes. Zo staat te lezen in een folder van het Koningin Wilhelminabos:

Staatsbosbeheer beheert, met behulp van vrijwilligers, het Koningin Wilhelminabos overeenkomstig de landelijke richtlijnen. Dit houdt in dat bij de aanleg veel jonge bomen geplant worden. Bij de verdere uitgroei van het bos zal een aantal van deze bomen verloren gaan. Over enkele tientallen jaren vormen de resterende bomen samen met de struiken en kruiden een bos met een gesloten kringloop die symbool

⁶⁶⁴ www.wilhelminabos.nl/bomenvoorhetlevendag.html, geraadpleegd 25-08-2008.

⁶⁶⁵ Brief september 2006 van Peter Derksen, Stichting Nationale Boomfeestdag.

staat voor de kringloop van het leven. Het is dan de naam op de Gedenkplek die de herinnering levend houdt, niet de door u geplante boom.⁶⁶⁶

In zijn speech tijdens de Bomen voor het leven-dag legt Peter Derksen de bedoeling van het bos ook nog eens uit aan de deelnemers.

Ik ben al eerder ingaan op de rol van de namen op de glaspanelen, die de organisatie herhaaldelijk naar voren schuift als de ‘echte’ monumenten, in de hoop dat de deelnemers zich meer op de naam richten dan op het individuele boompje. Dit lijkt echter over het algemeen niet te lukken: bij het planten telt men de boompjes en de rijen om het boompje later terug te kunnen vinden, markeert het met allerlei persoonlijke voorwerpen⁶⁶⁷ en er komen steeds weer klachten binnen wanneer de bramen, het gras en andere planten zo gegroeid zijn dan men niet meer bij *zijn* of *haar* boompje kan komen.

Ik bezoek jaarlijks de boom die door mij geplant is ter nagedachtenis aan mijn echtgenote. Het wordt steeds moeilijker de plek te bereiken, doordat alles volkomen verwilderd is. Ik ben 76 jaar. Misschien kunt u eens contact opnemen met Staatsbosbeheer, sommige plekken zijn levensgevaarlijk doordat greppels onzichtbaar zijn geworden. (2003)

Wanneer deelnemers later terugkomen in het bos, bezoeken ze behalve de gedenkplek ook hun boompje, waar ze regelmatig nog wat neerleggen.

Tot slot

Het planten van bomen in het Koningin Wilhelminabos staat niet op zichzelf: het past binnen een brede traditie van het planten van bomen als markering en herdenking, zowel nationaal als internationaal. Het heeft meerdere belangrijke referenties, waarvan ik liet zien dat de genoemde clusters samenkomen in het Koningin Wilhelminabos. Met name het cluster ‘boomplant- en feestdagen’ en het cluster ‘creëren van bijzondere bossen’ zijn direct en sterk verbonden met de Bomen voor het leven-dag. Ook heb ik in dit laatste gedeelte laten zien dat er door de organisatie een bepaalde algemene symboliek, een bepaalde opvatting over de bomen en het bos wordt aangereikt, die we veelal bij de deelnemers terugzien. De thema’s die uit het materiaal naar voren komen, lijken te passen binnen een algemene symboliek in religies en culturen, met name het symbool van leven en de verbinding tussen hemel en aarde. Verschillende thema’s zien we eveneens in internationale voorbeelden van herdenkingsbomen en bossen naar voren komen: een boom is behalve een symbool van (de kringloop van het) leven en van de verbinding tussen hemel en aarde, eveneens een teken van hoop en moed.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ Folder Koningin Wilhelminabos voor deelnemers. In de folder van 2006 wordt geen melding gedaan van boompjes die verloren zullen gaan.

⁶⁶⁷ Zie hiervoor paragraaf 6.7 over voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos.

⁶⁶⁸ Zie voor de symboliek van (de kringloop van) het leven bijvoorbeeld ook T. QUARTIER: ‘Voorbij de dood? Rituele stervensbegeleiding in het ziekenhuis’, in: E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 59-74, p. 69.

6.7. Voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos

Sommige mensen noemen het bizar, andere vinden het prachtig met allemaal lampjes en lichtjes en lantaarntjes en bloemetjes en steentjes bij de bomen.⁶⁶⁹

Witte chocolade en drop bij een glasplaat.

Mei 2006

Het is inmiddels een bekend verschijnsel: de veelkleurige verzameling van bloemen, kaarsjes, beeldjes, knuffels, briefjes en foto's die worden achtergelaten door nabestaanden of anderen die zich betrokken voelen bij bermmonumentjes langs de kant van de weg of bij tijdelijke monumenten naar aanleiding van een tragische dood. Opvallend is dat het altijd dezelfde soort voorwerpen zijn die bij dergelijke gelegenheden worden neergelegd. Ook in het Koningin Wilhelminabos worden bij de boompjes en de glasplaten soortgelijke voorwerpen achtergelaten, soms aangevuld met persoonlijke voorwerpen die naar de overledene verwijzen. Bij het net geplante boompje worden niet alleen objecten neergelegd, maar ook aan de boom gehangen –

⁶⁶⁹ Gesprek met Thea Willemsen 01-02-2007.

de bovenstaande opsomming wordt aangevuld met sleutelhangers, lintjes, kunststof vlinders, kettinkjes en naambordjes. Bij de glasplaten worden vooral bloemen achtergelaten, maar ook beeldjes, stenen met een tekst erop, briefjes, knuffels en zelfs voedsel: bij één glasplaat trof ik chocolade en drop aan. Op de glasplaat zelf wordt soms een stickertje of een bloem geplakt bij de naam van de desbetreffende dierbare.

Materiële cultuur speelt een grote rol in rituelen rondom de dood. Te denken valt bijvoorbeeld aan doodskisten, urnen, grafstenen, foto's van de overledene, rouwkleding en grafgiften.⁶⁷⁰ Bloemenkransen en boeketten zijn typisch voor christelijke uitvaarten; kleine steentjes ziet men vaak op Joodse begraafplaatsen; giften in de vorm van voedsel en andere items komen voor tijdens Allerzielen ofwel *Día de los Muertos* in Latijns-Amerikaanse culturen; giften om voorouders te eren worden voornamelijk bij Japanse Shinto shrines gezien.⁶⁷¹ Op Nederlandse begraafplaatsen zijn vooral veel vlinders te vinden, maar ook foto's, beeldjes, geliefde speeltjes van kinderen, afbeeldingen van huisdieren, en knuffels. Daarnaast zijn er de briefjes of kaartjes met teksten, gericht aan de overledene. Steeds vaker richten ouders een persoonlijk graf op dat sprekend is voor hun overleden kind. Ouders willen hun kind als kind behouden en brengen dat tot uiting in de inrichting van het graf.⁶⁷²

Het is niet altijd duidelijk wat men precies wil uitdrukken met de voorwerpen op graven, het blijft vaak gissen. Zo vragen Meike Heessels en Eric Venbrux zich af wat er bedoeld wordt met een briefje in een fles dat ze op een graf aantreffen:

Wat hebben de nabestaanden willen uitdrukken met de afgesloten fles die ze met een briefje erin op het graf achterlieten? Enerzijds kunnen we deze verpakking interpreteren als een praktische oplossing om het kwetsbare papier te beschermen tegen de elementen en de nieuwsgierige blikken van buitenstaanders. Anderzijds doet de geste sterk denken aan flessenpost en lijkt het of de nabestaanden met de overledene hebben willen communiceren. Wanneer zo'n fles in het water geworpen wordt, blijft het voor de afzenders hoogst onzeker of de boodschap ergens aankomt en zo ja, bij wie, waar en wanneer. Indien het om een symbolische handeling gaat, waar verwijst het bericht in de fles dan naar: het gevoel dat de overledene op een afstand is komen te staan die maar moeilijk te overbruggen is? En mogelijk de idee – vanuit een breed gedeelde opvatting dat er wel 'iets' na de dood moet zijn – dat de overledene misschien elders, in een andere wereld voortleeft?⁶⁷³

Heessels en Venbrux laten zien dat de betekenis van een voorwerp op een graf niet altijd duidelijk of voor de hand liggend is. Dit geldt ook voor de voorwerpen achtergelaten in het Koningin Wilhelminabos. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat het voor de mensen zelf ook niet echt duidelijk is; misschien laat men wat achter omdat men denkt dat dit zo hoort, zonder dat men er een doordachte reden voor heeft. Het zou gekopieerd gedrag kunnen zijn: op andere dramatische momenten, zoals uitgebreid getoond op televisie en in de krant, worden bloemen, briefjes, knuffels en andere voorwerpen achtergelaten, dus ook hier. In Oklahoma

⁶⁷⁰ E. HALLAM & J. HOCKEY: *Death, memory and material culture* (New York 2001) 129-154.

⁶⁷¹ DOSS: *The emotional life* 14.

⁶⁷² L. DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Leuven 2006) 339-340.

⁶⁷³ HEESSELS & VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood' 135.

City, Oklahoma (VS) werden waarschijnlijk meer dan een miljoen items neergelegd en opgehangen aan de *Memory Fence*, een hek dat de plek afschermdde waar het *Murrah Federal Building* had gestaan en 168 mensen stierven door de *Oklahoma City Bombing* in 1995. Het hek werd bedekt met ‘tekens van herinnering’, zoals knuffels, plastic bloemen, geplastificeerde gedichten, tekeningen, militaire medailles en religieuze memento’s die achtergelaten waren door duizenden bezoekers tussen 1995 en 2000, toen een blijvend monument onthuld werd. Nabestaanden claimden bepaalde delen van het hek en voegden hier persoonlijke eigendommen aan toe: speelgoed, foto’s, babydekentjes en bloemen van het schoolbal. Toeristen die de plek bezochten hadden voorwerpen bij zich die ze voor deze gelegenheid hadden meegenomen, of lieten iets achter dat ze toevallig bij de hand hadden, zoals T-shirts of hoeden waarop ze hun naam zetten, de datum dat ze de plek bezochten en teksten als ‘We remember, we will never forget’.⁶⁷⁴ Toen ik in april 2009 het monument bezocht, stond het hek er nog steeds, als onderdeel van het blijvende monument. Nog steeds hing het hek vol met voorwerpen, van munten tot buskaarten, van schoenen tot een horloge. Mensen lijken hoe dan ook iets achter te willen laten en datgene moet dan vooral iets persoonlijks zijn.

Memory Fence, Oklahoma City Bombing Memorial.

April 2009

In september 1997 vormden naar schatting 15.000 ton bloemen en andere voorwerpen de tijdelijke monumenten die opgericht waren ter herinnering aan prinses Diana bij de Koninklijke paleizen in Londen. In 1999 werden in Littleton, Colorado

⁶⁷⁴ DOSS: *The emotional life* 12-14; EVERETT: *Roadside crosses* 3.

(VS) meer dan 200.000 items achtergelaten bij het enorme monument dat ontstond na de schietpartij op Columbine High School, waarbij vijftien dodelijke slachtoffers vielen. Ook na de aanslagen van 11 september 2001 werden bij verschillende spontaan opgerichte monumenten op vele plekken ter wereld voorwerpen achtergelaten.⁶⁷⁵ Bij het in 1982 opgerichte Vietnam Veterans Memorial in Washington, D.C. (VS) worden nog steeds voorwerpen neergelegd: rozenkransen, foto's, brieven, bloemen, gedichten, stukjes uniform en knuffels.⁶⁷⁶ Ook op graven van bekende mensen, zoals grote dichters of popsterren, worden regelmatig objecten achtergelaten, zoals op het Parijse kerkhof Père Lachaise: (kunst)bloemen, munten, of bij gebrek daaraan knopen, maar ook bierblikjes, sigarettenpeuken en wietzakjes.

Het is gemakkelijk en goedkoop om aan deze materiële herdenkingscultuur deel te nemen. Iedere winkel op de hoek heeft wel de typische en betaalbare voorwerpen die gezien worden bij (tijdelijke) monumenten: bossen bloemen, kleine knuffeltjes, ballonnen, kaarsen, condoleancekaarten en meer. Toch verklaart dit niet waarom deze voorwerpen een belangrijk element zijn geworden van hedendaagse uitingen van publieke rouw. Het blijft de vraag waarom zoveel belang wordt gehecht aan deze materiële offergaven, net als hoe ze geritualiseerd zijn geraakt en niet alleen sociaal geaccepteerd zijn, maar zelfs verwacht worden, in hedendaagse publieke uitingen van rouw.

In het Koningin Wilhelminabos wordt een verscheidenheid aan voorwerpen achtergelaten. Dit is echter niet vanaf het begin de trend geweest: bij de bomen die in het eerste jaar, in 2000, geplant zijn, zijn nauwelijks voorwerpen te zien. Wellicht heeft dit ermee te maken dat de opzet anders was: de deelnemers kochten een buxusboompje en Staatsbosbeheer zou voor elk verkocht boompje een boom planten in het Koningin Wilhelminabos. Het herdenkingsboompje dat de deelnemers zelf gekocht hadden, hadden ze thuis. Het jaar daarna werd de opzet veranderd in de huidige vorm. Vanaf toen werden er regelmatig voorwerpen bij de boompjes achtergelaten en vanaf 2002 werd het een vrij algemeen gebruik.⁶⁷⁷ Zoals ik al liet zien, is het bos hierin niet uniek: we zien dezelfde soort voorwerpen bij (tijdelijke) monumenten en op begraafplaatsen. Het gaat hier om een complex handelingsproces. Ik zal kort een aantal veel voorkomende voorwerpen presenteren, waarna ik verschillende dimensies hiervan zal benoemen.

Voorwerpen: een overzicht

Foto's

Op veel plaatsen in het bos zijn foto's van mensen te vinden – niet zozeer bij de glasplaten, maar wel bij de boompjes. Het gaat hier in bijna alle gevallen om foto's van de overledenen, heel zelden van anderen zoals van de kleinkinderen van een gestorven opa. Verschillende deelnemers reflecteren hierover:

Ik heb een foto achtergelaten ter identificatie en herkenbaarheid: voor wie is de boom gezet. De symbolische koppeling van de boom met de overledene. (2007)

⁶⁷⁵ EVERETT: *Roadside crosses* 2.

⁶⁷⁶ EVERETT: *Roadside crosses* 3.

⁶⁷⁷ Peter Derksen 05-07-2006 en 01-12-2006.

Ik heb een paaltje met de foto van mijn vader en zijn naam bij de boom gezet ter herkenbaarheid. We willen er graag terugkomen en ook voor diegenen die er niet zijn geweest is het mogelijk om deze plek te vinden. (2007)

Een foto samen met nog wat andere voorwerpen achtergelaten bij een net geplant boompje, Bomen voor het leven-dag 2007.

November 2007

Wij hebben een foto van mijn vader met een gedicht bij de boom achtergelaten (van een dichter en niet van mij) om die boom even bijzonder te maken, voor dat moment (wanneer we hem plantten). Ik heb het expres niet geplastificeerd of zo. Dat papier mocht daarna gewoon in de natuur oplossen (door de regen of iets dergelijks). (2007)

Ik heb een foto en wat as bij de boom achtergelaten om toch iets persoonlijks te maken, zodat het echt zijn boom is. (2007)

Dat mensen foto's belangrijk vinden blijkt uit onderzoek van Woodward, waarin hij een opsomming maakt van objecten in huis die het belangrijkste zijn voor mensen. Op nummer drie staan foto's, voorafgegaan door op nummer twee visuele kunst en op nummer één meubilair. Het gaat hier om foto's van familie en dierbaren die herinneringen levend houden, persoonlijke banden bevestigen en die een blijvende aanwezigheid van overleden familieleden suggereren.⁶⁷⁸ Roland Barthes reflecteert in *Camera Lucida* op de relatie tussen fotografie en dood. Het maken van een foto omschrijft hij als een soort balseming.⁶⁷⁹ Foto's kunnen de aanwezigheid van de afwezige oproepen, maar ook de herinnering vervangen. De foto's zelf zijn bovendien tastbaar. Ze mogen dan oneindig reproduceerbaar zijn, hun rituele gebruik geeft ze een aura, schrijft Walter Benjamin.⁶⁸⁰ Ze 'conserveren' niet alleen, maar worden soms ook tot een surrogaat voor de overledene.⁶⁸¹ Ook op begraafplaatsen sieren foto's de graven. Het lijkt erop alsof met de foto op het graf de laatste strijd wordt gestreden om in leven te blijven.⁶⁸² Vanaf de negentiende eeuw zien we foto's op graven, vaak zijn dit geëmailleerde foto's. Maar ook op bidprentjes en op of bij de kist zelf zien we een foto van de overledene. Zoals blijkt uit bovenstaande reacties van deelnemers, worden de foto's in het Koningin Wilhelminabos vooral gebruikt ter markering en toe-eigening.

Vlinders

Wij hebben de naam geregen van kraaltjes en vlindertjes achtergelaten, zodat je hem gemakkelijk terugvindt en het symboliseert het leven. (2007)

Op een takje heb ik een vlindertje op een knijpertje vastgemaakt. (...) Een vlinder is het symbool van vergankelijkheid. Bovendien had zij mij beloofd om in de zomer van 2006 vlinders te sturen in onze tuin. Ik geloof eigenlijk niet zo in deze dingen maar tot mijn verbazing hebben die zomer vijf verschillende gekleurde vlinders regelmatig mijn tuin bezocht. Heel bijzonder! (2007)

Ik heb uit erbetoon een vlinder en een kleine lantaarn achtergelaten bij het boompje. Haar zelfgekozen symbool is een vlinder, vandaar. Het lantaarntje als bron van eeuwig lichtpunt. (2007)

Er zijn relatief veel (kunststof/papieren) vlinders in het Koningin Wilhelminabos te vinden, bij de boompjes en bij de perkjes bij de glasplaten. Ook op begraafplaatsen en herdenkingsplekken bij crematoria zijn ze een regelmatig terugkerend fenomeen. Hoewel soms de link wordt gelegd met christelijke symboliek, lijkt de vlinder als

⁶⁷⁸ I. WOODWARD: *Understanding material culture* (London 2007), 146.

⁶⁷⁹ R. BARTHES: *Camera Lucida: reflections on photography* (New York 1981) 14.

⁶⁸⁰ W. BENJAMIN: *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* (Nijmegen 1985) 20-21.

⁶⁸¹ HEESSELS & VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood' 138-139.

⁶⁸² L. DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* (Leuven 2006) 394.

symbool juist veelvuldig bij niet-kerkelijken gebruikt te worden. De vlinder verbeeldt in de drie stadia van haar bestaan als rups, pop en vlinder, achtereenvolgens leven, dood en opstanding. In de iconografie is een vlinder die uit de pop kruipt het symbool van de ziel die het lichaam verlaat.⁶⁸³ Vlinders zijn verheven tot symbolen van onsterfelijkheid en daarmee tot symbolen van hoop. Tegelijkertijd is de vlinder erg kwetsbaar, net als het leven.

Een net geplant boompje met daaraan vlinders vastgemaakt. Bomen voor het leven-dag 2006. November 2006

⁶⁸³ J. HALL: *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1992) 361-362.

Briefjes en tekeningen

Wij hebben onder andere tekeningen van de kleinkinderen achtergelaten. (2007)

Naast een foto van mijn vader heb ik een gedicht bij de boom achtergelaten. (2007)

Een briefje met een gedicht tussen de bloemen bij een glasplaat. Bomen voor het leven-dag 2007. November 2007

Briefjes en tekeningen zijn vaak specifiek voor één persoon bedoeld en zeggen iets persoonlijks. Regelmatig drukken ze behalve verdriet, troost en medeleven een zekere hoop uit, een stamelende poging om met eigen taal en creativiteit iets door of mee te geven aan de onbekende 'overkant'. Los van de bevrijdende werking die het voor een kind kan hebben iets van zichzelf af te tekenen of te schrijven is ook een onhandig briefje of een tekening vaak een poging iets te overbruggen, een reikend gebaar boven het zwarte gat.⁶⁸⁴ Handgeschreven briefjes, condoleancekaarten en gedichten geven een stem aan de mensen die geraakt zijn door verdriet en suggereren een persoonlijke conversatie met – en soms ook bekentenissen aan – de overledenen.⁶⁸⁵ In het Koningin Wilhelminabos liggen deze briefjes – vaak met een gedicht of enkele regels tekst – meestal bij de boompjes, al dan niet in combinatie met een foto. Maar ook bij de glasplaten zijn ze terug te vinden: met name tijdens en net na de Bomen voor het leven-dag. Maar op een ander tijdstip in het jaar ligt er bijvoorbeeld een brief van een

⁶⁸⁴ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 79.

⁶⁸⁵ DOSS: *The emotional life* 15.

moeder aan haar overleden zoontje, geplastificeerd en met zijn favoriete knuffel bij een glasplaat gelegd.

Engeltjes

Ik heb twee engeltjes achtergelaten bij de glasplaat: een tweeling. Die twee engeltjes staan voor haar en haar overleden vriendinnetje, haar naam staat op ook één van de andere panelen. (2007)

Een engeltje aan een boompje.

November 2009

Op begraafplaatsen komen engeltjes veelvuldig voor. Er is sprake van een brede cultureel-religieuze inbedding van de engelenfiguur. Engelen zijn onder andere nauw verbonden bij de tocht naar het hiernamaals: de goede engel neemt de dode bij de hand en leidt hem naar het paradijs. Maar engelen zijn ook onbestemd, ongrijpbaar en ambigu. Engelen zijn verbonden met het verleden, met traditie. Ze staan voor 'goede oude tijden', voor continuïteit in een razendsnel veranderende wereld. In de rol van engelbewaarder biedt een engel hulp, een bemiddeling tussen mens en goddelijke kracht. Deze rol is sterk buitenliturgisch en individueel-devotioneel van aard. Het is vooral de ambiguïteit die de engelen populair maakt. In plaats van een persoonlijke God, in plaats van een uitgewerkte institutionele religieuze beeldtaal, is de engel bij uitstek een component van de moderne of postmoderne religiositeit en ritualiteit.⁶⁸⁶ Engelen zijn tussenwezens en zweven letterlijk tussen persoon en algemene macht of

⁶⁸⁶ P. POST: 'Engel, bode, advocaat ...', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 259-267, p. 264-267.

kracht. Ze bezitten een open identiteit, ze zijn transconfessioneel, transseksueel en transcultureel. De engelfiguur is een casco, een open en ambigu kader dat geheel naar eigen persoonlijke wens en inzicht kan worden ingevuld en toegeëigend. Engelen staan voor alles waar men behoefte aan heeft: harmonie, gezelligheid, warmte, vrede, romantiek, hoop. De engel is vaak een gladde onschuldige decoratie, een contrapunt, een oase in een harde samenleving.⁶⁸⁷ In het Koninkin Wilhelminabos kom je engeltjes tegen in allerlei vormen, hangend aan een boompje of staand eronder, bij een glasplaat, of als een cherubijntje onderaan de boom.

Bloemen

Ik heb bloemen bij het boompje achtergelaten omdat dat de lievelingsbloemen van mijn moeder waren. (2007)

Ik heb een bos rode rozen bij de glasplaat achtergelaten. Het waren mijn moeders favoriete bloemen en het mocht niet bij de boom was er medegedeeld. (2007)

Wij hebben bloemen bij de glasplaat neergelegd omdat we dat een mooi gebaar vonden voor alle mensen van wie de namen op het glaspaneel stonden en omdat bloemen bij zoiets horen. Bovendien hield mijn man erg van bloemen. (2007)

We hebben een boeket met de lievelingsbloemen van mijn moeder (orchideeën) bij de glasplaat neergelegd. Wij zien de glasplaat als een soort 'graf' en meenden daarom bloemen te plaatsen. (2007)

Wij hebben bloemen neergelegd bij de glasplaat, als gedachte en eerbetoon aan mijn zusje. Bloemen zijn een teken van leven. Vrolijkheid. De bloemen waren geel. Net als op de begrafenis en op de begraafplaats als wij nu gaan. Dat vond zij een mooie kleur. (2007)

Wij hebben bloemen bij de glasplaat achtergelaten. Waarom? Waarom legt men bloemen op een graf? Je wilt altijd wat doen of zorgen voor de overledene. Het is het enige dat je nog kan doen. Doen ze in veel culturen, toch. Mijn partner en ik hielden/houden van bloemen, niet van beertjes en aanverwante *stuff*. (2007)

Bloemen zijn in onze cultuur de meest voorkomende grafgiftten, al van ver voor de opkomst van de nieuwe hedendaagse rituelen in de jaren negentig. Ze symboliseren de schoonheid en korte duur van het leven.⁶⁸⁸ Dat bloemen 'bij zoiets horen', zoals een deelnemster aan de Bomen voor het leven-dag zegt, blijkt door veel mensen zo ervaren te worden. Na de Bomen voor het leven-dag is de hoeveelheid bloemen bij de glasplaten enorm: de bloemen liggen opgestapeld tot halverwege de onthulde platen. Bij een groot deel van de nieuw geplante boompjes liggen bloemen of plantjes.

⁶⁸⁷ Ibid.

⁶⁸⁸ DOSS: *The emotional life* 15.

Knuffels achtergelaten bij de glasplaat samen met briefjes voor een overleden kindje. Mei 2006

Wij hebben bij het boompje een knuffelbeestje achtergelaten en voor alle kleinkinderen een ster. Het knuffelbeest was van een van de kleinkinderen. (2007)

Knuffels, en dan met name teddyberen, verwijzen naar verloren onschuld.⁶⁸⁹ In het Koningin Wilhelminabos zie je af en toe knuffels. Soms zijn deze van achtergebleven (klein)kinderen, soms behoorden ze een overleden kindje toe. In veel gevallen is het niet duidelijk waar de knuffel vandaan komt. Ook komen er beertjes en dergelijke in andere vormen voor: bijvoorbeeld van riet of steen. Het achterlaten van knuffels heeft wellicht ook iets te maken met in de media groot uitgemeten berichtgeving van schietpartijen op Amerikaanse scholen: aan een hek rondom de plek des onheils werden knuffels opgehangen of ze werden er over heen gegooid: toen leek dat wellicht passend, want het ging om kinderen. Aan de andere kant zien we tegenwoordig in onze maatschappij dat oude mensen in bed een knuffel toegestopt krijgen door familie of verplegend personeel – wat wel ironisch de infantilisering van Nederland genoemd wordt. Knuffels zijn niet meer voorbehouden aan kinderen.

⁶⁸⁹ Ibid.

Stenen

Ik heb geen spullen bij de glasplaat achtergelaten, maar wil dat nog wel doen. Ik denk hierbij onder andere aan een steentje met de naam van mijn vader en de data van zijn leven of een steen die door mijn zoon wordt beschilderd. (2007)

Twee stenen bij de glasplaten.

Mei 2006

Een graf met daarop een steen met naam, is niets anders dan een grafmarkering, zodat men het graf kan vinden. Voorziet men deze steen met meer gegevens, dan roept die steen een herinnering op hoe en wie die persoon was. Op een joods graf worden traditioneel geen bloemen gezet, want bloemen zijn voor de levenden. Bezoekers leggen stenen op een joods graf, al of niet met een boodschap of wens eronder. Dit gebruik wijst erop dat de dode niet vergeten wordt, maar over de herkomst ervan bestaan vele gissingen.⁶⁹⁰ De stenen in het Koningin Wilhelminabos zijn over het algemeen beschreven: met de naam van de overledene, soms met de geboorte- en sterfdatum erbij en soms staat er een korte tekst of gedicht op, gericht aan de overledene. Hoewel dit vrij kleine stenen zijn, zie ik een verband met de trend van zwerfkeien als grafsteen. Vooral bij het zogenaamde natuurbegraven ziet men vaak de

⁶⁹⁰ DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen* 484.

natuurlijke zwerfkei als alternatief voor een traditionele grafsteen.⁶⁹¹ Stenen zijn een voor de hand liggende markerings in een natuurlijke setting.

Dieren

Op graven ziet men regelmatig dieren afgebeeld. De zwaan staat soms afgebeeld en verwijst wellicht naar het einde, naar iemands zwanenzang, of naar de eeuwige liefde waarmee zwanen, die hun hele leven bij dezelfde partner blijven, geassocieerd worden. Het paard, de grote dienaar van de mensheid, komt soms voor op oude graven. In contrast met het beperkte voorkomen van paardenafbeeldingen vroeger, lijkt het paard nu een huisvriend te zijn geworden: op veel begraafplaatsen zijn vooral jonge mensen met hun paard en vaak in ruiterskledij afgebeeld. Het populairste dier op het graf is en blijft ongetwijfeld de hond, symbool van trouw. Op heel wat begraafplaatsen zie je op de graven van kinderen foto's van hun poes of hond, hun echte troeteldieren moesten zij achterlaten.⁶⁹² In het Koningin Wilhelminabos zie je met grote regelmaat beeldjes van dieren bij de glasplaten en bij de boompjes (honden, vogels, lieveheersbeestjes en natuurlijk vlinders) en een enkele keer een foto van een dier bij een boompje, waarschijnlijk het favoriete huisdier van de gestorvene.

Een foto van een kat bij een net geplant boompje, Bomen voor het leven-dag 2007.

November 2007

⁶⁹¹ Natuurbegraven: zie dit hoofdstuk, paragraaf 6.6 over het planten van bomen.

⁶⁹² DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Rituelen* 392-393.

Een beeldje van een hondje in een boompje.

Mei 2006

Kruisen

Het kruisteken is een dominant christelijk symbool en heeft een bijzondere relatie met de dood. In de christelijke traditie heeft het kruisbeeld verschillende betekenissen: het teken van het echte leven, het teken van hoop én het teken van de opstanding. Het kruisteken is het voornaamste symbool in de christelijke doodsriten: men geeft de dode het kruis in handen, op de kist ligt een kruis, het kruis van een katholieke overledene wordt in de parochiekerk bewaard, men neemt afscheid met een kruis, een kruis siert het christelijke graf.⁶⁹³ Maar het kruis is in onze cultuur ook een algemeen symbool van de dood: voor de sterfdatum van een persoon staat een kruisje, op de rouwkaart staat vaak een kruis, op de lijkwagen staat een kruis en ook op algemene begraafplaatsen komt men nog regelmatig kruisen tegen. In het Koninkrijk Wilhelminabos komen kruisen niet heel veel voor. Een enkele keer staat er een bij een boompje, zoals op de foto hieronder. Ook hangt er wel eens een kruisje aan een boompje. Bij de glasplaten zie je geen kruisjes.

⁶⁹³ DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen* 506.

Een houten kruisje bij een boompje, met daarop de tekst: (o)pa, de naam van de persoon en de datum van geboorte en overlijden.

Oktober 2007

Naambordjes

Naambordjes komen ook regelmatig voor in het Koningin Wilhelminabos, maar daar zal ik op deze plek niet verder op ingaan omdat dit onderwerp al eerder aan bod is gekomen bij de rol van namen in het Koningin Wilhelminabos in paragraaf 6.5 'herinneren door namen'.

Armbandjes

Een laatste object dat we met regelmaat in het Koningin Wilhelminabos terugzien, maar dat daarentegen niet veel te vinden is op begraafplaatsen en bij (tijdelijke)

monumenten, is het zogenaamde gele *Livestrong*-armbandje. Deze armbandjes zijn een initiatief van wielrenner Lance Armstrong en de opbrengst van de verkoop ervan gaat naar de *Lance Armstrong Foundation*, een organisatie die zich inzet voor wetenschappelijk onderzoek naar de strijd tegen kanker. Deze armbandjes hebben in Nederland en in de rest van de (westerse) wereld voor een rage gezorgd. In 2004 waren er al 21 miljoen van de gele armbandjes verkocht.⁶⁹⁴ De link met het Koningin Wilhelminabos is evident.

Analytische notities

Wanneer ik het geheel van het achterlaten van voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos overzie, kan ik de volgende dimensies onderscheiden:

De aard van de voorwerpen: vergankelijk/ duurzaam, wel/ niet gedoogd

Vanwege de vergankelijke aard van de voorwerpen, worden ze door de deelnemers regelmatig beschermd tegen verval. Zo zien we bijvoorbeeld geplastificeerde briefjes en foto's en komen we ook regelmatig kunstbloemen tegen. Maar soms is het juist de bedoeling dat de voorwerpen vergaan, zoals de deelnemer zei die de achtergelaten foto en een gedicht met opzet niet geplastificeerd heeft, zodat ze 'in de natuur oplossen'. Levende snijbloemen worden ook achtergelaten in de wetenschap dat ze vergankelijk zijn en één worden met de natuur. Het komt echter veel vaker voor dat deelnemers hun voorwerpen tegen verval willen beschermen. Ondanks dat er zelden waardevolle materialen worden gebruikt en de voorwerpen blootstaan aan weer en wind, worden ze steeds meer beschouwd als uniek, waardevol en onvervangbaar. Ze dienen dan ook met respect, zorg en eerbied behandeld te worden.⁶⁹⁵ Sommige deelnemers laten geen enkel voorwerp achter in het bos, regelmatig omdat ze in de veronderstelling verkeerden dat dit niet mocht. Er zijn ook deelnemers die het in het geheel niet passend vinden om iets achter te laten bij het boompje:

Nee, wij hebben geen spullen in het bos achtergelaten. Wij hadden begrepen dat het niet de bedoeling was dat het een rommelig bos zou worden en waren verbaasd dat er bij de bomen van de vorige jaren zo veel lag. Ik vond het echt een ontzettende rommel met die stenen, plastic bloemen, beren enz. Wij hebben ook geen spullen bij de glasplaten achtergelaten. We wisten ook niet dat dit mocht en hadden het ook niet gedaan, we zagen nu mensen met bakken viooltjes rondlopen, waar geen plek en geen tijd voor was. Dat zou in de informatiebrochure toch duidelijker moeten worden aangegeven. (2007)

Ik heb geen spulletjes bij de boom achtergelaten want dat mocht niet werd er gezegd. Toen ik zag dat bijna iedereen dat deed werd ik een beetje boos want ik had het wel willen doen. (2007)

⁶⁹⁴ www.tourdefrance.nl/nieuws%5C2004%5CLance-Armstrong-verkocht-21-miljoen-armbandjes-2426.html, bericht van 02-11-2004, geraadpleegd 15-06-2009.

⁶⁹⁵ DOSS: *The emotional life* 16.

Een aantal deelnemers gaat improviseren, wanneer duidelijk wordt dat anderen wel iets achterlaten: er worden objecten als sleutelhangers, elastiekjes of lintjes, die men toch al bij zich had, achtergelaten. Weer anderen verzamelen natuurlijke materialen uit het bos, takjes, blaadjes, steentjes en schelpen, en bouwen daar een instant monumentje van.

Een lintje aan een takje is het enige wat we achtergelaten hebben, ter herkenning van de boom. Dat was het enige wat wij bij ons hadden, wij wisten ook niet van te voren of dat mocht. (2007)

Ze hebben het om de boom versierd met schelpen en takjes die ze in het bos hadden gevonden. Ze wilden de boom herkenbaar maken, als ik dan weer goed kan lopen, dat ik de boom kon herkennen. (2007)

Het is niet vreemd dat veel deelnemers verward raken over de vraag of hun boom al dan niet van verfraaiingen of herkenningstekens mag worden voorzien. Wie gezocht heeft op de website of contact opgenomen heeft met de organisatie, heeft te verstaan gekregen dat het officiële beleid van de organisatie is dat het achterlaten van voorwerpen niet is toegestaan:

Bloemen neerleggen mag alleen in de daarvoor bestemde betonnen bakken bij de Gedenkplek. Het is niet toegestaan iets te planten of iets bij de bomen te leggen.⁶⁹⁶

De organisatie benadrukt bij herhaling dat het de bedoeling is dat alle boompjes samen een collectief bos vormen, niet een verzameling van individuele boompjes. Ook wordt het bos zoveel mogelijk op natuurlijke wijze beheerd. Vandaar dat het officieel niet toegestaan is om voorwerpen achter te laten bij de boompjes. Wanneer deelnemers het toch doen, wordt dat gedoogd. Alleen te grote objecten en voorwerpen die de groei van de boompjes belemmeren, worden verwijderd. Bij de glasplaten laat men ook van alles achter. In eerste instantie was daar geen speciale plek voor gecreëerd, maar op zeker moment heeft de organisatie bij elke glasplaat een perkje laten aanleggen waar men voorwerpen neer kan zetten en leggen.

Mensen vragen of ze bloemen mee mogen nemen. Wij stellen dan altijd voor: legt u deze dan bij de glaspanelen. Als mensen iets aan de boom willen hangen dan zeg ik: de boswachter zal het toch weghalen, want als daar iets aanhangt en de boom zal groeien, dan zal het touw, of wat u daar aanmaakt, de groei tegenhouden of de tak beschadigen. Dat begrijpen ze dan ook wel als je het zo uitlegt.⁶⁹⁷

Niet alleen bij de boompjes, ook bij de glaspanelen loopt het wel eens uit de hand. Te grote ornamenten worden weggehaald door mensen van Staatsbosbeheer. Theo Wezenberg, boswachter in het Koningin Wilhelminabos:

⁶⁹⁶ www.wilhelminabos.nl/vragen.html, geraadpleegd 15-06-2009.

⁶⁹⁷ Thea Willemsen 01-02-2007.

Mensen mogen bij de bomen een klein herkennings- of gedachtenisteken achter laten in het bos (liever niet, want wij streven een zo natuurlijk mogelijk bos na). Grote ornamenten worden door onszelf na verloop van tijd weggehaald. Dit slaat ook op ornamenten bij de glasplaten.⁶⁹⁸

Op de website van het Koningin Wilhelminabos staat sinds 2008:

U kunt geen versieringen meer plaatsen voor de glaspanelen bij de Gedenkplek. Veel bezoekers vinden de versieringen storend. Op 31 oktober 2008 haalt Staatsbosbeheer alle voorwerpen weg. U kunt tot deze datum uw versieringen zelf weghalen. Na deze datum kunt u uw versieringen ophalen bij Staatsbosbeheer in Biddinghuizen. Dit kan tot 31 oktober 2009. Wilt u in dit geval a.u.b. contact opnemen met dhr. Wezenberg van Staatsbosbeheer.⁶⁹⁹

Peter Derksen vertelt dat het te ver ging met de ornamenten bij de glasplaten:

De ornamenten bij de glaspanelen worden weggehaald. Het liep uit de hand. Een man had geklaagd omdat er bij de glasplaat waar de naam van zijn vrouw op staat een beeld van een hond stond en die hond 'kijkt' precies naar de naam van zijn vrouw. Zijn vrouw had een hekel aan honden, was er zelfs eens door een gebeten of iets dergelijks. Er mogen alleen nog bloemen worden neergelegd.⁷⁰⁰

Bij navraag blijken knuffels, kaarsen en dergelijke, wel te mogen, mits ze van vergankelijk materiaal gemaakt zijn.

Zoals ik al op meerdere plekken in meerdere situaties heb laten zien, bestaat er dus ook hier een spanning tussen de individuele en de collectieve belangen. Het gaat om het collectieve bos, niet om de individuele boom. Peter Derksen benadrukt eveneens dat er 500 namen op een glasplaat staan. Hij vindt het onbegrijpelijk dat mensen besluiten om daar een groot beeld bij te zetten: 'stel dat ze dat allemaal gaan doen'.⁷⁰¹ Uit de mededeling op de website dat weggehaalde voorwerpen gedurende één jaar bewaard blijven en afgehaald kunnen worden, blijkt dat deze voorwerpen met zorg, respect en eerbied behandeld worden, zelfs als ze ongewenst zijn in de optiek van de beheerders van het bos. De organisatie is zich er zeer bewust van dat de voorwerpen vaak een emotionele lading hebben. Ook uiten deelnemers soms zelf hun ideeën over wat wel of niet passend is om in het bos of bij de glasplaten achter te laten, ook met het oog op andere deelnemers:

We hebben alleen bloemen bij het boompje achtergelaten. Ze waren eigenlijk bestemd voor bij de glasplaat maar dat lukte niet door de drukte. Ik vind dat wat je daar achter laat één moet worden met de natuur. Voor spulletjes zijn andere plekken geschikter. Bloemen zijn vergankelijk. Als iedereen daar dingen achterlaat wordt het

⁶⁹⁸ E-mail van Theo Wezenberg op 09-02-2009.

⁶⁹⁹ www.wilhelminabos.nl/2008_versieringenweg.html, geraadpleegd 15-06-2009. Theo Wezenberg laat weten dat niet iedereen, maar wel veel mensen hun voorwerpen hebben opgehaald en een nieuwe plek hebben gegeven bij het door hun geplante boompje in het bos. E-mail Theo Wezenberg 19-03-2010.

⁷⁰⁰ Gesprek met Peter Derksen, 29-01-2008.

⁷⁰¹ Gesprek met Peter Derksen 05-07-2006.

erg vol en rommelig. De bloemen zijn bedoeld als herdenking voor dit moment dat weer vergaat. (2007)

Wij hebben wel spulletjes bij het boompje achtergelaten, maar niet bij de glasplaat. Dat vinden we een beetje 'overdone'. Een bloem of zo dat kan best, maar hele naamplaatjes vinden we echt niet nodig zo openbaar. (2007)

Behalve als herdenkingsbos functioneert het Koningin Wilhelminabos ook nog als 'gewoon bos', als recreatieplek. Regelmatig wandelen er mensen met hun hond, wordt er hardgelopen of aan *nordic walking* gedaan. Boswachter Theo Wezenberg laat weten dat het Koningin Wilhelminabos voor deze mensen duidelijk geen bos als elk ander is, mede door de aanwezigheid van de vele gedenkstenen, beeldjes, bloemen et cetera. Volgens hem zijn er ook mensen die zich storen aan 'al te duidelijke uitingen die toebehoren aan de overledene' of wanneer as bijvoorbeeld niet in het plantgat is gestort maar rondom de boom is uitgestrooid. Hij voegt eraan toe dat deze 'uitwassen' door geen van de partijen als wenselijk wordt beschouwd.⁷⁰²

Markeren

Van de redenen waarom men iets achterlaat bij het boompje, is de meest dominante het markeren van de plek. Wanneer men unieke en blijvende voorwerpen bij de boom achterlaat of erin hangt, kan men hem daar bij het volgende bezoek aan herkennen. Ook anderen die nog niet eerder in het bos geweest zijn, maar wel een specifieke boom willen bezoeken, kunnen naar deze herkenningpunten zoeken. Meer dan met herkenbaarheid, heeft het markeren ook met toe-eigenen te maken. Door middel van ornamenten of naamplaten wordt duidelijk gemaakt wie een zekere boom toebehoort. Op de glasplaat worden namen gemarkeerd, als om te zeggen: dit is een unieke naam tussen de honderden anderen.

We hebben een lintje om de boom gedaan om hem later terug te kunnen vinden. (2007)

Wij hebben een geplastificeerd druivenblad met zijn naam opgehangen aan de boom, zodat de boom gemakkelijker herkenbaar zal zijn. (2007)

We hebben een naamplaatje op een paaltje bij de boom gezet, met geboorte- en overlijdensjaar erop. Mijn zusje vond het fijn dat de boom niet anoniem achterbleef. Ook dacht ze ooit de boom terug te kunnen vinden. (2007)

We hebben spulletjes bij de boom achtergelaten om later te weten welke boom we geplaatst hebben en om de boom persoonlijker te maken. (2007)

Het markeren van de plek gebeurde ook al in catacomben. Omdat deze ondergrondse begraafplaatsen ware labyrinten waren, markeerde men de plek waar men het graf van een bepaald persoon kon vinden, net zoals in het Koningin Wilhelminabos gebeurt. Daar gaat het echter om een boom in plaats van om een graf. Het achterlaten van iets

⁷⁰² E-mail van Theo Wezenberg, 12-07-2006.

dat men toevallig bij zich heeft doet denken aan de voorwerpen die worden achtergelaten bij het eerder beschreven *Memory Fence* bij het Oklahoma City Bombing Memorial. Men wil koste wat kost wat achterlaten, het maakt niet uit wat. In Oklahoma City lijkt dit een bewijs dat je er geweest bent, in het Koningin Wilhelminabos heeft het een markerende functie.

Individualiseren

Er zijn veel voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos die niet zoveel voorkomen en vaak een persoonlijke band tot uitdrukking brengen. Bij het planten van een boompje tijdens de Bomen voor het leven-dag 2006 heeft een groepje ieder een roze koek, neemt er een hap van en legt de koek vervolgens bij het boompje, als hommage aan de overledene die zoveel van deze koeken hield. Ook de drop en de chocolade van de eerste foto zijn er waarschijnlijk om deze reden neergelegd. Door hun sporadische voorkomen, zouden ook religieuze voorwerpen tot deze categorie gerekend kunnen worden – een Mariabeeldje bij een glasplaat, een rozenkrans om een boompje. Ze kunnen de persoonlijke band uitdrukken van de overledene met het geloof. Soms zijn er zeer persoonlijke gaven waarvan alleen de afzender weet wat ze uitdrukken.⁷⁰³ Dat wil niet zeggen dat voorwerpen die veelvuldig voorkomen niet kunnen verwijzen naar de biografie van de overledene: de lievelingsbloemen van moeder, vlinders omdat iemand daar veel van hield.

Dat windmolentje was van mijn vader, hij had deze zelf gekocht en in de tuin gezet.
Nu staat het bij zijn boom. (2007)

Ook wordt er soms as van de overledene bij het boompje achtergelaten.

Ik heb onder de boom een klein beetje as in een doosje neergezet, dan is het toch een beetje *zijn* boom. (2007)

De (laat)moderne gewoonte om objecten op de herdenkingsplaats of in/bij het graf achter te laten lijkt vooral te maken te hebben met het uitdrukken van individualiteit: als expressie van de bijzondere, onderscheidende persoonlijkheid van de overledene, van diens voorliefdes of hobby's et cetera. Het individualiseren, het persoonlijk maken van de plek is een van de belangrijkste redenen voor het achterlaten van voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos. Door voorwerpen aan de plek te verbinden die iets vertellen over de identiteit of biografie van de overledene, eigent men een plek toe. In dodenritten speelt de biografie van de overledene een steeds grotere rol. Wat bijvoorbeeld zichtbaar wordt in de prominente plaats die levensverhalen innemen bij een uitvaart. Dit individualiseren valt ook op op begraafplaatsen: kindergraven worden vaak voorzien van speelgoed, knuffels, beeldjes en andere attributen. Soms zijn deze voorwerpen zo gerangschikt dat het net lijkt of het kind zojuist nog heeft zitten spelen. Deze gearrangeerde spelsituatie geeft de afwezige een aanwezigheid in het heden. Het graf representeert de persoonlijkheid van het kind.⁷⁰⁴ Het biografisch

⁷⁰³ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 79.

⁷⁰⁴ HEESSELS & VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood' 137-138.

element komt ook terug op begraafplaatsen en crematoriumterreinen, waar niet alleen afbeeldingen van de overledene geplaatst worden, maar ook aandacht wordt geschonken aan hun hobby's. Zo kun je bijvoorbeeld graven vinden in de vorm van een voetbalveld of een monument in de vorm van een tractor.⁷⁰⁵

Hoewel het markeren en individualiseren zeer dominant zijn in het bos, zijn beide neigingen feitelijk in tegenspraak met het beoogde collectieve karakter van het Koningin Wilhelminabos.

Verzorgen

Tussen de voorwerpen die worden achtergelaten in het Koningin Wilhelminabos, bij (tijdelijke) monumenten en de grafgift is een verband. Een grafgift is een meegegeven geschenk aan een dode, respectievelijk een geschenk achtergelaten bij een graf. In oude culturen was het meegeven van voedsel of geschenken aan een dode een gangbaar verschijnsel. Bij bijvoorbeeld de Egyptenaren, Grieken, Etrusken en Kelten komen grafgiftten voor, vaak in grote hoeveelheden. Deze grafgiftten, dikwijls kostbare archeologische schatten, vormen interessante bezienswaardigheden in musea. Door de grote kindersterfte werden veel kinderen in de Oudheid (tot 300 na Christus) meestal op een eenvoudige manier begraven, veelal in een kleine amfoor of aarden kruikje. Het was al vrij vroeg de gewoonte om speelgoed mee te geven in het graf. Er zijn tolleren, houten paardjes en voorstellingen van beestjes teruggevonden, net zoals men tweeduizend jaar later een pluchen beertje of een barbiepop meegeeft. In Egyptische graven lagen poppen, wol en eetgerief die de jonge meisjes nodig konden hebben voor de lange reis in het hiernamaals.⁷⁰⁶ Het zijn tegenwoordig vooral kindergraven waar men de liefde van een kind voor een pop, een lammetje of een paard tot uiting laat komen. Stenen voorwerpen, maar ook plastic speelgoed worden op de graven gezet, evenals kerstboompjes of paastakken met paaseitjes.⁷⁰⁷ Op een kindergraf op de Algemene Begraafplaats in Almere-Haven, bracht in 1991 een moeder zelfs iedere dag nog eten op het graf.⁷⁰⁸ Dit heeft te maken met de hulpeloosheid van de getroffen ander, de nabestaande: men wil/moet iets doen, probeert iets te overbruggen, en geeft iets dat dicht bij hem of haar staat, iets dat comfort en troost uitstraalt en zachter en warmer is (een knuffel, een sjaal) dan het koude gevoel van de dood. Het lijkt alsof men de overledene nog wil verzorgen, alsof degene doorleeft of in een staat is waar hij of zij deze dingen goed kan gebruiken.

Behouden van de relatie

De genoemde voorwerpen worden niet alleen gebruikt omdat ze goedkoop en gemakkelijk te verkrijgen zijn, maar ook om hun symbolische betekenis en emotionele kracht. Ze zijn bedoeld om een verbinding tussen de overledenen en de levenden tot stand te brengen en een materiële aanwezigheid behouden wanneer men geconfronteerd wordt met een lichamelijke afwezigheid.⁷⁰⁹ Het achterlaten van

⁷⁰⁵ HEESSELS & VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood' 145.

⁷⁰⁶ DE COCK: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen* 331.

⁷⁰⁷ Meestal een tak van de krulhazelaar.

⁷⁰⁸ KOK: *Funerair lexicon* 104.

⁷⁰⁹ HALLAM & HOCKEY: *Death, memory and material culture* 8.

voorwerpen bij de boompjes of bij de glasplaat vertoont overeenkomsten met het decoreren van een graf en het achterlaten van voorwerpen bij (tijdelijke) monumenten. Hiermee verzorgt men niet alleen het graf of de gedenkplek, het suggereert eveneens een blijvend contact met de overledene. Het schenken van een gift is een sociale handeling.⁷¹⁰ Men brengt een relatie tot stand of onderhoudt deze hiermee. In het geval van de voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos wordt hiermee ‘over de dood heen’ een relatie in stand gehouden. Door het geven van voorwerpen blijft het contact behouden, zij het eenzijdig. Bovendien richt men zich in briefjes en op kaartjes rechtstreeks tot de overledene, in de vorm van een persoonlijke brief of een gedicht wordt er met de overledene gecommuniceerd. Ondanks dat de overledene en nabestaande van elkaar gescheiden zijn, wordt er vastgehouden aan de relatie die men met hem of haar had.

Idylle en hoop

Met het achterlaten van voorwerpen bij het boompje of bij de glasplaat wil men bewust of onbewust een idylle oproepen, een sfeer van geluk, heil en hoop. Zo zorgen knuffels, engeltjes, kabouterijtjes en beeldjes voor een knusse sfeer, net als lampjes en kaarsen. Bloemen verwijzen naar de idylle van tuin of paradijs en worden als eerbetoon gebruikt.

Parallel met symbolen in rouwtherapie

Als laatste dimensie noem ik de overeenkomst met voorwerpen als symbolen in rouwtherapie. Deze vormen een parallel met de voorwerpen die worden achtergelaten bij herdenkingsplaatsen. De kern van afscheidsrituelen in therapeutische setting is, dat de cliënt met het afstand doen van symbolen ook afscheid neemt van het gesymboliseerde: een bepaalde relatie, gevoelens voor een persoon of situatie.⁷¹¹ Voorwerpen die gebruikt worden kunnen op twee manieren met die ander verbonden zijn: via ‘overeenkomst’ (iconiciteit) en via ‘contigüiteit’.⁷¹² Een verbinding via overeenkomst berust op een gelijkenis tussen het symbool en degene dat het vertegenwoordigt: de foto van de ex-echtgenoot, het beeldje van de overleden dochter, de tekening van een moeilijke periode uit het verleden, het zijn allemaal symbolen die een gelijkenis vertonen met datgene wat zij symboliseren, er is sprake van overeenkomst.⁷¹³ We zouden deze symbolen *iconen* kunnen noemen. De overeenkomst kan zeer opvallend zijn, zoals een afbeelding van de persoon. Er kan ook sprake zijn van één kwaliteit, die het symbool en het gesymboliseerde gemeen hebben. Zo kan een cactus iemand met een wat stekelig karakter voorstellen en kan de tekening van een gevangenis het in een relatie gevangen zijn symboliseren. Bij contigüiteit gaat het om nabijheid tussen het symbool en de persoon in kwestie. Kledingstukken, sieraden en speelgoed zijn symbolen die via het principe van

⁷¹⁰ Zie het klassieke essay over de gift van Marcel Mauss: M. MAUSS: *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies* (London/New York 2008, oorspronkelijke Franstalige uitgave 1950).

⁷¹¹ O. VAN DER HART: ‘Symbolen in afscheidsrituelen’, in O. VAN DER HART et al.: *Afscheidsrituelen in psychotherapie* (Baarn 1981) 33-42, p. 33.

⁷¹² Contigüiteit betekent: aanraking, aangrenzing, nabijheid, samenhang.

⁷¹³ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 225.

contigüiteit met het gesymboliseerde verbonden zijn. Alles wat op de een of andere manier van de persoon in kwestie afkomstig is of met hem of haar in aanraking is geweest, kan fungeren als symbool voor de relatie met diegene. Over het algemeen vervullen beide principes dezelfde functie. Beide behoren tot een zelfde klasse van relaties: die van symbolische identificatie.⁷¹⁴

Een idyllisch tafereel bij een boompje.

November 2007

Objecten kunnen voor bepaalde eigenschappen van een persoon staan wanneer er geen mogelijkheid is tot persoonlijk contact tussen twee mensen, bijvoorbeeld omdat één van de twee overleden is.⁷¹⁵ Men projecteert zijn of haar eigen gevoelens en ideeën op een object en kent zo bepaalde betekenissen, fantasieën, verlangens en emoties toe aan objecten.⁷¹⁶ De cliënt in de rouwverwerkingtherapie kan bepaalde objecten maken die als symbool dienen voor de band die hij nog met de persoon in kwestie heeft (tekeningen, schilderijen, beeldjes of verhalen). Tevens zoekt de cliënt in deze fase naar al bestaande symbolische objecten: *linking objects*.⁷¹⁷ Hierna voert de cliënt een afscheidsritueel uit waarmee op plechtige wijze afstand wordt gedaan van de gemaakte en verzamelde symbolen. Het afstand nemen van de verbindende objecten symboliseert aldus het afscheid nemen van het gesymboliseerde: datgene om wat of

⁷¹⁴ VAN DER HART: 'Symbolen in afscheidsrituelen' 39.

⁷¹⁵ WOODWARD: *Understanding material culture* 137.

⁷¹⁶ WOODWARD: *Understanding material culture* 140.

⁷¹⁷ V. VOLKAN, A. CILLUFO & T. SARVAY: 'Re-grief therapy and the function of the linking object as a key to stimulate emotionally', in P. OLSEN (red.): *Emotional flooding* (New York 1976) 179-224.

datgene om wie het gaat.⁷¹⁸ Een symbolische handeling is een *analoge* actie. De manier waarop met het symbool wordt omgegaan, is analoog aan de manier waarop met het gesymboliseerde zou worden omgegaan. Het koesteren van symbolen betekent het koesteren van de band met die persoon: het dagelijks afstoffen van de foto, het voortdurend bezig zijn met het wiegje en de kleding van een gestorven baby, het dekken van de tafel voor degene die er niet meer is.

We zien in het Koningin Wilhelminabos dat mensen soms heel persoonlijke voorwerpen achterlaten bij het boompje: een kettinkje, een mutsje dat moeder altijd bij zich droeg et cetera. Behalve markeren en personaliseren zal het afscheid nemen, het verdriet letterlijk een plek geven, ook een rol spelen.

Complex interactie proces

Men heeft niet slechts één van de bovenstaande redenen om iets achter te laten in het Koningin Wilhelminabos. Het is duidelijk dat het plaatsen van voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos een complex samenspel is van bovenstaande dimensies. Bovendien zal het achterlaten van voorwerpen bij rampplekken, na de dood van een bekendheid of na een aanslag van invloed zijn, evenals het gedrag van anderen in het bos dat geïmiteerd wordt. Men ziet anderen voorwerpen achterlaten en improviseert dan ook wat, of neemt zich voor wat mee te nemen bij een volgend bezoek. Het achterlaten van voorwerpen blijkt een complex handelingsproces dat niet eenduidig te duiden is. Wel is duidelijk dat alle van de genoemde dimensies samen een rol spelen.

⁷¹⁸ M. VAN UDEN: *Rouw, religie en ritueel* (Baarn, 1988) 69-70.

7. Tijd

Jaargetijde, dag en tijdsordening

Tijd speelt een belangrijke rol in herdenkingsrituelen: datum, maand en duur hebben elk hun eigen dynamiek. De Bomen voor het leven-dag vindt ieder jaar plaats op een vaste tijd: in november, op de derde zaterdag van de maand. Het eigenlijke herdenkingsprogramma duurt ongeveer twintig minuten.

November

November is een maand van herdenkingen: de eerste en tweede van deze maand zijn Allerheiligen en Allerzielen. Op 11 november vindt *Remembrance Day* plaats in de landen van het Britse Gemenebest en verschillende Europese landen, waaronder Frankrijk en België, ter herdenking van de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog en andere oorlogen. In de Verenigde Staten wordt het *Veterans' Day* genoemd. In Nederland vindt op de derde zondag van november een jaarlijkse herdenking voor verkeersslachtoffers plaats.⁷¹⁹ Hoewel de datum van de herdenkingsdag in het Koningin Wilhelminabos hier mooi bij aansluit, lijkt deze hier niets mee te maken te hebben. Deze tijd van het jaar is gekozen omdat hij het geschiktst is voor het planten van de jonge boompjes. Aldus boswachter Theo Wezenberg:

Planten kun je alleen wanneer het blad van de bomen is en in november is de kans op vorst, waardoor het planten niet zou kunnen doorgaan, nog niet aanwezig. Bijvoorbeeld: bij vorst zou het dichtgooien van de plantgaten niet mogelijk zijn en is uitdrogen van de haarwortels zeer reëel, wat sterfte van de jonge boompjes tengevolge kan hebben. Afzeggen en opnieuw een datum plannen is natuurlijk geen optie.⁷²⁰

Peter Derksen legt uit dat het plantseizoen eind oktober begint en eind april eindigt, maar dat ze de Bomen voor het leven-dag niet in het voorjaar organiseren vanwege het feit dat dan de Nationale Boomfeestdag plaatsvindt (ieder jaar rond 21 maart) en dat is de kernactiviteit van Stichting Nationale Boomfeestdag.⁷²¹ Brigitte Dubbelaar en Cora Honing van KWF Kankerbestrijding noemen dezelfde reden als de boswachter: november is de beste maand om te planten.⁷²² Hoewel men de Bomen voor het leven-dag soms liever in een ander seizoen ziet in verband met het vaak gure weer, blijkt dit niet mogelijk. Vooral Cora Honing zou de dag liever in het voorjaar organiseren:

De Bomen voor het leven-dag wordt altijd in november gehouden. Ik heb wel eens gezegd ik wil het in het voorjaar, maar dat kan niet vanwege de bomen.⁷²³ Ja, ik zou het veel liever eind april willen hebben, begin mei. Want dan is het weer beter. Tot

⁷¹⁹ Voor een beschrijving van deze herdenking voor verkeersslachtoffers, zie hoofdstuk 9.

⁷²⁰ E-mail Theo Wezenberg 30-06-2009.

⁷²¹ E-mail Peter Derksen 13-07-2009.

⁷²² E-mail Brigitte Dubbelaar 25-06-2009; Cora Honing 17-01-2007.

⁷²³ Uit bovengenoemde uitleg van Peter Derksen blijkt dat het niet zozeer aan het plantseizoen ligt dat de Bomen voor het leven-dag niet in het voorjaar kan plaatsvinden, als wel aan de andere activiteiten van Stichting Nationale Boomfeestdag.

op heden hebben we nooit – behalve dat we eens een keer een bui regen hebben gehad en er sneeuw heeft gelegen en het soms koud is – hebben we nooit gehad dat het met bakken uit de hemel kwam, maar het is er hartstikke koud. Mensen moeten natuurlijk een stuk lopen van de bus naar de plek, moeten daar altijd wachten. En dan verbaast het me nog hoor, dat zoveel mensen daar al die tijd blijven staan en niet weggaan.⁷²⁴

Voor sommige mensen is het weer een obstakel om naar de Bomen voor het leven-dag te gaan:

Mijn schoonmoeder (de vrouw van de overleden vader voor wie we een boom geplant hebben) is 93 en heeft op het laatste moment besloten niet mee te gaan. Het zou fysiek te zwaar zijn. Lang stilzitten in een rolstoel, te veel wind, te koud. (2007)

Voor anderen voegt het weer juist iets toe aan de sfeer:

Positief vond ik de vredige warme sfeer die er hing. Maar ook: dat tijdens de activiteiten meestentijds de zon scheen en dit op een zeer bewolkte en regenachtige dag. Indrukwekkend. (2007)

De reden om de Bomen voor het leven-dag in november te organiseren is dus praktisch, maar onwillekeurig valt het daarmee ook in de periode die ‘de donkere dagen voor kerst’ wordt genoemd. We zien in deze periode een concentratie van publieke herdenkingen en feesten. Niet alleen de bovengenoemde herdenkingen vinden dan plaats, maar ook bij voorbeeld Halloween⁷²⁵ (31 oktober), Sint-Maarten⁷²⁶ (11 november) en Sinterklaas (5 december). Bovendien komen er allerlei nieuwe vormen van Allerzielen op, zoals het project Allerzielen Alom⁷²⁷ en collectieve herdenkingen bij crematoria. De periode wordt afgesloten met Kerstmis en oud en nieuw. Hoewel er naast Sinterklaas en Kerstmis geen plek meer leek voor ‘nieuwe’ rituelen, blijkt dit in de praktijk wel zo te zijn. De Bomen voor het leven-dag lijkt vloeiend een plek te vinden in deze setting en heeft als herdenkingsritueel een plek ingenomen op de jaarkalender.

⁷²⁴ Cora Honing 17-01-2007.

⁷²⁵ In Nederland wordt er steeds meer aandacht besteed aan het Halloweenfeest onder invloed van de Amerikanisering. Dit gebeurt meestal niet in de vorm van langs de deuren gaan en snoep ophalen zoals in de Verenigde Staten, maar wel door Halloweenfeesten en het versieren van huizen. Ook zie we rond de datum van Halloween pretparken die dit thema overnemen.

⁷²⁶ Sint-Maarten wordt niet overal in Nederland even intensief gevierd. Op deze dag (of soms de avond ervoor) gaan kinderen met lampionnen van huis naar huis om een lied te zingen en daarvoor in ruil snoep, fruit of geld te ontvangen. J. DE JAGER: *Rituelen. Nieuwe en oude gebruiken in Nederland* (Utrecht 2001, tweede druk) 202-205.

⁷²⁷ www.allerzielenalom.nl, geraadpleegd 16-07-2009; I. VAN DER LEE: *Allerzielen alom. Kunst tot herdenken* (Zoetermeer 2008).

Zaterdag

In de maand november is specifiek voor een zaterdag gekozen omdat de meeste mensen dan vrij zijn.⁷²⁸ Maar ook op zondag zijn er veel mensen vrij, nog meer dan op zaterdag. Waarom men niet voor de zondag heeft gekozen heeft wellicht te maken met de religieuze lading van de zondag. Het is een dag waarop christenen vaak naar de kerk gaan en bovendien is het een rustdag. Om hier niet mee te concurreren kan er voor de zaterdag gekozen zijn. Waarom er voor de derde zaterdag van de maand is gekozen, is niet bekend bij Brigitte Dubbelaar van KWF Kankerbestrijding. Zij heeft slechts de ‘traditie’ in ere gehouden toen zij de organisatie van de Bomen voor het leven-dag van haar voorganger overnam in 2006. Er is in ieder geval sinds 2006 niet overwogen om de Bomen voor het leven-dag op een andere dag te organiseren.⁷²⁹ Peter Derksen vertelt dat er voor de derde zaterdag is gekozen omdat dit logistiek het beste uitkomt in verband met de andere activiteiten van Stichting Nationale Boomfeestdag, waaronder het bomen planten in het geboortebos in oktober.⁷³⁰

Ook hier is om een praktische reden voor de derde zaterdag gekozen. Een bijkomstigheid zou kunnen zijn dat de Bomen voor het leven-dag op deze manier niet kan samenvallen met Allerheiligen of Allerzielen (dit is wel het geval als het op de eerste zaterdag werd georganiseerd), de tweede zaterdag zou kunnen samenvallen met Sint-Maarten of Remembrance Day, hoewel Remembrance Day in Nederland geen officiële herdenkingsdag is. Op de derde zaterdag van november is er geen kans dat de Bomen voor het leven-dag met een andere herdenking samenvalt.

Tijdsordening

De opzet van de Bomen voor het leven-dag bestaat uit korte gedeeltes: het vervoer met de bus van het parkeerterrein van Walibi World naar het bos; het lopen naar de gedenkplek met onderweg koffie, thee en een koek; het eigenlijke herdenkingsprogramma; het lopen naar de plantplek; het planten van de boompjes; het lopen naar de bussen en het vervoer terug naar het parkeerterrein van Walibi World. Bij elkaar duurt het minstens twee uur. Het eigenlijke herdenkingsprogramma duurt slechts ongeveer twintig minuten. Er is bewust gekozen om dit niet langer te laten duren. Brigitte Dubbelaar heeft ook de lengte van het programma overgenomen van haar voorganger, zonder hier iets aan te veranderen. Volgens Peter Derksen is er bij de eerste Bomen voor het leven-dag een opzet gemaakt voor het programma waarvan de lengte direct goed bleek te zijn, daarom heeft men besloten om hieraan vast te blijven houden. Bovendien zegt hij dat er rekening moet worden gehouden met de aanvangstijd van de volgende rondes; alles moet op tijd lopen omdat anders de laatste sessie in het donker plaatsvindt.⁷³¹ Cora Honing weet uit ervaring dat het programma niet te lang moet duren:

⁷²⁸ E-mail Brigitte Dubbelaar, 25-06-2009; E-mail Peter Derksen 13-07-2009.

⁷²⁹ E-mail Brigitte Dubbelaar, 25-06-2009.

⁷³⁰ E-mail Peter Derksen 13-07-2009; www.geboortebos.nl, geraadpleegd 16-07-2009.

⁷³¹ E-mail Peter Derksen 13-07-2009.

We hebben gemerkt dat we dat programma niet te ingewikkeld moeten maken. Mensen komen voor het planten van een boom. En dit moet een heel compact moment zijn. We proberen dat echt 15 tot 20 minuten te laten zijn.⁷³²

Behalve dat het planten van de boom de belangrijkste activiteit van die dag is en daarom het programma daarvóór niet te lang moet duren, zal de tijd van het jaar en daarmee het weer er eveneens mee te maken hebben. Omdat het in november doorgaans vrij guur weer is, kan men mensen niet te lang stil laten staan om te luisteren naar toezpraken en dergelijke. Ondanks dat men het programma relatief kort houdt, is het voor sommige mensen toch te lang:

Ik vond het programma mooi maar door de kou ook erg lang duren. (2007)

Het programma was mooi en waardig, het wachten in de ijzige kou duurde echter lang. (2007)

Wij vonden het programma nogal langdradig zeker omdat in november de temperatuur nu niet bepaald aangenaam is en er waren toch wel mensen die het behoorlijk koud hadden ook met het lange staan. (2007)

Het programma duurde iets te lang en was niet overal te verstaan. (2007)

Anderen hebben hier blijkbaar geen last van en vinden de lengte van het programma juist goed:

Het programma was goed georganiseerd, niet te lang niet te kort. (2007)

Mooi programma, vooral niet te lang (wel herhaling van de gezongen liederen van het koor, dat was een beetje jammer). (2007)

Het programma was goed, niet te lang en to the point: waarom zijn we hier. (2007)

Over de duur van de rest van het programma komen geen opmerkingen. Wel komt het wachten bij de glasplaten veel aan de orde: door de drukte duurt het soms een lange tijd voordat men de naam kan zien van degene voor wie men gekomen is.

Ik vond het jammer dat we zo lang moesten wachten bij de gedenkplaats waar de glasplaat stond. Er waren heel veel mensen precies voor de glasplaat waar onze vriendin op stond en sommige mensen bleven er wel tien minuten voor staan. (2007)

Enkele observaties

Uit het voorgaande blijkt dat tijd soms een punt van discussie is. November is voor het planten van de bomen een geschikte tijd, maar voor een herdenkingsbijeenkomst in de open lucht een stuk minder. De lengte van het eigenlijke herdenkingsprogramma staat eveneens ter discussie en hangt sterk samen met het jaargetijde: het komt vooral

⁷³² Cora Honing, 17-01-2007.

door de kou dat verscheidene deelnemers het te lang vinden duren. Deelnemers die geen last van het weer lijken te hebben, vinden de duur van het herdenkingsprogramma juist goed. Wat eveneens uit het bovenstaande blijkt is dat het enige tijdsaspect waar geen opmerkingen over komen de dag van de week is: geen enkele deelnemer zegt iets over het feit dat de Bomen voor het leven-dag op zaterdag wordt gehouden. De zaterdag blijkt een geschikte dag voor een collectieve herdenking.

Hoewel de Bomen voor het leven-dag een plek heeft gevonden in een tijd van het jaar met vele herdenkingen en feestdagen, heeft de keuze voor de datum, dag en tijd hier volgens de organisatie niets mee te maken. Ook symboliek speelt geen rol: de achterliggende gedachtes zijn vooral praktisch en hebben te maken met het plantseizoen van de bomen, andere activiteiten van Stichting Nationale Boomfeestdag en de vrije zaterdag.

8. Plaats: tussen natuur en monument

De plek vormt de basis van het herdenkingsritueel in het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag. Men koestert een plek en geeft deze vorm als ritueel landschap met een centrum. De plek dient zich aan, wordt gezocht of gemaakt. In het geval van bijvoorbeeld bermmonumentjes dient de plek zich aan: de plaats van het ongeluk bepaalt de plek van het monument. In het geval van het Koningin Wilhelminabos wordt de plek via ritueel gemaakt. Het bos, de rituele plek, is bedacht en ontworpen. De praktijken die plaatsvinden tijdens de Bomen voor het leven-dag zijn voor een belangrijk deel plaatsgebonden, het ritueel sluit aan bij de plek. De deelnemers verplaatsen zich tijdens het ritueel van de Bomen voor het leven-dag van plek naar plek. Binnen de locatie als geheel (het bos) zijn verschillende (rituele) deelplekken gecreëerd: de gedenkplaats met de panelen met namen, het bos met de 'bomen voor het leven', met daarbinnen de verschillende plantplekken, geordend op plantjaar.

Wanneer we de vormgeving van en de praktijken in het Koningin Wilhelminabos bezien komen er twee duidelijke (plaats)dimensies naar voren: het Koningin Wilhelminabos als natuurgebied en als (natuur)monument.

Natuurgebied

Het Koningin Wilhelminabos is op de eerste plaats een natuurgebied, een bos dat voornamelijk bestond uit (zieke) fijnspar en dat plaats heeft gemaakt voor duurzaam loofhout. Het Koningin Wilhelminabos ligt in natuurgebied Roggebotzand, dat samen met natuurgebied Reve-Abbert – vanaf 2009 in beheer bij de Stichting Flevolandschap – deel uit maakt van de 'groene gordel' langs de Randmeren.⁷³³ Er wordt gewandeld, men laat de hond uit (honden mogen er los lopen), er wordt hardgelopen en aan *nordic walking* gedaan, mensen zoeken de rust van de natuur op. Een wandelroute van Staatsbosbeheer loopt door het bos, de Scheperroute.⁷³⁴

Staatsbosbeheer presenteert het bos als ieder ander natuurgebied. In een beschrijving van Roggebotzand wordt het kankerherdenkingsbos zelfs niet genoemd:

Door houtoogst, aanplant en natuurlijke verjonging blijft het bos zich vernieuwen. Wandelen door het stille bos, paddenstoelen kijken of speuren naar wild: vele gemarkeerde routes voeren door afwisselende natuur.⁷³⁵

De borden langs de weg die het Koningin Wilhelminabos aangeven zijn hetzelfde als alle andere borden die een natuurgebied aangeven, met als enig verschil dat op deze borden het logo van KWF Kankerbestrijding staat. Bovendien is er bij de gedenkplek geen kapel en ligt er ook geen gedachtenisboek, zoals men vaak bij monumenten of andere herdenkingsplekken ziet. Het Koningin Wilhelminabos is ondanks functie als herdenkingsplek, vooral natuur gebleven.

⁷³³ www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Roggebotzand.aspx, geraadpleegd 24-09-2009.

⁷³⁴ www.wandeleninhetbos.nl/flevoland/roggebotzand2.htm#scheper; www.staatsbosbeheer.nl/Activiteiten/Roggebotzand/Wandelroutes%201-5%20km.aspx, geraadpleegd 07-07-2009.

⁷³⁵ www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Roggebotzand.aspx, geraadpleegd 07-07-2009.

Wandelroutes in het gebied van het Koningin Wilhelminabos.

Mei 2006

(Natuur)monument

Het bijzondere van het Koningin Wilhelminabos is dat de rituele plek vanuit het ritueel is gecreëerd. Daarvoor ligt er vanaf het begin, voordat de eerste Bomen voor het leven-dag had plaatsgevonden, een basisontwerp.

Het bos is in 2000 aangelegd naar een (groei)ontwerp van twee studenten Tuin- en Landschapsinrichting aan de Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein te Velp. Zij maakten het ontwerp als afstudeeropdracht in opdracht van Staatsbosbeheer regio Flevoland/Overijssel. Staatsbosbeheer wilde een inrichtingsplan waarin de wensen van de verschillende partijen geïntegreerd worden tot een *Memorialbos*, passend binnen natuurgebied Roggebotzand. Uit de wensen van de betrokkenen kwam naar voren dat het Memorialbos een herkenbaar bos moest worden, waar ruimte is voor rust en bezinning en waar bomen een symbolische betekenis hebben. Het bos moet als geheel recreatief aantrekkelijk en toegankelijk zijn voor de bezoekers.⁷³⁶ Om dit te realiseren is als centraal thema de levenscirkel gekozen, waardoor aan het bos een consistente reeks symbolische waarden kon worden toegekend.

De levenscirkel wordt in het bos verbeeld door een pad dat door verschillende 'werelden' loopt. Tezamen verbeelden zij de geboorte, de kindertijd, de stabielere oudere jaren, de dood en tot slot de herdenking en de verwerking van

⁷³⁶ Hier zien we dat het bos bovenal een natuurgebied moet zijn/blijven.

verdriet.⁷³⁷ Bij de entree ligt rechts een door bomen en struiken aan het oog onttrokken parkeerplaats. Van daar loopt een kaarsrechte laan, aan weerszijden geflankeerd door rijen bomen, naar het bos. Rust voert daar de boventoon. De laan leidt naar een open plek, waar het licht onbelemmerd schijnt. Deze plek symboliseert de geboorte – het aanschouwen van het levenslicht – en wordt omzoomd door een gevarieerde aanplant, voornamelijk bestaande uit berk, wilg en robinia terwijl de singels beplant zijn met liguster, vlierbes, kornoelje, kamperfoelie, sleedoorn en hazelaar. Een kronkelend pad symboliseert het levenspad. Verderop aan het pad ligt links een perceel met beuken. Het idee van de vormgevers is dat het perceel pas goed te zien is als je er bijna voorbij bent. Het beeldt een terugblik op ons leven uit. Dit gedeelte wordt hoofdzakelijk beplant met beuken, omdat deze boomsoort nauwelijks onderbegroeiing kent en de greppels tussen de ‘vakken’ dus goed zichtbaar blijven. Het pad eindigt met een brug, symbool van de overgang tussen leven en dood die iedereen ooit over moet. Hierna komt men bij de gedenkplek. Vanaf de gedenkplek leidt een pad naar de percelen waar vanaf 2000 ‘bomen voor het leven’ zijn aangeplant. Via een ander pad, vanaf de gedenkplek gaat de bezoeker terug: het leven gaat verder, met verdriet én goede herinneringen. Langs de paden zijn in 2003 gedichten op glasplaten geplaatst die deze symboliek verwoorden. Ze zijn gemaakt door Peter de Vos, een voormalig medewerker van Stichting Nationale Boomfeestdag, door dichter Harry Wanders en door Liesbeth de Kat, wier dochter aan kanker is overleden.⁷³⁸

De gedenkplek is ontworpen door Peter Derksen en voegt zich in het ontwerp van het bos. Deze gedenkplek zelf kwam al uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 6.

Het Koningin Wilhelminabos is dus niet zomaar een plek in de natuur: het heeft het karakter van een monument. De vergelijking met een oorlogsbegraafplaats of oorlogsmonument is geregeld gemaakt.⁷³⁹ De vormgeving van de gedenkplek met haar glazen panelen met namen van de slachtoffers geordend op sterfdatum past binnen een scala aan herdenkingsmonumenten.⁷⁴⁰ Peter Derksen noemt in zijn toespraak van 2007 de namen op de glasplaten de monumentjes van het bos:

Duizenden monumentjes staan hier op deze gedenkplek, om precies te zijn: vandaag wordt het 20.000ste monumentje onthuld: 20.000 namen herinneren aan een dierbare die overleden is kanker.

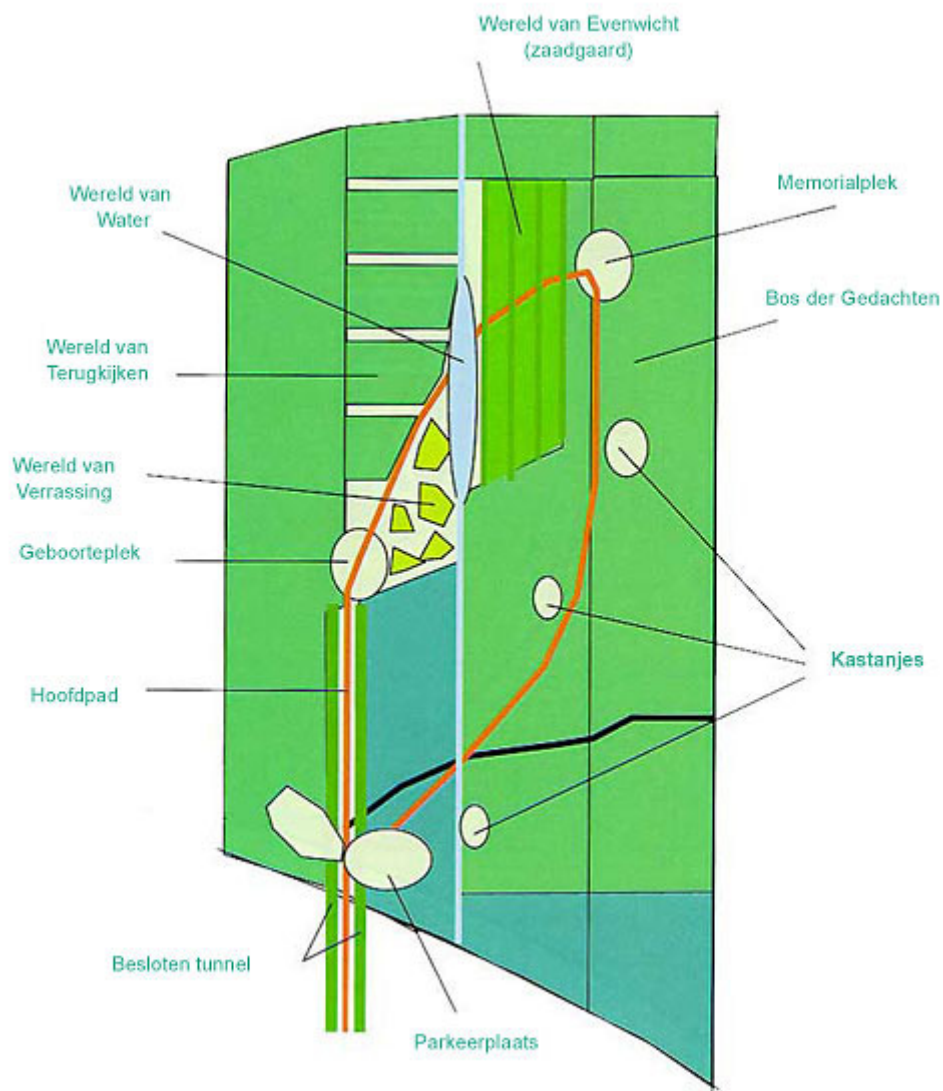
⁷³⁷ Scriptie *In het bos voor 't leven*. C. van de Bles en L. Hollander, in het kader van opleiding Tuin- en Landschapsinrichting, Internationale agrarische Hogeschool Larenstein te Velp (2000).

⁷³⁸ www.wilhelminabos.nl, geraadpleegd 2006.

⁷³⁹ Zie hiervoor onder andere hoofdstuk 6, paragraaf 6.5: ‘herinneren door namen’.

⁷⁴⁰ Ik noem hier als voorbeeld herdenkingsmonumenten met een soortgelijke vormgeving, zoals het Vietnam Veterans Memorial in Washington, D.C (twee lange muren met daarop de namen van 58.000 omgekomen Amerikanen) en het monument ter herdenking van de Bijlmerramp met een herdenkingsmuur met daarop de namen van de dodelijke slachtoffers.

Op de website van het Koningin Wilhelminabos wordt het bos een ‘groen eremonument’ genoemd, voor mensen die aan kanker zijn overleden.⁷⁴¹ Ook Cora Honing noemt dit in haar toespraak (2006), net als Ton Hanselaar (2007)⁷⁴².

Figuur 6: Plattegrond van het ontwerp van het Koningin Wilhelminabos⁷⁴³

⁷⁴¹ www.wilhelminabos.nl/bos.html, geraadpleegd 09-07-2009.

⁷⁴² www.wilhelminabos.nl/2006toespraakCora.pdf; www.wilhelminabos.nl/Wilhelminabos%202007_speechTH.pdf, beide geraadpleegd 09-07-2009.

⁷⁴³ www.wilhelminabos.nl/plattegrond.html, geraadpleegd 2006.

Niet alleen de gedenkplek, de naam, of het bos als geheel zijn een monument, ook de individuele boom vormt een monument voor veel deelnemers. De verzameling van voorwerpen achtergelaten bij een boompje wordt een *boommonumentje* genoemd.

Deze boom betekent voor mij een monument voor mijn vader. (2007)

De gedenkplek in het bos wordt consequent met een hoofdletter geschreven: op de website⁷⁴⁴ en in (de tekstversie van) de toespraak van Peter Derksen. Dit is geen toeval: het geeft aan dat we hier met een sacrale plek te maken hebben, dit is *Holy Ground*. Het bos als rituele plek met de hierboven genoemde elementen van plaats zal ik als parameters gaan gebruiken in mijn hierop volgende verdere analyse.

⁷⁴⁴ www.wilhelminabos.nl/ontwerp.html, geraadpleegd 09-07-2009.

DEEL III: VERGELIJKING, SYNTHESE, INTERPRETATIE

9. Synthese: balans en perspectieven

Aan de hand van de casus van het Koningin Wilhelminabos, een nieuw opgekomen vorm van rituele ruimte, heb ik de ontwikkelingen beschreven van het algemene landschap van collectief herdenkingsritueel vanaf de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. In deze synthese zal ik lijnen en thema's bij elkaar laten komen.

De Bomen voor het leven-dag als lotgenotenritueel (1): context

De Bomen voor het leven-dag bestaat uit een kluwen van rituele referenties die zijn samengebracht in een programma van twintig minuten, waarna ruim de gelegenheid wordt geboden om bomen te planten.⁷⁴⁵ Er is, zoals ik heb aangetoond, een duidelijke band met belendend ritueel, met rituele dynamiek in het algemeen en met name met algemeen herdenkingsritueel en dodenritueel. Het ritueel rond de Bomen voor het leven-dag laat zich op meerdere punten vergelijken met oorlogsherdenkingen, wat bijvoorbeeld tot uiting komt in de minuut stilte, de rol van namen, het taalgebruik (de metafoer van de strijd) en de vormgeving van het monument. Ook is er een duidelijke parallel met uitvaartritueel, dat onder andere terug te zien is in het decoreren van het boompje en het vermelden van de naam. Uitdrukkelijk afwijkend van uitvaartritueel is dat de bestudeerde casus een 'tweede instantie ritueel' of vervolgritueel is: het volgt immers op eerder op het individu gericht primair ritueel zoals een begrafenis of crematie en heeft daarbij een meer algemeen, collectief karakter, vaak in het semipublieke domein.

De Bomen voor het leven-dag is een treffende exponent van een nieuw opgekomen, meer specifieke vorm van herdenkingsrepertoire: dat van en voor lotgenoten, in dit geval van en voor nabestaanden van overleden kankerpatiënten. Dit type ritueel is direct verbonden met de opkomst van lotgenotengroepen en -organisaties in de jaren tachtig en negentig. Nagenoeg elke medische aandoening heeft inmiddels haar eigen vereniging of lobbygroep die naast belangenbehartiging van de patiënten in medische zin, zich meer en meer richt op het omgaan met trauma en verdriet. Herdenkingsrituelen spelen hierin in toenemende mate een rol.⁷⁴⁶ Tot op heden heeft deze specifieke vorm van groepscultuurritueel weinig aandacht gekregen in onderzoek. Ofschoon betoogd kan worden dat oorlogsherdenkingen, begrafenissen en vieringen van Allerzielen (een viering die momenteel weer sterk in de belangstelling staat met allerlei innovaties) ook tot herdenkingsrituelen voor lotgenoten gerekend kunnen worden, is deze studie gericht op ritueel van lotgenotengroepen en hun organisaties. Ook rampritueel als lotgenotenherdenking laat ik buiten beschouwing.⁷⁴⁷ Ik veronderstel dat de context van lotgenotenritueel verhelderend kan werken voor de synthese en balans van dit project.

⁷⁴⁵ Dit fenomeen van het bij elkaar brengen van rituele referenties wordt ook wel *lego-ritueel* of *bricolage* genoemd, vergelijk onder andere P. POST: 'Re-inventing liturgical music' 312-313.

⁷⁴⁶ P. POST: 'De "Bomen voor het Leven"-dag' 199-200.

⁷⁴⁷ Zie hiervoor POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen*.

Enkele herdenkingsrituelen voor lotgenoten

Het is van belang als kader een beeld te geven van de opkomst en ontwikkeling van dit specifieke herdenkingsrepertoire van en voor lotgenoten via een (chronologisch) panorama van lotgenotenritueel.

Aidsslachtoffers

In 1983 vond gelijktijdig in New York City en San Francisco de eerste *International AIDS Candlelight Memorial* plaats.⁷⁴⁸ Het doel was vooral om overleden aidsslachtoffers te herdenken en steun te betuigen aan degenen die met hiv/aids leefden. Ook wilde men het maatschappelijk bewustzijn met betrekking tot hiv/aids vergroten, het stigma rond hiv/aids verminderen en maatschappelijke betrokkenheid stimuleren in de strijd tegen de ziekte. In Nederland werd dit voorbeeld gevolgd; sinds 1985 komen in Nederland familie en vrienden van aidsslachtoffers jaarlijks voor een herdenking bij elkaar tijdens de *Aids Memorial Day*. De eerste Nederlandse Aids Memorial Day vond plaats in de Waalse kerk in Amsterdam. Hierna zijn deze herdenkingen gehouden in verschillende kerken en de Beurs van Berlage, waarna men toch weer is teruggekeerd naar een kerk, de Amsterdamse Dominicuskerk. Volgens de organisatoren heeft de herdenking een voor iedereen toegankelijk karakter met rituelen waaraan mensen van uiteenlopende afkomst en cultuur kunnen deelnemen. Op een groot aidslint, het internationale symbool van solidariteit met mensen met hiv/aids, kunnen bezoekers lichtjes aansteken. Vertegenwoordigers van alle werelddelen plaatsen een kaars voor de mensen die in hun continent zijn overleden aan de gevolgen van aids. De namen van de overledenen klinken in een twintig minuten durende litanie en het 'volkslied van de strijd tegen aids', *The Rose* van Bette Midler, wordt gezamenlijk gezongen. Er zijn vele quilts te zien, herinneringsdoeken voor overledenen. Witte ballonnen worden opgelaten om het loslaten van de overledenen te symboliseren.⁷⁴⁹

In 2008 vond de Aids Memorial Day plaats op 31 mei in de Amsterdamse Dominicuskerk. Nadruk lag nog steeds op het voor iedereen toegankelijke karakter. Er was muziek, er waren een aantal sprekers en er waren 'algemene rituelen, waarin mensen zich kunnen en mogen herkennen, ieder naar zijn of haar eigen aard, cultuur en wijze'.⁷⁵⁰ Er trad een zanger op, evenals een Afrikaans koor dat een voor deze dag gecomponeerd lied zong en er werd een speciale choreografie gedanst door leden van het Amsterdams Trocadero Ballet. Twee sprekers hielden een verhaal vanuit hun persoonlijke achtergrond, een Afrikaanse vrouw en een man van de hemofilievereniging. Ten slotte werd een aantal vaste symbolische handelingen verricht, zoals opgesomd in de vorige alinea. Na afloop van de samenkomst binnen, trok een stoet met muziek naar buiten en werden op de Torensloisbrug witte ballonnen opgelaten ten teken van hoop en toekomst.⁷⁵¹ Met het letterlijk naar buiten treden, probeerde de organisatie ook het publieke domein bij de herdenking te betrekken.

⁷⁴⁸ www.hiv.dev2.stefna.is/en/page/aids_memorial_day, geraadpleegd 12-03-2008.

⁷⁴⁹ www.hivnet.org/AMD/index.html, geraadpleegd 15-06-2007.

⁷⁵⁰ www.hivnet.org/AMD/index.html, geraadpleegd 12-03-2008.

⁷⁵¹ Ibid.

Tijdens de Aids Memorial Day wordt er gebruik gemaakt van basale symboliek. Het ritueel kent geen aan bepaalde religieuze tradities gebonden elementen, maar laat zich kenschetsen door een zeer algemene, in moderne populaire muziek of poëzie gevatte beeldtaal waarin algemene archetypische symbolen domineren. De namen van de overledenen spelen een belangrijke rol hierin: ze worden niet alleen genoemd, maar staan ook centraal op de quilts. Het gebruik van de quilts is in 1988 overgewaaid vanuit de Verenigde Staten, waar het in 1987 ontstaan is. De *AIDS Memorial quilt* is een verzameling gedenkdoeken (naamvlaggen) ter nagedachtenis aan mensen die zijn overleden aan de gevolgen van aids. Acht naamvlaggen worden aan elkaar genaaid, om samen één grote lappendeken, de quilt, te vormen. Bij tentoonstellingen van de quilt is het lezen van de namen inmiddels een traditie geworden. Behalve in de VS zijn in vele landen over de hele wereld zogeheten *NAMENprojecten* opgericht die hun deel van de quilt beheren. In Nederland bestaat de *Stichting NAMENproject Nederland* sinds 1993. Het project wil met de naamvlaggen de mens achter de cijfers een gezicht geven, discriminatie van mensen met hiv/aids tegengaan en voorlichting en fondsenwerving ondersteunen. Vele vrijwilligers en nabestaanden zetten zich in om de overledenen niet te doen vergeten. Nederland heeft geen nationaal aidsmonument, maar de Nederlandse quilt, die weliswaar zonder vaste plek is en slechts te bezoeken tijdens tentoonstellingen, zou een monument genoemd kunnen worden.⁷⁵² Ook is het mogelijk overleden aidsslachtoffers te herdenken op de website van de hiv vereniging Nederland.⁷⁵³ Hier kan de sitebezoeker een virtuele ballon oplaten, een kaarsje branden of een red-ribbon plaatsen. Ook kan de bezoeker aangeven of hij of zij de naam van zijn of haar dierbare wil laten noemen tijdens de landelijke herdenking. De belangrijke rol van namen van slachtoffers tijdens de herdenking zagen we ook bij het Koningin Wilhelminabos en zullen we, net als het oplaten van ballonnen, eveneens terugzien bij andere herdenkingsrituelen voor lotgenoten.⁷⁵⁴

Verkeersslachtoffers

De Vereniging Verkeersslachtoffers, een belangenvereniging voor verkeersslachtoffers, hun partners, familie en vrienden, organiseert sedert 1996 een jaarlijkse herdenking op de derde zondag van november. De eerste keer vond plaats in de Eusebiuskerk in Arnhem. In de jaren erna werd de herdenking steeds in een andere plaats in Nederland gehouden. Als locatie worden kerken afgewisseld door bijvoorbeeld de Beurs van Berlage en universiteiten. In 2003, 2004 en 2005 vonden de herdenkingen in kerken plaats, van 2006 tot en met 2009 in niet-kerkelijke gebouwen.⁷⁵⁵ In 2009 vond de herdenking plaats in het Academieggebouw in

⁷⁵² Zie hier de website www.aidsmemorial.nl van de stichting NAMENproject Nederland, geraadpleegd 12-03-2008.

⁷⁵³ www.hivnet.org/AMD/herdenken.html en www.hivnet.org/in_memoriam/index.html, beide geraadpleegd 12-03-2008.

⁷⁵⁴ Het naamritueel tijdens de Aids Memorial Day kwam al eerder aan bod in hoofdstuk 6, paragraaf 6.5, 'herinneren door namen'.

⁷⁵⁵ In 2003 in de Geertekerk te Utrecht, in 2004 in de Jozefkerk te Assen, in 2005 in de Nieuwe Kerk te Middelburg, in 2006 in het stadhuis van Almere, in 2007 in kasteel Maurick te Vught, in 2008 in het

Utrecht.⁷⁵⁶ De bijeenkomst is bedoeld als herdenking voor de doden die elk jaar in het verkeer vallen, maar ook als steun voor hen die door een verkeersongeluk levenslang gehandicapt raakten. Men wil hen een platform bieden om hun stem te laten horen. Het thema van 2009 luidde: 'Het zwijgen voorbij'. In het kader hiervan deden verkeersslachtoffers en nabestaanden verslag van hun ervaringen en van hun inspanningen om zich ondanks hun verlies en letsel in te zetten voor een samenleving waarin het beperken van leed en verdriet voor verkeersslachtoffers centraal staat. Volgens de uitnodiging bood het thema, net als bij de voorgaande herdenkingen, ruimte voor troost en lotgenotencontact. De herdenking bestond uit toespraken en muziek, het noemen van namen, twee minuten stilte en bloemenlegging. Deelnemers konden van te voren de naam van een dierbare overledene doorgeven. Indien gewenst werd er ook een foto van hem of haar getoond. Ook hier zien we wederom de belangrijke rol van namen, net als het houden van een moment van stilte.⁷⁵⁷ De bloemen werden na afloop aangeboden aan revalidatiecentra en ziekenhuizen. Niet alleen is deze jaarlijkse bijeenkomst een herinnering aan de slachtoffers, zij functioneert ook als aanklacht tegen nog altijd bestaande gevaarlijke verkeerssituaties en tegen het verkeersbeleid van de overheid. In eerdere edities was een ruimte afgezet met verkeerslinten als symbool voor de overledenen. In de speeches wordt vaak het aantal slachtoffers genoemd, met de melding van een daling of stijging ten opzichte van het jaar ervoor. Na een in eerste instantie individuele, private herdenking door familie en vrienden, komt dit collectieve publieke herdenkingsritueel als vervolgritueel.

Behalve deze jaarlijkse herdenkingsbijeenkomst, is er de opkomst van herdenkingsmonumenten voor verkeersslachtoffers. Naast straatmonumentjes voor individuele slachtoffers en incidenten ('bermrouw'), worden er ook steeds vaker algemene monumenten opgericht, gekoppeld aan een (locale) lotgenotengroep. Een voorbeeld van een dergelijk monument is te zien in de gemeente Wassenaar, waar in 2003 een kunstwerk werd onthuld als herdenkingsplek voor nabestaanden van verkeersslachtoffers. Naar aanleiding van een gesprek tussen de burgemeester en de ouders van een verongelukte jonge vrouw, ontstond in 2002 het idee om een klein object te plaatsen waar mensen terecht kunnen die, net als deze ouders, behoefte hebben aan een plek waar men in stilte omgekomen dierbaren kan gedenken. Het kunstwerk, een ovaalvormig object met de symbolische titel *'what's behind the darkness of closed eyes'*, is geplaatst onder een boom aan het begin van een voetpad in een park. Deze plek ligt nabij de uitrit van de weg waar de vrouw is omgekomen. Het kunstwerk is betaald door de gemeente. In Rotterdam werd in datzelfde jaar vlakbij de Maastunnel een gemeentelijk monument voor verkeersslachtoffers onthuld. Op die plek kwamen vier jaar daarvoor twee jongeren en in 2002 nog een jongen om het leven door een verkeersongeluk. De aanleiding voor het plaatsen van dit monument was een verzoek van de familie van de slachtoffers aan de deelgemeente Charlois van

ANWB hoofdkantoor in Den Haag en in 2009 in het Academiegebouw in Utrecht. www.verkeersslachtoffers.nl, geraadpleegd 19-11-2009.

⁷⁵⁶ www.verkeersslachtoffers.nl > jaarlijkse herdenking verkeersslachtoffers, geraadpleegd 19-11-2009.

⁷⁵⁷ Het houden van één of meerdere minuten stilte tijdens een herdenking kwam aan de orde in hoofdstuk 6.

Rotterdam.⁷⁵⁸ In Nuenen (Noord-Brabant) werd op 10 april 2005 een monument opgericht speciaal voor jonge verkeersslachtoffers. Net als de andere twee, staat dit monument los van de algemene jaarlijkse herdenking van verkeersslachtoffers, maar is ook meer dan een individueel gedenkmoment. Het Nuenense monument is bijvoorbeeld een gedenkteken dat namens de gemeenschap geschonken is aan slachtoffers, nabestaanden en vrienden van alle jonge mensen die getroffen zijn door een verkeersongeval.⁷⁵⁹ Het gaat bij dit monument niet alleen om kinderen en jongeren die zijn omgekomen, maar ook om diegenen die door een verkeersongeluk hun leven veranderd zien, doordat zij geestelijk of lichamelijk blijvend letsel hebben opgelopen. Het monument symboliseert dat slachtoffers en nabestaanden niet alleen staan in hun verlies, maar dat er mensen zijn met begrip, die hen steunen en met hen meeleven. De aanleiding voor de oprichting van dit collectieve monument is een bermmonumentje dat werd opgericht ter herdenking van een 16-jarige jongen uit Nuenen na een fataal verkeersongeluk. Hier kwamen veel reacties op en daardoor vermoedde men dat een kunstwerk een belangrijke functie zou kunnen hebben in het waarschuwen voor en herdenken van ernstige verkeersongevallen. De vader van het bewuste slachtoffer richtte een stichting op die zorgde voor de realisatie van het kunstwerk. Het monument bestaat uit een beeldengroep van jonge mensen die tegenslag, troost en toekomst uitbeelden. Een muur vormt een grens tussen het razende verkeer aan de ene kant en de rust van het water aan de andere kant. Aan de achterkant van de muur is een plek met bankjes en water. Op de muur staan teksten die door jongeren zijn geschreven, bedoeld om uit te nodigen tot verdieping en bezinning.⁷⁶⁰

Dit herdenkingsritueel en de monumenten voor verkeersslachtoffers houden nauw verband met de lotgenotentrend en de traditie om bermmonumentjes op te richten na een dodelijk verkeersongeluk. Het is een gelaagd ritueel met een individuele en collectieve variant. Ik ga op deze plek niet verder in op de traditie van het oprichten van bermmonumentjes, maar verwijst naar hoofdstuk 4 en de studies van Stengs, Post en Breen en internationaal Everett, Foote en Larson-Miller.⁷⁶¹ Het initiatief tot het oprichten van een monument wordt vaak genomen door individuele personen die vervolgens aankloppen bij een organisatie. Dit zien we niet alleen bij deze monumenten voor verkeersslachtoffers, maar we zullen dit ook zien bij monumenten voor andere slachtoffergroepen.

⁷⁵⁸ www.rijnmond.nl/Homepage/Regionieuws/Nieuws?itemid=17812, geraadpleegd 30-08-2007.

⁷⁵⁹ Het monument is betaald door onder andere Provinciaal orgaan verkeersveiligheid Brabant, ANWB fonds, Lions club Nuenen, Culinair gezelschap de Rennies, Leerlingenraad Eckart College, Reformatorische Gemeenschap Nuenen, Carnavalsvereniging de Dwersklippels en vele anderen, waaronder scholen, bedrijven en particulieren. Zie www.monument-nuenen.net > donaties, geraadpleegd 14-10-2009.

⁷⁶⁰ www.monument-nuenen.net, geraadpleegd 23-08-2007.

⁷⁶¹ POST: *Ritueel landschap*; IDEM: *Het wonder van Dokkum*; STENGs: 'Ephemeral memorials'; BREEN: *Bermmonumenten*. Internationaal: EVERETT: *Roadside crosses*; FOOTE: *Shadowed ground*; LARSON-MILLER: 'Holy Ground' en LARSON-MILLER: 'Place and community'. Voor meer literatuur zie DOSS: *The emotional life*.

Monument voor jonge verkeersslachtoffers te Nuenen.

November 2007

Foto: www.monument-nuenen.net

Doodgeboren kinderen

Een andere in het oog springende ontwikkeling zijn monumentjes voor doodgeboren kinderen. Er zijn hier twee lijnen te onderscheiden: de rooms-katholieke en de algemene. Tot ver in de jaren zestig van de vorige eeuw mochten doodgeboren en dus ongedoopte kinderen niet in de gewijde aarde van het katholieke kerkhof begraven worden. Ze werden vaak op een speciale plek in de buurt van het kerkhof begraven, zonder naam of gedenkteken. Bij veel ouders van deze kinderen heerste diepe verontwaardiging en was er sprake van kwetsuren en wantrouwen tegenover de kerk. Rond de millenniumwisseling kwam er een reactie: niet alleen durfden de ouders hun ongenoegen te uiten en kwamen er herdenkingsplekken voor de nabestaanden van deze kinderen, maar ook boden bisschoppen hun excuses aan. Steeds meer parochies overwogen een monument voor doodgeboren kinderen te plaatsen op een begraafplaats. In het Twentse Reutum staat sinds 2 juli 2000 een monument voor alle overleden ongedoopte kinderen.⁷⁶² Op Allerzielen 2001 werd in Oosterhout (Noord-Brabant) op initiatief van de lokale pastor en in aanwezigheid van Bisschop Muskens een monument onthuld ter nagedachtenis aan naamloos begraven doodgeboren kinderen.⁷⁶³ In Den Bosch is in 2003 een monument met hetzelfde doel onthuld.⁷⁶⁴

⁷⁶² www.rouw.nl/rouw/collectieve-rouwmonumenten.htm, geraadpleegd 19-02-2007.

⁷⁶³ www.catechese.nl/rotate/scripts/nws_art.php?id=755, geraadpleegd 19-02-2007.

Ook in Hoonhorst (Overijssel, 9 november 2003) en Berghem (Noord-Brabant, 2004) werden monumentjes geplaatst.⁷⁶⁵ Op een begraafplaats in Tilburg (1 november 2003) staat een algemeen monumentje, niet verbonden aan de rooms-katholieke kerk, evenals in Kampen (Overijssel, 2006) in het stadspark.⁷⁶⁶ In de meeste gevallen is het monument op een begraafplaats geplaatst, ook als het monument los staat van de kwestie van de ongewijde aarde. Het monument in Kampen vormt hierop een uitzondering.

Vaak is er voor de ouders niet de mogelijkheid geweest om het doodgeboren kindje te begraven en op deze manier wordt er toch een plek gecreëerd om te herdenken. Dit is slechts een greep uit de vele monumentjes die er inmiddels bestaan. Volgens de voorzitter van de stichting *Lieve Engeltjes*, een contactgroep voor mensen die te maken hebben met het verlies van een kind, hebben ouders van doodgeboren kinderen in ons land duidelijk behoefte aan een eigen plek om hun overleden kindje te herdenken.⁷⁶⁷

Wanneer we deze en de voorgaande beschreven herdenkingen beschouwen, zien we duidelijk de verplaatsing van een herdenkings*bijeenkomst* naar alleen een herdenkings*monument*. Rondom de herdenkingsmonumentjes voor doodgeboren kinderen zijn geen andere collectieve herdenkingsbijeenkomsten dan die tijdens de onthulling bekend, men wil slechts een plek en podium bieden voor individuele herdenking. Dat het monument er is, lijkt al genoeg. Aan een jaarlijks terugkerend ritueel lijkt geen behoefte.⁷⁶⁸

Spoorwegslachtoffers

Ook nabestaanden van spoorwegslachtoffers hebben een plek gekregen om te herdenken. In Utrecht staat sinds 16 april 2004 een monument ter herdenking van alle spoorwegslachtoffers die ooit in Nederland zijn gevallen. Het beeld staat in Park Nieuweroord, vlakbij het hoofdkantoor van Nederlandse Spoorwegen, 'kilometerpunt nul' van het landelijke NS-treinennet en Utrecht Centraal Station. Het eerste pleidooi voor een monument voor spoorwegslachtoffers kwam in 2001 van een vrouw die haar vader verloor bij de grootste treinramp die Nederland ooit trof, de frontale treinbotsing in 1962 in Harmelen. Daarbij kwamen bijna honderd mensen om het leven. Deze vrouw wilde een monument voor die slachtoffers, maar NS voelde daar in eerste instantie niets voor. Het spoorbedrijf veranderde echter van gedachten, mede door de tientallen verzoeken die het jaarlijks kreeg van nabestaanden van spoorwegslachtoffers, om een gedenkteken op te richten bij de plek waar hun

⁷⁶⁴ www.omroepbrabant.nl/news.aspx?id=16209, geraadpleegd 21-02-2007.

⁷⁶⁵ www.hoonhorst.nl/index.php?action=newsitem&groupid=1&itemid=319 en www.slaponline.nl/archief/%20nieuws5a.htm, beide geraadpleegd 21-02-2007.

⁷⁶⁶ www.lieve-engeltjes.nl/info/le_9.php en www.vook.nl > gelezen > kranten en tijdschriften > monument, beide geraadpleegd 21-02-2007.

⁷⁶⁷ www.lieve-engeltjes.nl/info/le_9.php, geraadpleegd 21-02-2007.

⁷⁶⁸ Ik verwijs hier naar het onderzoek van Janneke Peelen aan de Radboud Universiteit naar het rituele repertoire rond de dood van kinderen die rondom de geboorte gestorven zijn (zie www.ru.nl/rdr/research_programme/research_projects/dead_children_matter/), geraadpleegd 19-11-2009) en het onderzoek van Laurie Faro aan de Universiteit van Tilburg naar rituelen en monumenten voor rond de geboorte gestorven kinderen.

familielid of vriend om het leven kwam. NS willigt dergelijke verzoeken nooit in omdat een gedenkteken in de buurt van het spoor te gevaarlijk is en omdat NS wil voorkomen dat machinisten aan ongevallen herinnerd worden.⁷⁶⁹

Het monument voor spoorwegslachtoffers in Utrecht. September 2006

Een duidelijke parallel is de herdenking voor verkeersslachtoffers, hoewel er bij de herdenking van spoorwegslachtoffers geen jaarlijks terugkerend herdenkingsritueel is. Ook hier is er sprake van een persoonlijk initiatief voor het oprichten van een herdenkingsmonument. Iemand die persoonlijk betrokken is bij een slachtoffer zoekt contact met een organisatie, in dit geval NS, om een monument op te richten. Net als

⁷⁶⁹ www.brandweer.nl/cms/show/id=149039/contentid=41773, geraadpleegd 21-08-2007.

bij de monumentjes voor doodgeboren kinderen is hier alleen sprake van een herdenkingsmonument, zonder jaarlijks collectief ritueel.

De tekst op het monument luidt: ‘Herinneringen lopen samen op – met hen die op het spoor – de wissel van de dood passeerden – met onze voeten meten wij verdriet en rouw – een lieve groet van dit verstild station – tot weerziens op de volgende bestemming’.

Overleden politiemensen

Een recent voorbeeld van een herdenkingsmonument én jaarlijks ritueel van en voor een lotgenotengroep is de *Tuin van Bezinning* in Warnsveld die werd geopend op 21 maart 2006. Dit is een nationaal monument voor herdenking van en eerbetoon aan politiemensen die tijdens de uitoefening van hun werk door een ongeval of geweld zijn omgekomen. Het initiatief voor het monument werd genomen door de directeur van de *School voor Politie Leiderschap*, nadat zij bij het zien van een nationaal monument in Schotland realiseerde dat er in Nederland alleen lokale herdenkingsplekken voor omgekomen politiemannen en -vrouwen waren, maar geen nationaal monument.⁷⁷⁰

Tuin van bezinning, Warnsveld.

Foto Jan Hateboer, april 2008

⁷⁷⁰ In ieder geval hebben de korpsen Amsterdam-Amstelland, het KLPD, Rotterdam-Rijnmond, Twente en IJsselland een eigen korpsmonument in de vorm van een kunstwerk en/of een herdenkingsplaquette. Ook zijn er lokale monumenten waar individuele slachtoffers herdacht worden: in Utrecht, Twente en Zaanstreek-Waterland. Het betreft permanente monumenten op de plek des onheils. Aldus Ingrid Rots, die in het kader van haar Masteropleiding Geestelijke verzorging aan de RUG onderzoek deed naar de Tuin van Bezinning.

De Tuin van Bezinning bestaat uit een tuingedeelte, een herdenkingsboek en een website. Een oude meander van de rivier de Berkel omsluit het tuingedeelte aan drie zijden. Aan de voorzijde ligt een boomgaard met een beukenhaag. Het ontwerp bestaat uit een labyrinthisch patroon van verhoogde grasvlakken en schelpenpaden. De grasvlakken zijn uitgevoerd in de vorm van acanthusbladeren, een symbool voor wedergeboorte uit de Griekse oudheid. Hier zien we een directe connectie met (herdenkings)bomen. De randen van de grasvlakken zijn van roestvrij staal gemaakt. Ook hier spelen namen een grote rol: in de verhoogde randen zijn de namen aangebracht van omgekomen politiemensen die herdacht worden. De lijst met namen is op de website terug te vinden.⁷⁷¹ Hier zien we een trend die ontstaan is na de vuurwerkramp in Enschede op 13 mei 2000: op internet verschijnt een lijst met namen van de omgekomen slachtoffers en wordt een virtueel condoleanceregister geopend.⁷⁷² Sindsdien hoort dit laatste bij het standaardrepertoire: ook wensen aan (de nabestaanden van) onder anderen Pim Fortuyn (2002), Prins Claus (2002), Boudewijn Büch (2002), Prinses Juliana (2004), Andre Hazes (2004), Benny Neyman (2008) en Ramses Shaffy (2009) zijn terug te vinden op digitale condoleanceregisters.⁷⁷³ Ieder jaar organiseert de Nederlandse politie op de tweede donderdag in juni een herdenkingsceremonie voor nabestaanden en collega's in de Tuin van Bezinning.⁷⁷⁴ Tuin, landschap en het vermelden van namen zijn hier belangrijke thema's. Deze thema's zijn eveneens dominant in het Koningin Wilhelminabos, zoals werd aangetoond in hoofdstuk 6.

Omgekomen vliegers van de luchtmacht

Op zaterdag 14 september 2007 werd op vliegbasis Soesterberg een monument onthuld voor omgekomen Nederlandse vliegers en boordpersoneel van de luchtmacht van na 1945. Dit gebeurde in het bijzijn van nabestaanden. Het monument bestaat uit vijf gedenkzuilen, waarin de 267 namen van naoorlogse omgekomenen zijn gegraveerd. De granieten zuilen zijn elk 1000 kilo zwaar, twee meter hoog en 1,30 meter breed. Ze staan naast het *Monument voor Gevallen Vliegers* dat sinds 1923 op de vliegbasis staat.⁷⁷⁵ Ook hier is het weer één persoon die het initiatief tot het oprichten

⁷⁷¹ www.poelmansreesink.nl/index.php?id=2479, geraadpleegd 23-08-2007; De lijst met namen: www.politie.nl/Overige/Overdepolitie/tuinvanbezinning/namenlijst.asp, geraadpleegd 30-07-2007.

⁷⁷² www.13mei2000.nl, geraadpleegd 17-03-2008; Het condoleanceregister werd geopend door de toen 18-jarige student Gert van Braak uit het Oost-Groningse Grootegast, zie www.boschcmc.nl/BalkonDood.html, geraadpleegd 17-03-2008.

⁷⁷³ www.condoleanceregister.com, geraadpleegd 17-03-2008, zie ook www.condoleance.nl met particuliere en nationale registers, geraadpleegd 19-03-2008. De site condoleance.nl is een initiatief van het Amsterdamse bedrijf Uitvaart Communications, afgekort Uitvaart.Com. Uitvaart.Com heeft zich gespecialiseerd in nieuwe media voor de uitvaartbranche. Aanleiding voor Condoleance.nl was de cafébrand in Volendam op 1 januari 2001. Duizenden mensen voelden de behoefte om hun medeleven te betuigen. Daarom lanceerde Uitvaart.Com de site Condoleance.nl. Voor die tijd leek er al behoefte aan een dergelijke site omdat het gastenboek van Uitvaart.nl steeds vaker als condoleanceregister werd gebruikt.

⁷⁷⁴ www.politie.nl/Overdepolitie/tuinvanbezinning/herdenkingsceremonie.asp, geraadpleegd 15-10-2009.

⁷⁷⁵ www.ad.nl/utrecht/amersfoort/article1634161.ece, geraadpleegd 04-09-2007, www.ad.nl/utrecht/amersfoort/article608803.ece, geraadpleegd 07-09-2006. Het oudere monument voor gevallen vliegers in Soesterberg is opgericht ter nagedachtenis aan alle militairen van de Koninklijke

van een herdenkingsmonument heeft genomen. Steve Netto uit Huis ter Heide, commodorevlieger buiten dienst, is op eigen initiatief met het plan gekomen. Hij hoopte daarmee de vele vliegeniers onder de Nederlandse wapenen die na 1945 verongelukt of gesneuveld zijn te ontrukken aan de vergetelheid. Het was volgens hem passend een monument met de namen van deze vliegers te plaatsen en zo de herinnering aan hen levend te houden. Er zijn nog veel nabestaanden die hierbij troost kunnen vinden, volgens Netto. Eindelijk kwam er erkenning, een plek om al die verongelukte collega's over wie niemand het meer heeft te gedenken.

Behalve dat namen hier wederom een belangrijke rol spelen, zien we qua vormgeving een duidelijke overeenkomst met het Koningin Wilhelminabos: in verschillende zuilen (panelen) zijn de namen gegraveerd. Voor zover mijn informatie reikt vindt bij dit monument geen jaarlijkse herdenking plaats.

Mensen die hun lichaam aan de wetenschap schonken

In Groningen werd in september 2007 een herdenkingsmonument in gebruik genomen voor mensen die hun lichaam ter beschikking van de wetenschap hebben gesteld. Het betreft een initiatief van het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG) en Yarden Crematorium Groningen. Volgens hen bleek er bij nabestaanden een toenemende behoefte te zijn aan een dergelijk monument. Het monument staat bij het Groningse crematorium en is bestemd voor nabestaanden om er hun overledenen te herdenken. Het idee voor dit herdenkingsmonument kwam van de disciplinegroep Anatomie en Embryologie van het UMCG/RUG. In Nederland bestond een dergelijk monument nog niet, maar in het buitenland zijn wel vergelijkbare monumenten opgericht (onder andere in Graz, Oostenrijk en Sydney, Australië). Het monument bestaat uit drie smalle rechtopstaande basaltzuilen en één lagere basaltzuil met daarop de tekst '...en zij gaven hun lichaam ten behoeve van de medische wetenschap'.⁷⁷⁶ De rol van crematoria komt hier duidelijk naar voren. Inspelend op de trend, komt er vanuit crematoria steeds meer aanbod van collectief herdenken.

Op 1 november 2009 werd er ook in Nijmegen een monument onthuld voor lichaamsdonoren. Het monument bevindt zich bij het Anatomisch Museum van UMC St. Radboud en is bedoeld als eerbetoen en om nabestaanden een plek te geven waar ze kunnen rouwen. Bij de onthulling waren ongeveer 800 nabestaanden aanwezig. Het gedenkteken is gemaakt door oud-arts-anatoom, docent en conservator van het Anatomisch Museum Joop van der Straaten en stelt een feniks voor die uit zijn eigen as herrijst, als symbool van onvergankelijkheid. Joop van Straaten is eveneens de initiatiefnemer van het monument:

Landmacht die door oorlogshandelingen zijn gesneuveld. Dit oudste monument van de Militaire Luchtvaart is opgericht ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Luchtvaartafdeling (LVA) in 1923. Bij dit monument wordt tegenwoordig elk jaar op 4 mei de dodenherdenking gehouden. Op 1 juli herdenkt de Koninklijke Luchtmacht haar gevallen met de nadruk op de mensen van de luchtmacht die in het voorafgaande jaar overleden. Er lijkt hier dus sprake te zijn van twee monumenten op nagenoeg dezelfde plek voor nagenoeg dezelfde groep, hoewel het oudste monument zich voornamelijk richt op militairen in oorlogssituaties.

⁷⁷⁶ uitvaarthulp.wordpress.com/2007/09/11/herdenkingsmonument-voor-donoren-in-groningen/, geraadpleegd 11-9-2007; www.liwwadders.nl/data/nieuws/items/EELAyyZkkZSJnIVNJW.php, geraadpleegd 13-9-2007.

Het lichaam van hun overledene kunnen ze niet terugkrijgen. Daarom vond ik het opportuun om, nadat ik er veertig jaar mee had gewerkt, iets terug te geven aan de nabestaanden van al die mensen die hun lichaam ter beschikking van de wetenschap hebben gesteld.⁷⁷⁷

Monument voor mensen die hun lichaam ter beschikking aan de wetenschap hebben gesteld bij het Anatomisch Museum van UMC St. Radboud. November 2009

Ook is het monument bedoeld voor de studenten, zodat ze beseffen dat ze het basisvak hebben geleerd dankzij de mensen die hun lichaam beschikbaar hebben gesteld. Omdat het monument zich binnen bevindt, is het op werkdagen te bezoeken van acht uur 's ochtends tot acht uur 's avonds.⁷⁷⁸ Op een van de plaquettes naast het monument staat de volgende tekst:

Monument ter nagedachtenis aan allen die hun lichaam ter beschikking van de medische wetenschap hebben gesteld.

Een feniks rijst op uit zijn as. Dit symbool, ontleend aan zowel de Griekse als de Chinese mythologie, staat voor onvergankelijkheid. Zonder de dood te ontkennen wordt er een krachtig perspectief aan gegeven. Aldus is het een treffend beeld voor een monument ter nagedachtenis aan allen die hun lichaam ter beschikking van de medische wetenschap hebben gesteld. Al even pregnant heeft de mythische vogel

⁷⁷⁷ *De Gelderlander*, 02-11-2009.

⁷⁷⁸ www.gelderlander.nl/voorpagina/nijmegen/5740666/Anatomiemonument-in-Nijmegen.ecc; www.omroepgelderland.nl/web/Nieuws/nieuwsartikel/402721/Monument-voor-lichaamsdonoren-Ngen.htm, beide geraadpleegd 01-11-2009.

hier een achtergrond én een steunvlak gekregen bestaande uit een oude snijtafel van Portugees marmer tussen 1955 tot 2006 gebruikt in de snijzaal van het UMC St. Radboud.

Als blijk van dank aan de betreffende mensen en samen met hun nabestaanden als gebaar van gedenken, heeft het geheel de vorm van een altaar gekregen. Het ontwerp en de uitvoering zijn van Joop van der Straaten, arts anatoom en docent, die hiervoor putte uit zijn jarenlange ervaring met de studie van het menselijk lichaam en de ermee verbonden reflectie op leven en dood.

De monumenten voor mensen die hun lichaam aan de wetenschap schonken nemen een aparte plek in in deze reeks: de overledenen zijn geen slachtoffers, aangezien zij er immers voor kozen hun lichaam beschikbaar te stellen. De nabestaanden kunnen hier wel gezien worden als slachtoffers, of in ieder geval lotgenoten, omdat zij het lichaam van hun dierbare niet tot hun beschikking hebben gehad zodat ze het konden begraven of cremen.

Gepland: Monument voor omgekomen brandweerlieden

Naar aanleiding van een televisie-uitzending over het nationaal monument voor omgekomen politiemensen, de Tuin van Bezinning, werd aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) de vraag gesteld of er ook een dergelijk monument voor de brandweer zou kunnen komen. Het initiatief is afkomstig van de Directie Brandweer en GHOR (Geneeskundige Hulp bij Ongevallen en Rampen) van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De directe aanleiding voor de interesse van het ministerie is een e-mail van een Zeeuwse brandweerman in reactie op de Tuin van Bezinning van de politie. Er was echter al eerder sprake van een nationaal monument voor omgekomen brandweerlieden. Bij het Nibra (Het Nederlands Instituut voor Brandweer en Rampenbestrijding, inmiddels NIFV, het Nederlands Instituut Fysieke Veiligheid) werd na een verbouwing in 1998 een beeldje bij de ingang geplaatst, dat de toenmalige directie wilde opdragen aan omgekomen brandweermensen. Op dat moment was dat zeer actueel omdat enkele maanden daarvoor bij een brand in Harderwijk twee brandweermensen omgekomen waren. Het bleek erg moeilijk om een lijst met namen van omgekomen brandweerlieden samen te stellen, omdat dit nergens centraal geregistreerd werd. Van een lijst met namen is afgezien en het bestuur (niet de directie) wilde niet dat het beeldje als monument of symbool gebruikt zou worden, omdat men geen behoefte had aan herdenkingen en treurende collega's of weduwen. Vanuit het korps Harderwijk werd in datzelfde jaar getracht een herdenkingsboek samen te stellen met alle omgekomen brandweerlieden, maar ook dat strandde om dezelfde reden: geen betrouwbare registratie.

In Amsterdam bestond de beroepsbrandweer in 1999 125 jaar en men vond dat een goede gelegenheid om stil te staan bij alle omgekomen collega's. In 1995 waren in Amsterdam drie brandweerlieden omgekomen en dat leefde nog sterk in het korps. Omdat er binnen de Amsterdamse brandweer wél een goede registratie van de ongevallen was geweest, kon een plaquette worden gemaakt met alle namen van overledenen vanaf het ontstaan van het korps. Tijdens de samenstelling van die lijst was er de nodige discussie over wie er wel of niet vermeld moest worden, omdat soms

lastig was vast te stellen of het ongeval direct in verband kon worden gebracht met de uitoefening van de functie. Naar aanleiding van een verzoek van de Nibra-directeur heeft de vrijwilligersorganisatie Nationaal Brandweer-documentatiecentrum getracht een lijst aan te leggen, die nog steeds niet compleet blijkt te zijn.⁷⁷⁹ Op de website van het NBDC ontstond een soort digitaal brandweermemorial met de ongevallen en de namen die tot op heden getraceerd zijn.⁷⁸⁰

Er is een duidelijke connectie met de Tuin van Bezinning. Dit herdenkingsmonument vormde de inspiratie voor het recente onderzoek naar een eventueel monument voor omgekomen brandweerlieden. Ook heeft het toekomstige monument een internationale link: wereldwijd zijn er monumenten opgericht voor brandweermensen die zijn omgekomen.⁷⁸¹ In de Verenigde Staten bestaat een lange traditie van het herdenken en eren van brandweerlieden. Dit komt voort uit de heldencultuur die een belangrijke rol speelt in de Amerikaanse samenleving. Helden worden uitgebreid geëerd, helden worden zelfs gemaakt. Vooral na de terroristische aanslagen van 11 september 2001 werd het woord 'helden' gebruikt voor onder andere de brandweermensen en de politieagenten. Het bekendste monument voor helden van de brandweer is wellicht het *Fire Fighters Memorial 9/11* in New York.⁷⁸² Ook in andere steden en landen zijn er vaak nationale monumenten. Naar aanleiding van de vijftigste herdenking van de bevrijding is er op het plein voor St. Paul's Cathedral in Londen een monument opgericht voor de brandweerlieden die bij de Blitz zijn omgekomen, maar ook elders en later. In het *Fire Service College* in Moreton-in-Marsh staat een centraal monument voor de hele Britse brandweer.

Op verzoek van het Ministerie van BZK onderzocht het Landelijk Kenniscentrum voor Psychosociale Zorg na Rampen, *Impact*, de wenselijkheid, het draagvlak en de functie van een dergelijk herdenkingsteken. Vertegenwoordigers van de brandweer en andere hulpverleningsdiensten ondersteunden dit initiatief van harte en zijn ook verder betrokken bij dit project.⁷⁸³ Het initiatief ligt bij BZK en de branchevereniging NVBR (Nederlandse Vereniging voor Brandweezorg en Rampenbestrijding). In het voorjaar van 2009 werd bekend dat het nationale brandweermemorial mogelijk wordt gemaakt door een startsubsidie van 300.000 euro van minister Ter Horst van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; de gezamenlijke brandweerkorpsen hebben 250.000 euro toegezegd.⁷⁸⁴ Hoe het ontwerp eruit zal zien is nog niet bekend en of de namen van omgekomen brandweermensen op het monument vermeld zullen worden moet nog worden vastgesteld door het

⁷⁷⁹ Op de website van het NBDC wordt een oproep gedaan voor gegevens over omgekomen brandweerlieden, zie www.nbdc.nl/cms/show/id=503613, geraadpleegd 03-12-2009.

⁷⁸⁰ www.nbdc.nl/cms/show/id=139756, geraadpleegd 03-12-2009. De website www.brandweermemorial.nl staat geheel in het teken van het op te richten memorial, geraadpleegd 08-10-2009.

⁷⁸¹ Voor een selectie, zie: www.impact-kenniscentrum.nl/index.php?pag=733, geraadpleegd 25-02-2008.

⁷⁸² Voor deze en andere voorbeelden van monumenten voor brandweermensen in voornamelijk de Verenigde Staten: www.impact-kenniscentrum.nl/index.php?pag=733, geraadpleegd 04-04-2008.

⁷⁸³ www.nbdc.nl/cms/show/id=678162, geraadpleegd 22-02-2008; www.impact-kenniscentrum.nl/index.php?pag=728; www.impact-kenniscentrum.nl/index.php?pag=730, beide geraadpleegd 25-02-2008.

⁷⁸⁴ www.nbdc.nl/cms/show/id=678162, geraadpleegd 04-09-2009.

bestuur van de *Stichting Nationaal Brandweermuseum*.⁷⁸⁵ Ook de plek waar het monument gaat komen is nog niet bepaald.⁷⁸⁶ Wel moet het een centrale plek zijn in een landelijke, open omgeving. Het aandeel van de natuur moet groot zijn en de invloed van de seizoenen moet zichtbaar zijn. Zo mogelijk wordt het monument gecombineerd met recreatie en/of educatie en er moet ruimte zijn voor een stiltecentrum. Het is de bedoeling dat er een jaarlijkse herdenkingsbijeenkomst komt. De realisatie van het Nationaal Brandweermuseum is voorzien in het najaar van 2010.⁷⁸⁷

De Bomen voor het leven-dag als lotgenotenritueel (2): elementen en trends

De impulsen voor het ontstaan van nieuw herdenkingsritueel, alsmede de daartoe gekozen rituele vormgeving, vinden hun oorsprong in bredere maatschappelijke tendensen in de jaren negentig. Dat geldt met name voor de opkomst van nieuw ritueel in de tweede helft van de jaren negentig rondom rampen, zinloos geweld, dood van bekendheden et cetera, zoals naar voren kwam in hoofdstuk 4. Het Koningin Wilhelminabos met de Bomen voor het leven-dag sluit naadloos aan bij de hierboven beschreven vormen van lotgenotenritueel. Geplaatst in deze bredere tendens van met name lotgenotenritueel lichten een aantal elementen van de casus van het Koningin Wilhelminabos op.

Trend: monumentalisering

In eerste instantie bestonden lotgenotenherdenkingen enkel uit een (jaarlijks) ritueel. Hier is verandering in gekomen, onder andere doordat de herdenkingen steeds meer werden gemonumentaliseerd.

Soms is er geen (collectief) monument, zoals bij de herdenking van aidsslachtoffers en in eerste instantie bij de herdenking van verkeersslachtoffers. In andere gevallen evolueren tijdelijke monumenten in een blijvend vast monument, zoals in het geval van het monument voor jonge verkeersslachtoffers in Nuenen. De directe aanleiding voor het ontwikkelen van dit collectieve monument was het bermmonumentje dat werd opgericht voor een verongelukte jongen. Er is over het algemeen sprake van dubbel herdenkingsritueel: eerst individueel of op kleine schaal in vaak het privé domein met familie en vrienden; in tweede instantie, soms jaren later, komt er een vervolgritueel, dat zich veelal kenmerkt als een jaarlijkse collectieve samenkomst van lotgenoten in het (semi)publieke domein. De herdenkingen vinden plaats, en de monumenten staan, in het (semi)publieke domein: in openbare gebouwen, op begraafplaatsen, bij crematoria, in het landschap, in tuinen en parken.

Vaak is er wel een monument, maar geen jaarlijks uitgewerkt collectief ritueel. Zoals bij de herdenking van doodgeboren kinderen, spoorwegslachtoffers, mensen die hun lichaam aan de wetenschap gaven en – voor zover mijn informatie reikt – van

⁷⁸⁵ www.brandweermuseum.nl/index/criteria, geraadpleegd 08-10-2009.

⁷⁸⁶ www.nbdc.nl/cms/show/id=678162, geraadpleegd 04-09-2009.

⁷⁸⁷ www.brandweermuseum.nl/index/plek; www.brandweermuseum.nl/index/werkgroep/ werkgroep/monument; www.brandweermuseum.nl/index/index, allen geraadpleegd 08-10-2009.

omgekomen vliegers van de luchtmacht.⁷⁸⁸ Uiteraard kan het oprichten en onthullen van een monument gezien worden als een ritueel: ook hier gaat het, net als bij een herdenkingsbijeenkomst, om een gemarkeerde gebeurtenis. Een oprichting of onthulling is echter geen jaarlijks ritueel en de vraag rijst of een monument wel in staat is om ‘levend’ te blijven zonder een jaarlijks terugkerende herdenking.

Tabel 5: Overzicht herdenkingsbijeenkomsten en monumenten per slachtoffergroep

Slachtoffergroep	Herdenkingsbijeenkomst	Monument
Aidsslachtoffers	Ja	Nee
Verkeersslachtoffers	Ja	Later, niet betrokken bij herdenking
Overleden kankerpatiënten	Ja	Ja
Doodgeboren kinderen	Nee	Ja
Spoorwegslachtoffers	Nee	Ja
Overleden politiemensen	Ja	Ja
Omgekomen vliegers luchtmacht	Nee	Ja
Personen die hun lichaam aan wetenschap schonken	Nee	Ja

Monumenten kunnen voorzien zijn van namen van slachtoffers.⁷⁸⁹ Voor nabestaanden geldt dat er behoefte is aan een plek voor het vastleggen en vasthouden van de naam van de overledene, soms bij gebrek aan een graf of een andere herdenkingsplek. Daarmee wordt het monument een plek waar men naartoe kan gaan om te herdenken. Opmerkelijk is dat voor veel mensen in deze gevallen een essentiële voorwaarde voor het herdenken niet de aanwezigheid van het lichaam of de as van de overledene op die plek is, maar in eerste instantie de vermelding van de naam in het publieke domein. Om deze reden is het aannemelijk dat nabestaanden minder binding zullen hebben met, en minder vaak zullen terugkeren naar, een monument waarop geen namen vermeld staan. Uit de casus van het Koningin Wilhelminabos blijkt dat er behoefte aan een herdenkingsplek is die men kan bezoeken, vooral als deze elders ontbreekt. Het bos biedt de gelegenheid een dergelijke plek te creëren. Voor anderen volstaat slechts de gedachte dat er een plek is.

Bij het Koningin Wilhelminabos en de herdenking van overleden politiemensen komen een monument en jaarlijks herdenkingsritueel bij elkaar. Het monument voor omgekomen politiemensen is bovendien een *nationaal* monument,

⁷⁸⁸ Wel bestaat er een jaarlijkse herdenking van overleden luchtmachtpersoneel. Deze staat echter los van het hier genoemde monument. Deze herdenking vindt plaats bij het uit 1923 daterende *Monument der Gevallen*, ook op vliegbasis Soesterberg. www.webregio.nl/eeiland/regionaal-nieuws/artikel/217416/herdenking-overleden-luchtmachtpersoneel-op-soesterberg.aspx#; www.defensie.nl/luchtmacht/actueel/nieuws/2009/06/30/46133099/Herdenking_op_Soesterberg_van_overleden_medewerkers, beide geraadpleegd 04-09-2009.

⁷⁸⁹ Bijvoorbeeld in het Koningin Wilhelminabos, in de Tuin van Bezinning en bij het monument voor omgekomen vliegers van de luchtmacht.

een landelijke plek voor herdenking van deze groep lotgenoten. Bovendien worden er bij deze monumenten niet alleen jaarlijkse herdenkingsbijeenkomsten gehouden, de monumenten worden ook jaarlijks uitgebreid. In het geval van de Tuin van Bezinning worden er ieder jaar namen toegevoegd aan het monument. In het Koninkrijk Wilhelminabos speelt het uitbreiden van het monument een nog grotere rol: er komen ieder jaar nieuwe glazen panelen met namen bij en er worden steeds weer nieuwe bomen geplant waardoor het herdenkingsbos zich uitbreidt.

Internationale referenties

De inspiratie voor de vormgeving van een herdenkingsritueel of het oprichten van een monument voor een bepaalde lotgenotengroep ligt vaak in het buitenland. Rouwrituelen na de dood van *celebrities*, zoals de dood van prinses Diana in 1997, werken door in nationale voorbeelden. In Nederland worden deze grootschalige uitingen van publieke rouw overgenomen, zoals werd getoond in hoofdstuk 4. Hetzelfde geldt voor herdenkingsbijeenkomsten en monumenten voor lotgenotengroepen: de *Aids Memorial Day* heeft zijn oorsprong in de Verenigde Staten, de *Tuin van Bezinning* voor omgekomen politiemensen is opgericht naar Schots voorbeeld, het monument voor mensen die hun lichaam aan de wetenschap schonken heeft zijn pendant in onder andere Oostenrijk en Australië, en wereldwijd zijn er monumenten voor omgekomen brandweerlieden te vinden. De herdenkingsbijeenkomst voor overleden aidsslachtoffers en de *Tuin van Bezinning* zijn rechtstreeks afgeleid van buitenlandse voorbeelden, van de andere twee monumenten is dat minder evident. Ook het oprichten van herdenkingsbossen of ‘gelegenheidsbossen’ heeft zijn oorsprong in het buitenland: in Israël bestaat een lange traditie van het planten van herdenkingsbossen en -bomen (zie hoofdstuk 6).

Niet alleen de vorm, ook het repertoire komt grotendeels overeen. Behalve toespraken, muziek, zang en een korte periode van stilte, vormt het noemen of vermelden van namen een belangrijk element in het herdenkingsritueel. Het noemen van de namen van alle slachtoffers (2.749) van de aanslagen in New York, 9/11, geldt als een imposant voorbeeld.⁷⁹⁰ Ook ballonnen komen veelvuldig terug bij herdenkingen in het binnen- en buitenland. Een vroeg voorbeeld hiervan is de *Witte Mars* in Brussel in 1996. Maar al veel eerder, vanaf 1985, werden ieder jaar tijdens de *Aids Memorial Day* witte ballonnen de lucht in gelaten. Het is niet bekend of bij de eerste *International AIDS Candlelight Memorial* in 1983 in de Verenigde Staten ballonnen opgelaten werden.⁷⁹¹ Bij latere herdenkingen en op andere plekken ter wereld wel, bijvoorbeeld in Venezuela werden en worden er tijdens de herdenking ballonnen met namen van overledenen de lucht in gelaten.

Samenspel individu en organisaties

Met betrekking tot de vorm valt er een patroon te ontwaren in de lotgenotenherdenkingen: bij alle lotgenotenherdenkingen is er een jaarlijkse

⁷⁹⁰ Zie hiervoor hoofdstuk 6.

⁷⁹¹ Aldus Anita Preneta, Global Health Council, International AIDS Candlelight Memorial Campain, via e-mail 29-10-2009.

gedenkdienst met een min of meer vast patroon, en/of een plek met een monument. De vorm van monument en/of gedenkdienst kenmerkt zich door een algemeen symbolisch ritueel karakter en vindt plaats in (semi)publiek domein. Opmerkelijk is ook dat meestal één persoon, die zelf persoonlijk getroffen is door ziekte of dood in zijn/haar omgeving, het initiatief neemt voor een monument of herdenking. Vaak is deze persoon al betrokken bij (of zoekt anders inbedding in) een organisatie van lotgenoten. Hij/zij zoekt contact met een organisatie of vereniging om het monument of de herdenking te realiseren. Daarmee verschuift het karakter van deze herdenkingen van een individueel, persoonlijk geval naar een nationale herdenking van een hele slachtoffergroep. Dit persoonlijke initiatief zien we bij de bovenstaande gevallen van verkeersslachtoffers, spoorwegslachtoffers, overleden politiemensen, omgekomen vliegers van de luchtmacht, het Nijmeegse monument voor mensen die hun lichaam aan de wetenschap hebben geschonken, het toekomstige brandweermemorial en ook bij het Koningin Wilhelminabos. In het geval van het Koningin Wilhelminabos ligt het initiatief bij één persoon die behalve zijn eigen stichting, ook Staatsbosbeheer en KWF Kankerbestrijding betrokken heeft bij de realisatie van het bos en de herdenking.

Ondanks het persoonlijke initiatief is het ritueel aan instituties gebonden. In het geval van het Koningin Wilhelminabos is het ritueel bijvoorbeeld gekoppeld aan de *mission statements* van Stichting Nationale Boomfeestdag, Staatsbosbeheer en KWF Kankerbestrijding. Tot januari 2007 stond de zorg voor nabestaanden uitdrukkelijk vermeld in de missie van KWF Kankerbestrijding.⁷⁹² In het verleden heeft KWF Kankerbestrijding herdenkingsdagen voor nabestaanden georganiseerd (zie hiervoor hoofdstuk 5) en ze besteedt in haar informatie aandacht aan rouwverwerking en aan ondersteuning van naasten en nabestaanden. Het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag dienen om de nabestaanden 'een steuntje in de rug te geven', aldus Cora Honing van KWF Kankerbestrijding. Vanuit het gezichtspunt van fondsenwerving levert het ook iets op, maar dat is van ondergeschikt belang (in 2007).⁷⁹³ Vanaf januari 2007 valt de groep van nabestaanden niet meer binnen de speerpunten van KWF Kankerbestrijding. Wel wordt er op de website nog aandacht aan rouwverwerking geschonken, waarbij onder andere verwezen wordt naar het Koningin Wilhelminabos.⁷⁹⁴ De Bomen voor het leven-dag is op nabestaanden gericht en vormt dus een uitzondering binnen de activiteiten van KWF Kankerbestrijding. Toch heeft KWF Kankerbestrijding haar actieve bijdrage aan de Bomen voor het leven-dag ook na 2007 gecontinueerd. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat het de status van een fondsenwervend 'evenement' heeft gekregen – mocht de dag geen directe inkomsten opleveren, dan heeft het wellicht indirecte resultaten door de *goodwill* die gekweekt en de naamsbekendheid die vergroot wordt. De Bomen voor het leven-dag is dan behalve een 'service' naar de nabestaanden een vorm van promotie voor KWF Kankerbestrijding. Wat betreft haar inbreng in het programma van de

⁷⁹² i.e. de kans op kanker verminderen, een betere behandeling van kanker en daardoor meer patiënten genezen. Een betere kwaliteit van leven van patiënten, naasten *en nabestaanden* (mijn cursivering).

⁷⁹³ Gesprek met Cora Honing 17-01-2007.

⁷⁹⁴ www.kwfkankerbestrijding.nl > kanker > rouwen en herdenken > koningin wilhelminabos, geraadpleegd 02-10-2009.

Bomen voor het leven-dag, richt KWF Kankerbestrijding zich vooral op *coping*, op rouwverwerking voor de nabestaanden. Die visie op de Bomen voor het leven-dag en de rol van ritualiteit, maakt dat ritueel in de ogen van KWF Kankerbestrijding vooral een therapeutische functie heeft. De rouw en het verlies staan hierin centraal.

De Stichting Nationale Boomfeestdag richt zich oorspronkelijk voornamelijk op kinderen: ze wil kinderen kennis, inzicht en begrip voor bomen en de functie van bomen voor de samenleving bijbrengen. Behalve het organiseren van de jaarlijkse Nationale Boomfeestdag organiseert Stichting Nationale Boomfeestdag andere activiteiten die met bomen/bossen te maken hebben en die samen met Staatsbosbeheer worden gerealiseerd. Het Koningin Wilhelminabos is één van de 'gelegenheidsbossen' van Stichting Nationale Boomfeestdag (zie hiervoor hoofdstukken 5 en 6). De organisatie van de Bomen voor het leven-dag is één van de activiteiten van Stichting Nationale Boomfeestdag die past bij het promoten van bomen en bos. Voor Stichting Nationale Boomfeestdag is de Bomen voor het leven-dag geen 'evenement' dat geld moet opbrengen. Het is er de stichting alles aan gelegen het bos en het planten van een boom juist zo toegankelijk en laagdrempelig mogelijk te houden, zodat iedereen eraan deel zou kunnen nemen. Bij het idee van toegankelijkheid en laagdrempeligheid past ook dat het ritueel 'luchtig' moet zijn, niet te zwaar en met niet teveel aandacht voor rouw en verdriet. Stichting Nationale Boomfeestdag staat immers voor 'vrolijke' evenementen en acties.

Staatsbosbeheer is de moederorganisatie van Stichting Nationale Boomfeestdag en is een zelfstandige, publieke organisatie voor integraal natuurbeheer. Staatsbosbeheer waarborgt de kwaliteit van een groene leefomgeving voor mens, plant en dier. Kernactiviteiten zijn beheer van natuur, landschap en cultuurhistorie, houtproductie en recreatie. Behoud en herstel van natuurgebieden en ontwikkeling van nieuwe natuur zijn hierbij belangrijk. Om een blijvende relatie tussen mens en natuur te stimuleren kiest Staatsbosbeheer voor natuur die meerdere functies vervult en waarvan de mens onderdeel is.⁷⁹⁵ Staatsbosbeheer beheert verschillende gedenkbossen (zie hoofdstuk 5). Voor Staatsbosbeheer is het Koningin Wilhelminabos vooral een natuurgebied waarin een zieke bomenpopulatie vervangen moest worden door nieuwe aanplant. Door middel van de Bomen voor het leven-dag wordt dit gerealiseerd. Bovendien ziet Staatsbosbeheer het bos op de eerste plaats als een natuurgebied voor recreatie. Dit is de reden waarom Staatsbosbeheer het bos wil beheren als een natuurlijk bos en niet als een plek met vele afzonderlijke 'boommonumentjes'. De natuur moet zoveel mogelijk vrij spel krijgen.

De invulling van het ritueel is bepaald door een samenspel van individu (in dit geval de initiator Peter Derksen) en organisaties. Dit geeft het ritueel een sterk organisatorisch kader en een zekere waarborg van continuïteit. Het maakt echter ook dat machtsverhoudingen en spanningen een rol spelen in het tot stand komen van de vorm van het ritueel. Dit bevestigt de overtuiging van Stengs dat rituele (publieke) ruimte vaak gepolitiseerde ruimte is.⁷⁹⁶ Macht speelt een grote rol in het construeren

⁷⁹⁵ www.staatsbosbeheer.nl > over staatsbosbeheer > staatsbosbeheer, geraadpleegd 04-01-2010.

⁷⁹⁶ STENGs: 'Ephemeral memorials'; IDEM: 'Public spaces of commemorative mourning'; IDEM: 'Commemorating victims'.

van rituele ruimte. Zoals hierboven samengevat, heeft ieder ‘instituut’ verschillende belangen, aan de hand waarvan ze bepalen hoe de Bomen voor het leven-dag en het Koningin Wilhelminabos eruit moeten zien. Deze belangen en denkbeelden zijn soms tegenstrijdig, waardoor er spanningen en botsingen kunnen ontstaan, zoals aan de orde kwam in hoofdstuk 5, maar ook in de andere hoofdstukken van het empirische gedeelte. In eerste instantie zien we vooral in de herdenkingsrituelen een sterke gepersonaliseerde, inductieve tendens doorzetten.⁷⁹⁷ Het ritueel is echter vaak niet zo eenduidig inductief als gesuggereerd wordt. Een groot deel van het ritueel ligt op voorhand vast, met de daarbij behorende ‘regels’. Het ritueel wordt van bovenaf aangereikt (‘top-down’), aangezien het is bedacht door instituties. De deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag hebben daardoor een relatief beperkte inbreng. Een duidelijke inbreng van de deelnemers is bijvoorbeeld het achterlaten van voorwerpen in het Koningin Wilhelminabos, een handeling die officieel niet is toegestaan.⁷⁹⁸ In sommige gevallen grijpen de instituties in. Het koor heeft een status aparte, tussen organisatie en deelnemer in: het krijgt de ruimte een duidelijk eigen inbreng in het ritueel te hebben. De koorleden mogen zelf het repertoire bepalen, zij het binnen (relatief ruim gedefinieerde) grenzen van de organisatie.

Het ritueel is aan (niet-religieuze) instituties gebonden, waardoor de invulling heel algemeen is. Ook de infrastructuur is verzorgd door de instituties. Dit houdt het ritueel in stand. Vergelijk hier bijvoorbeeld individuele initiatieven als bermmonumentjes na een dodelijk ongeluk. Hoewel sommige regelmatig voorzien worden van verse bloemen, houden ze over het algemeen niet lang stand, in tegenstelling tot graven op kerkhoven: een instantie zorgt voor onderhoud van de plek, de administratie van de graven en wanneer nodig het ruimen van een graf. Ook het Koningin Wilhelminabos wordt beheerd door instituties: Staatsbosbeheer bijvoorbeeld beheert het bos en is verantwoordelijk voor het onderhoud. Wanneer de instituties echter wegvallen of zich terugtrekken, is de kans aanwezig dat het ritueel ophoudt te bestaan.

Binnen dit institutionele kader vindt het individu zijn plek. Er bestaat een complexe samenhang tussen individu en gemeenschap. De lotgenotengroepen met hun monumenten en herdenkingsbijeenkomsten zijn een goed voorbeeld van nieuwe gemeenschapsvorming die direct de actuele rituele dynamiek raakt. De gemeenschap is net als veel actueel ritueel gelieerd aan gebeurtenissen: een gedeelde ervaring/gebeurtenis bepaalt de groep, de samenkomst. Volgens Durkheim blijft er, hoe geïndividualiseerd men ook is, altijd iets collectiefs. Mensen communiceren door droefenis, wanneer zij niets anders meer te delen hebben.⁷⁹⁹ Tijdens een ritueel komen vele mensen samen en ontstaat er een groepsgevoel. Een bijeenkomst geeft kracht voor een korte periode, gevoelens worden versterkt door de massa.⁸⁰⁰

Stengs stelt dat collectieve herdenkingsmonumenten een bepaalde ambiguïteit hebben in de zin dat ze collectief én individueel zijn. Hun oorsprong is onlosmakelijk

⁷⁹⁷ POST: ‘Fields of the sacred’.

⁷⁹⁸ Zie paragraaf 6.7.

⁷⁹⁹ JANSSEN: ‘Stille omgang’ 79. Janssen verwijst hier naar DURKHEIM: *Le suicide* 230.

⁸⁰⁰ DURKHEIM: *Les formes élémentaires*. Een Nederlandse synopsis: VANDEKERCKHOVE (red.): *Emile Durkheim*. Zie ook hoofdstuk 3.

verbonden met de dood van een of meer specifieke personen, maar tegelijkertijd zijn de monumenten geen plaatsen die enkel aan hen herinneren. Het ritueel bij monumenten voor zogenoemde ‘categorieën’ verschilt van dat bij individuele monumenten in die zin, dat ze niet een bestaande groep in ere herstellen, maar juist een nieuwe groep vormen. Het ritueel biedt een mogelijkheid om verdriet te delen en is een publieke bevestiging van de status van de deelnemers als (in)direct slachtoffer. Dit geldt eveneens voor herdenkingsbijeenkomsten zonder monument. Het vormen van een nieuwe, tijdelijke groep is ook zichtbaar bij de Bomen voor het leven-dag in het Koningin Wilhelminabos: het enige dat de deelnemers bindt is dat ze een dierbare aan kanker hebben verloren en op dezelfde tijd en dezelfde plaats hetzelfde ritueel bijwonen. Binnen de riten is er gelaagdheid, soms gericht op de individuele ervaring en expressie, soms op de collectieve.⁸⁰¹ De gemeenschap is incidenteel, momentaan van karakter en gebeurtenisgebonden. In plaats van gemeenschap voldoet hier misschien eerder de term samenkomst – er is sprake van een samengeroepen gemeenschap die samenkomt en weer uiteen gaat, maar die niet minder gemeenschap is. Men is collectief aanwezig en volgt het herdenkingsprogramma gezamenlijk, laat gezamenlijk ballonnen op en de minuut stilte is een gezamenlijke stilte. Ook in de toespraken van de organisatoren ligt nadruk op samenzijn. Stilte is een ritueel element dat een band schept, juist in een pluralistische en seculiere maatschappij. In het Koningin Wilhelminabos ontstaat een gevoel van eenheid omdat men weet dat alle deelnemers iemand aan kanker hebben verloren. Tijdens de minuut stilte kan men hierbij als lotgenoten stil staan en een gevoel van eenheid ervaren. De ballonnen bindt men soms als groepje aan elkaar voordat men deze de lucht in laat gaan, maar ook als men dit niet doet, maakt het collectieve dit rituele element krachtig.

Het markeren en individualiseren van de boom en de naam op de glasplaat zijn individuele aspecten. Het planten van de boompjes gebeurt min of meer collectief, maar het is een individuele bezigheid, die deelnemers alleen of met een eigen gezelschap ondernemen. De plantactiviteit vindt plaats na het bezichtigen van de naam op de glasplaat. Wanneer deelnemers hun naam gezien hebben, wachten ze niet op de rest van de groep om tot het planten over te gaan – het planten is een privé gebeurtenis in het publieke domein. Ook dat kan spanning opleveren: wanneer ik na de Bomen voor het leven-dag 2007 de boompjes met bijbehorende voorwerpen fotografeer, accepteert een nabestaande die wat langer is gebleven dit niet. Hij wil weten wat ik aan het doen ben en maakt duidelijk dat hij het ongepast vindt dat ik de ‘boommonumentjes’ fotografeer, ook al werp ik tegen dat ik me op openbaar, publiek terrein bevind. Wanneer ik hem beloof ‘zijn’ boompje niet te fotograferen, is de kwestie afgehandeld. Deze man kiest voor een herdenkingsplek in het publieke domein, die hij het tegelijkertijd het liefst privaat wil houden. Ondanks het collectieve herdenken blijft er een individuele factor aanwezig, die een spanning oproept tussen individu en gemeenschap. Ook het markeren van de naam op een collectief monument is hier een voorbeeld van. Deelnemers willen onderscheid maken tussen (de namen van) de overledenen. Het tegenovergestelde kan echter ook beweerd worden: het (individueel) markeren van het boompje en de naam in het Koningin

⁸⁰¹ Zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 6.

Wilhelminabos kan ook gezien worden als een collectieve bezigheid. Wanneer aanwezigen andere deelnemers dit zien doen, kan dit leiden tot bewust of onbewust aanpassings- of imitatiegedrag. Zo nemen enige deelnemers, die geen voorwerpen bij zich hebben om bij een boom of glasplaat achter te laten, zich voor dat bij een volgend bezoek wel te doen.

Tony Walter signaleert dat sommige van de actuele herdenkingsriten erg kort zijn met weinig tot geen interactie tussen de deelnemers. Het Koningin Wilhelminabos is hier geen uitzondering op en Walters kernachtige frase *together in aloneness* gaat ook hier op.⁸⁰² Volgens Joep de Hart hebben mensen door het afnemen van de sociale cohesie behoefte aan nieuwe vormen van collectiviteit, al is het slechts eenmalig en valt de groep daarna weer uit elkaar.⁸⁰³

Het publieke domein: natuur, landschap, idylle

De nieuwe situatie van momentane gemeenschappen daagt uit tot het zoeken naar nieuwe vormen van ritualiteit, aangezien een vastliggend scenario of script niet meer voldoet. In een onvermijdelijk vloeibare, flexibele, mobiele cultuur hoort vloeiend, flexibel en mobiel ritueel. Weyns beschrijft die ritualiteit als ‘instant ritueel’ of als ‘neotribaal ritueel’, in navolging van de Franse socioloog Maffesoli.⁸⁰⁴ Instant ritueel laat zich beschrijven in vaak genoemde rituele kwaliteiten: het ritueel is momentaan, incidenteel en maatwerk, in die zin dat het bedoeld is voor bepaalde mensen op een bepaalde plaats op een bepaald moment. Ritueel wordt sterk gepersonaliseerd en gedetraditionaliseerd. Klassieke kwaliteiten die aan ritueel worden toegeschreven, zoals herhaling en traditie, raken op de achtergrond. In neotribaal ritueel wordt de hoofdrol gespeeld door het intense, fysieke of imaginaire samenzijn van mensen, en niets anders. Wat hen samenhoudt zijn gedeelde indrukken, emoties en sentimenten.

Men ziet bij de herdenkingen een algemeen basale symboliek: geen aan bepaalde religieuze tradities gebonden elementen, maar zeer algemene in moderne populaire muziek of poëzie gevatte beeldtaal waarin algemene archetypische symbolen domineren. Meer toegesneden op een religieuze traditie gebonden repertoires worden ingeruild voor of overstegen door basale sacraliteit, waarbij te denken valt aan een afgebakende plek, licht, lopen, stilte, bloemen, natuur, kleuren.⁸⁰⁵ De symboliek die gebruikt wordt in het Koningin Wilhelminabos wordt expliciet gemaakt in de toespraken van de organisatoren. In de liederen van het koor komen basale thema's en symbolen aan de orde, smeken, hoop, nabijheid, dood en leven, uitzicht – thema's en symbolen die zijn toegesneden op de doelgroep. De eerder besproken classificatie van het sacrale van Evans blijkt zeer goed toepasbaar op collectieve herdenkingsrituelen en monumenten.⁸⁰⁶ Bij het ritueel in het Koningin Wilhelminabos handelt het met

⁸⁰² WALTER: 'From cathedral to supermarket'.

⁸⁰³ DE HART: *Voorbeelden en nabebelden*.

⁸⁰⁴ W. WEYNS: 'Rituelen in een flexibele maatschappij', in P. CORTOIS & V. NECKEBROUCK (reds.): *Maskers, missen en meesters. Rituelen in en uit de marge* (Kapellen/Kampen 2005) 86-91.

⁸⁰⁵ Voor de term basaal-sacraal verwijs ik wederom naar de dissertatie van Goedroen Juchtmans: JUCHTMANS: *Rituelen thuis* 52-55.

⁸⁰⁶ EVANS: 'The sacred'. Zie ook hoofdstuk 3: Theoretisch kader: de triade van plaats, ritueel en sacraliteit.

name om de categorie van brede sacraliteit, het domein van spiritualiteit, het religieuze, het basaal sacrale, *the spiritual sacred*. Religie krijgt er een heel algemene invulling, het gaat om spiritualiteit die met traditionele instituties verbonden religies overstijgt. Hierbij valt de belangrijke dimensie van heil en heling op.

Zoals eerder beschreven, verdwijnt het sacrale niet als religie de-institutionaliseert. Spiritualiteit kan bestaan zonder aan traditie gebonden religie. De rituelen en monumenten als die op de Bomen voor het leven-dag hebben een persoonlijke sacrale betekenis voor de betrokkenen. Er is hier sprake van sacraliteit in algemeen spirituele zin, ook wel basale sacraliteit, als onderscheiden van 'religieus sacraal'. Deze vorm van sacraliteit heeft in het bos zowel individuele als collectieve dimensies. Er is een sterke behoefte aan luisteren, rust, stilte, contemplatie. Er wordt door de organisatoren van de Bomen voor het leven-dag een bepaalde, algemeen symbolische, opvatting over bomen en bos aangereikt, die aansluit bij een algemene symboliek in religies en culturen: met name symbool van (kringloop van het) leven, verbinding tussen hemel en aarde en teken van kracht, hoop en moed.

Veel collectieve herdenkingsrituelen vinden plaats in bepaalde vormen van (semi)publiek domein: in de openlucht en in de natuur zoals in parken, tuinen en bossen. Deze tendens loopt parallel aan de ontwikkeling in grafcultuur waar natuur, tuin en landschap een steeds grotere rol gaan spelen.⁸⁰⁷ Deze trend zien we eveneens terug bij het opkomen van steeds meer herdenkingbossen en in de lange traditie van boomriten. Niet alleen is er het Koningin Wilhelminabos voor overleden kankerpatiënten, maar er zijn ook geboortebossen, een bevrijdingsbos, algemene herdenkingsbossen, bossen voor kinderen met levensbedreigende ziektes, et cetera (zie hoofdstuk 6). Het ritueel en de plek roepen voor velen het beeld op van een idyllisch landschap – een idylle van natuur, tuin, paradijs. In het Koningin Wilhelminabos benadrukt men deze sfeer door het achterlaten van specifieke voorwerpen bij het boompje of bij de glasplaat. Men roept hiermee bewust of onbewust een idyllische sfeer van geluk, heil en hoop op. Bloemen en voorwerpen als engelen en kabouters zorgen voor een knusse sfeer en verwijzen naar de idylle van tuin of paradijs.

Er zijn enkele uitzonderingen op de regel van herdenkingen in de openlucht en natuur: bijvoorbeeld de *Aids Memorial Day* en de jaarlijkse herdenking voor verkeersslachtoffers. Hoewel de meeste herdenkingen een vaste plek hebben waar ieder jaar de groep slachtoffers herdacht worden en er veel waarde wordt gehecht aan die plek, hebben de herdenkingsbijeenkomsten voor aids- en verkeersslachtoffers dat niet. De viering van Aids Memorial Day heeft wisselende locaties uiteenlopend van de Beurs van Berlage tot verschillende kerken, zij het dat het altijd in Amsterdam georganiseerd wordt. De herdenking voor verkeersslachtoffers vindt iedere keer plaats in een andere plaats en in een ander soort gebouw. Kerken dienen soms als podium, zoals we zien bij de Aids Memorial Day en bij verschillende edities van de landelijke herdenking van verkeersslachtoffers, maar over het algemeen zijn het niet de kerken die als sacrale plaats dienen, maar de monumenten in het publieke domein die plaats

⁸⁰⁷ Zie hoofdstuk 6 en bijvoorbeeld: www.natuurbegraafplaats.nl en www.woodlandburials.co.uk, beide geraadpleegd 05-09-2007.

en kader bieden voor deze incidentele gemeenschappen.⁸⁰⁸ Dat publieke domein is vaak een arena waarin machtsverhoudingen en (soms) tegengestelde belangen verzoend dienen te worden. Een plek in het publieke domein heeft vaak meerdere functies en er zijn verschillende ‘groepen’ mensen bij betrokken. Zo zien we bijvoorbeeld dat het Koningin Wilhelminabos behalve een herdenkingsbos, ook een recreatieplek is. Voortdurend zijn er spanningen in het publieke domein: er zijn plekken van weerstand, contrast, tegenspraak en debat door de verschillende belangen die de betrokkenen hebben.

Collectieve publieke rituele manifestatie

Een ritueel als dat in het Koningin Wilhelminabos heeft niet alleen het herdenken als thema; de betrokkenen willen ook erkenning, respect, een waarschuwing geven, verzoening en vooral niet vergeten.⁸⁰⁹ Een aantal deelnemers wil een statement maken en zoekt daartoe het publieke domein op, in het privé domein zal men niemand bereiken. Dit is onder andere duidelijk zichtbaar bij de herdenking van verkeersslachtoffers, waar de jaarlijkse bijeenkomst naast een herdenking eveneens een aanklacht tegen gevaarlijke verkeerssituaties is. Met een monument voor verkeersslachtoffers wil men behalve herdenken ook waarschuwen. Ook bij het monument voor omgekomen vliegers van de luchtmacht wordt letterlijk vermeld dat het naast herdenken om erkenning gaat van een groep en het niet vergeten van de slachtoffers. Op de website van het nog te realiseren brandweermemorial staat dat het monument dient om omgekomen brandweermensen te herdenken en dat het tegelijkertijd ook een functie heeft om ‘respect’ (een sleutelwoord in dit verband) en waardering te tonen voor het brandweervak. Het memorial is van en voor alle brandweermensen in Nederland.⁸¹⁰ De organisatoren van de Bomen voor het Leven-dag spreken in hun toespraken over eren, een erememorial, tastbaarheid en ‘een plaats geven’. Een dergelijk ereveld kan bestaan naast het graf. Men krijgt erkenning voor de heldhaftige strijd die is gestreden en het offer dat is gebracht.

Ook ‘voortleven’ is hierbij een terugkerend thema. Het vermelden van de naam zorgt dat men bestaat, dat men herinnerd wordt en op deze manier voortleeft. De namen van de overledenen spelen een belangrijke rol in het ritueel. Deze namen worden niet alleen genoemd tijdens de herdenkingsbijeenkomst en zijn meestal op een memorial te vinden, ook op herdenkingswebsites worden de namen van slachtoffers genoemd, zoals bij de herdenking van aidsslachtoffers, omgekomen politieagenten en het geplande memorial voor omgekomen brandweermensen.⁸¹¹

⁸⁰⁸ POST: ‘De “Bomen voor het Leven”-dag’ 200.

⁸⁰⁹ Zie STENGs: ‘Individual and collective memorials’. En ook het boek van Jolande Withuis over het thema erkenning: J. WITHUIS: *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

⁸¹⁰ www.brandweermemorial.nl, geraadpleegd 08-10-2009.

⁸¹¹ www.hivnet.org/AMD/herdenken.html, hier kan men eveneens een persoonlijke boodschap achterlaten voor de overledene en www.hivnet.org/in_memoriam/index.html, beide geraadpleegd 12-03-2008, waar men behalve een naam ook onder andere een foto kan plaatsen; www.politie.nl/Overdepolitie/tuinvanbezinning/namenlijst.asp, geraadpleegd 01-04-2008; www.nbdc.nl/cms/show/id=139756, geraadpleegd 03-12-2009.

Het gebruik van algemeen basale symboliek heeft wellicht te maken met de plek waar de rituelen plaatsvinden: in het publieke domein. Er is een lange en problematische geschiedenis van religieuze (rituele) presentie in het publieke domein in Nederland. Dat dit nog steeds een actueel thema is, blijkt onder andere uit de recente afscheidsrede van Piet de Rooy *Openbaring en openbaarheid* waarvan, na verschenen te zijn in september 2009, een maand later al de tweede druk verscheen. Hij beschrijft hierin hoe in de zestiende eeuw de christelijke gemeenschap uit elkaar viel in drie grote blokken: katholicisme, lutheranisme en calvinisme. Er moesten een nieuwe verhouding gevonden worden tussen individu, staat en godsdienst, waarbij een onderscheid gemaakt werd tussen publieke sfeer en het privédomein. Binnenshuis kon iedereen geloven wat hij wilde, maar de publieke ruimte werd door één geloof beheerst. De Gereformeerde Kerk was de heersende kerk en de gereformeerden wensten in de publieke ruimte zo min mogelijk geconfronteerd te worden door uitingen van katholieke aard.⁸¹² In de zeventiende eeuw gingen groepen met verschillende religies vreedzaam met elkaar om en bestonden naast elkaar, onder handhaving en benadrukking van de religieuze verschillen. Willem Frijhoff introduceerde voor deze vorm van interreligieuze contacten in de zeventiende eeuw de term *omgangssoecumene*.⁸¹³ Aan het einde van de achttiende eeuw kwam er een scheiding van Kerk en staat en werd het monopolie van de Gereformeerde Kerk opgeheven, waardoor er een nieuwe omgangsregeling in de publieke ruimte kwam. *Alle* religieuze uitingen moesten voortaan beperkt blijven tot huis en kerk, binnen de grenzen van gebouwen, niet zichtbaar in de openbare ruimte.⁸¹⁴ Religieuze uitingen werden toegestaan, maar zo onzichtbaar mogelijk. Zo ontstond bijvoorbeeld de stille omgang: zonder geluid, zonder religieuze kledij, 's avonds in het donker.⁸¹⁵ Dit omgaan met de openbare publieke ruimte was verbonden met de verzuiling. Iedere *zuil* had zijn eigen kerk, omroep, krant, vakbond, politieke partij, scholen, sportverenigingen et cetera.

In de jaren zestig van de vorige eeuw onttakelde het Nederlandse verzuilde bestel, dat lang de structuur van de samenleving bepaald had, in hoog tempo. Met het wegvallen van de zuilen veranderde ook het publieke domein van karakter en werd nadrukkelijk seculier. Religie werd een volstrekt particuliere kwestie en het publieke domein werd 'neutraal'.⁸¹⁶ De plek van religie werd opgevuld met onder andere algemeen nieuw herdenkingsritueel en stille tochten. 'Oud' herdenkingsritueel, zoals de Nationale Dodenherdenking en Bevrijdingsdag, bleef bestaan. Om niemand voor het hoofd te stoten, gebruiken organiserende instanties voornamelijk algemene symboliek. Hier lijkt de casus van het Koningin Wilhelminabos bij aan te sluiten, als een collectieve publieke rituele manifestatie, een nieuwe vorm van omgangssoecumene. Met de toename van (moslim)immigranten in Nederland, keerde (de discussie over)

⁸¹² DE ROOY: *Openbaring en openbaarheid* 10-14; MAGRY: *Teedere Quaesties* 174-186.

⁸¹³ W. FRIJHOFF: 'Religious life in Amsterdam 's Golden Age. A new approach', in W. FRIJHOFF: *Embodied believe. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 17-38, p. 31.

⁸¹⁴ DE ROOY: *Openbaring en openbaarheid* 17-23.

⁸¹⁵ Zie bijvoorbeeld C. CASPERS & P.J. MARGRY: *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006).

⁸¹⁶ DE ROOY: *Openbaring en openbaarheid* 53-54, 60-61.

religie terug in het openbare domein en kwam zeker na de eeuwwisseling steeds meer in de aandacht. Religie in het openbare domein blijft een gevoelig punt en is onderwerp van vele discussies: van het dragen van hoofddoekjes op scholen en het luiden van de kerkklokken, tot recent het katholieke kruis op de mijter van Sinterklaas.⁸¹⁷ Ook zien we tijdens de Bomen voor het leven-dag dat het koor absoluut niet met religie geassocieerd wenst te worden: religie, meer specifiek christendom, lijkt taboe. Het koor brengt tot uiting voor iedereen toegankelijk te willen zijn en bedient zich daartoe van algemene symboliek.

De Bomen voor het leven-dag en de ‘ritueel-sacrale velden’

Na deze centrale elementen van (de Bomen voor het leven-dag als) lotgenotenritueel, keer ik terug naar het in hoofdstuk 3 gepresenteerde theoretisch kader van sacrale velden. Vanuit de verkenning waarvan verslag is gedaan in het empirische gedeelte van deze dissertatie, zijn er ten aanzien van het Koningin Wilhelminabos een aantal ‘sacrale velden’ te benoemen, zoals ze beschreven zijn in hoofdstuk 3. Ik zal het Koningin Wilhelminabos via deze velden trachten te situeren. Ik duid ze hier slechts kort aan omdat ze in de beschrijving van het theoretisch kader al ter sprake kwamen en nu kunnen worden ‘ingevuld’ en toegepast.

Het ‘religieuze’ veld speelt geen noemenswaardige rol, althans niet in de directe en institutionele zin. In de profilering van het ritueel speelt het geen rol. In die zin laat de Bomen voor het leven-dag zich juist karakteriseren als een ‘areligieus’ ritueel. Indirect speelt dit veld wel degelijk mee, zoals dadelijk zal blijken. Ook het ‘culturele’ veld (in de zin van ‘hoge’ kunst en cultuur) speelt geen rol van belang. Dat het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag nauw verbonden zijn met het veld van herdenkingscultuur spreekt voor zich. Er blijkt in onze cultuur een grote behoefte aan gedenken in de zin van situeren, van gebeurtenissen en mensen ‘een plek geven’ en markeren. Wat betreft het veld van *leisure culture*: sacrale plekken hebben voor een belangrijk deel te maken met dit veld van ‘vrije tijd’. De sacrale plek en de ermee verbonden rituele praktijken presenteren zich vanuit een *status aparte*, als een opschorting van het alledaagse, als iets dat verbonden is aan feest en ‘re-creatie’, in de zin van herschepping. In het Koningin Wilhelminabos komt dit deels tot uiting in het ritueel van de Bomen voor het leven-dag, maar ook door het feit dat het bos op de eerste plaats een natuurgebied is waarin gewandeld wordt, de hond wordt uitgelaten en wordt gesport. In het ontwerp van het bos komt dit aspect van *leisure* aan de orde: ‘Staatsbosbeheer wilde een inrichtingsplan waarin de wensen van de verschillende partijen geïntegreerd worden tot een *Memorialbos*, passend binnen natuurgebied Roggebotzand. Uit de wensen van de betrokkenen kwam naar voren dat het Memorialbos een herkenbaar bos moest worden, waar ruimte is voor rust en bezinning en waar bomen een symbolische betekenis hebben. Het bos moet als geheel recreatief aantrekkelijk en toegankelijk zijn voor de bezoekers.’⁸¹⁸ Naast deze functie van het Koningin Wilhelminabos als recreatiegebied (bij de ingang van het gebied staat

⁸¹⁷ Zie bijvoorbeeld www.nrc.nl/binnenland/article1855623.ece/Tilburgse_pastoor_mag_klok_weer_luiden, geraadpleegd 15-12-2009; www.volkskrant.nl/opmerkelijk/article1317582.ece/Kamervragen_om_mijter_Sinterklaas, geraadpleegd 25-11-2009.

⁸¹⁸ Zie hoofdstuk 8.

zelfs een pannenkoekenhuis), spelen er andere *leisure*-aspecten een rol rondom de Bomen voor het leven-dag: de auto's moeten geparkeerd worden op het terrein van *Walibi World*, een attractiepark (voorheen *Six Flags*). Bovendien vindt de herdenkingsdag plaats op een zaterdagmiddag, een typische dag voor recreatiedoeleinden. Vooral door de sterke tendens in de richting van algemene basaal-sacrale ritualiteit is er de nauwe connectie van sacrale ruimte met de natuur. Hoe deze natuurlijn vanouds in rituele en religieuze tradities besloten ligt, is behandeld in hoofdstuk 6.

Het veld van *healing* is de basale en zeer verbreide dimensie van in en via het ritueel zoeken naar heil en heling, naar *coping* en erkenning. Dit aspect kwam eerder in dit hoofdstuk al kort aan de orde in verband met het *mission statement* van KWF Kankerbestrijding. De handeling van het (psychologisch/gevoelsmatig) 'een plek geven' van rouw en verdriet staat centraal. Met het planten van de boom wordt letterlijk een plek gegeven aan de gebeurtenis, aan het verdriet. Er is een parallel met rouwtherapie in het gebruik van symbolen. Zoals men in rouwtherapie afscheid neemt van bepaalde betekenisvolle voorwerpen, laat men in het Koningin Wilhelminabos vaak persoonlijke objecten achter.⁸¹⁹ Men neemt er afscheid van en geeft hiermee het verdriet een plek. KWF Kankerbestrijding besteedt op haar website aandacht aan rouw en herdenken:

De laatste ziekteperiode heeft vaak veel tijd, energie en aandacht gevraagd. En na het overlijden van een dierbare gaat het leven voor de nabestaanden niet zo maar vanzelfsprekend verder. De eerste dagen zijn meestal druk en hectisch. Daarna kan het opeens heel stil worden. Het gemis, de rouw begint.⁸²⁰

Hierbij wordt onder andere naar het Koningin Wilhelminabos verwezen. Ook in het kader van rouwverwerking bij kinderen wordt op de website van KWF Kankerbestrijding verwezen naar het Koningin Wilhelminabos.⁸²¹ Het Koningin Wilhelminabos wordt dus gezien als een hulpmiddel bij het verwerken van het verdriet bij het verlies van een dierbare aan kanker. Een voormalig medewerker van KWF Kankerbestrijding bevestigt dit:

Wanneer iemand aan kanker overlijdt, heerst er vaak opluchting dat diegene uit het lijden is verlost. Aan het begin is er steun, later gaat iedereen weer verder tot de orde van de dag. Dan sta je alleen met je verdriet. In het bos kun je dit verdriet met anderen delen.

⁸¹⁹ Hiervoor verwijs ik naar paragraaf 6.7.

⁸²⁰ www.kwfkankerbestrijding.nl > kanker > rouwen en herdenken, geraadpleegd 23-11-2009. In 2002 laat KWF Kankerbestrijding in een persbericht weten dat ze het Koningin Wilhelminabos ziet als een belangrijke plek voor rouwverwerking voor iedereen die een dierbare heeft verloren aan kanker. Persbericht KWF Kankerbestrijding, 26-11-2002.

⁸²¹ www.kwfkankerbestrijding.nl > kanker > rouwen en herdenken > rouw en kinderen, geraadpleegd 23-11-2009.

Direct na het overlijden is er een roes, in het Koningin Wilhelminabos kan er worden stilgestaan bij het afscheid. Men is er niet alleen met het verdriet, er heerst saamhorigheid.⁸²²

Ook de deelnemers spreken soms over rouwverwerking:

Voor ons is het planten van de boom een stukje rouwverwerking. (2007)

Ik vond het planten van de boom ook voor mijzelf nodig als een soort afsluiting. (2007)

Ik wilde een boom planten om de nagedachtenis levend te houden en voor mijn kinderen een beetje ter afsluiting van al het verdriet. (2007)

De thema's die uit de muziek van de Bomen voor het leven-dag naar voren komen zijn onder andere hoop, troost en bemoediging. Volgens de website van Kanker in Beeld is zang een kunstvorm die gevoelens kan losmaken of er uiting aan kan geven.⁸²³ Het spreekt direct tot de ziel. Muziek kan steun geven en troost bieden. Zingen, en luisteren naar muziek, is geschikt voor het verwerken van emoties en angsten. Er wordt dan ook wel van een 'therapeutische' werking gesproken, of letterlijk van *healing* en *coping* (verwerking). Dit element van healing geeft het ritueel ook relevantie en legitimatie. Bovendien zien we bij verschillende herdenkingsrituelen voor lotgenoten dat een 'goed doel' het ritueel eveneens maatschappelijk relevant maakt en legitimeert. Behalve dat er aandacht gevraagd wordt voor bijvoorbeeld de wereldwijde bestrijding van hiv/aids, de verkeersveiligheid of (onderzoek naar) de genezing van kanker, gaat er in het geval van het Koningin Wilhelminabos per verkochte boom een bedrag naar het goede doel, KWF Kankerbestrijding. Deelnemen aan de Bomen voor het leven-dag betekent geld schenken aan 'het goede doel' en dus maatschappelijke betrokkenheid tonen. Omdat de Bomen voor het leven-dag het enige lotgenotenritueel is waarvoor men betaalt om deel te nemen, is dit ook het enige ritueel waarvoor dit geldt.

Spanningen

Veel plekken die verschillende functies vervullen kennen een spanningsveld tussen hun deelidentiteiten als herdenkingsplek, museale attractie en toeristische trekpleister. In het Koningin Wilhelminabos komt dit met name tot uiting in de verschillen in ideeën over het bos onder organisatoren en deelnemers, en het gebruik van het bos door deelnemers en recreanten, waarbij vooral de velden van herdenkingscultuur en *leisure culture* op gespannen voet blijken te kunnen staan. Het veld van *healing* lijkt veel minder spanningen op te leveren met de andere velden. De *deelnemers* willen het bos vormgeven en gebruiken als herdenkingsplek, wat resulteert in het achterlaten van voorwerpen, het markeren en toe-eigenen van plekken, soms het uitstrooien van as en de wens dat de plek netjes bijgehouden wordt zodat men zonder obstakels 'de eigen'

⁸²² Karel van Koppen 28-06-2006.

⁸²³ www.kankerinbeeld.nl/site/muziek, geraadpleegd 16-04-2008.

boom kan terugvinden. De *organisatoren* staat een herdenkingsplek die het karakter heeft van een natuurgebied voor ogen: een plek die uitgroeit en beheerd kan worden als een bos. In hun visie is het bos als geheel een herdenkingsmonument in plaats van de afzonderlijke, geïndividualiseerde boompjes. In officiële documenten wijzen ze het achterlaten van voorwerpen en markeringen daarom af, maar zien zich gedwongen deze in de praktijk toch te gedogen. De *recreanten* gebruiken het bos als een plek om te wandelen of te sporten en wensen daarbij niet geconfronteerd te worden met bergjes as of opvallende (herdenkings)voorwerpen. Ook op een andere manier is er een spanningsveld tussen ‘natuur’ en de ‘herdenkingsinvulling’ daarvan: eind november is een uitgelezen moment voor het planten van bomen, maar voor een herdenkingsbijeenkomst in de openlucht heeft het grote nadelen. Daarmee zijn er conflicterende belangen tussen het Koningin Wilhelminabos als natuurgebied en als herdenkingsmonument. Tegelijk met die spanningen en tegenstellingen tussen de velden blijkt er samenhang en relatie. De dag (zaterdag) zorgt niet voor problemen: vrije tijd en herdenken komen hier goed samen.

Thematische velden die weinig te maken hebben met de rituele identiteit van het Koningin Wilhelminabos, blijken toch (of misschien juist) voor spanningen te kunnen zorgen. Zo zien we wat betreft het *religieuze veld* dat het Koningin Wilhelminabos zó ‘gestuurd’ is, dat het bos en het ritueel niet (traditioneel, institutioneel) religieus/christelijk zijn of zelfs lijken. Het oogmerk van de organisatie is dat het bos en het ritueel op zo’n manier openlijk en toegankelijk zijn voor iedereen, dat alle deelnemers zich erin kunnen vinden. Dat leidt er onder andere toe dat een al te traditionele, institutionele religieuze invulling niet past. Religie krijgt bij de Bomen voor het leven-dag juist een heel algemene invulling: bezien vanuit organisatie en deelnemers blijkt er behoefte aan een vorm van spiritualiteit die religies als verbonden met traditionele instituties overstijgt. De dimensie van heil en heling neemt hierbij een opvallende plaats in. Referenties naar traditionele, institutionele religie worden zelfs tot op zekere hoogte getaboëiseerd, bijvoorbeeld door het koor. Zo worden er door het koor enkele ‘religieuze’ liederen gezongen, die echter niet als religieus aangemerkt mogen worden. Heel af en toe wordt er een religieus voorwerp geplaatst bij een boompje of bij een glasplaat – het gaat dan om een beeldje van Maria, een rozenkrans of een kruisje. Deze handeling zou ik niet zozeer willen lezen als een teken van traditionele, institutionele religie, maar vooral willen duiden in termen van *the personal sacred* en *the spiritual sacred* (Evans). Het eerste geldt bijvoorbeeld wanneer het geplante boompje een speciale betekenis krijgt voor de persoon die hem plantte (maar niet voor een ander). *The spiritual sacred* komt bijvoorbeeld naar voren in de (vaak ongespecificeerde) overtuiging van een deelnemer dat de boom of het bos sacraal is vanwege zijn persoonlijke connectie met het bovennatuurlijke – de overledene die verder leeft in de boom of de boom die zorgt voor het contact tussen de nabestaande en de overledene. Ook natuur *an sich* is een plek waar vaak een connectie met het bovennatuurlijke wordt gevoeld. Zoals eerder vermeld, benadrukt de organisatie in meerdere uitingen (website, brochures, toespraken) deze algemeen spirituele visie op het bos, bijvoorbeeld in het expliciteren van boomsymboliek.

Het *culturele veld* ten slotte is zeer minimaal vertegenwoordigd. Als er al sprake is van kunst, betreft het zeer laagdrempelige uitingen in de vorm van zeer

toegankelijke gedichten en het beeld van Koningin Wilhelmina in realistische stijl. De invulling van het ritueel mag niet te zwaar en begrafenisachtig zijn, meent organisator en ontwerper Peter Derksen. Zware, klassieke muziek vindt hij bijvoorbeeld in strijd met het 'luchtige' karakter dat hij aan de Bomen voor het leven-dag wil geven. Derksen neemt hiermee in feite afstand van het veld van 'hogere' cultuur. Het oplaten van ballonnen is een ander voorbeeld van de laagdrempelige, zelfs feestelijke invulling. Er is Derksen veel aan gelegen ook kinderen te betrekken en aan te spreken, waarmee hij opnieuw uiting geeft aan de wens een genivelleerde, 'gedemocratiseerde' manier van herdenken te betrachten. Ten slotte onderschrijft hij deze inzet met zijn kledingkeuze: met een dikke trui en bodywarmer boven een spijkerbroek en laarzen, hij is *casual* gekleed.

Ritual transfer

De velden stellen ons in staat om behalve het profiel nader te bepalen, ook rituele dynamiek te situeren. Zo hebben het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag hun eigen vormen van *ritual transfer*, de verplaatsing van bepaalde oorspronkelijk aan het ene veld gebonden repertoire naar een ander veld. Dat geldt ook voor verschuivingen binnen een veld, van het ene deelveld naar het andere. Het laatste ziet men binnen het *veld van herdenkingscultuur* en het oorlogsherdenkingsrepertoire, waar de minuut stilte een zeer centraal element in het ritueel is. Het moment van stilte komt oorspronkelijk uit de traditie van het herdenken van de gevallen soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vanaf de vroege jaren negentig wordt het moment van stilte een algemeen gebruik bij collectieve rouwrituelen, zo ook bij de Bomen voor het leven-dag. Verder vinden het taalgebruik van oorlogsherdenkingsrepertoire ('strijden', een ereveld), de vormgeving en het vermelden van de namen van de slachtoffers hun pendant in het gedenken van 'strijdlustige' mensen die 'slachtoffer werden' van kanker in het Koningin Wilhelminabos. Zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 6 zijn deze ritual transfers verbonden met de dynamiek van de *spatial triad* van Lefebvre en Knott. De interferentie van plaats, ritueel en verbinding wordt hier duidelijk. De drie categorieën van de *spatial triad* (*representations of space*, *space of representation*, *spatial practice*) hangen samen met elkaar en beïnvloeden elkaar. Riten en vormgeving van oorlogsherdenkingen (plaatsen) komen terug in het Koningin Wilhelminabos.

Afgezien van de transfers vanuit het oorlogsherdenkingsrepertoire, is ook de oorsprong van het planten van herdenkingsbomen terug te vinden in het *veld van herdenkingscultuur*, waar dit een lange en brede traditie is, zowel nationaal als internationaal. Het oplaten van ballonnen is een algemene tendens tijdens herdenkingen en uitvaarten (met name van kinderen), vaak volgend op de minuut van stilte. Er zijn eveneens gelijkenissen in gebruiken bij andere collectieve herdenkingsplekken te ontwaren: bijvoorbeeld het onderstrepen van de naam op het *Vietnam Veterans Memorial* in Washington en het achterlaten van voorwerpen bij *Oklahoma City Bombing Memorial* in Oklahoma City en andere (tijdelijke) monumenten. Een andere parallel die getrokken kan worden is die van overeenkomstig repertoire tussen Allerzielen (dat niet alleen in het veld van herdenken, maar zeker ook in het religieuze veld thuishoort) en een collectief herdenkingsritueel als de Bomen voor het

leven-dag, waar niet ‘zomaar’ alle overledenen herdacht worden, maar alle *aan kanker* overleden mensen. Verder is het jaargetijde en de maand waarin de Bomen voor het leven-dag plaatsvindt (november) een tijd van herdenken bij uitstek: de tijd van Allerzielen, de donkere dagen voor kerst, het opzoeken van familie. Desondanks zijn de redenen om voor deze maand te kiezen volgens de organisatoren ingegeven door praktische overwegingen en hebben ze niets met de associatie van herdenken te maken. Verder ondergaan elementen uit de doden- en grafriten een transfer in het Koningin Wilhelminabos: in de grafcultuur is de naam het centrale element voor het herdenken van de overledene, net als in het Koningin Wilhelminabos en andere nieuw opgekomen herdenkingsrituelen. Ook het achterlaten van voorwerpen bij, of het decoreren van, het graf, respectievelijk het boompje, zien we hier terug. Het markeren van de plek gebeurde ook al in de catacomben om een graf terug te kunnen vinden. Niet alleen in het Koningin Wilhelminabos, en dan met name bij het markeren van de boompjes, speelt de biografie van de overledene een grote rol, ook in uitvaarten is dit het geval. Het levensverhaal van de overledene staat daar vaak centraal en persoonlijke spullen worden op of in de kist gelegd, net als de lievelingsbloemen van de gestorvene.

Het optreden van een koor tijdens de herdenking, inclusief de kleding van de leden van het ‘Zingen voor het leven’ koor⁸²⁴, komt eerder uit religieuze tradities, van het *religieuze veld*, zoals we zien in de traditie van gospelkoren. Ook de algemene symboliek van bomen sluit aan bij een algemene symboliek in religies en culturen. Al eerder noemde ik de (kringloop van) leven, verbinding hemel (het hiernamaals) en aarde, teken van kracht, hoop en moed. Verder loopt men vanaf het begin van het bos in een stoet naar de gedenkplek om vervolgens na het centrale herdenkingsprogramma in een lange tocht naar de plantplek te lopen. De overeenkomst met een religieuze processie valt ook enkele deelnemers op, wat blijkt wanneer vanuit de lange stoet klinkt: ‘het lijkt wel een processie!’.

Zoals ik eerder liet zien, komt de parallel met rouwverwerking en (letterlijk) ‘een plek geven’ van verdriet van het *veld van healing*. Dit behoeft hier geen verdere uitleg.

Wat betreft het *veld van leisure culture*: nationale boomplant- en feestdagen, die ik onder *leisure culture* schaar, maar ook onder het veld van cultuur geplaatst kunnen worden, zijn direct en sterk verbonden met de Bomen voor het leven-dag, zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 6. Er zijn meerdere elementen van het Koningin Wilhelminabos die oorspronkelijk uit het veld van *leisure culture* komen. Zo is het Koningin Wilhelminabos niet alleen een herdenkingsmonument, maar tegelijkertijd ook een recreatieplek: er staat een pannenkoekenhuis aan het begin van het bos, picknicktafels bij de verschillende plantplekken, de dag waarop de Bomen voor het leven-dag ‘gevierd’ wordt is een zaterdag, de dag van de vrije tijd. Ook het vieren zelf komt voornamelijk uit de hoek van de *leisure culture*, vooral in de optiek van Peter Derksen: de Bomen voor het leven-dag als luchtige en misschien zelfs vrolijke dag met ballonnen die opgelaten worden.

⁸²⁴ Het *Zingen voor je leven* koor is in het zwart gekleed met paars/rode sjaals.

Tabel 6: Overzicht van ritueel transfer van verschillende velden naar het Koningin Wilhelminabos.

Elementen van ritueel transfer in het Koningin Wilhelminabos

Deelveld van herdenkingscultuur

Oorlogsherdenkingen: stilte, taal, vormgeving, namen

Herdenkingsbomen

Oplaten ballonnen

Markeren naam

Achterlaten voorwerpen

November

Grafcultuur: naam, decoreren graf, markeren, biografie overledene

Religieus veld

(Gospel) koor

Allerzielen (collectieve herdenking)

Algemene symboliek (hiernamaals, hemel)

(Religieuze) voorwerpen

Processie

Veld van healing

Rouwtherapie/rouwverwerking

‘Een plek geven’

Goed doel, legitimatie

Veld van leisure culture

Boomplant- en feestdagen

Natuurgebied/recreatiegebied

Vieren

Zaterdag

Deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag 2007 lopen 'in processie' naar de plantplek.

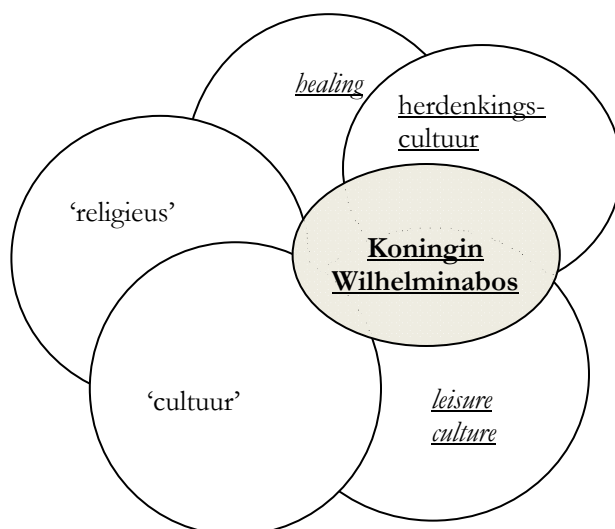
November 2007

Succes en perspectief

Deze dissertatie begon met het verkeersinfarct dat ontstond op een provinciale weg op een doorgaans rustige zaterdagochtend in november 2000. De ingeving van initiatiefnemer Peter Derksen om het planten van een boom voor twee overleden dierbaren voor veel meer mensen toegankelijk te maken, bleek een snaar geraakt te hebben die leidde tot een opkomst op de allereerste Bomen voor het leven-dag, die de verwachtingen van de organisatie ver overtrof. Waarom is het Koningin Wilhelminabos met de Bomen voor het leven-dag zo succesvol? Wanneer het Koningin Wilhelminabos gesitueerd wordt in het schema van sacrale velden, bevindt het zich in een bepaalde hoek van het schema, in een overlapgebied tussen verschillende velden. In dit overlapgebied zijn herdenkingscultuur, *leisure culture* en *healing* de dominante velden. Daarmee bevinden het Koningin Wilhelminabos en de Bomen voor het leven-dag zich in de velden die, meer dan het religieuze en het culturele veld, geworteld zijn in de actuele cultuur. Op deze positie in het schema kunnen veel van de nieuwe manifestaties van ritueel gesitueerd worden. De drie velden zijn erg 'gewortelde' velden, waardoor het ritueel een stevige positie in de actuele cultuur heeft verkregen met een eigen identiteit, een eigen profiel. We zien bijvoorbeeld een groot verschil met de hedendaagse kunstuitingen van *Allerzielen Alom*, dat zich op een andere positie in het schema bevindt.⁸²⁵

⁸²⁵ VAN DER LEE: *Allerzielen alom*.

Door de specifieke invulling van het ritueel in het Koningin Wilhelminabos neigt dit nieuwe ritueel uitdrukkelijk naar één bepaalde hoek van het schema van sacrale velden en wordt duidelijk afstand genomen van het veld van ('hogere') cultuur en dat van het (traditionele, institutionele) religieuze.

Figuur 7: Schema van sacrale velden met daarin gesitueerd het Koningin Wilhelminabos.

Kenmerkend voor de afstand die het ritueel neemt van traditionele, institutionele religie of cultuur, is dat het kiest voor laagdrempelige symboliek, voor 'vrolijke' liever dan 'zware' elementen en voor nivellering en democratisering: het is makkelijk om eraan deel te nemen. Het algemene en basale van vele rituelen in deze hoek is zowel een kracht als een zwakte. Het is algemeen herkenbaar en overal inzetbaar, maar tegelijk vindt men dat basale vaak te algemeen en te homogeen. In veel hedendaagse herdenkingsrituelen valt verder op dat het deelnemers tegemoet komt in hun behoefte 'wat te willen doen', te willen handelen. Anders dan bij 'hogere' cultuur of het traditioneel religieuze, waarbij het vaak om het passief kijken gaat, is op de Bomen voor het leven-dag de 'doe-dimensie' van het ritueel essentieel. Herdenken wordt 'praktisch'. Bovendien heeft het een bepaalde vorm van inductiviteit: de deelnemers hebben het idee dat het ritueel van hen is, dat zij bepalen hoe het ingevuld wordt en dat het bos 'van hen' is. Dat deze indruk sterk genuanceerd kan worden, liet ik al eerder zien: de invulling van het ritueel wordt grotendeels van 'bovenaf' bepaald, maar tegelijkertijd wordt er een open kader, een casco, aangeboden.

De term casco werd, geïnspireerd op Gerard Lukken, in de jaren negentig tegelijkertijd gebruikt door Herman Vuijsje en Paul Post.⁸²⁶ Lukken ontwikkelde het

⁸²⁶ Zie onder andere: POST: *Het wonder van Dokkum*; IDEM: 'Evenwicht en troost. Een plaatsbepaling van Heiloo in het actuele ritueel-liturgische milieu', in P. POST & K. SCHUURMANS (reds.): *Op bedevaart in Nederland. Betekenis en toekomst van de regionale bedevaartplaats* (Kampen 2006) 109-127, p. 120-121; H. VUIJSJE: *Pelgrim zonder God. Een voettocht van Santiago de Compostela naar Amsterdam* (Amsterdam 1991)

concept *inductief ritueel*: ritueel door mensen zelf gemaakt, tegenover deductief ritueel dat van buiten en boven wordt opgelegd. Hij beschrijft inductief ritueel als de nieuwe trend van na de jaren zestig en werkte dat onder andere uit voor begrafenisritueel.⁸²⁷ Vuijsje gebruikt het woord casco als 'afbouwritueel': 'de consument krijgt een basisproduct aangeboden met mogelijkheden voor afbouw naar eigen smaak'.⁸²⁸ In zijn boek *Pelgrim zonder God* beschrijft hij de Compostela-pelgrimage als een casco-ritueel bij uitstek. De pelgrims hebben uiteenlopende levensbeschouwingen, de aanleidingen om te pelgrimeren lopen sterk uiteen en liggen vaak in de privésfeer. De pelgrims volgen hun eigen voorkeuren, maar weten zich ook onderdeel van een lange, betekenisvolle traditie. Zij voelen zich verbonden met honderdduizenden, maar bepalen zelf hoe ze die verbondenheid vorm geven. Noch van de massa, noch van hogerhand gaat enige dwang uit.⁸²⁹ Later gebruikte Post de term *open hermeneutische ruimte* om dit soort ritueel aan te duiden. Post ziet het vooral verbonden met het centrale concept 'toe-eigening' dat hij in het spoor van Chartier en Frijhoff naar voren heeft gebracht in verschillende publicaties.⁸³⁰ De rituele grondvorm wordt open en basaal benaderd: het is een hermeneutische open ruimte, waarin de deelnemers als betekenisgevers, als toe-eigenaars centraal staan.⁸³¹ Het ritueel fungeert in die zin als een casco, dat het deelnemers vrij staat hun eigen betekenis te creëren en het ritueel zo toe te eigenen; hoe meer het een open hermeneutische ruimte is, hoe groter kans tot toe-eigening. Deelnemers aan de Bomen voor het leven-dag kunnen dit open kader individueel en op hun eigen manier invullen en toe-eigenen. Net als het casco ritueel van de Compostela-pelgrimage, blijkt dit een grote aantrekkingskracht te hebben. Wat aangemerkt moet worden, is dat er nauwelijks allochtonen deelnemen aan de Bomen voor het leven-dag. Een verklaring zou gezocht kunnen worden in het feit dat het geboden casco te basaal en oningevuld is geworden en dat men behoefte heeft aan een duidelijker traditioneel (religieus) repertoire, aangezien we bij het meeste ander lotgenotenritueel ook weinig allochtonen zien. Wellicht ook is er geen behoefte omdat men al voorzien is van passend doden-herdenkingsritueel.

Het monument, het Koningin Wilhelminabos, wordt door de deelnemers zelf gemaakt door het planten van de bomen. Voorbij het 'doe-element', ontstaat er door de vermelding van de naam van de overleden dierbare een binding met het monument, wordt het persoonlijk en zal men er eerder naar terugkeren. Het vermelden van de naam zorgt als het ware dat de overledene aanwezig is in het bos. Ook de maatschappelijke relevantie, de bijdrage voor KWF Kankerbestrijding en de bijdrage aan de natuur, zal bijdragen aan het succes. Men doet niet alleen iets voor zichzelf of de overleden dierbare, maar voor de hele maatschappij, voor mensen die in

221-223; IDEM: *Tot hier heeft de heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag* (Amsterdam/Antwerpen 2007) 187-206.

⁸²⁷ Zie onder andere LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen* 71-79.

⁸²⁸ Lezing van Herman Vuijsje aan de VU 03-10-2007, met als titel: 'Wat ons bindt'. www.vuconnected.nl/archief/67/lezing_herman_vuijsje_wat_ons_bindt.html, geraadpleegd 19-11-2009; H. VUIJSJE: *Pelgrim zonder God* 221.

⁸²⁹ Ibid.

⁸³⁰ Zie bijvoorbeeld POST: *Het wonder van Dokkum*; IDEM: 'Evenwicht en troost' 120-121.

⁸³¹ POST: 'Evenwicht en troost' 121.

de toekomst hetzelfde overkomt, vaak *namens* de overledene. Verder heeft het herdenkingsbos een groot bereik: iedereen kent wel iemand die aan kanker is overleden. Wat dat betreft gaat het om een onuitputtelijke doelgroep. Bovendien gaat het bij het ritueel van de Bomen voor het leven-dag ieder jaar om een andere groep deelnemers: men komt slechts eenmalig naar de herdenkingsdag, tenzij men in een later jaar een boom voor iemand anders komt planten. Voor veel andere lotgenotenrituelen geldt dit niet: bij de rituelen of monumenten voor aidsslachtoffers, verkeersdoden, spoorwegslachtoffers, doodgeboren kinderen en mensen die hun lichaam aan de wetenschap gaven, gaat het om een niet-afgebakende groep. Ondanks dat er bij deze herdenkingsrituelen soms namen genoemd worden, gaat het om een brede lotgenotengroep die niet nader bepaald is. Mensen kunnen ieder jaar weer deelnemen aan het ritueel. Bij de herdenking van omgekomen politieagenten en straks wellicht ook bij die van omgekomen brandweermensen gaat het om een blijvende groep overledenen, die ieder jaar weer aangevuld wordt. De herdenking blijft echter ieder jaar voor de gehele groep. Ook bij het monument voor omgekomen vliegers van de luchtmacht gaat het om een afgebakende groep van 267 personen, die zelfs helemaal niet wordt aangevuld. De Bomen voor het leven-dag vormt dus een uitzondering: het is een *eenmalig* ritueel wat alle deelnemers in principe voor het eerst, met een frisse blik, meemaken. Het Koningin Wilhelminabos heeft in meerdere opzichten een uitzonderingspositie binnen de lotgenotenrituelen: men moet betalen voor deelname en de deelnemers geven zelf actief vorm aan het monument, het bos. Dit maakt het ritueel 'sterk'. Het bos en het ritueel worden geheel gedragen door instituties, die zorgen voor kracht en continuïteit: wanneer deze organisaties zouden wegvallen, is de kans groot dat ook het ritueel en de plek (in deze vorm) zouden ophouden te bestaan.

Toekomst?

Over het voortbestaan van de Bomen voor het leven-dag bestaat veel onduidelijkheid. In eerste instantie bestond het idee dat 2007 het laatste jaar zou zijn dat de Bomen voor het leven-dag gehouden zou worden. Peter Derksen liet dit tijdens de Bomen voor het leven-dag van 2006 'zoveel mogelijk mensen' weten.⁸³² Brigitte Dubbelaar en Cora Honing van KWF Kankerbestrijding wisten dan alleen dat de Bomen voor het leven-dag in ieder geval tot 2007 zou doorgaan, in verband met de beperkte ruimte in het bos. Ook bij Thea Willemsen van het secretariaatsbureau heerste onduidelijkheid. Zoals bekend, is de jaarlijkse herdenking voortgezet, maar in 2009 leek dezelfde onduidelijkheid zich te herhalen. De toekomst van de Bomen voor het leven-dag blijft ongewis.

Boswachter Theo Wezenberg meldde in september 2009 dat de Bomen voor het leven-dag tot 2010 'vastligt', met kanttekening dat hij nog een gesprek met KWF Kankerbestrijding over de toekomst afwachtte.⁸³³ Hoewel er aan ruimte voor nieuwe aanplant voorlopig geen gebrek is in het bos, komen de nieuwe plantpercelen steeds verder af te liggen van de gedenkplek. Volgens Wezenberg kan er geplant worden tot

⁸³² Gesprek met Peter Derksen 01-12-2006.

⁸³³ Telefonisch gesprek met Theo Wezenberg 18-09-2009.

2011-2012, en nog langer mits op kleinere schaal. Voor hem is echter een cruciale vraag: tot hoe ver kan je dit blijven uitbreiden en het nog Koningin Wilhelminabos blijven noemen? Oorspronkelijk was voor het Koningin Wilhelminabos 20 hectare gereserveerd in het 800 hectare grote natuurgebied Roggebotzand. Inmiddels is er ongeveer 40 hectare door het Koningin Wilhelminabos in gebruik.⁸³⁴ Brigitte Dubbelaar liet in september 2009 weten dat KWF Kankerbestrijding het voornemen heeft om ook na 2010 door te gaan met de Bomen voor het leven-dag. Ze kon bij die gelegenheid echter nog niets zeggen over de vorm en de plek. Eind oktober 2009 liet Peter Derksen weten dat het nog niet officieel is, maar dat de Bomen voor het leven-dag waarschijnlijk *geen* vervolg krijgt na 2010. Volgens hem was KWF Kankerbestrijding zich nog aan het beraden. Op 12 januari 2010 liet Brigitte Dubbelaar weten dat voor zover haar informatie reikte, er nog geen beslissing was genomen over het voortbestaan van de Bomen voor het leven-dag na 2010.

Ondertussen breidt Stichting Nationale Boomfeestdag haar assortiment 'gelegenheidsbossen' verder uit: in 2007 bestond Stichting Nationale Boomfeestdag 50 jaar. In het kader daarvan hebben Staatsbosbeheer en Dienst Landelijk Gebied (Ministerie LNV) tijdens een *Bomengala-avond* een speciaal project aangeboden: het *Nationaal KinderBomenBos*, dat in 2009 officieel werd geopend. Een deel van de opbrengst van de avond ging naar dit project. Het zou het eerste bos worden waarin geboortebomen én gedenkbomen voor kinderen groeien. De *geboortebomen* zullen worden geplant ter ere van nieuwe 'wereldburgertjes'. Ze symboliseren dat iedere wereldburger moet kunnen opgroeien in een groene, gezonde wereld. De *KinderGedenkbomen* worden geplant voor kinderen die bij de geboorte zijn overleden, of die overleden zijn door een ongeluk, geweld of gestorven zijn aan een ziekte.

Het bos krijgt ook een educatief karakter: iedereen die in het bos komt kan op speelse wijze leren over het belang van bomen voor de mensen en voor de natuur. Volgens de website kun je er 'picknicken of even alleen zijn om je gedachten de vrije loop te laten...'⁸³⁵ Insteek is daarbij dat het bos zoveel mogelijk door en/of met kinderen wordt ingeplant en beleefd om zo invulling te geven aan de doelstelling van Stichting Nationale Boomfeestdag.⁸³⁶ De kinderen zullen met regelmaat uitgenodigd worden (bijvoorbeeld bij een lustrumjaar) in dit KinderBomenBos, om ze op natuurlijke wijze kennis en respect voor bomen in de natuur bij te brengen. Het bos gaat groeien in de gemeente Rijnwoude als onderdeel van 'Het Bentwoud' (bij Zoetermeer) en wordt aangelegd door Dienst Landelijk Gebied van het Ministerie van LNV. Net als bij het Koningin Wilhelminabos blijft het bos eigendom van Staatsbosbeheer. Het karakter en de symbooltaal zijn verwant aan de hier besproken casus: de bomen gaan groeien in vijf Bomenkamers, twee Geboorteboom-kamers en drie Gedenkbom-kamers. De vijf Bomenkamers staan symbool voor de vijf zintuigen, horen, zien, ruiken, proeven en voelen. Getracht wordt om dit uit te

⁸³⁴ Aldus Theo Wezenberg, e-mail 27-01-2010.

⁸³⁵ www.boomfeestdag.nl > activiteiten > kinderbomenbos, geraadpleegd 29-09-2009.

⁸³⁶ Zie voor de doelstelling van Stichting Nationale Boomfeestdag: www.boomfeestdag.nl > algemene info > doelstelling, geraadpleegd 29-09-2009. Kort gezegd heeft Stichting Nationale Boomfeestdag als doelstelling kinderen van 10/11 jaar kennis, inzicht en begrip voor bomen en de functie van bomen voor de samenleving bij te brengen.

beelden in het aan te planten plantsoen. De centrale plek wordt gevormd door een cirkel bestaande uit twaalf bomen, een link naar de grenzeloosheid van de natuur én van het leven én opnieuw een verwijzing naar de symboolwaarde van het getal twaalf. In de vijf Bomenkamers en in de centrale cirkel komt een walnootboom te groeien met rondom een boombank.

Ook het programma bij de opening van het Nationaal KinderBomenBos in oktober 2009 vertoonde grote overeenkomsten met het programma van de Bomen voor het leven-dag:

- Ontvangst genodigden met koffie
- Welkomstwoord door de voorzitter Stichting Nationale Boomfeestdag en het zingen van het lied *Bij Jon.*⁸³⁷ Vervolgens heet de burgemeester van Rijnwoude de genodigden welkom
- Videopresentatie 'Het Bentwoud' door gedeputeerde Groen en Plattelandsontwikkelingen van de provincie Zuid-Holland
- Speciale genodigden planten een Levensboom in een van de Bomenkamers en onthullen een persoonlijk boselement (zonder pers en publiek)
- Genodigden gaan naar de Bomencirkel, de centrale plek van het KinderBomenBos
- Uitleg van de betekenis van de Bomencirkel door Peter Derksen en uitnodigen van de eregasten en kinderen tot het planten van de Bomencirkel
- Het zingen van het Boomfeestdaglied 'Het is tijd' door Peter Derksen en het kinderkoor 'de Leyesanghertjes' samen met kinderen uit Zoetermeer en Rijnwoude
- Planten van de 12 Moereseiken van de Bomencirkel.
- Oplaten van gekleurde ballonnen
- Onthulling van de KinderBomenBos-plaquette door de commissaris van de koningin en de voorzitter van Stichting Nationale Boomfeestdag
- Aansluitend worden andere genodigden uitgenodigd om een geboorteboom te planten en een persoonlijk geboorte-element te onthullen

⁸³⁷ Dit lied zingt Peter Derksen eveneens tijdens de Bomen voor het leven-dag. Zie paragraaf 6.1, 'zang en muziek'.

Het planten van een boom in de centrale bomencirkel van het Nationaal KinderBomenBos, 17 oktober 2009.

Een toevallige overeenkomst tussen het Koningin Wilhelminabos en dit Nationaal KinderBomenBos is dat ook dit bos is aangeboden bij een 50-jarig jubileum: in plaats van de Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer die een bos aanbieden ter gelegenheid van het jubileum van KWF Kankerbestrijding, gaat het nu om Staatsbosbeheer en Dienst Landelijk Gebied die een bos aanbieden ter gelegenheid van het jubileum van de Stichting Nationale Boomfeestdag. Hoewel bovenstaande slechts het programma van de officiële opening van het bos is en (nog) niet een jaarlijks ritueel, zijn de overeenkomsten met het Koningin Wilhelminabos en het programma van de Bomen voor het leven-dag treffend: niet alleen de centrale plek in het bos met dezelfde getalsymboliek en opnieuw een cirkel, maar ook de uitleg van het bos door Peter Derksen, het planten van bomen, het oplaten van ballonnen, het zingen door Peter Derksen (hetzelfde lied als bij de Bomen voor het leven-dag!) en een koor. Het onthullen van de KinderBomenBos plaquette en de bos/geboortelementen is te vergelijken met het onthullen van de glazen panelen met namen in het Koningin Wilhelminabos, hoewel dit laatste collectief is en de 'elementen' in het KinderBomenBos individueel, maar wel in een collectief bos. Er wordt gebruik gemaakt van dezelfde laagdrempelige, 'lichte' opzet van bos en ritueel, van de combinatie tussen 'doen' en herdenken, het zelf vormgeven van het monument. De uitwerking van Derksens ideeën in het Koningin Wilhelminabos blijkt een succesvolle blauwdruk, die zonder veel aanpassingen in te zetten is voor verschillende doelgroepen. Bovendien sluit het mooi aan bij de steeds verder groeiende

milieubewustheid en de zorg om klimaatverandering: met het planten van bomen doet men tegelijkertijd iets goeds voor het milieu.

De ballonnen die opgelaten worden tijdens de opening van het Nationale KinderBomenBos, 17 oktober 2009.

De link met het Koningin Wilhelminabos wordt eveneens gelegd op de website van Staatsbosbeheer:

Het Kinderbomenbos is een vervolg op het Kankerherdenkingsbos in Dronten, ook een initiatief van Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer. In dit bos groeien al 10 jaar herdenkingsbomen voor dierbaren die overleden zijn aan kanker. Al jaren krijgt de stichting verzoeken voor een plek voor het planten van bomen voor kinderen. Daarom heeft de Stichting als cadeau voor haar 50-jarig bestaan van moederorganisatie Staatsbosbeheer een Kinderbos gekregen. In dit bos worden de bomen gepersonifieerd en zijn daarmee tot in lengte van jaren herkenbaar. Maar het wordt ook een beleefbos, voor door én met kinderen.⁸³⁸

De slotzinnen zijn opmerkelijk en duiden op een belangrijk verschil met het Koningin Wilhelminabos: de bomen in het Nationaal KinderBomenBos zijn gepersonifieerd en blijvend herkenbaar, iets waar de deelnemers van de Bomen voor het leven-dag grote

⁸³⁸

www.staatsbosbeheer.nl/Actueel/Nieuws/Eerste%20bomen%20voor%20Nationaal%20Kinderbomenbos.aspx, geraadpleegd 30-10-2009.

behoefte aan blikken te hebben en waar de bedenkers van dit laatste bos rekening mee gehouden lijken te hebben.

Dringen na het onthullen van de KinderBomenBos plaquette, 17 oktober 2009.

Gezien het succes van deze bossen en de kant-en-klare opzet en symboliek die zo overgenomen kunnen worden, kunnen (en zullen?) het Koningin Wilhelminabos en het Nationaal KinderBomenBos in de toekomst zeker aangevuld worden met meerdere van deze overeenkomstige bosrituelen. Het bevestigt de casco-dimensie en is tegelijk een mooi voorbeeld van *ritual transfer*: de inhoud van het ritueel in het Koningin Wilhelminabos kan met slechts een kleine aanpassing overgezet worden naar een ritueel voor een andere doelgroep op een andere plek.

Summary

TREES FOR LIFE**A study of an emerging collective memorial ritual for deceased cancer patients****PART I: INTRODUCTION, ORIENTATION, POSITIONING****1. The Queen Wilhelmina Forest**

Since the year 2000, the so-called Trees for Life Day has been an annual event, organised in the Dutch Flevopolder on the last Saturday in November. On this day approximately 6,000 people plant some 1,500 trees to commemorate loved-ones who were claimed by cancer. The Trees for Life Day starts with a memorial programme, after which individual persons and groups go out to plant their saplings, which as a collection will eventually give shape to the memorial forest, the *Koningin Wilhelminabos* (Queen Wilhelmina Forest). The names of the deceased are engraved on glass plates at a central place of commemoration in the forest.

With establishment of the Queen Wilhelmina Forest, a memorial site for cancer victims has been created that has a national appeal. The forest was conceived by the director of the National Festival of Trees Foundation, after he lost both his father-in-law and brother-in-law to cancer in 1999. On his organisation's initiative, the Dutch Forestry Commission presented (the site of) the forest to the Dutch Cancer Society in the same year, on the occasion of the Society's fiftieth anniversary.

2. Introduction*Focus, theme*

The past decades have seen a steep increase in innovative ritual forms and spaces both in the public and the private domain that have emerged alongside and partly serve as a substitute to traditional ritual spaces, such as churches. The main case study in this dissertation, the Queen Wilhelmina Forest with its annual Trees for Life Day, is a remarkable case in point. This research is part of the project *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Western Culture*, which in turn is a branch within the NWO Programme *The Future of the Religious Past*. The 'Holy Ground' project focuses on the changing relationship between space and ritual in contemporary Western society.

In current-day society, there is a need for new types of ritual 'constructions', and to meet that societal longing, new sacred spaces are set up. The new rituals that are developed show strong similarities in their repertoire. Not only are they rather basic in for instance their symbolic language, but they also share a certain tension between on the one hand their close affiliation to the personal sphere, and, on the other, the presence of a collective public dimension. By means of empirical research based on a study of the material and ritual culture of the Trees for Life Day, a contribution will be made to the study of current ritual and religious dynamics. The aforementioned case study will be discussed within a framework of collective memorial and site-specific (funereal) rituals.

Method

This research should primarily be viewed within the domain of *ritual studies*. Ritual studies is a multi-, inter- or transdisciplinary framework, within which religious as well as non-religious rituals are being studied from various viewpoints. Its focus not only is on traditional rituals, but also on so-called 'emerging rituals'. An ethnographic approach seemed particularly apt for studying the Trees for Life Day, since a qualitative research methodology relies on such elements as fieldwork, (participant) observation, personal narratives, interviews and archives. Accordingly, the objective was to compile ritual narratives. Interviews with participants and members of the organisation of the Trees for Life Day were carried out from May 2006 to 2009, and the Trees for Life Day was attended in 2006, 2007 and 2009.

3. Theoretical framework

Fundamental changes in society and culture have induced researchers to reconsider the position of sacred spaces. In recent years, central concepts in ritual studies, such as space and place, sacrality, religion and religiosity, have been re-evaluated and reframed, as these in particular are expressed through (new) ritual practices. For a study such as this one, a perspective on the *spatial triad* of space/place, idea and ritual practice (Lefebvre) is fundamental, as an investigation of sacred space would otherwise easily lose touch with empirical reality. It is precisely with regard to the search for an effective designation of 'sacred fields' that an analysis of current ritual repertoires plays a key role, particularly with regard to its heuristic and hermeneutic dimensions.

Sacred fields

In this study, as in much current-day research into the topic of emerging rituals, the term 'sacred' is defined broadly and openly to embrace the whole range from the religious sacred to the spiritual sacred (cf. Evans). Hence, it does not directly refer to a specified field with a certain coherence as a result of clear demarcations between what is sacred and what is non-sacred or profane. Rather the term can be applied to fields where a certain coherence (and hence identity or profile) emerges from the interplay of locus and situation, cultural practices and representations in the sense of ideas, ideals, dreams and visions. Differently put, a sacred field is evoked by concrete places that are in turn connected with particular practices and representations. These fields can thus be indicated both by places and locations as well as ritual cultural repertoires. In this study sacred fields are directly related to the *spatial triad*, as developed by Henri Lefebvre and, in his wake, Jonathan Z. Smith and Kim Knott.

The model of the spatial triad offers perspectives that are fertile for the analysis of place, ritual and religion. Lefebvre's primary concern is the demonstration of how place/space is not an abstract and passive category, but, in contrast, a productive one. First and foremost, space is a socially productive category with three aspects that are dialectically related to one another. The first aspect is that of *representations of space*, or conceived or conceptualised space. Examples include representations by architects or planners. These representations have a strongly public character, and are generally very influential, as Lefebvre particularly emphasises their connections to power and ideology. The second aspect of the triad is *spaces of*

representation, also designated as 'lived space'. Here all sorts of associations with images and symbols come into play. We might also speak of symbolic space. The third aspect is *spatial practice*, i.e. the ways in which people generate, use and perceive space. Evidently, the variety can be very broad and includes everyday activities such as gardening, commuting or walking, but also ritual actions. One of Lefebvre's vital insights is that there is nothing intrinsically sacred or religious in these practices: any ordinary practice may be transformed into a sacred, religious practice by a ritual process, as happens for example in processions, pilgrimages or in the act of kneeling. Place is therefore always a practiced space.

It is imperative that Lefebvre's triad is understood as an analytical tool, rather than a typology. The triad is a valuable analytical instrument, particularly when considering that the three aspects should be viewed as being in a constant mutual dynamic, and that they have to be employed heuristically, in order to draw attention to the processes involved. This seems especially fruitful for the relation between religion and space/place, and is directly relevant for the Holy Ground project.

Following from the concept of sacred fields, five fields with a more or less distinctive identity were initially identified in this study. *The religious field* is present in society and culture through its institutional manifestations, such as church buildings, worship services, clergy and ritual-religious experts. With respect to *the field of healing*, it is postulated that all our rites and symbols ultimately are concerned with the banishing of evil and death, and the evocation of a new perspective through salvation and healing. *The field of memorial culture*: the prominence of memorial culture in contemporary society and culture is a very complex cluster that is not restricted to death/funereal rites. It also includes diverse forms of dealing with the past, of mobilising the past for present-day agendas and of idealising the past. It furthermore is often very much concerned with the question of 'authentic' recollection. In the shape of a monument or ritual, the past is ritually-symbolically invoked in the present, with an eye towards the future. Within such rituals, it is generally complicated to clearly demarcate the characteristics of cemetery, museum, memorial, and documentation centre, as their functions are easily entwined. The fourth field, *the field of 'culture'*, is the area of 'art and culture', in which theater, film, art festivals and drama are situated, as well as musical events, concerts (classic and popular), architecture, and our thirst for beauty and aesthetics. This field often intersects with the third field, of *memorial culture*, as well as with fifth field, i.e. *the field of leisure culture*. This last field embodies the no less broad and diffuse area of our free time, which includes activities ranging from bourgeois Sunday afternoon strolls in nature, through sports, vacations, travel and festivals, to the garish world of amusement parks and tourist attractions.

When considering the five different fields in their relations to one another, the fluidness of their boundaries immediately becomes apparent. Although all sorts of implicit and explicit intersections could be pointed out, there are at least three forms of interaction that are crucial when relating the Trees for Life Day case study to the themes of the triad: firstly, tensions and collisions, contestation and conflicts; secondly, ritual transfer and the role of ritual references, and thirdly, overlap and continuity.

With these three intersections yielding an overlapping (sixth) field, places as well as ritual repertoires can henceforth be heuristically indicated, characterised and interpreted. In other words, this model will elucidate certain distinctive elements in the profile of the Trees for Life Day in particular, that may serve to draw further conclusions about contemporary sacred spaces in general.

4. Actual dynamics

In order to understand a ritual like the Trees for Life Day properly, it is essential to consider it within a broader framework of contemporary rites as well as a historical context of (changes in) more traditional ceremonies. Since the 1960s, ritual repertoires have undergone major transformations, including complex alterations in its ritual dynamics. Most contemporary emerging rituals can be discerned in the field of the so-called life rituals, i.e. rituals concerning birth, marriage, death, burial and commemoration. Especially death has become the object of a powerful development of ritual dynamics. In the 1980s and 90s, a new ritual emerged to cope with instances of what has been coined as 'sudden, unwarranted and unjustifiable death'. These cases of 'sudden, unwarranted death' generated a certain new type of ritualised mourning that has been developing remarkably fast into a widely accepted and standardised ritual. Beside these, rituals of popular religious culture such as pilgrimages have remained popular. Lastly, small-scale private rituals, such as domestic ceremonies, deserve a brief mention. In general, it can be observed that besides festive moments, commemoration plays a vital role in these rituals.

New ritual has been emerging, while traditional, mostly institutional religious rituals appear to lose their foothold. In this age of secularisation and declining church attendance it is not so much that rites, ritual symbolism and sacred zones are disappearing, but that they are shifting, literally 'changing places'. In new ways, people are seeking to connect the sacred and profane dimensions of their existence. Strikingly, many of the ritual repertoires have shifted to a space outside of the walls of church buildings.

PART II: EMPIRICAL EXPLORATION OF SPACE AND RITUAL REPERTOIRE: DESCRIPTION AND ANALYSIS

The empirical section concentrates on presenting the fieldwork data and placing them in a broader context. During this phase, the 'empirical heart' of the project, the case of the Queen Wilhelmina Forest and the Trees for Life Day has been studied ethnographically, and its results are here distinguished in different themes: persons and organisations, practices, and lastly, time and place.

5. Persons and organisations

In this section, individuals and organisations have been presented that play a central role in the forest and the Trees for Life Day. Through observations and interviews, distinct points of dispute emerged, such as discussions about finances, ritual style, ritual design and continuation. These tensions and their intrinsic relation to the key players' power and control over the ritual proved an interesting crystallisation point for analysis.

6. Practices

Seven ritual elements were distinguished: singing and music, spoken words, a moment of silence, letting go of balloons, the use of names, planting of trees, placing of objects.

6.1 *Singing and music*

Music is a central element of the Trees for Life Day. As the participants gather at the central place of commemoration, they are welcomed by songs from the Singing for your Life choir, a 'project choir' of the foundation *Kanker in Beeld* which consists of members who had (or still have) cancer. Not only do the songs precede the actual ritual 'ceremony', but the choir also sings a song during the programme. Peter Derksen, organiser and initiator of the Trees for Life Day, provides another musical contribution by singing two songs to conclude his speech: *Forest of Love* and *With You*.

The lyrical repertoire is based on a straightforward and understandable language, breaching such themes as hope, consolation, encouragement, grief, memory and nature, and as such fits perfectly into the overall picture of newly emerged memorial rituals. The form of new (musical) ritual is inductive rather than deductive. By and large, 'traditional' religious themes and motifs are circumvented, and religion is consciously approached in very general terms: it is associated with a general spirituality that largely transcends traditional institutions. Particularly striking is the important dimension of salvation and healing. The ritual's inductive nature can further be discerned in the attitude towards singing that the choir explicitly expresses: according to the website of Kanker in Beeld, singing is a powerful way to express oneself; music speaks directly to the soul, and is an art form that can both evoke and express feelings. In this context, one speaks about a 'therapeutic' effect, or of healing and coping. In other words, the musical repertoire is not 'handed down' by tradition (deduction), but the choir seeks to reach its listeners by making the personal – their own choice of songs – relate to a broader audience and their experiences (induction).

6.2 *Words of hope*

Words and lyrics are playing a major role during the memorial programme of the Trees for Life Day, mainly in the form of speeches. Not only did two members of the organisation give a speech, but two surviving relatives were also given the opportunity to tell their stories. The speeches of the members of the organisation clearly differed from those of the surviving relatives, mainly due to a difference in approach. The organisation emphasised the symbolism of the memorial forest including such elements as togetherness, emotions, honouring the dead and the forest as a tangible place of remembrance, while the surviving relatives mainly told a personal story about their dealings with the loss of a loved one to cancer. The speeches of surviving relatives consisted of various elements that made them not dissimilar to eulogies spoken at funerals. Despite the differences, the addresses displayed an important similarity: they all dealt with hope and a positive outlook on the future.

6.3 *Connected by silence*

In our contemporary culture, many are diligently searching for appropriate new ritual language and form. As these new forms are habitually sought away from 'traditional' religious rites, very general and basic forms are often arrived at. Hence, 'emerging rituals' are characterised by a certain set of recurring elements, such as walking, silence, light and fire. Different from many other new rituals, (a moment of) silence plays a relatively small part in the Trees for Life Day ritual. As silence is already a vital element in this 'natural' setting, it does not have the same contrasting function it can have at ritual spaces in for instance the inner city or along a motorway. Still, the moment of silence, with its powerful reference to war memorials (cf. the Last Post at Ieper) is a fixed component in virtually all new memorial rituals. Although the Queen Wilhelmina Forest generally is a place of peace and quiet, it is not during the Trees for Life Day: not only due to the presence of thousands of participants, but also because of large sound systems that amplify the speeches and songs. Hence, the moment of silence can be understood as being in contrast with the rest of the programme; much less so with the environment itself.

During the Trees for Life Day, the moment of silence is one of the few things that the participants actively engage in together. For it to be silent, everyone has to participate. During the day, there is little to no interaction between the participants, yet the shared silence creates a bond, solidarity and a feeling of community. The participants feel connected by silence.

6.4 *'A postcard to heaven'*

The letting go of balloons is a ritual form that befits the contemporary search for an appropriate ritual language and form: it is non-linguistic, creative and can be appropriated with general symbolism. Balloons denote the beauty and the brevity of life. Moreover, the letting go of the balloons is presented as making a salute to the deceased: the balloons rise from the earth to the heavens. Some participants in the Trees for Life Day take this metaphor quite literally and write messages to their deceased loved ones on the balloon, thereby suggesting a form of communication with the deceased mediated by the balloon. Apart from the moment of silence, the letting go of the balloons is the only real collective action during the Trees for Life Day. Families or small other groups are making this part of a collective experience: balloons are tied to one another, so they will rise together. It is a very impressive sight for many people when all balloons go up at once: the ritual gesture is all the more powerful due to its collectiveness.

The letting go of balloons during the Trees for Life Day does not stand on its own: it is a general trend during memorials and funerals, especially at funerals of children. The colour of the balloon represents qualities such as innocence and love. The colour white is dominant in memorials, also at the Queen Wilhelmina Forest ritual, though the colour red has been added. Often the balloons are released after a moment of silence, as is the case at the Trees for Life Day. With this activity, partakers in the ritual attempt to involve the children that are present, especially since the programme mainly consists of listening and being quiet. Because balloons are

principally associated with festive events, they serve to make funerals a little 'lighter', less heavy-handed. This is also the case for the ritual in the Queen Wilhelmina Forest.

6.5 Remembering by names

Names play a major role in the Queen Wilhelmina Forest in general and during the Trees for Life Day in particular. They are a central element at the memorial site, but are also seen in other places, such as on the certificates that people receive and at the trees. In grave culture, the name is the central element in remembering a deceased loved one. It is primarily the mentioning of the name in the public domain that is necessary to commemorate. This also holds true for the Queen Wilhelmina Forest; participants quite literally desire 'a place' for the name of their loved one, sometimes in the absence of a grave or another memorial place. Participants express that they had wished for 'a place to go to', especially if it is missing elsewhere. By planting a tree and having a name engraved on a glass plate, one has the ability to create such a place where one can return to commemorate. For some, it already suffices to know that there is such a place – hence some mourners have their trees planted for them, without coming to the Trees for Life Day.

One's sheer existence is related to one's name; having it mentioned and remembered, makes that a person 'lives on'. Having a name, even after death, means that a person matters and is recognised as an individual human being. The rituals of commemoration for victims of war strongly correspond to the tradition of commemorating at the Queen Wilhelmina Forest. Consciously or unconsciously, the repertoire of war memorials seems to have been a major source of inspiration, as is not only evident from the memorial site's spatial and symbolic design, but also from the language in which the bereaved speak about their deceased loved ones and their deaths: their speeches include (military) references such as a (lost) fight, fighting, recognition, 'the fallen', and the field of honour.

The metaphors of war and fighting used here are directly linked to the dynamics of the spatial triad of Lefebvre and Knott, which was presented previously. The first aspect of the triad is that of *representations of space*, or conceived or conceptualised space – space conceived and constructed by designers. In its concrete form, as envisioned by the designer(s) of the forest, the memorial site in particular shows striking resemblances to the tradition of war cemeteries. The second aspect of the triad is *space of representation*, also known as lived space. This aspect refers to the various symbolic associations with which people imbue a certain site. One may therefore speak of symbolic space. In this case, the war metaphors used – also by members of the organisation – reveal the ideas behind it: the associations with fighting, those who fell and their commemoration. The third aspect is the *spatial practice*, or the way in which by acting upon and within a site, one not just uses the space, but also gives shape to it. At the memorial site in the Queen Wilhelmina Forest there is ritual action: the annual memorial ritual, the focusing on the names on the glass plates, visiting the memorial site throughout the year, leaving behind flowers and other objects at the glass plates, to name a few. These actions depend strongly on what one considers appropriate for this place. The acting is very similar to the acts at

war cemeteries. As is obvious, the three aspects of the triad are linked with each other and influence each other.

6.6 Planting of trees

Nature is a central recurring theme in contemporary memorial ritual. Although this is evident for the Trees for Life Day, this ritual does not stand alone in this regard: many modern-day commemorative rituals take place in gardens, parks or forests. Examples include certain disaster rituals and memorials for fellow-sufferers. In the case of the Trees for Life Day the participants themselves have an active role in this ritual, as they help to give shape to the forest by planting trees. This is a trend in all emerging memorial ritual: people feel an urge to act, to 'do something'. Some find solace in lighting a candle, others partake in (silent) marches, or plant a tree. The Queen Wilhelmina Forest with the Trees for Life Day can be placed within a general (international) framework of tree and forest symbolism. These (international) references can be summoned up in a few overlapping clusters. In the Queen Wilhelmina Forest, references can be found to commemoration and marking, tree planting days and -holidays, the creation of special forests, and tree, forest and burial culture.

As was the case with the balloons and song lyrics before, the planting of trees is a very basic ritual. Its symbolism has a general appeal and is not directly linked to a particular religious tradition or movement. The Trees for Life Day is associated with the popularisation of memorial rituals and their manifestation in public spaces. The modern-day predilection for the natural world relates to this, with the extensive attention to trees and nature in bookstores and on the Internet. Today's grave culture, in cemeteries as well as in parks and natural burial grounds in forests, is also linked to the memorial ritual in the Queen Wilhelmina Forest, just like the trend of scattering ashes in nature. The overall ecological awareness and concern for sustainability and the environment relate to this.

One of the main reasons for the participants to plant a tree is the symbolism related to the passing on of life: the loved one lives on, albeit in a different form. As life literally grows, the memories will also remain alive. This is a theme that the organisation emphasises: the forest as a symbol of continuing life, representing the cycle of life that repeats itself again and again. Thus, trees are signs of hope and life, through which the loved one's life may continue.

Many participants in the Trees for Life Day are looking for a place to remember their loved ones. Often they are lacking such a place for various reasons. In some cases, the ashes of the deceased person have been scattered or the person is buried abroad; in others, the grave has been removed, or survival relatives are looking for another place besides the grave. Another important reason for participating in the Trees for Life Day is the quest for 'eternity': by planting a tree and having their loved one's name engraved, the impermanence and transience of life is replaced by a tangible, lasting memory of the deceased. The person is 'immortalised'. It is not just the tree that will survive several generations; it is also the name on the glass that appears to be 'carved in stone'.

The symbol of the tree as related to the theme of heaven and earth – i.e. the tree with its roots firmly planted in the soil and its branches reaching up into the sky – is another aspect that links the tree to the memorial purpose of the forest. This allegory is used in many religions and cultures the world over, and is emphasised in the description of the design, in the organisation's speeches and in poetry (printed on the certificate that the participants receive and the postcards that are distributed at the end of the programme). Participants, whether or not influenced by this all-pervading simile, employ the same metaphor.

Within a certain range, participants can choose which species of tree they would like to plant. There are two major issues involved in the choice: firstly, many participants opt for a species that they believe has a number of characteristics that are similar to the deceased person. The tree then literally becomes the symbolic representation of the deceased and his or her character or physical properties. Secondly, many participants associate the species with the life story of the deceased: he or she loved this particular species of tree, or this tree played a certain profound role in the life of the deceased and the surviving relatives.

Finally, the relation tree/forest and individual/collective should be mentioned. A certain discrepancy can be discerned between the interpretation of the organisation and the majority of the participants: for the participants it is not the collective forest, but the individual tree that represents the individual life of the deceased.

6.7 Objects in the Queen Wilhelmina Forest

In the Queen Wilhelmina Forest objects are left behind near or in the tree, including key rings, ribbons, plastic butterflies, chains and nameplates. On a smaller scale, a similar trend can be seen at the glass plates, where participants leave behind flowers, but also little statues, rocks with a text on it, notes, stuffed animals and food. Some participants fix a sticker or a flower onto the glass plate itself to highlight the names of their loved ones.

Material culture is abundantly present in death rituals – coffins, urns, headstones, pictures of the deceased, mourning clothes, burial gifts et cetera. In the Queen Wilhelmina Forest a variety of articles are being left behind. Often they are the same kind of items that can be found at (temporary) monuments and at cemeteries. Common items are photos, butterflies, notes and drawings, angels, flowers, cuddly toys, rocks, animals, crosses, nameplates, and so-called *livestrong* bracelets.

Strikingly, due to the transient nature of the objects, they are often protected from decay. But sometimes it is precisely the intention that the objects wither away. Although rarely precious materials are being used and the objects are exposed to the weather, they are increasingly regarded as unique, valuable and irreplaceable. Participants find that their objects should be treated with care and respect.

The organisation's intention is that all trees together constitute a collective forest, and not a collection of individual trees. For that reason, the forest is managed in a natural way. Hence it is officially not allowed to leave objects near or on the trees, yet it is tolerated that participants breach this prohibition. Evidently, there is a tension between individual and collective interests. Besides its function as a memorial forest,

the Queen Wilhelmina Forest also functions as a 'general forest', a natural area which people use for recreation. According to the Dutch Forestry Commission there are users of the forest who resent 'all too clear expressions belonging to the deceased'.

The most dominant reason for leaving objects at a tree is marking the spot. There are many objects in the Queen Wilhelmina Forest that express a personal connection. It seems as if the surviving relative(s) still want(s) to nurse the deceased, as if this person continues to live and could use these objects. These are items such as cuddly toys, food or drinks that may provide comfort and consolation, and that are meant to breach the chasm between the deceased and the living and to establish and maintain a physical presence when faced with physical absence. Leaving objects at the trees or the glass plates is showing similarities to the decorating of a grave and leaving objects behind at (temporary) memorials. With this, one is not only taking care of the grave or the memorial site, but it also suggests a permanent contact with the deceased. The donation of a gift is a social act. With this, one establishes or maintains a relationship. Consciously or unconsciously one wants to evoke an idyllic situation, an atmosphere of happiness, salvation and hope. Finally there is the connection with objects as symbols used in mourning therapy. These form a parallel with the objects that are left behind at memorial sites. The core of farewell ritual in therapeutic setting is that the client with the relinquishing of symbols also says goodbye to the thing symbolised: a particular relationship, feelings for a person or situation.

It is clear that placing objects in the Queen Wilhelmina Forest is a complex interplay of the aforementioned dimensions. Moreover, just as the behaviour of others in the forest is imitated, it is very probably that these ritual acts are influenced by the leaving behind of objects in disaster areas, after the death of a celebrity or after an attack. In short, the act of leaving objects shows a complex transaction process for which there is no straightforward, univocal explanation.

7. Time

Time is another important factor in memorial rituals: what is the significance of the date or day that a memorial takes place? How long should it take? The annual Trees for Life Day takes place on the third Saturday in November. The actual memorial programme lasts approximately 20 minutes.

It appears that time sometimes is a matter of debate. Even though November is a very suitable time for the planting of trees, it is not so much for an open air memorial meeting. The length of the actual memorial programme is also a topic of discussion and depends strongly on the season: it is mainly due to the cold that the organisation believes it couldn't take too long. Over some things, there is little dispute: Saturday appears an appropriate day for a collective memorial. While the Trees for Life Day takes place in a part of the year with many holidays and commemorations, this has nothing to do with the choice of date, day and time according to the organisation. The underlying thoughts are particularly practical and relate to the planting season of the trees, other activities of the National Festival of Trees Foundation, and Saturday being a day off from work and school.

8. Place: between nature and monument

The actual site forms the basis of the memorial ritual in the Queen Wilhelmina Forest and the Trees for Life Day. One cherishes a place and gives it form as a ritual landscape with a centre. The forest, the ritual site, is conceived and designed. The practices that take place during the Trees for Life Day are largely localised; the ritual assembles to the spot. There are two evident (place) dimensions: the Queen Wilhelmina Forest as natural area and as a (natural) monument.

PART III: COMPARISON, SYNTHESIS, INTERPRETATION

9. Synthesis, balance and perspective

The Trees for Life Day as a ritual for fellow-sufferers: context

The Trees for Life Day in the Queen Wilhelmina Forest is a modern, non-denominational and collective memorial ritual. Although the forest may be seen as a new ritual space, it does not stand on its own in this regard. Consciously or unconsciously, war memorials and disaster ritual have had a significant influence on this ritual. The ceremony of planting trees to commemorate certain people or occasions can at least be dated back a number of centuries, and the memorial rituals and the establishment of monuments on behalf of specific groups of fellow-sufferers has gained popularity since the early 1990s. Examples of the latter are the annual memorial for victims of aids, a monument for road traffic victims, for casualties of traffic accidents and of railway accidents, monuments for stillborn children, a memorial garden for police officers who died on duty, a monument for members of the air force who died on duty, monuments for persons who donated their bodies to science and a planned memorial for fire fighters who died on duty. The Queen Wilhelmina Forest can thus be seen to fit this trend of new ritual sites of commemoration, albeit a relatively early bird with its establishment in 1999.

The Trees for Life Day as a ritual for fellow-sufferers: elements and trends

The inspiration for the design of a memorial ritual or the establishment of a monument for a certain group of fellow-sufferers often lies abroad. The establishment of memorial forests has its origin abroad too: in Israel for instance there is a long tradition of planting memorial forests and trees. Memorials for fellow-sufferers often develop along similar lines and certain patterns in the execution of the rituals can also be detected: in most cases, there is an annual memorial ritual with a relatively fixed pattern and/or a place with a monument. Furthermore, the memorial has a rather clear-cut and general symbolic ritual character that takes shape in (semi)public domain. In addition, although an organisation of fellow-sufferers is involved, frequently the original initiative has been taken by an individual. To realise the monument or the memorial, he or she has approached an organisation or society. What commences as an individual, personal affair changes into a national memorial of a group of fellow-sufferers and thus becomes (semi) institutionalised. The mission statements of the organisation (in this case the National Festival of Trees Foundation, the Dutch Cancer Society and the Forestry Commission) are playing a role in the creation of the ritual, in which the initiator (in this case Peter Derksen, the director of the National Festival of

Trees Foundation) and organisations work together. Because the ritual is linked to established institutions, the ritual finds itself embedded in a strong organisational framework and therefore its continuity is often better safeguarded. However, tensions caused by uneven power relations and different outlooks may surface too in the creation of the ritual.

There is a complex relationship between the individual and the community. The manner in which groups of fellow-sufferers are (temporarily) connected by certain rituals and monuments, is a good illustration of modern-day community formation that immediately impinges on the ritual dynamics. In the above cases, these instantaneous communities are directly connected to particular events, as are many current-day rituals. A shared experience determines the nature and composition of the group, e.g. the only common denominator of the participants in the Trees for Life Day is the fact that they lost a loved one to cancer and that they happen to be at the same place to partake in the same ritual. Perhaps conscious of the tensions between the private and the communal in these ritual settings, modern-day rituals have often been designed or have evolved with a certain 'layeredness', in which some actions are aimed at the individual experience and others at the collective. The community is incidental, momentaneous, and bound to a certain event. Perhaps, the term 'community' might be appropriately substituted by 'gathering' – an assembly, convened to a certain event from which its participants subsequently leave without further obligations, but who at the time of the proceedings feel genuinely connected as a community.

The majority of the aforementioned memorial rituals, including the case study, are emphatically associated with a certain location – a space within the public domain. Participants in the rituals embrace, cherish and model these locations, as a result of which a ritual landscape with a clearly designated centre evolves. These landscapes are considered *Holy Ground*. In some cases, there is a straightforward cause for a location to become a ritual site. In the example of roadside memorials, it is mostly the site of the fatal accident that determines the place of commemoration. In other cases, such as the Queen Wilhelmina Forest, the site is searched for and chosen. This implies that in the latter case, the site itself is an invented and designed ceremonial setting.

Many collective memorial rituals occur outdoors, and, more specifically, take shape against the backdrop of a natural environment. This tendency can be viewed as related to developing trends in burial culture, where notions of natural beauty and landscape architecture play an increasing role. What makes the Trees for Life Day singular, is the fact that participants in the ritual themselves play an active part in physically shaping the memorial site – the forest, as part of the monument, develops as a result of each individually planted tree. The desire to be actively involved in the shaping of memorial rites permeates most modern-day rituals, as has been noted before. Participants want to actively exhibit signs of their mourning, and simultaneously, by taking action, conciliate their suffering: for these reasons, people light candles, join (silent) marches or plant a tree.

The symbolism of the Queen Wilhelmina Forest and its memorial ritual is an amalgam of features derived from different traditions and cultures. It is on account of

the arbitrary character of the groups that gather, that the organisation, in order to create a shared symbolic horizon, has chosen to fall back on a symbolic frame of reference that is wide-ranging in its appeal. Catering for its varied participants, the Trees for Life Day, as can be observed in many other modern-day ceremonies such as disaster rituals, does not make use of elements indicative of any specific religion, but instead, by means of modern popular music and poetry, avails itself of an evocative lingo permeated with archetypal symbols such as light, sky, tree, and flowers. The repertoire of activities entails walking, moments of silence, music, naming and recording the names of the deceased, and speeches. Instead of being imbued with solemn classical music, traditional liturgy or bible readings, the ceremony's texts as well as the activities are easily recognisable and accessible. However, for those who are open to it, the Trees for Life Day contains a more elaborate level below the surface: the forest's symbolism refers to cosmic dimensions, (alleged) Celtic tree cults, numerology etcetera.

As the planting of memorial trees has been an ancient practice in many cultures the world over, it is not surprising that in modern memorial rituals, trees are often employed as compelling icons. The planting of trees or forests in commemoration of certain events has survived in recent times, of which the ceremony at the Queen Wilhelmina Forest is a case in point. Perhaps the most well known example is a variety of forests planted to celebrate childbirth (since 1990), but there are others planted in memory of other events. The Netherlands has also the Liberation Forest in Groningen (1992); the so-called Forests of the Future (2000-now), which is a general memorial forest without a defined theme; the Rainbow Forests (2003) for families in which one or more children are suffering (or have died) from a life-threatening disease; the Jubilee Forest (2005) for the Dutch Queen Beatrix's silver Jubilee; a memorial forest in Neede (2006) for various reasons, and the *KinderBomenBos* (the children's forest, 2009) where you can plant a tree for a festive or a mournful reason: to celebrate a newborn child or to commemorate a child that has died.

A memorial service is not just about remembrance, but various other reasons in varying degrees may inspire the participants' presence: participants may like to get recognition and respect; they may want to make a statement; they may desire to warn other people or to reconcile, and above all, to never forget. Due to the history of religion in the Netherlands, religious manifestations in the public domain form a sensitive subject matter and are the topic of many heated debates. At the Trees for Life Day the choir definitely does not want to be associated with (organised) religion, or more specifically, with Christianity. In their own words, the choir wants to sing 'for all the people', and therefore employs a universal symbolic language in its songs, lyrics and dress. Accordingly, the Trees for Life Day is a collective, public, ritual manifestation, a new form of the Dutch seventeenth-century concept of the *omgangssoecumene*: groups with different religious backgrounds living peacefully together, while not retreating from maintaining and underscoring their religious differences.

The Trees for Life Day: ritual sacred fields

The Queen Wilhelmina Forest can be situated within the model of sacred fields that was mentioned in the theoretical framework. Firstly, the *religious field* does not play a role of importance, at least not in a direct way. (Institutionalised) religion does not come into focus in the profile of the ritual; rather, it is deliberately kept at bay, as a result of which the Trees for Life Day may be coined as an irreligious ritual. There, however, is an indirect role for (traditional) religion in ritual transfer. The *cultural field* (which largely refers to 'higher culture') plays no important role either. Evidently, the *field of memorial culture* is significant for understanding the Queen Wilhelmina Forest and the Trees for Life Day. In Western society, there is a desire for remembrance, as the Dutch expression has it quite literally 'mensen/dingen/verdriet een plek geven', i.e. to commemorate people and events, and give them a 'mental' as well as physical resting place. Befitting the *field of leisure culture*, the Queen Wilhelmina Forest first and foremost is a nature area in which people stroll, walk the dog or do sports. This aspect of leisure is shown in the design of the forest. Hence, the forest should be attractive for recreational purposes. In line with the *field of healing*, however, the Queen Wilhelmina Forest provides a location to 'learn to cope' or to 'put one's soul to rest'. As has been mentioned earlier, there is a link with the use of symbols in mourning therapy, during which patients leave meaningful objects behind in a leave-taking ceremony. With the discarding of these objects, the patients give 'their grief a place'. Within its range of activities, the Dutch Cancer Society also pays attention to mourning and remembrance and refers surviving relatives to the Queen Wilhelmina Forest. The choir that sings on the Trees for Life Day stresses the therapeutic effect of their music. A final aspect that can be related to the field of healing, is the planting activity itself. Not only does every tree-planter contribute to a good cause, i.e. cancer research through the Dutch Cancer Society, but the activity is also a sound way of contributing to a healthier and greener natural environment.

Tensions and contrasts

Members of the organisation, participants in the memorial ritual and people spending their leisure time in the forest all have different ideas about (the use of) the Queen Wilhelmina Forest, which inevitably yields certain tensions. These are tensions caused by conflicting elements inherent to specific contrasting fields, for instance the fields of memorial culture and leisure culture. While the participants want to design and use the forest as a memorial place, and the members of the organisation aim for a memorial place that looks like and can be used as a nature area, the people looking to spend their leisure time in the forest would like to stroll, jog or cycle without being confronted with any striking (memorial) objects, let alone a pile of ashes. Another example is the tension between the Queen Wilhelmina Forest as a nature area (and hence befitting the field of leisure culture) and its status as a site of commemoration: late November is a time very suitable for planting trees, yet less convenient for an outdoors memorial meeting. However, along with the tensions and contradictions between the fields, consistency and relationships are also noticeable, for instance in choosing a Saturday as the day for the Trees for Life Day rituals: a day of leisure and remembrance can apparently fit together well.

The two fields that are not directly pertaining to the Queen Wilhelmina Forest, the *religious field* and the *field of culture*, can still provide tension. Although the Queen Wilhelmina Forest is arranged in such a manner that the forest and the ritual are not or not appear to be (traditional, institutional) religious/Christian, the ritual setting and the symbolic languages used cannot wholly avert religious elements from entering the ritual or the site. As the forest and the ritual should be accessible to all, religion is deliberately alluded to in general terms, and is mainly associated with a spirituality that transcends traditional institutions. Yet, the important dimension of salvation and healing, which at its very core also pertains to the realm of religion, is striking. Furthermore, the choir makes use of religious lyrics and imagery, which however should not be regarded as religious per se. Sporadically, trees or the glass plates are even adorned with religious objects, such as statues of the Virgin Mary, a rosary or a cross. Although the symbols are derived from traditional religion, their use in the forest does not necessarily have to be interpreted as such. According to Mathew Evans' classification, both the *personal sacred* and the *spiritual sacred* are at play here. An example of the first, is the tree that gets a special meaning for the person who planted it (but not for another). The spiritual sacred becomes apparent in the view that a tree or forest is sacred because of their personal connection with the supernatural. Hence, the deceased lives on in the tree or the tree provides the contact between the bereaved and the deceased. Nature in itself is a place where a connection with the supernatural often is felt.

The presence of the cultural field is very minimal. There is no 'art' present in the forest or only in the form of very accessible poems and a statue of Queen Wilhelmina. The interpretation of the ritual should not be too serious, according to the forest's initiator Peter Derksen, who wants the ritual to remain 'low key'. Heavy-handed and highbrow classical music are therefore not desirable – another obvious act of Peter Derksen to distance himself and the Trees for Life Day from the field of (higher) culture. Instead, a balloon ritual has been introduced which is in fact 'low key', festive and addresses children. This 'low key' aspect is further reflected in Peter Derksen's casual choice of his clothing.

Ritual transfer

The important theme of ritual transfer, the movement of particular repertoires originally linked to one field to another, as well as the important subject that each field has, suggest there are certain 'prescribed' or 'assigned' ritual repertoires and places. But besides certain tensions and contrasts between the fields, there also appear to be connections and relationships. There is clearly a shared area, an area of overlap, a dimension of convergence and coherence at a somewhat higher and more general level.

There is ritual transfer regarding (elements of) the field of memorial culture, the religious field, the field of healing and the field of leisure culture. Regarding the first field, there is an obvious transfer of the element of a moment of silence, which originated from war memorial rites, and which now is widely applied in all kinds of emerging memorial rituals. Other elements transferred from war memorial rites include the general design of the central place of remembrance with its engraved glass

plates, as well as the 'war metaphors' used in speeches. Besides elements from war memorials, there are other elements that originated in other parts of the field of memorial culture that now play a role in the Queen Wilhelmina Forest: memorial trees, the letting go of balloons, the marking of names, the adornment by leaving objects behind, the time of year (November) and, pertaining to a similarity between (war)graves and the glass plates and the trees: the use of the name, the decoration, marking and the use of the biography of the deceased. Regarding the religious field, one can see various elements at the Trees for Life Day: (gospel) choir, All Souls Day (a collective memorial), general symbolism like the hereafter and heaven, (religious) objects, procession. Regarding the field of healing one can see the link with mourning therapy, 'to give someone/something a place', supporting the Dutch Cancer Society. Regarding the field of leisure culture there are the elements of tree planting days and -holidays, nature and leisure area, celebration and the Saturday as a leisure day.

Success and perspective

Why has the Queen Wilhelmina Forest with its Trees for Life Day been such a success since its start in 2000, and what will be its future? When superimposing the sacred fields model onto the Queen Wilhelmina Forest and its ritual characteristics, the ritual can be seen to intersect with three different fields. In this overlapping area, the fields of memorial culture, of leisure culture and of healing are the dominant elements. Hence, the forest and the Trees for Life Day is situated in a part of the model that, more than the fields of religion and culture, is rooted in contemporary popular culture, as is also true for many other manifestations of emerging rituals.

By consciously detaching itself from the fields of (traditional, institutional) religion and of (high) culture, the ritual becomes accessible for a wide audience: its symbolism is relatively basic and straightforward and the ritual is not 'too serious', as a result of which it is easy to participate. It must be remarked that these welcoming and basic aspects are both the ritual's strength as well as its weakness. Although the ritual 'language' is generally recognised and can be transposed to other contexts, many find it too general and homogeneous.

Another appealing aspect of the ritual is that participants are encouraged to have an active involvement in the shaping of the forest. While high culture and traditional religion generally invite their audiences/congregations to be passively engaged, the Trees for Life Day and many other contemporary commemorative rituals acknowledge the fact that participants want to 'do something'. Commemoration is becoming 'practical' and is thus becoming more inductive in nature. However, this induction has a particular form and certain boundaries: although participants feel that the ritual and the forest are theirs, and that they decide how both are given shape due to an open framework or *casco* approach, much of the design of the ritual has in actual fact been decided on by the organisation. Hence, the ritual is partly deductive, 'handed from above'.

One of the aspects that adds to the ritual's success and may yield continue, is the individualised emphasis on the deceased persons' names, as can be seen in many other emerging rituals. The durable engraving of the names at the site of commemoration helps greatly to create a bond between the participants and the

monument. Due to the personal, individualised nature surviving relatives are more likely return to the monument later. The engraved names (as well as the often personalised trees) affirm that the deceased loved ones are present at the site, in some shape or form.

Another element of the memorial site's success is its allegiance to the Dutch Cancer Society and the Forestry Commission, because participating in the ritual is associated with a certain social relevance, in the shape of a monetary contribution to the Dutch Cancer Society's research as well as a direct contribution to life and nature, by means of the tree planting. As such, the ritual is felt to reach out beyond personal issues of grief, coping and healing towards the wellbeing of the society as a whole, often on behalf of the deceased.

In numbers, the memorial forest speaks to a wide audience – nearly everyone will know someone who died of cancer, which may ensure the forest's ongoing appeal. Moreover, the ritual is attended by a different group of people every year: unless a person comes to plant a tree for someone else another year, participants generally only take part in the Trees for Life Day once. Different from other rituals for fellow-sufferers, e.g. the rituals or monuments for AIDS victims, traffic casualties, railway victims, stillborn children and those who gave their bodies to science, the participants and their deceased loved ones are not a defined group. In the other cases, people can participate in the ritual every year to commemorate their loved ones. At the commemoration of deceased policemen, and in the near future, of deceased firefighters, a relatively small and permanent group of casualties is honoured – a group to which new officers who died on duty may be added each year. The Trees for Life Day is an exception: it is a one-time ritual in which everyone can participate, yielding a different set of participants each year. In addition, the monument is for everyone and one can return to it as often as they like.

In many respects the Queen Wilhelmina Forest has a unique position within the range of rituals for fellow-sufferers, if only because participants have to pay to take part in the commemorative ritual and because the participants actively help to give shape to the monument, the forest. Though the Trees for Life Day rites do not have an air of institutionalisation, the forest and the ritual are completely maintained by well-established organisations, which add to the site's strength and continuity. If these organisations were to withdraw, however, the future of the ritual and the memorial site could very well be at risk.

There is much uncertainty about the continuation of the Trees for Life Day. The initial idea was for 2007 to be the last year in which the Trees for Life Day would be organised. The annual commemoration continued, yet the same doubts arose in 2009. To this day, the future of the Trees for Life Day is uncertain. A member of the Forestry Commission stated in September 2009 that the site still has enough physical space to continue: trees can certainly be planted until 2011, 2012, or beyond, provided that the Trees for Life Day continues on a smaller scale. The person however queried: how far could one continue to expand and keep calling the site the Queen Wilhelmina Forest – with the central site of commemoration increasingly further away from the actual tree beds? In the same month, September 2009, the Dutch Cancer Society confirmed the organisation intended to continue the Trees for Life Day. The

organisation could not give any details about the ritual's form and location. In October 2009 initiator and director of the National Festival of Trees Foundation, Peter Derksen, stated that he unofficially knew that the Trees for Life Day would probably not continue after 2010. The Dutch Cancer Society is still considering the continuation.

In the mean time, the National Festival of Trees Foundation has started a new forest for newborn children and children who have died at a young age. This forest and the symbolism used are remarkably similar to the Queen Wilhelmina Forest. Because of the success of these types of memorial forests and the ready-made design which can be transferred and used in various other settings, it is not unlikely that the Netherlands will see more of these similar forest rituals in the future. This development not only confirms the *casco*-dimension of this emerging ritual, but is also a good example of ritual transfer: with only minor adjustments, the concept and content of the ritual of the Queen Wilhelmina Forest can be reused for another ritual for a different target group at a different place.

BIBLIOGRAFIE

- AARNINK, L.: 'Dat jouw stem ons bereikt', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 71-76
- AKKER, P. VAN DEN: *De dode nabij. Nieuwe rituelen na overlijden* (Tilburg 2006)
- ALBERS, I.: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing* (= dissertatie Universiteit van Tilburg) (= Netherlands studies in ritual and liturgy 5) (Groningen/Tilburg 2007)
- ANDEWEG, H.: *In resonantie met de natuur. Vitale planten en bomen door energetische behandeling* (Utrecht 2001)
- ASSMANN, A.: *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999)
- ASSMANN, A.: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006)
- ASSMANN, J.: *Religion und kulturelles Gedächtnis* (München 2000)
- ASSMANN, J.: *Religion and memory: ten studies* (Stanford 2007)
- BAARDA, D. ET AL.: *Basisboek kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Houten 1996)
- BAERT, B. & V. FRAETERS (reds.): *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden* (Leuven 2001)
- BAILEY, C.: *A guide to field research* (Thousand Oaks [etc.] 1996)
- BALDOVIN, J.: Lemma 'Christmas', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 3 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 1757
- BARNARD, M. & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001)
- BARNARD, M.: 'De Nationale Herdenking en Nationale Viering Bevrijding op 4 en 5 mei', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 187-193
- BARTHES, R.: *Camera Lucida: reflections on photography* (New York 1981)
- BECKER, J. & J. DE HART: *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de bindingen met de kerken en de christelijke traditie* (SCP = Den Haag 2006)
- BEEK, W. VAN: *De rite is rond. Betekenis en boodschap van het ongewone* (= inaugurele rede Universiteit van Tilburg) (Tilburg 2007)
- BELL, C.: *Ritual: perspectives and dimensions* (Oxford [etc.] 1997)
- BENJAMIN, W.: *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* (Nijmegen 1985)
- BERNTS, T., G. DEKKER & J. DE HART: *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007)
- Bijbel: De nieuwe Bijbelvertaling. Rooms-katholieke uitgave.* ('s Hertogenbosch/Leuven 2004)
- BIJSTERVELD, S. VAN: *Overheid en godsdienst: herijking van een onderlinge relatie* (tweede druk) (Nijmegen 2009)
- BISCHOFF, M. (redactie en vertaling) & D. DEFERT (epiloog): *Michel Foucault. Die Heterotopien. Der utopische Körper* (Frankfurt aM 2005)

- BLES, C. VAN DE & L. HOLLANDER: *In het bos voor 't leven* (= Scriptie in het kader van opleiding Tuin- en Landschapsinrichting, Internationale agrarische Hogeschool Larenstein te Velp) (2000)
- BODNAR, J.: *Remaking America: public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century* (Princeton 1992)
- BORETIUS, A.: *Capitularia regum Francorum* (Hannover 1883)
- BOUCHARDON, P.: *Bomen en hun genezende krachten* (Rijswijk 1999)
- BREEN, V.: *Bermonumenten. Plekken om bij stil te staan* (= master thesis culturele geografie) (Groningen 2006)
- BREUKEL, T.: *Stille atlas van Nederland: meer dan 100 plaatsen om tot rust te komen* (Amsterdam 2000)
- BROWN, D.: *God and enchantment of place: reclaiming human experience* (Oxford 2004)
- BRUIJN, M. DE: *Leren leven met verliezen: hoe doe je dat?* (Dordrecht 1996)
- BRUNEAU, T.: 'Communicative silences: forms and functions', in *Journal of Communication* 1 (1973) 17-46
- BUBMANN, P.: 'Kriterien und Perspektiven für gottesdienstliche Musik in einer sich verändernden Gesellschaft', in I. MILDENBERGER & W. RATZMANN (reds.): *Klage – Lob – Verkündigung, Gottesdienstliche Musik in einer Pluralen Kultur* (Leipzig 2004) 11-35
- CASPERS, C. & P.J. MARGRY: *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006)
- CHARALAMPIDIS, C.: *The Dendrites in pre-Christian and Christian historical-literary tradition and iconography* (Rome 1995)
- CHLADA, M.: *Heterotopie und Erfahrung. Abriss der Heterotopie nach Michel Foucault* (Aschaffenburg 2005)
- CLAYDEN, A. & K. DIXON: 'Woodland burial: memorial arboretum versus natural native woodland?', in *Mortality* 12, 3 (2007) 240-260
- COCK, L. DE: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Leuven 2006)
- COCK, L. DE: *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* (Leuven 2006)
- DEKKER, A.: 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca 1835-1880)', in *Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 129-179
- DENNY, F.: Lemma 'Names and naming', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6406-6412
- DENZIN, N. & Y. LINCOLN: *Strategies of qualitative inquiry* (Thousands Oaks [etc.] 1998)
- DONK, W. VAN DE, A. JONKERS, G. KRONJEE & R. PLUM (reds.): *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006)
- DOSS, E.: *The emotional life of contemporary public memorials. Towards a theory of temporary memorials* (Amsterdam 2008)
- DURKHEIM, E.: *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (Paris 1912)
- DURKHEIM, E.: *Le suicide: étude de sociologie* (Paris 1990, oorspronkelijke uitgave 1897)

- ELIADE, M.: *Patterns in comparative religion* (Cleveland 1963)
- ELIADE, M.: *Het heilige en het profane* (Amsterdam 1977)
- ELIADE, M.: *Symbolism, the sacred, and the arts* (New York 1985)
- ELLINGSON, T.: Lemma 'Music: music and religion', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6248-6256
- EVANS, M.: 'The sacred: differentiating, clarifying and extending concepts', in *Review of religious research* 45 (2003) 32-47
- EVERETT, H.: *Roadside crosses in contemporary memorial culture* (Denton 2002)
- FARACE, D.: *The sacred-profane dichotomy. A comparative analysis of its use in the work of Émile Durkheim and Mircea Eliade, as far as published in English* (Utrecht 1982)
- FOOTE, K.: *Shadowed ground. America's landscapes of violence and tragedy* (revised second edition) (Austin 2003)
- FOOTE, K.: 'Shadowed ground, sacred place: reflections on violence, tragedy, memorials and public commemorative rituals', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 93-118
- FOUCAULT, M.: 'Des espaces autres', in *Architecture, mouvement, continuité* 5 (1984) 46-49
- FOUCAULT, M.: *Dits et écrits 1954-1988, IV: 1980-1988* (Paris 1994)
- FOUCAULT, M.: 'Different spaces', in J.D. FAUBION (red.): *Aesthetics, method, and epistemology: the essential works* (New York 1998) 175-186
- FOUCAULT, M.: *Schriften in vier Bänden. Dits et écrits IV* (Frankfurt aM 2001-2005)
- FRANK, A.: *Het achterhuis: dagboekbrieven 12 juni 1942 - 1 augustus 1944* (Amsterdam 1970)
- FRANKFORT, H.: *Kingship and the Gods* (Chicago 1948)
- FRESE, P. & S. GRAY: Lemma 'Trees', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 14 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 9333-9340
- FRIJHOFF, W.: 'Devotieprentjes als bestanddeel van culturele praktijken', in P. POST (red.): *Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron. Volkskundig Bulletin* 16, 3 (1990) 350-378
- FRIJHOFF, W.: 'Religious life in Amsterdam's Golden Age. A new approach', in W. FRIJHOFF: *Embodied believe. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 17-38
- GERHOLM, T.: 'On ritual: a postmodernist view', in *Ethnos* 3-4 (1988) 190-203
- GIJSWIJT-HOFSTRA, M.: *Vragen bij een onttoverde wereld* (Amsterdam 1997)
- GILLIAT-RAY, S.: "'Sacralising" sacred space in public institutions: a case study of the prayer space at the millennium dome', in *Journal of contemporary religion* 3 (2005) 357-372
- GOETSCHER, R.: 'La celebration du nouvel an de l'arbre analyse d'un rituel kabbalistique du 18e siècle', in *Daat* 10 (1983) 39-49

- GOLDREICH, Y.: 'The dispute concerning the date of the new year for trees: a climatic point of view', in *Jewish quarterly review* 74 (1983) 80-87
- GRIJZENHOUT, F.: *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989)
- GRIMES, R.: *Beginnings in ritual studies* (Washington 1982)
- GRIMES, R.: *Ritual criticism: case studies in its practice, essays on its theory* (Columbia 1990)
- GRIMES, R.: *Reading, writing and ritualizing: ritual in fictive, liturgical, and public places* (Washington 1993)
- GRIMES, R.: *Marrying and burying. Rites of passage in a man's life* (Boulder [etc.] 1995)
- GRIMES, R.: 'Jonathan Z. Smith's theory of ritual space', in *Religion: a journal of religion and religions* 29 (1999) 261-273
- GRIMES, R.: 'Ritual', in W. BRAUN & R. MACCUTCHEON (reds.): *Guide to the study of religion* (London 2000) 259-270
- GRIMES, R.: *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage* (Berkeley [etc.] 2000)
- GRIMES, R.: *Reimagining ritual theory* (= inaugurele rede Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2006)
- HAGEMEYER, O.: Lemma 'Baum: Christlich', in T. KLAUSER et al. (reds.): *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt* 2 (Stuttgart 1954) 22-28
- HALBWACHS, M.: *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925; reprinted Paris 1980; English edition: *The collective memory* (New York 1980))
- HALL, J.: *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1992)
- HALLAM, E. & J. HOCKEY: *Death, memory and material culture* (New York 2001)
- HANEGRAAFF, W.: *Het einde van de hermetische traditie* (Amsterdam 1999)
- HARSKAMP, A. et al. (reds.): *De religieuze ruïen in Nederland. Thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst* (Zoetermeer 1998)
- HART, J. DE: *Voorbeelden en nabebelden* (Den Haag 2005)
- HART, H. T.: *Onderzoeksmethoden* (Amsterdam 2001)
- HART, O. VAN DER: 'Symbolen in afscheidsrituelen', in O. VAN DER HART et al.: *Afscheidsrituelen in psychotherapie* (Baarn 1981) 33-42
- HEESSELS, M.: 'Mam, ik heb je thuisgebracht. Rituelen rondom asverstrooiing in Nederland', in E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 17-29
- HEESSELS, M. & E. VENBRUX: 'Rituele gestalten van de dood. Een foto-essay', in E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 135-152
- HOLSAPPEL-BRONS, J.: 'Space for silence: the interplay between space and ritual in rooms of silence', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 235-252
- HOONDEERT, M. & W. RUESSINK: 'Muzikale vormgeving van de rooms-katholieke en protestantse uitvaartliturgie', in L. VAN TONGEREN (red.): *Vaarnel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007) 55-73

- HOONDERT, M.: *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen* (= inaugurele rede Universiteit van Tilburg) (Heeswijk 2007)
- HOONDERT, M.: *Om de parochie. Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans, Taizé, jongerenkoren* (= dissertatie Universiteit van Tilburg) (Heeswijk 2006)
- HULS, J.: 'Dag Hammarskjöld over de meditatie ruimte van de V.N.', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 56-66
- HUTTER, M.: Lemma 'Bäume/Pflanzen', in J. PERSCH (red.): *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* 1 (vierte Auflage) (Tübingen 1998) 1176-1178
- JAGER, J. DE: *Rituelen. Nieuwe en oude gebruiken in Nederland* (Utrecht 2001, tweede druk)
- JAMES, W.: *Vormen van de religieuze ervaring. Een onderzoek naar het wezen van de mens* (Amsterdam 2003)
- JANSSEN, J.: 'Stille omgang: een zoeken naar samenleving. Plechtigheden en morele verontwaardiging rondom "zinloos geweld"', in E. D'HONDT (red.): *Zinloos geweld herdacht* (Hilversum 2000) 65-81
- JANSSEN, J.: *Religie in Nederland: kiezen of delen?* (Tilburg 2007)
- JOHNSON, P.: 'Unravelling Foucault's "different spaces"', in *History of the human sciences* 19,4 (2006) 75-90
- JUCHTMANS, G.: 'Van christelijke tot basaal-sacrale rituelen in huis. Een exploratie van kerstrituelen in huis', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 25-43
- JUCHTMANS, G.: *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal-sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof* (= dissertatie Universiteit van Tilburg) (= Netherlands studies in ritual and liturgy 8) (Groningen/Tilburg 2008)
- KAEMNER, J.: *Music in human life. Anthropological perspectives on music* (Austin 1993)
- KLOMP, M.: *Waarheen leidt de weg? Zogenaamd 'wereldlijke' muziek in de uitvaartliturgie: een onderzoek naar betekenisgeving.* (= Scriptie Vrije Universiteit Amsterdam) (Amsterdam 2005)
- KLOMP, M.: 'De sound van de uitvaartdienst', in L. VAN TONGEREN (red.): *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007) 75-92
- KLOMP, M.: *The sound of worship. Liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (= dissertatie Protestantse Theologische Universiteit) (Utrecht 2009)
- KNOTT, K.: 'At home in the secular. A spatial analysis of everyday ritual', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2002) 45-62
- KNOTT, K.: *The location of religion. A spatial analysis* (London/Oakville 2005)
- KOK, H.: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1990)
- KOK, H.: *Funerair lexicon A-Z: encyclopedisch woordenboek over de dood* (Maastricht 2000)
- KOK, H.: *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk 2005)
- KREINATH, J., J. SNOEK & M. STAUSBERG (reds.): *Theorizing rituals Vol. I: Issues, topics, approaches, concepts* (Leiden/Boston 2006)
- KREINATH, J., J. SNOEK & M. STAUSBERG (reds.): *Theorizing rituals Vol. II: Annotated bibliography of ritual theory 1966-2005* (Leiden/Boston 2007)

- LAKOFF, G. & M. JOHNSON: *Metaphors we live by* (Chicago 1980)
- LARSON-MILLER, L.: 'Holy Ground: discerning sacred space in public places', in M. BARNARD, P. POST & E. ROSE (reds.): *A cloud of witnesses. The cult of saints in past and present* (= Liturgia Condenda 18) (Leuven/Dudley 2005)
- LARSON-MILLER, L.: 'Place and community: the sacramentality of sacred space and the new cathedral of Oakland, California', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 211-234
- LEE, I. VAN DER: *Allerzielen alom. Kunst tot herdenken* (Zoetermeer 2008)
- LEFEBVRE, H.: *La production de l'espace* (Paris 1974)
- LEFEBVRE, H.: *The production of space* (Oxford [etc.] 1991)
- LENGKEEK, J.: 'Leisure experience and imagination. Rethinking Cohen's modes of tourist experience', in *International Sociology* 16, 2 (2001) 173-184
- LENGKEEK, J.: 'On multiple realities of leisure: a phenomenological approach to the otherness of leisure', in *Loisir et Société/Leisure and Society* 19, 1 (1996) 23-40
- LUKKEN, G.: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Baarn 1984)
- LUKKEN, G.: 'Sacrale rituele ruimte en stilte', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 48-55
- LUKKEN, G.: *Rituelen in overloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Kampen 1999)
- MAES, N.: *Bomen en monumenten* ('s Gravenhage 1996)
- MALINOWSKY, B.: 'Das Problem der Bedeutung in primitiven Sprachen', in C. OGDEN & I. RICHARDS: *Die Bedeutung der Bedeutung* (Frankfurt 1974) 353-359
- MARGRY, P.J.: 'The murder of Pim Fortuyn and collective emotions. Hype, hysteria and holiness in the Netherlands?', in *Etnofoor* 16 (2003) 102-127
- MARGRY, P.J.: *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict* (= dissertatie Theologische Faculteit Tilburg) (Hilversum 2000)
- MASO, I.: *Kwalitatief onderzoek* (Meppel/Amsterdam 1987)
- MASO, I. & A. SMALING (reds.): *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek* (Meppel/Amsterdam 1990)
- MATTHEEUWS, G.: "'De stilte zingt U toe' Over de betekenis en de mogelijkheden van de rituele stilte', in *Collationes. Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraal* 4 (2001) 371-382
- MAUSS, M.: *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies* (London/New York 2008, oorspronkelijke Franstalige uitgave 1950)
- McLEOD, H. & W. USTORF (reds.): *The decline of Christendom in Western Europe, 1750 – 2000* (Cambridge 2003)
- McLEOD, H.: *Religion and the people of Western Europe, 1789 - 1989* (Oxford/New York 1997)
- MERRIFIELD, A.: *Henri Lefebvre: a critical introduction* (London 2006)
- MISKOWIEC, J.: *Of Other Spaces* (1967), *Heterotopias*, via www.foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html (geraadpleegd 2007, 2008 en 2009)

- MITCHELL, N.: 'Opkomende nieuwe ritën in de hedendaagse cultuur', in *Concilium* 31 (1995) 138-147
- MITTERAUER, M.: *Abnen und Heilige. Namengebung in der europäischen Geschichte* (München 1993)
- MOENS, F. & R. DE WEERD (reds.): *Bomen en mensen. Een oeroude relatie* (Amsterdam 2000)
- MOLENDIJK, A.: 'The notion of the "sacred"', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 55-89
- NEHER, A.: *De ballingschap van het woord. Van de stilte in de Bijbel tot de stilte van Auschwitz* (Baarn 1992)
- NUGTEREN, A.: 'Monuments', in P. POST, R. GRIMES, A. NUGTEREN, P. PETERSSON & H. ZONDAG (reds.): *Disaster ritual. Explorations of an emerging ritual repertoire* (= Liturgia condenda 15) (Leuven [etc.] 2003) 145-156
- NUGTEREN, A.: *Belief, bounty, and beauty. Rituals around sacred trees in India* (Leiden/Boston 2005)
- PEETERS, B.: 'Stilte', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 155-161
- PERRY, J.: *Wij herdenken, dus wij bestaan* (Nijmegen 1999)
- PICARD, M.: *Le monde du silence* (Paris 1954)
- POST, P.: 'De beeldtaal van devotieprentjes (Nederland en België, negentiende/twintigste eeuw): context-analyse als onderzoeksperspectief', in P. POST (red.): *Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron* (= *Volkskundig Bulletin* 16, 3) (1990) 310-349
- POST, P.: 'Pelgrimsverslagen: verkenning van een genre', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 8 (1992) 285-332
- POST, P.: *Ritueel landschap: over liturgie buiten. Processie, pausbezoek, danken voor de oogst, plotselinge dood* (= inaugurele rede Theologische Faculteit Tilburg) (= Liturgie in perspectief 5) (Heeswijk-Dinther 1995)
- POST, P.: 'Het rituele perspectief', in A. VAN HARSKAMP (red.): *De religieuze ruis in Nederland. Thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst* (Zoetermeer 1998) 47-55
- POST, P.: *Het wonder van Dokkum. Verkenningen van een populair religieus ritueel* (Nijmegen 2000)
- POST, P.: 'Interference and intuition: on the characteristic nature of research design in liturgical studies', in *Questions liturgiques/Studies in liturgy* 81, 1 (2000) 48-65
- POST, P.: 'Engel, bode, advocaat ...', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 259-267
- POST, P.: 'Overvloed of deritualisering. Lukken en Grimes over het actuele ritueel-liturgische milieu', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 17 (2001) 193-212
- POST, P.: 'Personen en patronen. Literatuurbericht liturgiewetenschap', in *Praktische theologie* 28 (2001) 86-110

- POST, P.: 'Ritualiteit als symboolhandelen: begrippen en dimensies', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 33-41
- POST, P.: 'Space for liturgy. Current perspectives for liturgical inculturation', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 45-59
- POST, P.: 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003) 21-45
- POST, P.: 'De "Bomen voor het Leven"-dag en de rituele referentie van de bedevaart/pelgrimage', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 21 (2005) 195-212
- POST, P.: 'Re-inventing liturgical music. Jan en Peter Hendriks en de Open Kerk-beweging', in M. HOONDERT, I. DE LOOS, P. POST & L. VAN TONGEREN (reds.): *Door mensen gezongen. Liturgische muziek in portretten* (Kampen 2005) 302-317
- POST, P.: 'Evenwicht en troost. Een plaatsbepaling van Heiloo in het actuele ritueel-liturgische milieu', in P. POST & K. SCHUURMANS (reds.): *Op bedevaart in Nederland. Betekenis en toekomst van de regionale bedevaartplaats* (Kampen 2006) 109-127
- POST, P.: 'Plaatsen genoeg: een verkenning van de triade plaats, ritueel, religie', in L. BOEVE et al. (reds.): *Afscheidsbundel voor prof. dr. L. Leijssen* (Leuven 2007)
- POST, P.: 'Ritualtransfer als "re-inventing ritual". Liturgische "Bewegungen" und rituell-liturgische Referenz', in *Liturgisches Jahrbuch* 58, 2-3 (2008) 149-164
- POST, P.: 'The pilgrimage to the "Cancer Forest" on the "Trees for Life Day" in Flevoland', in P.J. MARGRY (red.): *Shrines and pilgrimage in the modern world. New itineraries into the sacred* (Amsterdam 2008) 281-297
- POST, P.: 'Rituele en religieuze identiteiten in Europa. Casus: actuele en religieuze dynamiek in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 25 (2009) 125-155
- POST, P.: 'Speelruimte. Liturgische identiteit en het perspectief van actuele sacrale domeinen', in L. VAN TONGEREN (red.): *Liturgie op maat. Vieren in het spanningsveld van eenheid en veelkleurigheid* (= Meander 12) (Heeswijk 2009) 47-77
- POST, P.: 'Fields of the sacred. Reframing identities of sacred places', in P. POST, A. MOLENDIJK & J. KROESEN (reds.): *Sacred places in modern western culture* (in press)
- POST, P.: 'Place of action: Exploring the study of space, ritual, and religion', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 17-54
- POST, P., R. GRIMES, A. NUGTEREN, P. PETTERSSON & H. ZONDAG: *Disaster Ritual. Explorations of an emerging ritual repertoire* (= Liturgia Condenda 15) (Leuven [etc.] 2003)
- POST, P., A. NUGTEREN & H. ZONDAG: *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire* (= Meander 3) (Kampen 2002)
- POST, P. & P. SCHMID: 'Centrum van stilte: een onderzoeksaanvraag', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 162-170
- POST, P. & W. SPEELMAN: *De Madonna van de Bijenkorf. Bewegingen op de rituele markt* (= Liturgie in perspectief 9) (Baarn 1997)
- QUARTIER, T.: *Bridging the gaps. An empirical study of catholic funeral rites* (Zürich/Münster 2007)

- QUARTIER, T.: 'Voorbij de dood? Rituele stervensbegeleiding in het ziekenhuis', in: E. VENBRUX, M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 59-74
- ROBINSON, R.: *Celebrating unions. An empirical study of notions about church marriage rituals* (= dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2007)
- ROODEN, P. VAN: 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551
- ROOY, P. DE: *Openbaring en openbaarheid* (Amsterdam 2009)
- RUBIN, H. & I. RUBIN: *Qualitative interviewing. The art of hearing data* (Thousand Oaks [etc.] 1995)
- RÜTERSWORDEN, U.: Lemma 'Bäume/Pflanzen', in J. PERSCH (red.): *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* 1 (vierte Auflage) (Tübingen 1998) 1177-1178
- SCHAAP, D. & T. VAN DEN BERG: *Parken, tuinen en landschappen van Nederland* (Baarn 1979)
- SCHMIDTKE, F.: Lemma 'Baum: Judentum', in T. KLAUSER et al. (reds.): *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt* 2 (Stuttgart 1954) 11-15
- SCHUMAN, N.: 'Gedenken', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 181-193
- SMALING, A. & F. VAN ZUUREN: *De praktijk van kwalitatief onderzoek. Voorbeelden en reflecties* (Amsterdam 1992)
- SMITH, J.Z.: *Map is not territory: studies in the history of religions* (Chicago [etc.] 1978)
- SMITH, J.Z.: *To take place: towards a theory of ritual* (Chicago/London 1987)
- SMITH, J.Z.: *Relating religion* (Chicago 2004)
- SONTAG, S.: *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors* (London/New York [etc.] 1991)
- SØRENSEN, J.: 'Religion in mind: a review article of the cognitive science of religion', in *Numen* 52 (2005) 465-494
- SPRADLEY, J.: *Participant observation* (New York [etc.] 1980)
- STENGES, I.: 'Ephemeral memorials against "senseless violence": materialisations of public outcry', in *Etnofoor* 16, 2 (2003) 26-40
- STENGES, I.: 'Individual and collective memorials: different strategies in mourning traffic victims in the Netherlands', paper 15-18 September, 7th DDD (Death, Dying & Disposal) conference 2005
- STENGES, I.: 'Commemorating victims of "senseless violence": negotiating ethnic inclusion and exclusion', in P.J. MARGRY & H. ROODENBURG (reds.): *Reframing Dutch culture* (Hampshire/Burlington 2007) 159-179
- STENGES, I.: 'Public spaces of commemorative mourning: ritualized space, politicized space, mediated space. Three cases from the Netherlands', in P. POST & A. MOLENDIJK (reds.): *Holy Ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (= Liturgia condenda 24) (Leuven 2010) 119-143

- STIBBE, A.: 'Metaphor and the media: the case of outbreak', in *The journal of media psychology on-line* (1999)
- STOCK, A.: 'Namen, van goden, heiligen, mensen et cetera', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 303-316
- STOCK, A.: *Poetische Dogmatik. Christologie 1. Namen* (Paderborn/München [etc.] 1995)
- SULLIVAN, L.: Lemma 'Nature', in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 9 (second edition, with revised bibliography) (Detroit [etc.] 2005) 6431-6441
- SWINKELS, T. & P. POST: 'Beginnings in Ritual Studies according to Ronald Grimes', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 215-238
- THOMAS, K.: *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (London [etc.] 1983)
- TILLO, G. VAN: 'Stilte in een luidruchtige cultuur', in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 5-12
- TIMMERS, J.: *Christelijke symboliek en iconografie* (Bussum 1974)
- TIMMERS, M.: *Boombabbels: over oude, nieuwe en magische boomweetjes en alles wat je altijd al van bomen wilde weten* (Amsterdam 2008)
- TONGEREN, L. VAN (red.): *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen* (Kampen 2007)
- TONNAER, J. & J. JANSSEN: 'Luisteren naar de stilte. Ervaringen van jongeren in Taizé', bijlage bij *Reflexief. Forum voor katholiek onderwijs* 4 (2003)
- TONNAER, J. & P. POST: 'Zingen voor je leven. Over (koor)muziek in nieuwe (herdenkings)rituelen', in H. ADEMA & M. HOONDEERT (reds.): *Zingen voor het leven. Over de bindende kracht van muziek in de multiculturele en multireligieuze samenleving* (Heeswijk 2008) 34-43
- UDEN, M. VAN: *Rouw, religie en ritueel* (Baarn, 1988)
- URRY, J.: *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary society* (London 1990)
- VANDEKERCKHOVE, L. (red.): *Emile Durkheim. De elementaire vormen van het religieuze leven* (Leuven 1992)
- VENBRUX, E.: *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven* (= inaugurele rede Radboud Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 2007)
- VENBRUX, E., M. HEESSELS & S. BOLT (reds.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008)
- VERGOTE, A.: *Profielen van een hedendaagse spiritualiteit* (Baarn 1985)
- VERGOTE, A.: *Religion, belief and unbelief. A psychological study* (Leuven [etc.] 1997)
- VERNOOIJ, A.: 'Dominante tendensen in de hedendaagse kerkmuziek', in *Herademing. Tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek* 4 (2001) 13-18
- VERNOOIJ, A.: 'Musiceren en luisteren', in M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 145-150
- VOLKAN, V., A. CILLUFO & T. SARVAY: 'Re-grief therapy and the function of the linking object as a key to stimulate emotionally', in P. OLSEN (red.): *Emotional flooding* (New York 1976) 179-224

- VOS, J.: “*De spiegel der volksziel*”. *Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (= dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen) (Nijmegen 1993)
- VOS, J.: *Rapport betreffende de mogelijkheden voor een geschiedschrijving van de koorzangbeoefening in Nederland* (Onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur, Universiteit). (Utrecht 1995)
- VOS, P. DE: *Van Boomplantdag tot Boomfeestdag* (Driebergen 2000)
- VOSKUIL, B.V.: *Bomen voor Oranje* ('s-Gravenhage 1991)
- VUIJSJE, H.: *Pelgrim zonder God. Een voettocht van Santiago de Compostela naar Amsterdam* (Amsterdam 1991)
- VUIJSJE, H.: *Tot hier heeft de heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag* (Amsterdam/Antwerpen 2007)
- WAAIJMAN, K.: ‘Zeven manieren van stilte’, in *Speling. Tijdschrift voor bezinning. Themanummer Stilte* 1 (1995) 86-97
- WALTER, T.: ‘From cathedral to supermarket: mourning, silence and solidarity’, in *Sociological review* 49, 4 (2001) 494-511
- WEERSTRA, T. & P. BOER: *Stil leven* (Kampen 1996)
- WERBLOWSKY, R. & G. WIGODER (reds.): *The Oxford dictionary of the Jewish religion* (New York/Oxford 1997)
- WEST, P.: *Conspicuous compassion. Why sometimes it really is cruel to be kind* (Londen 2004)
- WESTER, F.: *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* (Muiderberg 1991)
- WEYNS, W.: ‘Rituelen in een flexibele maatschappij’, in P. CORTOIS & V. NECKEBROUCK (reds.): *Maskers, missen en meesters. Rituelen in en uit de marge* (Kapellen/Kampen 2005) 86-91
- WITHUIS, J.: *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002)
- WOODWARD, I.: *Understanding material culture* (London 2007)
- ZOMEREN, K. VAN: *Het bomenboek* (Amsterdam 2008)
- ZUESSE, E.: Lemma ‘Ritual’, in L. JONES & M. ELIADE (reds.): *Encyclopedia of religion* 3 (second edition) (Detroit [etc.] 2005) 7833-7848

Belangrijkste websites:

www.boomfeestdag.nl
www.brandweermonument.nl
www.kankerinbeeld.nl
www.kwfkankerbestrijding.nl
www.politie.nl/Overdepolitie/tuinvanbezinning
www.staatsbosbeheer.nl
www.tilburguniversity.nl/faculties/humanities/rt2/projects/memorialshrines.html
www.tilburguniversity.nl/faculties/humanities/rt2/projects/holyground.html
www.wilhelminabos.nl

Geraadpleegde archieven:

Stichting Nationale Boomfeestdag, Tilburg
 Archieven Bomen voor het leven-dag 2004 t/m 2006
 Geraadpleegd 5 september 2006, 13 november 2006

KWF Kankerbestrijding, Amsterdam
 Dossier Koningin Wilhelminabos
 Geraadpleegd 17 januari 2007

Belangrijkste interviews:

Peter Derksen, Stichting Nationale Boomfeestdag
 Tilburg 5 juli 2006, 1 december 2006 en 29 januari 2008

Brigitte Dubbelaar, KWF Kankerbestrijding
 Amsterdam, 9 oktober 2006

Cora Honing, KWF Kankerbestrijding
 Amsterdam, 17 januari 2007

Rob Knipping, voormalig medewerker KWF Kankerbestrijding
 Den Bosch, 11 december 2006

Karel van Koppen, voormalig medewerker KWF Kankerbestrijding
 Geldermalsen, 28 juni 2006

Karel Matthijs, boswachter Koningin Wilhelminabos
 Emst, 10 juni 2006

Thea Willemsen, Thea Willemsen Secretariaatsbureau
 Amsterdam, 1 februari 2007

Netherlands Studies in Ritual and Liturgy

Eerder verschenen in deze reeks:

1. Paul Post: *Space for Liturgy Between Dynamic Ideal and Static Reality. An exploration of the development of the Roman Catholic liturgical space in the Netherlands (ca. 1850-present day) with particular focus on the role of liturgical booklets, the microphone and church pews.* Groningen/Tilburg, 2003, 80 p., ISBN 90-5166-974-7
2. Justin E.A. Kroesen: *Het middeleeuwse altaarretabel op het Iberisch Schiereiland. Vorm, plaats boodschap.* Groningen/Tilburg, 2003, 492 p., ISBN 90-367-1949-6
3. Willem Marie Speelman: *Liturgie in beeld. Over de identiteit van de rooms-katholieke liturgie in de elektronische media.* Groningen/Tilburg, 2004, 283 p., ISBN 90-367-1949-6
4. J.E.A. Kroesen & R. Steensma (red.): *Nieuwe vieringen onder oude daken. De spanning tussen liturgie en monumentenzorg.* Groningen/Tilburg, 2004, 100 p., ISBN 90-367-2069-9
5. Ineke Albers: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing.* Groningen/Tilburg, 2007, 529 p., ISBN 90-367-2874-6
6. Geurt Henk van Kooten: *Het Oecumenisch Leesrooster (1977-2010). Geschiedenis, filosofie en impact.* Groningen/Tilburg, 2007, 108 p., ISBN 978-90-367-3275-8
7. Mattijs Ploeger: *Celebrating Church. Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology.* Groningen/Tilburg, 2008, 571 p., ISBN 978-90-367-3450-9
8. Goedroen Juchtmans, *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof,* Groningen/Tilburg, 2008, 453 p., ISBN 978-90-367-3621-3
9. Petra Versnel-Mergaerts, *Van rubriekenjager tot wetenschappelijk grensganger. Wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap (1900-1967) aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland in zes portretten,* Groningen/Tilburg, 2009, 504 p., ISBN 978-90-367-4058-6
10. Jorien Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing,* Groningen/Tilburg, 2010, 450 p., ISBN 978-90-367-4413-3